

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky

ORATIO ET RATIO

Sborník k životnímu jubileu

Jiřího Krause

Editorky

Světlá Čmejková

Ivana Svobodová

Praha 2005

Vyšlo s podporou Grantové agentury České republiky
v rámci projektu Jazyk a diskurs (grant č. 405/03/H053)

© Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha 2005

ISBN 80-86496-23-6

Obsah

Předmluva <i>Světlá Čmejrková</i>	7
Bibliografie Jiřího Krause za léta 1964–2005 <i>Sestavily Jana Papcunová a Alena Nejedlá</i>	13
Moderace a moderátor JAROSLAV BARTOŠEK	39
Iluze o aluzích v uměleckých, odborných a publicistických textech IVANA BOZDĚCHOVÁ	51
Móda, nebo nákaza v řeči? MARIE ČECHOVÁ	63
Pojmenování učence u mistra Vavřince ALENA M. ČERNÁ	71
Made in Japan (O japanismech v češtině) ANNA ČERNÁ	77
Nechte jazyk svému osudu SVĚTLA ČMEJRKOVÁ	79
Jazyková terapie a verbální hygiena FRANTIŠEK DANĚŠ	87
Kategorizační práce v kázáních MARTIN HAVLÍK	99
Konverzační implikatura jako nástroj zjišťování významu výpovědi MILADA HIRSCHOVÁ	115
Kompoziční stereotypy a dopisové formule v současné korespondenci mládeže ZDENKA HLADKÁ	131

Kázání v čase „postmoderních“ Zacheů (K rétorice a řečové kultuře Tomáše Halíka) BOHUSLAV HOFFMANN	143
Operní dialogy o lásce a smrti JANA HOFFMANNOVÁ	153
Funkce zájmen v právních komunikátech EVA HOŠNOVÁ	169
Text a promluva (komunikát) Terminologická poznámka JOSEF HRBÁČEK	179
Výrazy předložkové povahy vyjadřující podnět nebo zřetel k čemu MILAN JELÍNEK	183
K počátkům dialektologie na Moravě STANISLAVA KLOFEROVÁ	191
České překlady operních titulů (K případu Růžového kavalíra) JAN KRÁLÍK	197
Kultivovaná výslovnost současné češtiny MARIE KRČMOVÁ	209
Dialogičnost narativně-biografického interview PATRICIE KUBÁČKOVÁ	219
Intertextualita v duchovních promluvách NADĚŽDA KVÍTKOVÁ	237
Co čteme – a jací jsme? ALENA MACUROVÁ	243
Simulace cizího jazyka jako hra a komunikační strategie PETR MAREŠ	255
Přesvědčování, argumentace a manipulace ve službách obchodování OLGA MÜLLEROVÁ	263
K problému stanovení systémového statusu jazyka počítačových dialogů GALINA NEŠČIMENKO	269
Jan Hus a nabodenička JANA PLESKALOVÁ	283

O kultuře mcdonaldovské a mcdonaldizující MARKÉTA PRAVDOVÁ	289
Ve strahovské aréně slávistický gólman vychytal spartánskému bekovi standardku IVANA SVOBODOVÁ	299
Z porážky se je možné poučit aneb Příklonky v ležérním stylu JOSEF ŠIMANDL	307
Spojovací <i>jak</i> v dnešní mluvené češtině MILENA ŠÍPKOVÁ	313
De lingua latina a sociální prestiži v komunikační události sponze OTAKAR ŠOLTYS	319
Je spisovná čeština umělým jazykem? (Malá sonda do aktivních znalostí spisovné češtiny žáků 2. třídy ZŠ) FRANTIŠEK ŠTÍCHA – PAVLA CHALUPOVÁ	325
Listy ze starších dějin české kvantitativní lingvistiky MARIE TĚŠITELOVÁ	331
Přídeští (O půvabnosti slov a knih) LUDMILA UHLÍŘOVÁ	337
Forma a funkce myšlenkové figury distributio v textech českých středověkých kazatelů MILOSLAVA VAJDLOVÁ	339

Předmluva

Prof. PhDr. Jiří Kraus, DrSc.

Jiří Kraus se zapsal do vědomí většiny Čechů i Češek zajímajících se o svůj jazyk nejspíš jako slovatný pan profesor vysvětlující s ukazovátkem v ruce, jak si poradit se záludnostmi českého pravopisu. Pan profesor stojí před tabulí, ale nepromlouvá k třídě, promlouvá k televizním divákům. Většina z nich si právě napsala Český národní diktát a je zvědava, jak obstála, kolika chyb se dopustila. Profesor Kraus zdůvodňuje, upozorňuje, objasňuje. Po několik let – zpravidla na začátku a na konci školního roku – pokud možno zábavně, vtipně, neotřele; jinak tomu ani být nemohlo, když se v tomto oblíbeném televizním pořadu ustálila dvojice Zdeněk Svěrák jako seriózní učitel, potlačující protentokrát komiku hereckého projevu, a Jiří Kraus jakožto neméně vážný vědec, jehož autorita vyplývá z akademického titulu, a také z postavení ředitele Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Snad se jubilanta nedotkne, že jsem pojednání o jeho vědeckém profilu uvedla připomínkou mediálního působení. Věřím, že ne. Prof. Kraus považoval za jeden z nejdůležitějších programových bodů svého vedení Ústavu pro jazyk český (v letech 1994–2002) vzdělávací a popularizační práci pro veřejnost. Neměl na mysli jen přednášky, besedy a rozhovory přenášené médii, ať rozhlasem nebo televizí, desítky jazykových koutků uveřejňovaných v denním tisku i v lingvistických či jinak specializovaných časopisech, ale i každodenní reagování na dotazy jednotlivců, odpovědi poskytované písemně, telefonem, e-mailem. Kdokoli, kdo napsal či zavolal do Ústavu pro jazyk český a obrátil se jmenovitě na Jiřího Krause, dostal jeho odpověď. Tuto mnohdy únavnou a nevděčnou povinnost plnil prof. Kraus jednak proto, že před nástupem do funkce zástupce ředitele (1989–1994) pracoval několik let v oddělení jazykové kultury a v jazykové poradně a její praxi okamžitých odpovědí tazatelům bezvýjimečně dodržoval i jako ředitel, jednak proto, že Ústav pro jazyk český považoval za vědecko-výzkumnou instituci, pro niž jsou závazky vůči veřejnosti *conditio, sine qua non*.

Možná i z toho důvodu se stal také záhy po roce 1989 vedoucím redaktorem *Naší řeči*, časopisu, který má ze všech periodik vydávaných Ústavem pro jazyk český nejširší čtenářskou obec. V čele tohoto časopisu stál více než deset let, a čtenáři tohoto časopisu jej znají jako autora statí, recenzí i příležitostných zpráv ze života lingvistické obce, včetně

článků jubilejních. A konečně, mnozí čtenáři s hlubším zájmem o lingvistiku znají také jeho monografie, jež věnoval tématům, která byla jeho vědeckému naturelu nejbližší – rétorice a stylistice: *Přirozený jazyk v informačních systémech* (1974), *Úvod do stylistiky pro informační pracovníky* (1977, 2., rozšířené vydání 1982), *O jazyce a stylu pro informační pracovníky* (1987), *Rétorika v dějinách jazykové komunikace* (1981), *Rétorika v evropské kultuře* (1998) a konečně nejnovější monografie *Rétorika a řečová kultura* (2004). Jako dlouholetý pracovník Ústavu pro jazyk český se nemohl neúčastnit práce na kolektivních dílech, ze všeho nejdřív na *frekvenčních slovnících současné české administrativy, publicistiky, odborného stylu*, podíl měl i na *Pravidlech českého pravopisu*. Nejrozšířenějším slovníkovým dílem, na němž participoval, je *Akademický slovník cizích slov* z r. 1995, vycházející stále v nových vydáních (poslední, rozšířené vydání 2005). Podívejme se však na životní cestu prof. Krause systematictěji.

Jiří Kraus se narodil 25. května 1935 v Praze a v poválečných letech vystudoval Vysokou školu ruského jazyka, obor čeština – ruština. Než nastoupil v r. 1964 do Ústavu pro jazyk český Československé akademie věd, působil několik let jako středoškolský pedagog v Plzni. Pracoval i ve Státním těsnopisném ústavu. Znalost těsnopisu jej značně ovlivnila a způsobila, že se začal zajímat o způsoby grafického zachycení mluveného slova. Lehkost a samozřejmost, s níž přechází od jednoho způsobu psaného zápisu mluveného slova k druhému, se dá srovnat s lehkostí, s níž přechází od jednoho jazyka k druhému. Ač platí, že ne každý lingvista ovládající mluvnickou stavbu jiného jazyka tímto jazykem také plynule vládne, Jiří Kraus je příkladem záviděníhodného souladu znalostí teoretických a praktických. Nejenže velmi dobře ovládá angličtinu, němčinu a francouzštinu, ale vzhledem k svému rusistickému školení má výbornou znalost ruštiny, s níž si ovšem nezadá ani znalost bulharštiny a zřejmě ani dalších slovanských jazyků, např. polštiny; tuším, že při pobytech v Rumunsku pochytil i znalost rumunštiny; vydal se ovšem i do jiných románských jazyků a díky rozhlasovému kurzu španělštiny ještě kdysi v totalitním období zvládl španělštinu, a jako by to nestačilo, pustil se do studia japonštiny a osvojil si ji přinejmenším po stránce grafické. Ještě budu mít příležitost zmínit se tu o Krausově znalosti latiny.

Nepřekvapí nás, že při tak rozsáhlých jazykových znalostech se mohl Jiří Kraus vydat také do rozmanitých jazykových oblastí, teď nemyslím zeměpisných (to samozřejmě též), nýbrž tematických. O jeho vědeckém úspěchu rozhodlo myslím to, že při hledání a zpracování lingvistických témat dovedl Kraus využít hlubokou znalost české kultury, českého prostředí, české historie a obohatit ji o impulsy mezinárodní vědy.

Po příchodu do Ústavu pro jazyk český v r. 1964 pracoval nejprve v oddělení matematické lingvistiky vedeném dr. Marií Těšitelovou. Většinu článků, které na počátku vědecké dráhy napsal, věnoval tomuto oboru. Stále jej zajímaly i zmíněné grafické soustavy a zejména těsnopis: *Kódování a komprese psané češtiny* (1965), *K některým otázkám pravopisu z hlediska gramatické soustavy češtiny* (1965), *Matematická lingvistika a obecná teorie těsnopisných systémů* (1969–70); poslední článek vyšel i v Německu, Itálii, Polsku, Japonsku. Lingvistický zájem o otázky těsnopisu (Kraus tu navázal na analogický zájem Trnkův) a mechanismy psaní si Kraus uchoval i po další léta: *Psací stroj a pravopis* (1970), *Vztah těsnopisu a jazykovědy* (1972). Kromě toho pravidelně referoval o výsledcích domácí i zahraniční matematické lingvistiky v bibliografické ročence *Kvantitativní lingvistika*, vydávané tehdy Státní knihovnou ČR.

Zájem o využití strojů, počítačů, výpočtů a statistik byl v počátcích Krausova vědeckého působení v ÚJČ dosti silný a postupně se vyvíjel. Krause upoutala především kvantitativní stylistika: *O stylu pracovních návodů. Kvantitativní rozbor* (1965), *Kvantitativní rozbor stylu pracovních návodů* (1966), *Kvantitativní charakteristiky funkcional'nych ta indyvidual'nych styliv* (1967), *Popytka količestvennoj tipologii tekstov* (1967, spolu s P. Vašákem), *K statistickému rozboru publicistického stylu* (1969), *On the stylistical-semantic analysis of adjectives in journalistic style (a quantitative approach)* (1972), *K kvantitativnym sociolingvističeskim modeljam v teorii jazyka i stilja* (1974). Metodu kvantitativní analýzy dokázal Kraus uplatnit i při studiu reklamy a vzniklo tak jedno z prvních českých lingvistických pojednání o reklamě, v němž je zvažována souvislost stylu reklamy se stylem publicistickým i uměleckým, na pozadí myšlenek pražského jazykovědného i literárního strukturalismu: *K stylu soudobé české reklamy* (1965).

Od 60. let se tak v Krausově lingvistickém vývoji rýsovaly vedle zaměření kvantitativního dva nejvýraznější směry bádání, jednak stylistický, jednak sociolingvistický. V obou případech došlo ke šťastné symbióze Krausovy vynikající znalosti českého vědeckého a kulturního prostředí a jeho historie, se skvělou obeznameností s výsledky zahraniční vědy: v jeho bibliografii nalezneme velké množství recenzí významných zahraničních publikací z různých jazykových prostředí, slovanských i neslovanských, uvádějících do českého lingvistického uvažování práce z výše uvedených oborů: za všechny např. *Tříkrát o sociolingvistice v publikacích Moutonových* (1969); velmi užitečná byla v tomto ohledu i Krausova činnost překladatelská (zejména jeho překlad Švejcerova a Nikolského *Úvodu do sociolingvistiky* z r. 1983).

Na druhé straně Kraus pravidelně seznamoval mezinárodní veřejnost s českou teorií stylu: *Prague School Stylistics* (1972), *On the sociolinguistic aspects of the notion of functional style* (1987), *Repetition and variation as stylistic principles of a text structure* (1994), *Protiklady stylu* (1995).

V 70. letech se začíná v Krausových publikacích čím dál častěji objevovat do té doby v české lingvistice málo frekventované slovo *rétorika*, které předznamenává Krausovu budoucí doménu: *Rétorika – disciplína moderní* (1974), *Kultura jazykového projevu a rétorika* (1976), *Zdroje sémiotiky v antických teoriích řečnictví. K obsahovému rozboru textu* (1978), *Rétorika a jazyková kultura* (1979), *Tipologija na neoretorikata* (1982), *Interpretace textu a rétorika* (1984), *Oratorskij stil' v sovremennoj jazykovej situacii* (1985) aj. Syntézou tohoto vědeckého úsilí jsou jednak již zmíněné monografie, jednak řada statí v renomovaných mezinárodních dílech encyklopedického charakteru a tematických sbornících: *On classifying rhetorical genres* (1983), *K úloze rétoriky v nauce o stylu ve slovanských zemích* (1991), *Rhetoric, functional stylistics and theory of language culture* (1993), *European contexts of Czech and Slavic rhetoric in the renaissance* (1993), *Quintilian in Czech philological thought* (1995), *Die Sprache des tschechischen publizistischen und rednerischen Stils – Umbruch und Tradition* (1995), *Rhetorik und die Entwicklung der Philologien der Nationalsprachen* (1997), *Slavic rhetoric* (2001), *La retórica en el período de cambio político: el ejemplo de la República Checa* (2002). Čas od času se věnuje Kraus s ohledem na své rusistické školení i postavení a funkci rétorických koncepcí v Rusku: *K vztahu rétoriky a neorétoriky k ruskému formalismu a k funkčnímu strukturalismu pražské školy* (1992), *Latinskije i francuzskije istočniki literaturnogo klasicizma v Rossii. Ritorika v istorii ruskoj kul'tury* (1996) aj.

Svémi monografiemi i právě uvedenými statěmi v mezinárodních publikacích se stal Jiří Kraus uznávaným odborníkem v oboru, který vlastně do české lingvistiky uvedl, rehabilitoval, ústrojně propojil se strukturalistickou teorií funkčních stylů a později také znovu formuloval smysl této disciplíny v poststrukturalistickém uvažování o roli jazyka a jazykových projevů. Je jisté, že zvýšený zájem o tuto disciplínu byl v prostředí české vědy a kultury podnícen celkovou proměnou společenskovo vědního diskurzu po r. 1989. Tato proměna se stala v 90. letech předmětem Krausových analýz. Společným jmenovatelem jeho statí z 90. let reflektujících změněnou jazykovou, kulturní, politickou, vědeckou a filozofickou situaci je dvojice pojmů objevující se v názvu jedné jeho statí: *Čeština let devadesátých – konstanty a proměnné* (1999). Tomuto tématu se věnoval v posledních patnácti letech několikrát: *Proměny řečnického stylu v češtině* (1992), *Sprachkultur und*

Sprachpolitik in der Tschechischen Republik der 90er Jahre (1995), *Jaká je čeština v letech devadesátých?* (1997).

Krause zajímá především veřejná komunikace 90. let, např. jazyk mediálních diskusních projevů: *Vyjadřování polemičnosti a významových opozic v politickém diskurzu* (2003) a otázky argumentace: *K lingvistickým a filozofickým předpokladům argumentace v textu* (2000). Argumentační a rétorické postupy spatřuje ovšem i v komunikaci vědecké: *Existuje rétorika vědeckého jazyka?* (1993), *K současným vývojovým proměnám vědeckého a odborného vyjadřování* (1994), *K vývojové dynamice vědecké komunikace* (1995), *K soustavě žánrů akademického diskurzu* (1995).

Opakovaně se vrací i k tématu institucionální lingvistiky: *K zdrojům a obsahu institucionální lingvistiky* (1993), *K aktuálním otázkám institucionální lingvistiky* (2000), *K problematice institucionálního diskurzu* (2000), *Normativ orientierte Sprachforschung zum Tschechischen* (2000). V těchto statích zvažuje úkoly institucionální lingvistiky a její poměr k laickým postojům k jazyku, k otázce jazykového standardu i vztahu jazyka psaného a mluveného: *Does Spoken Literary Czech Exist?* (1993), *K rozsahu a obsahu pojmu mluvený jazyk* (1995), *Postoje veřejnosti k současnému jazyku, zvláště spisovnému* (1999). Krausovy stati z posledního desetiletí se často vyjadřují k pocitu jazykového ohrožení a k projevům jazykového purismu: *Několik poznámek k pocitu jazykového ohrožení* (1996), *Jazykový popis a péče o jazyk v dějinách filologického myšlení* (1996), *K problematice jazykového purismu* (1998), *Obava z jinakosti – purismus* (1999).

Výčet oblastí, k nimž se Kraus vyslovoval, nemůže být úplný, vzhledem k velmi široké volbě témat umožněné mimořádným kulturním rozhledem této osobnosti české lingvistiky. Souvisí s Krausovým bádáním v oboru rétoriky, mající počátky v antickém světě (jubilantovým favoritem je Quintilian), že se tento synchronní lingvista s oblibou a s přehledem vrací k historickým kořenům a milníkům české lingvistiky: *K zdrojům normativnosti českých gramatik 16.–17. století* (1985), *Téma jazyka a stylu u Bohuslava Balbína* (1992), *Jungmannův slovník stále živý* (1993), *Žánr polemiky v politickém a filozofickém díle T. G. Masaryka* (1994), *The influence of Blair's lectures on Czech aesthetics and rhetoric in the 19th century* (1995), *Čtyři sta let od vydání české mluvnice Vavřince Benedikta z Nudožer* (2003–4).

Výsledkem jedné z mnoha Krausových mediálních aktivit byl jeho autorský podíl na knížce *Čeština, jak ji znáte i neznáte* (spolu s F. Danešem, I. Svobodovou a autorkou tohoto textu) (1996). Kraus se stal spoluautorem několika středoškolských učebnic (spolu s M. Čechovou,

V. Styblíkem a I. Svobodovou), praktických příruček (*Písemnosti v našem životě*, spolu s J. Hoffmannovou, 1996 a 2004) i vysokoškolských skript (*Praktická encyklopedie žurnalistiky*, 2002).

Od 90. let působí J. Kraus na Fakultě sociálních věd, kde se v r. 1992 habilitoval, v r. 1995 tu získal profesuru, v l. 2000–2002 byl prorektorem Univerzity Karlovy pro zahraniční styky. V této funkci měl možnost uplatnit svou mimořádnou erudici, své obdivuhodné kompetence jazykové, včetně dobré výborné znalosti latiny (hodné historických zdí Karolina). Abych však nezdůrazňovala jen Krausovy cizojazyčné dovednosti. Kraus je nejen vynikajícím teoretikem rétoriky, stylistiky, jazykové kultury a kultivovanosti; i on sám je osobností velmi kultivovanou a kulturní, osobností mající vysoký styl v řízení vědecké práce, v mezilidských vztazích, v jazykovém projevu. Krausovy rétorické schopnosti jsou vynikající, a teprve když čtete jeho teoretická pojednání o rétorice, uvědomujete si, že rétorické postupy, figury, tropy, topoi, o nichž tento autor suverénně píše, je s to i suverénně uplatňovat ve svém řečovém chování. Jak uvádí Quintilian v *Základech rétoriky*, „umění řečnické se zakládá na houževnaté práci, nepřetržitém studiu, všestranném cvičení, přčetných pokusech, přehluboké znalosti věcí a vždy pohotovém úsudku“. To vše je Jiřímu Krausovi vlastní. Sborník na jeho počest jsme nemohly nazvat jinak než *Oratio et ratio*.

Plná verze tohoto příspěvku byla publikována v časopise *Naše řeč* 88, 2005, č. 3, s. 162–166.

Světlá Čmejrková

Bibliografie Jiřího Krause za léta 1964–2005

Z materiálů bibliografického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR sestavily Jana Papcunová a Alena Nejedlá

1964

Kvantitativní lingvistika 1962. Praha: ÚJČ ČSAV 1964, s. 458–488 (spoluautor).

1965

Dokument teorie vědecké informace. *Vesmír* 44, 1965, č. 2, s. 58.

K některým otázkám pravopisu z hlediska gramatické soustavy češtiny. *Slovo a slovesnost* 26, 1965, č. 1, s. 51–54.

K stylu soudobé české reklamy. *Naše řeč* 48, 1965, č. 4, s. 193–198.

Kódování a komprese psané češtiny. *Kybernetika* 1965, č. 1, s. 74–84. Angl. res.

Kvantitativní lingvistika 1963. Praha: ÚJČ ČSAV 1965, s. 229–269 (spoluautor).

Matematická lingvistika na vysokoškolském technickém pracovišti v Curychu. *Informační bulletin pro otázky jazykovědné* 1965, č. 6, s. 69–70.

O stylu pracovních návodů. Kvantitativní rozbor. *Informační bulletin pro otázky jazykovědné* 1965, č. 6, s. 38–45.

Sovětská monografie o dějinách strukturalismu. *Česká literatura* 13, 1965, č. 3, s. 351–352. [Ref.: BULYGINA, T. V.: Osnovnyje napravlenija strukturalizma. Moskva 1964.]

Společenské komunikační procesy a sociologie. *Sociologický časopis* 1, 1965, s. 684–690 (spolu s J. Průchou).

Tři roky oddělení matematické a aplikované lingvistiky v Ústavu pro jazyk český. *Informační bulletin pro otázky jazykovědné* 1965, č. 6, s. 2–5.

Vyučování moderním jazykům a aplikovaná lingvistika. *Cizí jazyky ve škole* 8, 1964–65, č. 8, s. 377–378. [Ref.: Études de linguistique appliquée 1. Besançon 1962.]

1966

Francouzský sborník studií aplikované lingvistiky. *Slovo a slovesnost* 27, 1966, č. 1, s. 88–92. [Ref.: Études de linguistique appliquée 1–3. Besançon 1962–65.]

K modelům jazykové komunikace. *Kybernetika* 2, 1966, č. 5, s. 448–456 (spolu s L. Doleželem a J. Průchou).

Ke komplexnosti teorie jazykové komunikace. *Zpravodaj pro útvary vědeckých informací* 1966, č. 2, s. 25–32 (spolu s J. Průchou).

Kvantitativní lingvistika 1964. Praha: ÚJČ ČSAV 1966, 31 s. (spoluautor).

Kvantitativní rozbor stylu pracovních návodů. *Naše řeč* 49, 1966, č. 4, s. 193–199.

Kvantitativní vlastnosti soustavy českých fonémů. *Slovo a slovesnost* 27, 1966, č. 4, s. 334–344 (spolu s M. Ludvíkovou).

[Recenze.] *Byzantinoslavica* 27, 1966, s. 171–173. [Ref.: SJÖBERG, A.: Synonymous Use of Synthetical and Analytical Rection in Old Slavonic Verbs. Stockholm 1964, 135 s.]

[Recenze.] *Philologica Pragensia* 9, 1966, s. 86–87. [Ref.: DUBOIS, J.: Le vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872. Paris 1962.]

1967

Kvantitativní lingvistika 1965. Praha: ÚJČ ČSAV 1967, 47 s. (spoluautor).

Kvantitativní charakteristiky funkcional'nych ta individual'nych styliv. *Movoznavstvo (Kyjiv)* 1, 1967, č. 6, s. 32–36.

Novinky z české matematické lingvistiky. *Naše řeč* 50, 1967, č. 1, s. 23–28 (spolu s P. Vašákem).

Popytka količestvennoj tipologii tekstov. *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 2, 1967, s. 77–88 (spolu s P. Vašákem).

Text factors and characteristics. *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 2, 1967, s. 155–171 (spolu s J. Polákem).

Ukrajinské sborníky o statistické a strukturní lingvistice. *Slovo a slovesnost* 28, 1967, č. 3, s. 323–325.

1968

K nekotorym problemam teorii jazykovej kommunikacii. *Russkij jazyk za rubežom* 1968, č. 1, s. 14–21 (spolu s L. Doleželem a J. Průchou).

Kvantitativní lingvistika 1966. Praha: ÚJČ ČSAV 1968. 47 s. (spoluautor).

Lubomír Doležel. In: *Slovanská filologie na Universitě Karlově*. Praha 1968, s. 321.

Podnětný ukrajinský sborník kvantitativní stylistiky. *Slovo a slovesnost* 29, 1968, č. 4, s. 425–429 (spolu s P. Vašákem). [Ref.: Statystyčni parametri styliv. Kyjiv 1967.]

Pomoc počítačů při rozboru uměleckého stylu. *Slovo a slovesnost* 29, 1968, č. 4, s. 446–448. [Ref.: The computer and literary style. Kent (Ohio) 1966.]

Softwarový, hardwarový? *Naše řeč* 51, 1968, č. 5, s. 310–311.

Stroje v jazykovědě. *Naše řeč* 51, 1968, č. 5, s. 295–297. [Ref.: Les machines dans la linguistique. Praha 1968.]

1969

K statistickému rozboru publicistického stylu. *Slovo a slovesnost* 30, 1969, č. 4, s. 371–379. Franc. res.

Kvantitativní lingvistika 1967–1968. Praha: ÚJČ ČSAV 1969, 68 s. (spoluautor).

Matematická lingvistika a obecná teorie těsnopisných systémů. *Zprávy Stát. ústavu těsnopisného* 1969–70, č. 1, s. 2–10.

Mathematische Linguistik und allgemeine Theorie der stenographischen Systeme. *Theorie und Praxis* 13, 1969, č. 3, s. 66–74.

Několik poznámek k předmětu sociolingvistiky. *Naše řeč* 52, 1969, č. 1, s. 22–30.

Příspěvek k vztahu jazyka a myšlení. *Slovo a slovesnost* 30, 1969, č. 4, s. 444–445. [Ref.: Jazyk i myšljenje. Moskva 1967, 312 s.]

Sborník překladů o teorii vědy. *Slovo a slovesnost* 30, 1969, č. 3, s. 335–336. [Ref.: Filosofie vědy. Praha 1968, 366 s.]

Tříkrát o sociolingvistice v publikacích Moutonových. *Slovo a slovesnost* 30, 1969, č. 3, s. 326–332.

1970

Americká výběrová bibliografie statistické stylistiky. *Slovo a slovesnost* 31, 1970, č. 2, s. 190. [Ref.: DOLEŽEL, L. – BAILEY, R. W.: An Annotated Bibliography of Statistical Stylistics. Ann Arbor 1968, 97 s.]

Český sociolog I. A. Bláha o jazyce. *Slovo a slovesnost* 31, 1970, č. 2, s. 184–186. [Ref.: BLÁHA, I. A.: Sociologie. Praha 1968, 438 s.]

Frekvenční slovník slovenštiny. *Naše řeč* 53, 1970, č. 4–5, s. 273–277. [Ref.: MISTRÍK, J.: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava 1969.]

Kvantitativní lingvistika 1969. Praha: ÚJČ ČSAV 1970, 52 s. (spoluautor).

O analýze politického jazyka. *Slovo a slovesnost* 31, 1970, č. 1, s. 96. [Ref.: LASSWELL, H. D. – LEITES, N. a kol.: Language of Politics. Cambridge (MA) 1968, 398 s.]

O slovenštině pro sekretářky. *Naše řeč* 53, 1970, č. 1, s. 57–59. [Ref.: MISTRÍK, J.: Abeceda sekretářky. Bratislava 1968, 235 s.]

Pětijazyčný slovník z kvantitativní lingvistiky. Praha: Strojírén. inf. ústav 1970, 187 s. (spoluautor).

Psací stroj a pravopis. *Naše řeč* 53, 1970, č. 4–5, s. 311–312.

Suri gengogaku to sokki ho no ippan riron. *Sokki dziho* 97, 1970, č. 5, s. 1–9.

1971

Francouzský úvod do obecné teorie stylu. *Jazykovědné aktuality* 8, 1971, č. 3–4, s. 54–55. [Ref.: STUMPF, J.: Introduction à la stylistique du français. Paris: Larousse 1971, 188 s.]

Jenský sborník o vztahu jazyka a společnosti. *Jazykovědné aktuality* 8, 1971, č. 3–4, s. 55–57. [Ref.: Sprache und Gesellschaft. Jena: Friedrich-Schiller-Universität 1971.]

K sociolingvistickým prvkům ve funkční stylistice. *Slovo a slovesnost* 32, 1971, č. 3, s. 271–278.

Kvantitativní lingvistika 1970. Praha: ÚJČ ČSAV 1971, 48 s. (spoluautor).

Lingwistyka matematyczna i ogólna teoria systemów stenograficznych. [*Materiály SSi In 2 (Warszawa)*] 1971, s. 45–60.

Mathematical linguistics and general theory of shorthand systems. In: *28e Congrès Intersteno, Varsovie 1969 (Warszawa)* 1971, s. 39–43.

Meyerova–Epplerova kniha o informační teorii v novém vydání. *Slovo a slovesnost* 32, 1971, č. 1, s. 89–90 (spolu s L. Uhlířovou). [Ref.: MEYER-EPPLER, W.: Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie (2., přeprac. vyd.). Berlin 1969, 549 s.]

O společenské komunikaci z hlediska sociologa. *Slovo a slovesnost* 32, 1971, č. 2, s. 183. [Ref.: LAMSER, V.: Komunikace a společnost. Úvod do teorie společenské komunikace. Praha 1969, 298 s.]

[Recenze.] *Erasmus (Wiesbaden)* 23, 1971, s. 412–416. [Ref.: KUČERA, H. – MONROE, G. K.: A Comparative Quantitative Phonology of Russian, Czech, and German. New York, 1968.]

Saratovské sborníky o jazyce a stylu. *Slovo a slovesnost* 32, 1971, č. 4, s. 352–355 (spolu s L. Uhlířovou).

Studie o funkčním pojetí textu a stylu. *Naše řeč* 54, 1971, č. 1, s. 44–48. [Ref.: Miko, F.: Text a štýl. K problematike literárnej komunikácie. Bratislava 1970, 190 s.]

Užitečná chrestomatie z kvantitatívnej stylistiky. *Slovo a slovesnost* 32, 1971, č. 1, s. 82–83. [Ref.: Statistics and Style. New York 1969, 245 s.]

1972

Funkční stylistika očima sovětské autorky [M. N. Kožinové]. *Slovo a slovesnost* 33, 1972, č. 4, s. 335–338.

Kvantitativní lingvistika 1971. Praha: ÚJČ ČSAV 1972, 44 s. (spoluautor).

Mery ocenki publicističeskich tekstov. *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 3, 1972, s. 121–134. Angl. res.

Nové lingvistické časopisy. *Slovo a slovesnost* 33, 1972, č. 3, s. 270–271.

On the stylistical–semantic analysis of adjectives in journalistic style (a quantitative approach). *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 4, 1972, s. 95–106.

Portrét Chomského v Seghersově nakladatelství. *Jazykovědné aktuality* 9, 1972, č. 1, s. 22–23. [Ref.: LYONS, J.: Noam Chomsky. Paris 1971.]

Prague School Stylistics. In: *Current Trends in Stylistics*. Edmonton 1972, s. 37–48 (spolu s L. Doleželem).

[Recenze.] *Jazykovědné aktuality* 9, 1972, č. 1, s. 26–27. [Ref.: KAUFMAN, S. I.: Iz kursa lekcij po statističeskoj stilistike. Moskva 1970, 319 s.]

Vztah těsnopisu a jazykovědy. *Naše řeč* 55, 1972, č. 1, s. 1–9.

1973

O frekvenci slov v polském tisku. *Naše řeč* 56, 1973, č. 2, s. 98–101. [Ref.: PISAREK, W.: Frekwencja wyrazów w prasie. Warszawa 1972, 309 s.]

Polský úvod do kvantitativní lingvistiky. *Slovo a slovesnost* 34, 1973, č. 4, s. 329–332 (spolu s L. Uhlířovou). [Ref.: SAMBOR, J.: Słowa i liczby. Warszawa 1972, 306 s.]

Sovětská práce o frekvenci slovních spojení. *Slovo a slovesnost* 34, 1973, č. 2, s. 183–184. [Ref.: Častotnyj slovar' sočetajemosti sovremennogo anglijskogo jazyka. T. 1–3. Moskva 1971–72; 76, 213, 228 s.]

1974

Jazyk, jazykověda a vědeckotechnická revoluce. *Slovo a slovesnost* 35, 1974, č. 4, s. 348–349. [Zpr. o konf.: Vědeckotechnická revoluce a jazyky světa. Moskva, 25.–27.6.1974.]

K kvantitativnym sociolingvističeskim modeljam v teorii jazyka i stilja. In: *Voprosy statističeskoj stilistiki*. Kyjev 1974, s. 203–216.

K obščim problemam sociolingvistiki. *Voprosy jazykoznanija* 1974, č. 4, s. 27–36.

Maďarská konference o sociolingvistice [22.–25.8. 1973, Nyíregyháza]. *Slovo a slovesnost* 35, 1974, č. 3, s. 235.

Nový sovětský sborník o strukturní lingvistice. *Slovo a slovesnost* 35, 1974, č. 4, s. 319–323. [Ref.: *Problemy strukturnoj lingvistiki*. Moskva 1973, 600 s.]

Přirozený jazyk v informačních systémech. Praha: ÚVTEI 1974, 40 s.

Rétorika – disciplína moderní. *Slovo a slovesnost* 35, 1974, s. 136–142.

Slovenská práce o čitelnosti novin. *Jazykovědné aktuality* 11, 1974, č. 1, s. 35–36. [Ref.: LIŠKOVÁ, Z.: *Zrozumiteľnosť novinárskeho prejavu*. Bratislava 1972, 208 s.]

Sociolingvističeskije aspekty izučenija stilej obščestvennoj komunikacii. In: *Naučno-techničeskaja revoljucija i funkcionirovanije jazykov mira*. Moskva 1974, s. 46–47.

Tezaurus a jeho tvorba. *Čs. informatika* 16, 1974, č. 12, s. 689–690. [Ref.: VORÁČEK, J.: *Tvorba tezauru v českém jazyce*. Praha 1974, 51 s.]

Tříkrát o řečnictví v češtině a ve slovenštině. *Naše řeč* 57, 1974, č. 4, s. 217–221.

1975

Český jazyk a vědeckotechnický rozvoj. *Večerní Praha* 23.1.1975.

Český jazyk v socialistické společnosti (1945–1975). 3. Jazyk a jazykověda v období vědecko-technické revoluce. *Rudé právo* 29.3.1975.

Jazyk a styl ve společenské interakci. *Slovo a slovesnost* 36, 1975, č. 4, s. 257–265. Rus. res.

Kvalitativní a kvantitativní systémové vztahy v slovní zásobě. In: *Deskriptorová analýza a tvorba deskriptorů v českém jazyce*. Praha 1975, s. 28–43.

1976

K ponimaniju sociolingvistiki v Čechoslovakii. In: *Social'no-lingvističeskije issledovanija*. Moskva 1976, s. 199–208.

Kultura jazykového projevu a rétorika. *Naše řeč* 59, 1976, č. 5, s. 228–232.

Mládež a jazyková komunikace. *Impuls* 1976, č. 2, s. 78–91.

O syntaxi mluvených projevů v polštině. *Slovo a slovesnost* 37, 1976, č. 1, s. 79–80 (spolu s L. Uhlířovou). [Ref.: PISARKOWA, K.: Skladnia rozmowy telefonicznej. Wrocław 1975.]

Slovenská práce o žánrech v mimoumělecké literatuře. *Slovo a slovesnost* 37, 1976, č. 4, s. 344–345. [Ref.: MISTRÍK, J.: Žánre vecnej literatúry. Bratislava 1975, 212 s.]

Subjectivity of characters in the structure of the discourse. *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 5, 1976, s. 105–118.

Zajímavý příspěvek korespondenční praxe jednacímú stylu. *Naše řeč* 59, 1976, č. 4, s. 211–213. [Ref.: ZÁVADA, D. – DYNDÁ, A. – DYNDOVÁ, E.: Stavebnicová obchodní korespondence česko-německá. Praha 1975, 423 s.]

1977

Dvě nové sovětské knížky o sociolingvistice. *Slovo a slovesnost* 38, 1977, č. 2, s. 157–160. [Ref.: 1. NIKOL'SKIJ, L. B.: Sinchronnaja sociolingvistika. Teorija i problemy. Moskva 1976, 168 s. 2. Sociolingvističeskije problemy razvivajuščichsja stran. Moskva 1975, 334 s.]

[Recenze.] *Philologica Pragensia* 20, 1977, č. 4, s. 217–218. [Ref.: VACHEK, J: Written Language. General Problems and Problems of English. The Hague 1973, 80 s.]

Úvod do stylistiky pro informační pracovníky. Praha: ÚVTEI 1977, 68 s.

1978

Les méthodes quantitatives de la théorie sténographique. A propos de l'esquisse du nouveau système sténographique en Tchécoslovaquie. *Stenografia culturale* 5, 1978, č. 18, s. 10–12.

Nově o jazyce sdělovacích prostředků. *Slovo a slovesnost* 39, 1978, č. 1, s. 76–78. [Ref.: SKÁCEL, J.: Jazyk a společnost. Ostrava 1977, 109 s.]

O jazykové normě z hlediska statistiky. *Naše řeč* 61, 1978, č. 5, s. 262–265 (spolu s A. Polívkovou). [Ref.: Jazykovaja norma i statistika. Moskva 1977, 300 s.]

O jazykové výchově a jazykové kultuře v Japonsku. *Naše řeč* 61, 1978, č. 1, s. 44–47.

Stil' i obščestvennaja interakcija. *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 6, 1978, s. 117–128. Angl. res.

Zdroje sémiotiky v antických teoriích řečnictví. K obsahovému rozboru textu. *Slovo a slovesnost* 39, 1978, č. 3–4, s. 321–324. Angl. res.

1979

Bibliografie kvantitativní lingvistiky. Kvantitativní lingvistika 1972–1973. Praha: ÚJČ ČSAV 1979, 97 s. (spoluautor).

[Jazykové koutky.] *Práce (Praha)* 22.3., 26.4., 12.7., 2.8., 29.11. 1979.

Moderní slovenská knížka o řečnickém projevu. *Naše řeč* 62, 1979, č. 2, s. 100–103. [Ref.: MISTRÍK, J.: *Rétorika*. Bratislava 1978, 203 s.]

Nová významná sovětská práce o sociolingvistice. *Slovo a slovesnost* 40, 1979, č. 2, s. 168–171. [Ref.: DEŠERIJEV, J. D.: *Social'naja lingvistika. K osnovam obščej teorii*. Moskva 1977, 381 s.]

[Recenze.] *Philologica Pragensia* 22, 1979, č. 4, s. 221–223 (spolu s M. Novákovou). [Ref.: MARCELLESI, J.-B. – GARDIN, B.: *L'introduction à la sociolinguistique*. Paris 1974, 233 s.]

[Recenze.] *Phonetika Pragensia* 22, 1979, č. 2, s. 88–93 (spolu s K. Pechem, Z. Strnadovou a L. Duškovou). [Ref.: *Proceedings of the 4th International Congress of Applied Linguistics*. Vol. 1–3. Stuttgart 1976.]

Rétorika a jazyková kultura. In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha 1979, s. 136–139.

1980

Čeština. *Práce (Praha)* 12.7., 2.8., 29.11.1980.

Die Entwicklungsdynamik der Gattungen und Stile des öffentlichen Sprachverkehrs. In: *Internationales Kolloquium "Gesellschaftliche Funktionen und Strukturen Sprachlicher Kommunikation"*, 26.–28. November 1979, Magdeburg. Teil 1. Berlin 1980, s. 123–128.

Frekvenční slovník současné české administrativy. Praha: ÚJČ ČSAV 1980, 86 s. (spoluautor).

Frekvenční slovník současné české publicistiky. Praha: ÚJČ ČSAV 1980, 189 s. (spoluautor).

Jazykovědci NDR o normě v jazyce. *Naše řeč* 63, 1980, č. 1, s. 43–49. [Ref.: *Normen in der sprachlichen Kommunikation*. Berlin 1977, 289 s.]

Nové sovětské práce o utváření a percepci textu. *Jazykovědné aktuality* 17, 1980, č. 4, s. 166–167.

Objevně o obecné jazykovědě, japanistice a o typologii. *Jazykovědné aktuality* 17, 1980, č. 4, s. 170–172. [Ref.: CHOCHOLOVIČ, A. A.: *Problemy grammatičeskoj teorii*. Leningrad 1979, 302 s.]

Populární bulharská knižnice o jazyce. *Naše řeč* 63, 1980, č. 3, s. 160–163 (spolu s A. Polívkovou a M. Sedláčkem).

Žánrové a stylové proměny veřejné jazykové komunikace. *Naše řeč* 63, 1980, č. 2, s. 57–62.

1981

Bellova sociolingvistika v ruském překladu. *Jazykovědné aktuality* 18, 1981, č. 2, s. 58–59 (spolu s J. Nekvapilem). [Ref.: BELL, R. T.: Sociolingvistika. Celi, podchody i problémy. Moskva 1980, 317 s.]

Čeština. *Práce (Praha)* 11.4., 4.7. 1981.

Ličnyje mestoimenija v češskich publicističeskich tekstach. Kvantitativnyj analiz. *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 7, 1981, s. 18–46. Angl. res.

Nová populární knížka o polštině a o obecné jazykovědě. *Naše řeč* 64, 1981, č. 3, s. 159–161 (spolu s A. Polívkovou).

Rétorika v dějinách jazykové komunikace. Praha: Academia 1981, 231 s.

Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost* 42, 1981, č. 3, s. 228–238 (spolu s J. Kuchařem, A. Stichem a F. Štíchou).

Sporné autorství a geneze textu. *Slovo a slovesnost* 42, 1981, č. 1, s. 76–78. [Ref.: VAŠÁK, P.: Metody určování autorství. Praha 1980, 233 s.]

Umíte (také) číst? *Práce (Praha)* 11.4.1981. [Ref.: MISTRÍK, J.: Rýchle čítanie. Bratislava 1980, 112 s.]

1982

Čeština. *Práce (Praha)* 23.1., 20.2., 27.3., 9.10., 18.12., 24.12.1982.

Další novinky v sovětské sociolingvistické literatuře. *Slovo a slovesnost* 43, 1982, č. 3, s. 236–239. [Ref.: 1. Vzaimootnošenije razvitija nacional'nych jazykov i nacional'nych kul'tur. Moskva 1980, 309 s. 2. Teoretičeskije problemy social'noj lingvistiki. Moskva 1981, 364 s.]

Frekvenční slovník současné odborné češtiny. Praha: ÚJČ ČSAV 1982, 229 s. (spoluautor).

Jazyková kultura jako součást cílového projektu Národní jazyky v rozvinuté socialistické společnosti. *Slovo a slovesnost* 43, 1982, č. 1, s. 21–27. Něm. res.

Konference socialistických zemí o rétorice. *Slovo a slovesnost* 43, 1982, č. 2, s. 175–176.

Kvantitativní charakteristiky současné české publicistiky [2]. Tabulky a grafy. Praha: ÚJČ ČSAV 1982, 101 s. (spoluautor).

Moderátor. *Naše řeč* 65, 1982, č. 4, s. 224.

Nový pohled na Vančurovo Rozmarné léto. *Slovo a slovesnost* 43, 1982, č. 3, s. 252–255.

[Ref.: MACUROVÁ, A: Výstavba a smysl Vančurova Rozmarného léta. Praha 1981, 60 s.]

Společenské komunikační potřeby a informatika. In: *Využití lingvistických přístupů v informatice.* Praha 1982, s. 28–34.

Tipologija na neoretorikata. In: *Aktualni teoretičeski i praktičeski problemi na retorikata v socialističeskoto obštestvo.* Sofija 1982, s. 100–103.

Úvod do stylistiky pro informační pracovníky. 2. rozš. vyd. Praha: ÚVTEI 1982, 108 s.

Užitečná bulharská práce o sociolingvistice. *Jazykovědné aktuality* 19, 1982, č. 3–4, s. 122–123. [Ref.: VIDENOV, M.: Sociolingvistika. Osnovni tezisi. Bălgarski sociolingvističeski problemi. Sofija 1982, 218 s.]

Zu soziolinguistischen Aspekten der Sprachkultur in der Tschechoslowakei. In: *Grundlagen der Sprachkultur.* Berlin 1982, s. 256–271.

Životní jubileum Jaroslava Kuchaře. *Naše řeč* 65, 1982, č. 5, s. 259–262.

1983

Čeština. *Práce* 29.1., 19.2., 19.3., 14.5., 30.7.1983.

Dobrá americká učebnice češtiny. *Naše řeč* 66, 1983, č. 2, s. 107–110 (spolu s J. Hlavsovou). [Ref.: TOWNSEND, C. E.: Czech through Russian. Ohio 1981, 263 s.]

Frekvenční slovník češtiny věcného stylu. Praha: ÚJČ ČSAV 1983, 329 s. (spoluautor).

Nejstarší české mluvnici je 450 let. *Práce (Praha)*, 7.6.1983, s. 6.

O jazyce přítomnosti a budoucnosti. *Slovo a slovesnost* 44, 1983, č. 4, s. 335–337. [Ref.: SKÁCEL, J. – ŠVARNÝ, O. – ZIMA, P.: Rok 2000. Jazyk jako most i propast. Praha 1982, 244 s.]

On classifying rhetorical genres. In: *Linguistica generalia* 2. Praha 1983, s. 125–126. Čes. res.

Rétorika ve slovanských zemích. In: *Přednášky z 25. běhu LŠSS v roce 1981.* Praha 1983, s. 46–53.

[Překlad a předmluva] ŠVEJČER, A. D. – NIKOLSKIJ, L. B.: *Úvod do sociolingvistiky.* Praha: Svoboda 1983, 241 s.

Tradice a úkoly péče o kulturu dorozumívání. *Naše řeč* 66, 1983, č. 2, s. 68–75.

Vývoj české kodifikace a obecné zásady péče o spisovný jazyk. *Jazykovědné aktuality* 20, 1983, č. 3–4, s. 105.

1984

2. pád, nebo 4.? – O jménech přídavných. *Práce (Praha)* 29.4., 8.9.1984.

Interpretace textu a rétorika. In: *Uměnovědné studie* 5. Praha 1984, s. 134–140.

Jazyk a řeč. *Práce (Praha)* 15.12.1984. [Ref.: MISTRÍK, J.: Jazyk a řeč. Bratislava 1984, 428 s.]

Jazyková situace zemí rozvinutého socialismu a problematika jazykové kultury. *Slovo a slovesnost* 45, 1984, č. 3, s. 212–217.

[Jazykový koutek.] *A–Z magazín (Praha)* 1984, č. 4–12.

K nedožitým devadesátinám profesora Trnky. *Zprávy Těsnopisného ústavu* 25, 1984–85, č. 3, s. 80–82.

Sovětská práce o společenských podmínkách jazykového vývoje. *Slovo a slovesnost* 45, 1984, č. 3, s. 249–252. [Ref.: ŽURAVLJEV, V. K.: Vnešnje i vnutrennje faktory jazykovej evoljucii. Moskva 1982, 327 s.]

Volný nebo libovolný. – Uvažujete o jazykové správnosti? *Novinář (Praha)* 36, 1984, č. 1, 2, s. 30, 28.

1985

Dorozumíme se. – O srozumitelnosti. *Práce (Praha)* 27.7., 14.9.1985.

Dřevní – dřevný. *Naše řeč* 68, 1985, č. 1, s. 52–53.

Dvojí návraty ke Quintilianovi. In: *Základy rétoriky*. Praha 1985 s. 7–19.

Jazykovaja situacija v stranach razvitogo socializma i problemy kul'tury jazyka. *Voprosy jazykoznanija (Moskva)* 1985, č. 1, s. 24–27.

[Jazykový koutek.] *A–Z magazín (Praha)* 1985, č. 1–2, 4–7, 9, 11–12.

[Jazykový koutek.] *Rozhlas (Praha)* 25. 2. 1985, č. 10, s. 16.

K novějším pracím o teorii interpretace. Ke kritice soudobé hermeneutiky. In: *K princípom marxistickej jazykovedy*. Bratislava 1985, s. 220–224.

K zdrojům normativnosti českých gramatik 16.–17. století. In: *Práce z dějin slavistiky* 10. Praha 1985, s. 143–154.

Ke kultuře dorozumívání. *Jazykovědné aktuality* 22, 1985, č. 3–4, s. 110–111.

Na okraj dvou překladů knížek o písnu. *Jazykovědné aktuality* 22, 1985, č. 2, s. 89–91. [Ref.: 1. KONDRAŠOV, A.: *Knih o písme*. Bratislava 1981, 280 s. 2. KÉKI, B.: *5000 let písma*. Praha 1984, 148 s.]

O jazyce – nejen pro mladého čtenáře. *Naše řeč* 68, 1985, č. 4, s. 189–191. [Ref.: MISTRÍK, J.: *Jazyk a řeč*. Bratislava 1984, 428 s.]

O rozvitém přívlastku volném a těsném. – Věta a význam. *Novinář* 37, 1985, č. 3, 8, s. 21, 25.

Oratorskij stil' v sovremennoj jazykovej situacii. *Recueil linguistique de Bratislava* 8, 1985, s. 173–177.

Podnětně o užívání jazyka v naší současnosti. *Naše řeč* 68, 1985, č. 2, s. 90–93. [Ref.: SKÁCEL, J. – ZIMA, P.: *Jazyk mezi lidmi. O úloze jazyka v řízení socialistické společnosti*. Ostrava 1985, 205 s.]

Rétorika a ideologie. *Televizní tvorba* 1985, č. 4, s. 73–74.

Rétorika v dramatu a proti dramatu. In: *Divadlo v české kultuře 19. století*. Praha 1985, s. 69–74.

Televize a jazyková kultura. *Televizní tvorba* 1985, č. 4, s. 22–28.

Těsnopiscův pohled na jazyk. *Slovo a slovesnost* 46, 1985, č. 1, s. 73–74. [Ref.: MATULA, M.: *Moderní těsnopis*. Praha 1983, 202 s.]

1986

Jazyková politika a jazyková kultura. In: *Jazyková politika a jazyková kultúra*. Bratislava 1986, s. 49–53.

[Jazykový koutek.] *A–Z magazín (Praha)* 1986, č. 1–7, 9–10.

K obščim voprosam rečevych stilej i žanrovostilističeskich klasifikacij. In: *Funkcionl'naja stilistika*. Perm 1986, s. 42–49.

Knih o jazykové situaci. *Naše řeč* 47, 1986, č. 2, s. 171–172. [Ref.: MICHAL'ČENKO, V. JU.: *Problemy funkcionirovanija i vzaimodejstvija litovskogo i ruskogo jazykov*. Moskva 1984, 222 s.]

Mluvený projev. *Práce (Praha)* 29.3.1986. [Ref.: *Mluvíš, mluvím, mluvíme. Kapitoly z moderní rétoriky*. Praha 1986, 124 s.]

O teorii spisovného jazyka a jazykové kultury ve sbornících z NDR. *Naše řeč* 69, 1986, č. 4, s. 204–207.

O závažném zdroji pohybu v české slovní zásobě. *Slovo a slovesnost* 47, 1986, č. 1, s. 67–69.
[Ref.: POŠTOLKOVÁ, B.: Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny. Praha 1984, 123 s.]

Pro dobrou češtinu. *Národní výbory (Praha)* 35, 1986.

Retorika v slavjanskite zemi. *Lekcionna propaganda* 27, 1986, s. 54–59.

Tentokrát o uvozovkách. – Středem zájmu – mluvený projev. – Přesnost – výsada dobrého stylu. *Novinář (Praha)* 38, 1986, č. 2, 4, 10, s. 27.

Výstižně a správně. – O předložkách. *Práce (Praha)* 13.9., 20.9. 1986.

Zdeněk Hlavsa šedesátiletý. *Český jazyk a literatura* 37, 1986–87, č. 1, s. 38–39.

1987

Bonsaj. *Práce (Praha)* 19.9.1987.

Jazyková správnost a jazyková kultura. In: *Sborník 1987 Kruhu přátel českého jazyka*. Praha 1987, s. 259–261.

Jazykovaja kodifikacija, jazykovaja kul'tura i jazykovaja politika. In: *Razvitije jazykovoj žizni stran socialističeskogo sdružestva 1, 2*. Praha 1987, s. 467–484.

[Jazykový koutek.] *A–Z magazín (Praha)* 1987, č. 1–12.

[Jazykový koutek.] *Národní výbory (Praha)* 1987.

K psaní přídavných jmen složených. *Novinář (Praha)* 39, 1987, č. 3, s. 27.

Ke kultuře vyjadřování. *Rudé právo (Praha)* 7.7.1987.

Kolem rekordů. *Práce (Praha)* 5.9.1987

O jazyce a stylu pro informační pracovníky. Praha: ÚVTEI 1987, 106 s.

O stylistice. In: *Praktické kapitoly ze spisovné češtiny*. Praha 1987, s. 93–99.

On the sociolinguistic aspects of the notion of functional style. In: *Reader in Czech Sociolinguistics*. Amsterdam 1987, s. 83–93.

Poznámka redakce. *Signál (Praha)* 1.1.1987.

Poznámky k televizní rétorice. *Televizní tvorba* 1987, č. 3, s. 29–34.

První český překlad Quintiliana. In: *Sborník 1987 Kruhu přátel českého jazyka*. Praha 1987, s. 112–119.

Razvitije jazykovej žizni stran socialističeskogo sodruženstva 2. Praha: Academia 1987, s. 269–600 (redakční spolupráce).

[Recenze.] *Čs. rusistika* 32, 1987, č. 5, s. 232–233. [Ref.: TUMANJAN, Je. G.: Jazyk kak sistema sociolingvističeskich sistem. Moskva 1983, 246 s.]

Rétorika v popisu (a ovlivňování) společenské komunikace. *Slovo a slovesnost* 48, 1987, č. 3, s. 217–222.

Rozumět si. *Práce (Praha)* 16.5.1987.

Sborník o marxistických základech jazykovědy. *Naše řeč* 70, 1987, č. 4, s. 194–196. [Ref.: K princípom marxistickej jazykovedy. Materiály z konferencie o marxistickej jazykovede (Smolenice 21.–23. novembra 1983). Bratislava 1985, 271 s.]

Vada na kráse. *Večerní Praha* 4.6.1987.

1988

Aby Živá slova byla živá. *Věda a technika mládeži (Praha)* 1.9.1988.

Cukety. *Naše řeč* 71, 1988, č. 2, s. 109–110.

[Jazykový koutek.] *A–Z magazín (Praha)* 1988, č. 1–11.

Jediná alternativa? *Práce (Praha)* 15.10.1988.

K typologii situací porozumění. *Slavica Pragensia* 32, 1988, s. 137–147.

K výročí Bohuslava Balbína. *Naše řeč* 71, 1988, č. 5, s. 266–269.

Konference o úloze textu ve společenském dorozumívání. *Naše řeč* 71, 1988, č. 1, s. 37–41.

O slovosledu. *Práce (Praha)* 16. 4.1988. [Ref.: UHLÍŘOVÁ, L.: Knížka o slovosledu. Praha 1987, 160 s.]

O stylizaci stručně i obšírně. *Novinář* 40, 1988, č. 11, s. 26.

Významné jubileum profesora J. V. Bečky. *Naše řeč* 71, 1988, č. 5, s. 262–263.

Významné jubileum profesora Karla Horálka. *Český jazyk a literatura* 39, 1988–89, č. 3, s. 127–129.

Významný příspěvek ke konfrontačnímu studiu češtiny a slovenštiny. *Slovo a slovesnost* 49, 1988, č. 3, s. 253–256.

Znovu o rétorice v nakladatelství Svoboda. *Televizní tvorba* 1988, č. 4, s. 73–75. [Ref.: KUBÁT, V.: Základní otázky rétoriky. Praha 1988, 85 s.]

1989

[Jazykový koutek.] *Národní výbory* 38, 1989, s. 30.

O časování sloves. *Novinář (Praha)* 41, 1989, č. 3, s. 24.

O popisu v umělecké literatuře a v publicistice. *Televizní tvorba* 1989, č. 4, s. 68–70. [Ref.: DVORSKÝ, L.: Kapitoly o popisu. Praha 1988, 233 s.]

Pěstování bonsají. *Naše řeč* 72, 1989, č. 1, s. 50–51.

[Recenze.] *Listy filologické* 112, 1989, č. 4, s. 245–246. [Ref.: Retoryka w XV stuleciu. Wrocław 1988.]

Souborná bibliografie slovenské jazykovědy. *Naše řeč* 72, 1989, č. 4, s. 211–212. [Ref.: DVONČ, L.: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovákistov a slavistov (1925–1975). Martin 1987, 1387 s.]

1990

Časopis Deutschunterricht, ročník 1988. *Český jazyk a literatura* 40, 1989–90, č. 6, s. 237–238.

Do pytanja pro dynamiku komponentiv čes'koji movnoji sytuaciji. *Movoznavstvo* 1990, č. 2, s. 11–16.

K pramenům latinské teorie řečnictví. *Slovo a slovesnost* 51, 1990, č. 2, s. 167–169. [Ref.: TRÍŠKA, J.: Pražská rétorika = Rhetorica Pragensis. Praha 1987, 271 s.]

Polemos: Válka nebo spor? *Televizní tvorba* 1990, č. 1–2, s. 15–19.

Poučená (a poučná) práce o povaze učebnicového textu. *Český jazyk a literatura* 40, 1989–90, č. 8, s. 334–336. [Ref.: PRŮCHA, J.: Učení z textu a didaktická informace. Praha 1987, 91 s.]

Praktická učebnice stylistiky. *Naše řeč* 73, 1990, č. 3, s. 154–157. [Ref.: Kurze Stilistik. Eine Anleitung für Schüler. Berlin 1987, 176 s.]

[Recenze.] *Československá rusistika* 35, 1990, č. 2, s. 119–121. [Ref.: STRAKOVÁ, V.: Referujeme rusky. Příručka ruského odborného vyjadřování. Praha 1989, 252 s.]

Rétorika v dějinách jazykové komunikace. Praha: ÚJČ ČSAV 1990, 38 s.

Společenské funkce jazykové kultury. *Český jazyk a literatura* 40, 1989–90, č. 8, s. 295–298 (spolu s A. Polívkovou).

1991

A, ale, aby. – Bonsaj. – Dřevní, dřevný. – Moderátor. *Jazykové sloupky*. Praha 1991, s. 15–17, 28–29, 52–53, 89.

Co přináší nová pravidla českého pravopisu. Praha: ÚJČ ČSAV 1991, 51 s. (spoluautor).

Do nového ročníku Naší řeči. *Naše řeč* 74, 1991, č. 1, s. 1–5.

Do pytanja pro dynamiku komponentiv čes'koji movnoji sytuaciji. In: *Funkcionuvannja i rozvytok sučasnych slov`jans'kych mov*. Kyjiv 1991, s. 46–55. Rus. res.

[Jazykový koutek.] *Týdeník Rozhlas R 91*. 1991, č. 37, s. 4.

K úloze rétoriky v nauce o stylu ve slovanských zemích. In: *Synteza w stylistyce słowiańskiej*. Opole 1991, s. 65–71.

Pravopis jako součást kultury – nikoli jen jazykové. In: *Co přináší nová pravidla českého pravopisu*. Praha 1991, s. 5–12.

[Recenze.] *Czechoslovak and Central European Journal (New York)* 10, 1991, č. 1, s. 136–138. [Ref.: TOWNSEND, C.: *A Description of Spoken Prague Czech*. Columbus 1990, 151 s.]

Rétorika a jazyková kultura: poznámky k historickému vývoji oborů. *Zápisník slovenského jazykovedca* 10, 1991, č. 1–2, s. 19.

Sto let od založení České akademie věd a umění. *Naše řeč* 74, 1991, č. 3, s. 142–145.

1992

K vztahu rétoriky a neorétoriky k ruskému formalismu a k funkčnímu strukturalismu pražské školy. *Česká literatura* 40, 1992, č. 2–3, s. 233–239. Angl. res.

K životnímu jubileu profesora Aloise Jedličky. *Naše řeč* 75, 1992, č. 3, s. 154–157.

K stému výročí narození Bohuslava Havránka. *Český jazyk a literatura* 43, 1992–93, č. 3–4, s. 78–81.

O jazykových prostředcích souvislého psaného nebo mluveného textu. In: *Praktické kapitoly z českého jazyka*. Praha 1992, s. 84–98.

Proměny řečnického stylu v češtině. *Slovo a slovesnost* 53, 1992, č. 1, s. 1–9. Angl. res.

Sborník věnovaný Bohuslavu Havránkovi. *Naše řeč* 75, 1992, č. 5, s. 259–263. [Ref.: *Slavica Pragensia* 34, Praha 1990, 446 s.]

Téma jazyka a stylu u Bohuslava Balbína. In: *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*. Praha 1992, s. 183–187. Něm. res.

Vyšla učebnice české stylistiky. *Naše řeč* 75, 1992, č. 3, s. 145–148. [Ref.: CHLOUPEK, J. – ČECHOVÁ, M. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E.: *Stylistika češtiny*. Praha 1991, 296 s.]

1993

Does spoken literary Czech exist? In: *Varieties of Czech*. Amsterdam 1993. S. 42–49.

European contexts of Czech and Slavic rhetoric in the Renaissance. In: *Renaissance–Rhetoric = Renaissance Rhetoric*. Berlin 1993, s. 115–117.

Jak stylizovat dopisy. Jazykové normy. Kompozice. Vnější úprava. Soukromé a hospodářské písemnosti. *Profit (Praha)* 1.7.1993, č. 26, s. 3, 5–6 v příl. *Český a Slovenský Profit speciál* (spolu s J. Hofmannovou).

Jungmannův slovník stále živý. *Naše řeč* 76, 1993, č. 2, s. 90–91.

K intuitivním aspektům pojmu styl jazykového projevu. In: *Intuice ve vědě a filozofii*. Praha 1993, s. 156–162.

K současnému stavu jazykové kultury a kultury dorozumívání vůbec. *Naše řeč* 76, 1993, č. 3, s. 139–141 (spolu s F. Danešem).

K zdrojům a obsahu institucionální lingvistiky. In: *Sborník přednášek r. 1990–1991 Kruhu přátel českého jazyka*. Praha 1993, s. 87–96.

Komolený jazyk. Mluví alespoň někdo správně česky? *Český deník* 10. 9. 1993, s. 3 (rozhovor).

Pravidla českého pravopisu. Praha: Academia 1993, 389 s. (spoluautor).

Pravidla českého pravopisu. Školní vydání. Praha: Pansofia 1993, 383 s. (spoluautor).

Pravidla nejsou příkazem čili Diskuze (nejen) o Alojzově citronu. *Týdeník Rozhlas R 93* 1993, č. 28, s. 1, 21 (spolu s M. Pokorným).

[Recenze.] *Slovo a slovesnost* 54, 1993, č. 2, s. 145–150. [Ref.: SGALL, P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J.: *Variation in Language. Code Switching in Czech as a Challenge for Sociolinguistics*. Amsterdam 1992, 368 s.]

Rhetoric, functional stylistics and theory of language culture. In: *Studies in Functional Stylistics. Praha – Amsterdam 1993*, s. 272–277.

Stručně k letošním lingvistickým výročím. *Naše řeč* 76, 1993, č. 5, s. 268–269.

Stylizace obchodních dopisů (praktická příručka). Praha: SPN 1993, 168 s. (spolu s J. Gafronovou a J. V. Bečkou).

Životní výročí profesora Milana Jelínka. *Naše řeč* 76, 1993, č. 4, s. 221–222.

1994

Čtěme (nejen) Naši řeč. *Český jazyk a literatura* 44, 1993–94, č. 5–6, s. 121–125.

K současným vývojovým proměnám vědeckého a odborného vyjadřování. *Naše řeč* 77, 1994, č. 1, s. 14–19.

K životnímu výročí Alexandra Sticha. *Naše řeč* 77, 1994, č. 1, s. 1.

Knížka o češtině opravdu každodenní. *Naše řeč* 77, 1994, č. 4, s. 210–212. [Ref.: MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. – SCHNEIDEROVÁ, E.: Mluvená čeština v autentických textech. Jinočany 1992, 236 s.]

Krátce k letošním výročím našich jazykovědců. *Naše řeč* 77, 1994, č. 5, s. 269–270.

Pravopisné dublety. *Lidové noviny (Praha)* 25.8.1994.

Repetition and variation as stylistic principles of a text structure. In: *Syntax of Sentence and Text. A Festschrift for František Daneš*. Amsterdam 1994, s. 237–245.

Žánr polemiky v politickém a filozofickém díle T. G. Masaryka. In: *O Čapkových Hovorech s T. G. Masarykem*. Praha 1994, s. 53–58. Angl. res.

1995

Akademický slovník cizích slov. A–K, L–Ž. Praha: Academia 1995, 834 s. (spoluautor).

Do příruční knihovny češtináře. *Český jazyk a literatura* 45, 1994–95, č. 5–6, s. 136–137. [Ref.: MACUROVÁ, A. – MAREŠ, P.: Text a komunikace. Jazyk v literárním díle a ve filmu. Praha 1993, 173 s.]

Existuje rétorika vědeckého jazyka? In: *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha 1995, s. 195–200.

The influence of Blair's lectures on Czech aesthetics and rhetoric in the 19th century. *Listy filologické* 118, 1995, č. 3–4, s. 260–266. Čes. res.

Instruktivní monografie o zvukové stránce současné češtiny. *Český jazyk a literatura* 46, 1995–96, č. 1–2, s. 41–43. [Ref.: PALKOVÁ, Z.: Fonetika a fonologie češtiny s obecným úvodem do problematiky oboru. Praha 1994, 366 s.]

K rozsahu a obsahu pojmu mluvený jazyk. In: *K diferenciaci současného mluveného jazyka*. Ostrava 1995, s. 12–18. Angl. res.

K soustavě žánrů akademického diskurzu. In: *Rozumět jazyku*. Praha 1995, s. 58–65.

K vývojové dynamice vědecké komunikace. In: *Termina 94*. Liberec 1995, s. 81–94.

Obchodované akcie. *Naše řeč* 78, 1995, č. 5, s. 268–270.

Protiklady stylu. *Stylistyka* 4, 1995, s. 258–263.

Přechylování není harašení. *Lidové noviny (Praha)* 28. 8.1995, s. 10.

Quintilian in Czech philological thought. *Rhetorica (Berkeley)* 13, 1995, č. 3, s. 337–343.

Die Sprache des tschechischen publizistischen und rednerischen Stils – Umbruch und Tradition. In: *Europäische Versammlungskultur*. Berlin 1995, s. 95–101.

Sprachkultur und Sprachpolitik in der Tschechischen Republik der 90er Jahre. In: *Sprache*. Frankfurt a. Main 1995, s. 83–90.

Text očima českého syntaktika. *Naše řeč* 78, 1995, č. 5, s. 248–250. [Ref.: HRBÁČEK, J: Nárys textové syntaxe spisovné češtiny. Praha 1994, 134 s.]

Vyšel dvousvazkový Akademický slovník cizích slov. *Informace [KNAV]* 1995, č. 3–4, s. 4–5 (spolu s J. Burgetovou). [Ref.: Akademický slovník cizích slov. A–K, L–Ž. Praha 1995, 834 s.]

1996

Býčí trh. *Naše řeč* 79, 1996, č. 1, s. 48–49.

Chvilka pro lepší češtinu. *Informace [KNAV]* 1996.

Čeština, jak ji znáte i neznáte. Praha: Academia 1996, 259 s. (spolu se S. Čmejrkovou, F. Danešem a I. Svobodovou).

Jazyková správnost a jazyková kultura v paradigmatu současné vědy. In: *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno 1996, s. 48–52. Angl. res.

Jazykový popis a péče o jazyk v dějinách filologického myšlení. In: *Jazyk a jeho užívání*. Praha 1996, s. 139–148.

K významovému rozpětí Jakobsonovy poetické funkce. *Slovo a slovesnost* 57, 1996, č. 3, s. 170–176. Angl. res.

Latinskije i francuzskije istočniki literaturnogo klasicizma v Rossii. Ritorika v istorii ruskoj kul'tury. In: *Il Jornadas Andaluzas de Eslavística*. Granada 1996, s. 227–230.

Několik poznámek k pocitu jazykového ohrožení. *Naše řeč* 79, 1996, č. 1, s. 1–9.

80 let od založení Naší řeči. *Naše řeč* 79, 1996, č. 5, s. 270–272.

Péče o jazyk jako kulturní hodnotu. In: *Hledání učitele*. Praha 1996, s. 133–143 (spolu s R. Brabcovou).

Písemnosti v našem životě. Praha: Fortuna 1996, 159 s. (spolu s J. Hoffmannovou).

Za Miloslavem Sedláčkem. *Naše řeč* 79, 1996, č. 4, s. 220–221.

Životní jubileum Zdeňka Hlavsý. *Slovo a slovesnost* 57, 1996, č. 4, s. 321–322.

1997

Chvilka pro lepší češtinu. *Informace [KNAV]* 1997.

Český jazykovědec Miloš Dokulil. In: *Obsah – výraz – význam 2*. Praha 1997, s. 50–51 (spolu se Z. Hlavsou).

Definice jako příběh. *Naše řeč* 80, 1997, č. 2, s. 109–110.

Habent sua fata libelli. *Akademický bulletin* 1997, č. 3, s. 4.

Jaká je čeština v letech devadesátých? (Zpracování anketního výzkumu). In: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha 1997, s. 288–292.

Jazyk – nástroj i bariéra mezinárodního dorozumění. *Souvislosti* 33–34, 1997, č. 3–4, s. 67–71.

Jazyk hospodářských dokumentů a písemností. In: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha 1997, s. 92–96.

Jazyk vědy, věda o jazyce. *Akademický bulletin* 1997, č. 6, s. 1.

K proměnám veřejného diskurzu. *Český lid* 84, 1997, č. 2, s. 162–164.

K životním jubileím autorů Naší řeči. *Naše řeč* 80, 1997, č. 5, s. 272.

Ke konverzačním maximám hospodského hovoru. In: *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha 1997, s. 13–18.

Miloš Dokulil – 85 let. Praha: ÚJČ AV ČR 1997, 33 s. (spoluautor).

Minela. *Naše řeč* 80, 1997, č. 3, s. 158–159.

Nabýt dojmu, nabít dojmy. *Český jazyk a literatura* 48, 1997–98, č. 1–2, s. 36.

Několik úvah o úloze rétoriky ve škole. *Český jazyk a literatura* 47, 1996–97, č. 9–10, s. 193–199.

O jazyce a literatuře ve sborníku Pedagogické fakulty v Plzni. *Naše řeč* 80, 1997, č. 1, s. 37–39. [Ref.: Kultura, historie a současnost Plzně (Plzeň, 3.–4. května 1995). Plzeň 1996, 180 s.]

Pozoruhodný výbor z latinské literatury na českém území. *Naše řeč* 80, 1997, č. 5, s. 270–271. [Ref.: TRÍŠKA, J.: Latinitas Bohemica. Výbor z latinské literatury českých zemí. Praha 1996, 255 s.]

Reforma německého pravopisu. *Naše řeč* 80, 1997, č. 1, s. 50–51. [Ref.: HELLER, K.: Rechtschreibreform. *Sprachreport* (Mannheim), 1996, Sonderheft.]

Rhetorik und die Entwicklung der Philologien der Nationalsprachen. *Linguistica Pragensia* 1997, č. 1, s. 4–11. Čes. res.

Slovník cudzích slov. Bratislava: Slov. ped. nakl. 1997, 991 s. (spolu s V. Petráčkovou).

Školská komunikace očima sociálních psychologů. *Naše řeč* 80, 1997, č. 1, s. 43–45. [Ref.: MAREŠ, J. – KŘIVOHLAVÝ, J.: Komunikace ve škole. Brno 1995, 210 s.]

Úvodem. In: *Dialog. Sémiotické rozměry a rozhraní dialogu*. Praha 1997, s. 9–10.

1998

Chvilka pro lepší češtinu. *Informace [KNAV]* 1998.

K problematice jazykového purismu. In: *Jazyk a kultura vyjadřování*. Brno 1998, s. 91–95.

Mezi rétorikou a homiletikou. In: *Człowiek – dzieło – sacrum*. Opole 1998, s. 283–287.

Mnoho tváří stylistiky v knížce Jany Hoffmannové. *Naše řeč* 81, 1998, č. 1, s. 50–52. [Ref.: HOFFMANNOVÁ, J.: Stylistika a...; současná situace stylistiky. Praha 1997, 200 s.]

O jednom šířícím se typu anglicismů v češtině. *Naše řeč* 81, 1998, č. 2–3, s. 164–165.

Polemické maximy FXŠ. *Česká literatura* 46, 1998, č. 3, s. 269–273. Angl. res.

Rétorika v evropské kultuře. 2., přeprac. vyd. Praha: Academia 1998, 182 s.

Vývoj myšlení o jazyce z pohledu Naší řeči. In: *Přednášky z 41. běhu LŠSS*. Praha 1998, s. 17–21.

1999

Bohemistické aspekty přepisu čínštiny do češtiny. In: *Transkripce čínštiny*. Praha 1999, s. 9–11.

Chvilka pro lepší češtinu. *Informace [KNAV]* 1999.

Čeština let devadesátých – konstanty a proměnné. In: *Přednášky z 42. běhu LŠSS. 1. díl. Přednášky z jazykovědy*. Praha 1999, s. 31–35.

Malá poznámka k českému bdění nad čistotou jazyka. *Slovo a slovesnost* 60, 1999, č. 2, s. 158–160.

Nové vydání školních Pravidel českého pravopisu. *Český jazyk a literatura* 50, 1999–2000, č. 3–4, s. 90–91 (spolu s O. Martincovou). [Ref.: Pravidla českého pravopisu. Školní vydání včetně Dodatku. Rozš. vyd. Praha, 1999, 383 s.]

O českém jazyce aneb jak komunikovat v přírodovědných oborech. *Akademický bulletin* 1999, č. 6, s. 12–13.

Obava z jinakosti – purismus. In: *Jinakost, cizost v jazyce a literatuře*. Ústí n. Labem 1999, s. 5–10.

Osmdesátiny Františka Daneše. *Naše řeč* 82, 1999, č. 2, s. 87–88.

Postoje veřejnosti k současnému jazyku, zvláště spisovnému. *Dokořán* 3, 1999, č. 11, s. 15–22.

Pravidla českého pravopisu. Školní vydání včetně Dodatku. Rozš. vyd. Praha: ÚJČ AV ČR 1999, 383 s. (spoluautor).

Slovesa *směřovat* a *směrovat* v současném jazykovém úzu. *Naše řeč* 82, 1999, č. 1, s. 51–52.

Sprachreinheit / puritas und die Entwicklung der modernen tschechischen Rhetorik. In: *Rhetorica movet*. Leiden 1999, s. 373–380.

Správně česky. *Právo (Praha)* 1999 (spoluautor).

Vyšla nová učebnice české stylistiky. *Naše řeč* 82, 1999, č. 1, s. 45–47. [Ref: ČECHOVÁ, M. – CHLOUPEK, J. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E.: Stylistika současné češtiny. Praha 1997, 282 s.]

Životní jubileum významného jazykovědce [F. Daneše]. *Český jazyk a literatura* 49, 1998–99, č. 9–10, s. 246–248.

2000

Chvilka pro lepší češtinu. *Informace [KNAV]* 2000.

Český jazyk pro 1. ročník středních odborných škol. Praha: SPN 2000, 173 s. (spolu s M. Čechovou, V. Styblíkem a I. Svobodovou).

Etymologie – disciplína synchronní. In: *Studia etymologica Brunensia 1*. Praha 2000, s. 183–189. Angl. res.

Finance přebíjejí spisovný jazyk. *Lidové noviny (Praha)* 28.2.2000.

Jak se díváme na dnešní češtinu? In: *Přednášky z 43. běhu LŠSS*. Praha 2000, s. 51–55.

K aktuálním otázkám institucionální lingvistiky. In: *Čeština – univerzália a specifika 2*. Brno 2000, s. 99–105. Angl. res.

K lingvistickým a filozofickým předpokladům argumentace v textu. In: *Člověk a jeho jazyk*. Bratislava 2000, s. 204–214.

K problematice institucionálního diskurzu. *Stylistyka* 9, 2000, s. 103–116. Angl. res.

K životnímu jubileu Josefa Hrbáčka. *Naše řeč* 83, 2000, č. 2, s. 103.

K životnímu výročí Ludmily Uhlířové. *Naše řeč* 83, 2000, č. 1, s. 48–49 (spolu s I. Svobodovou).

Normativ orientierte Sprachforschung zum Tschechischen. In: *History of the Language Sciences = Geschichte der Sprachwissenschaften = Histoire des sciences du langage*. Berlin 2000, s. 907–911.

Nově o přípravě a stylizaci odborného textu. *Naše řeč* 83, 2000, č. 3, s. 158–161. [Ref.: ČMEJRKOVÁ, S. – DANEŠ, F. – SVĚTLÁ, J.: Jak napsat odborný text. Praha 1999, 255 s.]

Pozoruhodný slavistický příspěvek k pragmatice spojovacích výrazů. *Slovo a slovesnost* 61, 2000, č. 2, s. 145–148. [Ref.: KUSSE, H.: Konjunktionale Koordination in Predigten und politischen Reden. Dargestellt an Belegen aus dem Russischen. München 1998, 523 s.]

[Recenze.] *Časopis pro moderní filologii* 82, 2000, č. 2, s. 94–98. [Ref.: Sprachkultur und Sprachgeschichte. Herausbildung und Förderung von Sprachbewusstsein und wissenschaftlicher Sprachpflege in Europa. Frankfurt 1999, 320 s.]

Správně česky. *Právo (Praha)* 2000 (spoluautor).

Ústav pro jazyk český AV ČR. *Akademický bulletin* 2000, č. 1, s. 16–17.

2001

Český jazyk pro 2. ročník středních odborných škol. Praha: SPN 2001, 200 s. (spolu s M. Čechovou, V. Styblíkem a I. Svobodovou).

Jazyková kultura – historie a přítomnost. *Akademický bulletin* 2001, č. 2, s. 5–7.

Komunikovat je třeba i v rodině. *Lidové noviny (Praha)* 12.12.2001.

Návraty počátků. Vývojové spirály jazykovědného myšlení. In: *Konec a začátek v jazyce a literatuře*. Ústí n. Labem 2001, s. 8–12.

Nepoetické diskurzy v současné češtině. In: *Termina 2000*. Praha 2001, s. 59–62.

Objevná knižní publikace o české reklamě. *Naše řeč* 84, 2001, č. 2, s. 99–101. [Ref.: ČMEJRKOVÁ, S.: Reklama v češtině. Čeština v reklamě. Praha 2000, 258 s.]

Slavic rhetoric. In: *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford 2001, s. 716–720.

Společenské komunikační procesy a terminologie. In: *Termina 2000*. Praha 2001, s. 185–188.

Správně česky. *Právo (Praha)* 2001 (spoluautor).

Životní jubileum dr. Marie Těšitelové. *Naše řeč* 84, 2001, č. 1, s. 49–50.

2002

Auditorium jako stylovtvorný činitel. In: *Sborník 2002*. Liberec 2002, s. 103–109.

Český jazyk pro 3. ročník středních odborných škol. Praha: SPN 2002, 207 s. (spolu s M. Čechovou, V. Styblíkem a I. Svobodovou).

Do Ruzyně, nebo na Ruzyň? *Naše řeč* 85, 2002, č. 1, s. 50.

Jak píšeme strukturovaný životopis. *Český jazyk a literatura* 52, 2001–02, č. 5–6, s. 139–140.

Orality/literacy contrast in the development of language description. In: *Where One's Tongue Rules Well*. Bloomington 2002, s. 1–8.

Potřebná publikace o příjmeních v současné češtině. *Naše řeč* 85, 2002, č. 5, s. 260–262. [Ref.: KNAPPOVÁ, M.: Naše a cizí příjmení v současné češtině. Liberec 2002, 256 s.]

Praktická encyklopedie žurnalistiky. 2., dopln. vyd. Praha: Libri 2002, 240 s. (spoluautor).

La retórica en el período de cambio político: el ejemplo de la República Checa. In: *Lecturas retóricas de la sociedad*. Ciudad de México 2002, s. 149–155.

Slovenská rétorika z pohledu nauky o jazyce a stylu. *Naše řeč* 85, 2002, č. 2, s. 103–105. [Ref.: SLANČOVÁ, D.: Základy praktickéj rétoriky. Prešov 2001, 211 s.]

Správně česky. *Právo (Praha)* 2002 (spoluautor).

2003

Český jazyk pro 4. ročník středních odborných škol. Praha: SPN 2003, 158 s. (spolu s M. Čechovou, V. Styblíkem a I. Svobodovou).

Čtyři sta let od vydání české mluvnice Vavřince Benedikta z Nudožer. *Český jazyk a literatura* 54, 2003–04, č. 2, s. 91–92.

K zdrojům vývojové dynamiky v současné spisovné češtině. In: *Přednášky z 46. běhu LŠSS*. Praha 2003, s. 81–89.

Lingvistika, nebo popularizace vědy? In: *Slovenská reč 1932–2002*. Bratislava 2003, s. 49–51.

[Recenze.] *Slovo a slovesnost* 64, 2003, č. 1, s. 65–68. [Ref.: Papers in Phonetics and Speech Processing. Frankfurt a. Main 2000, 188 s.]

Střed a okraj vědeckého poznání jazyka. In: *Okraj a střed v jazyce a v literatuře*. Ústí n. Labem 2003, s. 9–13.

Vyjadřování polemičnosti a významových opozic v politickém diskurzu. In: *Jazyk, média, politika*. Praha 2003, s. 13–39.

Správně česky. *Právo (Praha)* 2003 (spoluautor).

2004

Čtivý popularizační počín v oblasti literatury o českých příjmeních. *Naše řeč* 87, 2004, č. 4, s. 217–218. [Ref.: MATES, V.: Jména tajemství zbavená. Malá encyklopedie nejčastějších příjmení. 1, 2. Praha 2002–2003, 319, 381 s.]

K poststrukturální analýze moderního diskurzu. In: *Rozvoj české společnosti v Evropské unii* 3. Praha 2004, s. 190–194.

Rétorika a řečová kultura. Praha: Karolinum 2004, 184 s.

2005

[Recenze.] *Časopis pro moderní filologii* 87, 2005, č. 1, s. 54–57. [Ref.: FENCLOVÁ, M.: Fonetika francouzštiny jako lingvodidaktický problém. Praha 2003, 180 s.]

[Recenze.] *Slovo a slovesnost* 66, 2005, č. 1, s. 64–69. [Ref.: Stilističeskij enciklopedičeskij slovar' ruskogo jazyka. Moskva 2003, 696 s.]

Moderace a moderátor

JAROSLAV BARTOŠEK

Na úvod

V rubrice *Drobnosti* v Naší řeči č. 4 ročníku 65 (1982) na necelé straně 224 Jiří Kraus publikoval článek s názvem *Moderátor*. Napsal v něm, že výraz moderátor se nejvíc užívá v jazyce žurnalistiky a že označuje jednak vedoucího odborné debaty, zábavní soutěže, kvízu apod., který umírňuje názory jednotlivých účastníků, jednak rozhlasového či televizního hlasatele, který je zároveň redaktorem a někdy dokonce i autorem uváděných sdělení.

Moderované pořady na rozdíl od ryze hlasatelských „... díky pohotovosti a jistému stupni improvizovanosti ... vytvářejí zdání dialogu ... Moderátorský projev posluchači vítají, protože je jim bližší než doslovné předčítané body zpravodajského pořadu. Přitom ovšem právem očekávají ... jazykovou kultivovanost moderátorova projevu – správnou výslovnost, nepřiliš mnohomluvný styl a hlavně text bez fráží, který odpovídá celkové dikci vystoupení pohybujícího se na hranici mezi zaměřením žurnalistickým a běžně mluveným ... Protože o působivosti veřejného projevu, který není doslova čten, nemusíme pochybovat, určitě o moderátorech ještě uslyšíme“, napsal před čtvrtstoletím Jiří Kraus.

Současný stav a vývojové perspektivy jeho předpověď plně potvrzují. Díky zvýšenému zájmu o živé dialogické rozhlasové a televizní vysílání (RTV) i díky předním českým lingvistkám a lingvistům se velmi živé téma moderace a moderátor stalo jedním z centrálních pojmů mluvené žurnalistiky, ale i dialogů obecně – od tzv. institucionálních přes odborné, politické a společenské až po konverzační (formální i intimní).

Pojmy a termíny

Označení *moderátor*, *moderace*, *moderování*, *moderovat* pocházejí z latinských slov *moderari* a *moderatio*. Jejich význam je *mírnit*, *tlumit*, *tlumení*, *zmírňování*.

Akademický slovník cizích slov (2001) heslo *moderátor*, *moderátorka* vykládá takto: pracovník (televizní, rozhlasový, na světových vědeckých kongresech aj.) upravující různé příspěvky do určitého pořadu pomocí spojujícího textu, úvodního slova ap.; průvodce politických, eventuálně jinak (odborně) orientovaných pořadů.

Mimo sféru řečové komunikace se dříve jako moderátor označovalo zařízení na zeslabování a zesilování plamene u starších olejových lamp, v současnosti se výraz užívá i pro zařízení na tlumení zvuku, na zpomalování chodu stroje a ke zpomalování neutronů v jaderném reaktoru. Moderace a moderátoři však fungují i mimo žurnalistický diskurz a dají se vztáhnout i na jiné komunikační sféry a situace. Přesto (nebo právě proto) nejsou přesněji definovány.

V žurnalistice se užívají tyto sémanticky příbuzné výrazy:

- *moderátorství* – souhrn činností, které směřují k přípravě a organizaci moderovaného RTV pořadu;
- *moderace (moderování)* – konkrétní činnost moderátora. (Prakticky kterýkoliv RTV pořad může nebo nemusí mít moderátora.);
- *moderovat* – uvádět a komentovat nějaký program, řídit diskusi, moderovat zábavní, publicistické i naučné pořady;
- *moderátor, moderátorka* – osoba, která uvádí nějaký program, řídí diskusi ap. (zpravidla v RTV nebo na kongresech); moderátorský, moderátorsky.

Plně platí Krausovo vymezení, že moderace se vztahuje k mluvené formě jazyka a řeči a že je formou dialogu (polylogu), tedy opozitem monologu. Méně zřetelný je rozdíl mezi pojmy *moderace, interview a rozhovor*. Hranice mezi nimi jsou někdy zřetelné, jindy však splývají. Nejjednodušší rozlišení spočívá asi v tom, že interview a dialog se spíše chápou jako posloupnost promluv typu otázka a odpověď, zatímco k moderaci a rozhovoru se vedle tohoto typu dialogu řadí i vedení promluv k většímu počtu osob nebo organizování komunikace mezi pořadatelem a publikem.

Četnost a rozmanitost moderátorství ve veřejné mluvené komunikaci v posledním desetiletí minulého a na počátku současného věku stále více zasahuje i vědeckou a odbornou komunikaci. Kombinují se v ní i texty mluvené s psanými. Např. F. Daneš k nim řadí kongresy, konference a symposia s novými formami diskusní výměny informací: kulaté stoly, panelové a vývěskové diskuse (postery), dílny (workshopy), nové kombinace psaných a ústních a obrazových textů, užívání didakticky působivých projekčních technik.

I ve vzdělávání (přednášky, diskuse, semináře, postgraduální a postdoktorální kurzy, vědecké projekty atd.) podíl mluvené komunikace narůstá. Nové poznatky si účastníci podobných setkání a odborní partneři většinou předávají nejdříve ústně; knižní nebo časopisecké publikace obvykle přicházejí až v době, kdy výsledky těchto shromáždění jsou již překonány dalším vývojem (Daneš 1997, s. 68, 69).

Moderátor dnes už nejen řídí tok řeči, ale plní i jiné funkce. Někdy se jako moderátoři/moderátorky označují i osoby, které např. informují o předpovědi počasí, o dopravní situaci apod. Teoreticky lze za moderátora označit i učitele, který přednáší, zkouší žáky a diskutuje s nimi. Je proto potřebné klasifikovat dnešní typy moderátorů a vykonavatelů blízkých činností podrobněji. Základní je přitom členění podle komunikačních sfér a situací.

Časté sféry moderované komunikace

a) Jednací i formální shromáždění (schůze, konference, zasedání, symposia, panelové aj. diskuse, parlamentní a soudní řeči, manažerské vyjednávání a obchodní jednání všeho druhu)

Takové shromáždění moderuje buď představitel pořádající organizace, člen výboru (štábu) nebo významný reprezentant s vysokou mírou formální i přirozené autority, je přijatelný pro většinu účastníků, příjemného vzhledu, kultivovaného chování i řeči. Jeho úkolem je dodržovat agendu, vést diskusi, řídit hlasování a dbát o konsenzuální průběh setkání. Moderátorovy kvality vynikají, když jednání selhává. Je to klasický moderátor v základním smyslu slova. Moderovat dílčí fáze (např. půldny) vícedenních shromáždění je pro moderátora projevem uznání ze strany organizátorů.

Obtížná věcná, např. vyjednávací jednání mohou vést i kvalifikovaní odborníci ze specializovaných agentur (mediátoři, facilitátoři, negociátoři, arbitři), pokud jsou všestranně poučení. V opačném případě mohou napáchat víc škod než užítku (srov. např. Leigh, McCormack, Plamínek).

b) Tisková setkání (konference, besedy, brífinky, pracovní snídaně apod.)

Moderátor je poučen o přípravě setkání, zná materiály, které obdrží novináři, ví o nich, pro kterou redakci pracují a zda vedle společného setkání mají zájem také o individuální interview. Představí organizátory a řečníky, oznámí plán průběhu setkání a upozorní na nabízené materiály (katalogy, prospekty, fotografie, předměty aj.). Požaduje, aby se novináři při dotazech představovali, řídí počet dotazů podle vymezeného schématu (např. každý redaktor jeden dotaz), jednání přerušuje nebo ukončuje. Dobře musí uvést jména, tituly a funkce mluvících osob, případně hostů. Jako moderátor tiskových setkání vystupuje mluvčí organizace nebo pracovník pověřený komunikací s veřejností, novinář znalý poměrů a požívající autoritu u kolegů, odborník z tiskového klubu nebo pracovník specializované agentury. Moderátorem nemá být hlavní řečník tiskového setkání. Setkání jsou stále častěji doprovázena tiskovými, mailovými nebo webovými materiály (srov. např. Lesly 1995; Němec 1999).

c) **Davová (masová) setkání** na stadionech, náměstích, v amfiteátrech nebo na volných plochách, tj. například politické, profesní a občanské mítinky, happeningy a akce nátlakových skupin, demonstrace, sportovní utkání, koncerty, prezentace firem a společností, filmová a divadelní představení aj.

Moderátoři davových setkání plní významnou roli, u nás zatím málo známou veřejnosti, avšak známější politickým manažerům, vůdcům nátlakových a extremistických skupin nebo policii. Taková setkání často bývají nástrojem k manifestování společné vůle, protestu nebo zájmu. Jejich obsah i průběh bývají promyšleně připraveny a dovedně řízeny. V zahajovacích fázích obvykle vystupují animátoři a imagemakeři, hudební „předskupiny“. Při obratném moderování se zvyšuje „mítinková teplota“ účastníků. Setkání vrcholí vystoupením hlavní skupiny nebo hlavního řečníka, často charizmatického vůdce. Moderátor s pořadatelem pacifikuje případné provokatéry. Extremisté si občas provokatéry obstarávají sami, aby jejich likvidací dali najevo svou sílu. Charizmatické vůdce rádoby spontánně přerušují a oslavně oslovují nejrůznější fanatičtí fandové (truebelievers) (srov. Aubyn, Harré, Lasswell).

V pozadí některých nátlakových a extremistických akcí stojí „podnikatelé s hnutími“. Nejde jim vždy o splnění deklarovaných záměrů, ale o vzrušivé prožitky, o uspokojení touhy ovládat lidi, frustraci nebo jinou sociální deviaci. Přímé RTV přenosy leckdy poskytují informace, které slouží spíše demonstrantům a teroristům (srov. např. Bartošek 1995).

Dobry hlasatel hojně navštíveného sportovního utkání má fungovat podle řádů: Informovat o činnosti klubů, oznamovat aktéry důležitých akcí (autory branek, střídání), objektivně vysvětlovat rozhodnutí rozhodčích, nabádat návštěvníky ke sportovnímu a slušnému chování a k dodržování pořádku. Nemá kritizovat soupeřovy hráče, na podporu klidu může vyzvat k promluvě vlivného hráče (kapitána), trenéra, či dokonce vlivnou diváckou osobnost (opinion leader). Už sama výzva divákům k podpoře domácího družstva patrně překračuje kompetence hlasatele. (Výjimkou by nemělo být ani mezistátní střetnutí.) Senzacechtiví a bulvární RTV reportéři a kameramani výtržníkům často dávají ve vysílání větší prostor, než si zaslouží. Na kulturu sportovních hlasatelů na stadionech mají mít vliv vedení sportovních svazů a klubů.

Moderace a moderátoři v RTV vysílání

V RTV stanicích vystupuje řada typů mluvčích – od interních přes spolupracovníky po externí. Stále víc v nich vystupují i posluchači a diváci. Dominantní roli hrají moderátoři.

Moderní moderátorství je syntetický obor, který v rozhlase a v televizi zahrnuje prvky hlasatelské, redaktorské, dramaturgické (autorské) i režisérské. Má složky komentátorské (hodnotící) i zpravodajské (informační) a zábavní. Na moderaci a moderátory prestižních stanic s náročným publikem se ve světě kladou mimořádně vysoké nároky.

Ideální moderátor z profesního hlediska je *Alleskönnner und Alleskenner*, tj. osoba, která všechno může a všechno ví (Haas a kol. 1991, s. 617, 619). Kladou se na něho zejména tyto nároky:

- Loajalita ke stanici, ke sponzorům a k inzerentům. Vytváří tzv. voice-appeal (sound) stanice, její přitažlivost pro publikum, ovlivňuje i množství posluchačů sledujících průvodní reklamy. Nežádoucí je jak liberál se skeptickým, ironickým či kritickým postojem, tak neustále o všem pochybující intelektuál.
- Odborná a žurnalistická profesionalita, tj. všeobecné vzdělání, odborné znalosti ze sfér, v nichž působí, znalost cizích jazyků, práce s počítači, orientace na internetu, rešeršování, tvořivost a flexibilita.
- Důvěryhodný vzhled, chování a jednání (image), zejména schopnost navázat kontakt, přimět publikum k aktivitě, k ochotě komunikovat.
- Vyjadřovací schopnosti – příjemný hlas, mimika, gesta a kinezika, schopnost formulovat souvislé snadno vnímatelné promluvy bez hezitačních pazvuků. Z hlediska mluvy je možné moderátora srovnávat s hudebním nástrojem: Má mít tři rozsahy hlasitosti (silnou, střední i tichou), uplatňovat důraznou, střední i lehkou intenzitu tónu, vysokou, střední i nízkou hlasovou výšku, rychlé, střední i pomalé tempo, pestrý rytmus i hlasovou barvu všech základních funkcí: veselou, neutrální, melancholickou i smutnou (Haas a kol. 1991).

V naší současné praxi platí tyto normy jen částečně. Na území ČR na počátku roku 2005 vysílalo kolem sedmdesáti soukromých regionálních a místních rozhlasových i TV studií. Jejich vlastnictví, provozovatelské vztahy a spojení v tzv. sítích byly málo průhledné a rychle se proměňovaly. V nedávné minulosti se v nich moderátorem mohl stát každý, kdo se nebál mikrofonu nebo kamery.

Mnoho našich moderátorů jsou velmi mladí, málo zkušení i málo vzdělaní lidé a pro seriózní diskurz na některá témata proto celkově málo důvěryhodní. Desítky vlastníků a provozovatelů malých stanic profesní hodnoty uvedené výše u svých moderátorů nepěstují, často ani nepředpokládají. Mají na ně jediný požadavek: Chovat se tržně, tzn. jakýmkoliv zákonným způsobem překonávat konkurenci, a vytvářet tak maximální podnikatelský zisk. Pojmy jako profesní etika, slušnost, vkus, takt či morálka se při tomto pohledu neberou v úvahu.

Např. podle článků v marketingovém časopisu Strategie č. 5/98 někteří provozovatelé soukromého vysílání požadují, aby jejich moderátoři mluvili jazykem základních cílových skupin dané stanice a programu; spisovnost je nežádoucí. Více pozornosti a zájmu mají vzbuzovat nápadností, okázalou neformálností a snahou své publikum bavit za každou cenu. Proto také přinášejí stále víc nepřilíš ušlechtilé zábavy. Vztahuje se to na témata i na řečové chování. Takoví moderátoři si s jazykem *bláznivě* hrají: např. různě breptají, blábolí, předstírají opilost, vydávají neartikulované zvuky, okázale imitují angličtinu a užívají „vyvolávací, diskotékové, cirkusové“ intonace. Pro určitou vrstvu mladých posluchačů je takové řečové chování velmi přijatelné (Müllerová 1996, s. 206). Sluší se poznamenat, že mnozí moderátoři tuto roli pouze hrají a že často neodpovídá jejich soukromému osobnostnímu profilu.

Adéla Gondíková se 10. 7. 1999 svěřila Magazínu Práva se svou moderátorskou filozofií v pořadu Snídaně s Novou: „To, co předvádíme ve Snídani, je čiré zoufalství, to nemá s profesí moderátora nic společného. Pakliže nějaký herec, který v současné době moderuje jakýkoliv pořad, by svoje vystupování nazval moderováním, je pošetilec a blázen. Tahle profese vznikla z toho, že je někdo víc nebo míň ukecaný... Dneska je téhle práce dost a lidi nejsou, takže ji dělají ti nejukecanější. Moderátor je jakýsi posunovač programu.“

Typy moderace a moderátorů

V RTV vysílání se uplatňuje řada útvarů (žánrů), jako např. zpráva (news, Nachricht), rozšířená zpráva (featured news, Bericht), fičr (Feature), příběh (story, Geschichte), reportáž (Reportage, reporting), anketa (inquiry, Strassenumfrage), report, interview, komentář a další. Pro každý útvar se požadují specifické profesní a jazykové nároky.

Nebývají vždy zcela vyhraněné, protože často nemají vždy specifický kód včetně jazykového, ale obvykle se dají identifikovat podle dominantních rysů. Na jejich tvorbě se podílejí redakční týmy. Moderátoři mezi nimi zaujímají významné postavení, protože týmovou produkci „prodávají“ a nejzřetelněji v nich fungují v souladu s očekáváním publika. Někteří interpretují předem připravená sdělení, jiní se mají vyjadřovat spontánně. Sdělení a pořadů vysílaných živě a spontánně přibylo, někdy se vysílají za nepříznivých provozních podmínek, z bouřlivého prostředí, v ohrožení zdraví i životů.

Nejčastěji se uplatňují moderátoři následujících specializací:

a) Průvodce vysíláním (programový hlasatel, hostitel – angl. *host*)

Je to reprezentant stanice. Ohlašuje programové celky, pohotově reaguje na změny, chyby či poruchy. Má mít příjemný vzhled, sympatické chování a explicitní, esteticky působivou dikci. V této roli s úspěchem vystupují herci a recitátoři.

Ve 30minutovém zpravodajství za jeho moderování může vystoupit až třicet mluvčích rozdílných typů. Dodávají pořadům potřebnou horizontální i vertikální členitost a diametrálně se tak liší od lineárnosti zpráv, které reprodukuje jediná osoba.

Klasických hostitelů „vysokého stylu“ v našich RTV stanicích ubývá. Jejich absence provoz stanic zlevňuje, ale zplošťuje. Nahrazují je moderátoři, kteří po dobu své služby hlásí čas, čtou zprávy i servisní texty (počasí, dopravní situace), vedou rozhovory nebo představují jejich aktéry, průběžně ohlašují tok informací i hudebních skladeb a reklamy atd. Sami se někdy označují jako spíkáři. Někteří vybírají a bez větších úprav čtou zprávy v podobě, jak si je vystříhali z deníků nebo převedli z agenturního servisu. (Systém se nazývá rip and read – utrhni papír z faxu a čti.)

Takto čtou zprávy i diskžokejové. „Musí se v okamžiku změnit ze zábavných tlachalů na sebejisté dobře informované nositele významných zpráv. Jejich schizofrenie je pak naprosto dokonalá, protože také musí číst reklamy. Ještě k tomu dělají i režiséra nebo technika.“ (Boyd 1995, s. 129) Obrazně řečeno – z restaurace první třídy s větším počtem specifických pracovníků v čele s šéfem restaurace tak vzniká restaurace čtvrté třídy s jediným číšníkem. Hodně stanic nahrazuje standardní složky takového moderátorského konání znělkami a zvukovými předěly (jingly).

Míra automatizovanosti komerčního vysílání roste až do celých prefabrikovaných bloků, připravených a vysílaných pro určitou denní hodinu, den v týdnu a roční období. Obyčejně se koncipují na délku jedné hodiny, a proto se označují jako programové hodiny (Programmuhur, programclock, programwheel). Dají se zčásti obměňovat, ale i celé opakovat a vzájemně vyměňovat mezi stanicemi.

b) Průvodce pořadem (hlasatel, redaktor, reportér, konferenciér, bavič – angl. *anchorman*)

Rozlišují se přitom pořady mnoha druhů – např. zpravodajské, společenské zábavní, hudební, soutěžní aj. Složky závažných a delších zpravodajských pořadů na prestižních stanicích moderátoři jen uvádějí, ve skromnějším vysílání je i čtou. (Je to klasický typ hlasatele – announcer, newsreader.)

Společenskozábavní pořady salonního typu vedou moderátoři jako např. M. Eben, A. Přidal, Z. Mahler, spontánnější a lidovější např. P. Zedníček. Specialisté bývají i průvodci politickými diskusemi (často opozitní, někdy konfliktotvorní až nepřátelští), konferenciéri

zábavních pořadů, moderátoři soutěžních a vědomostních pořadů až po recesisty. Některé zábavní pořady připravují a moderují tzv. baviči (entertainers), Jejich vstupy vedle ohlašování programových jednotek mohou obsahovat i vlastní příspěvky (anekdoty, příběhy, rozhovory, písně, tance). Baviči někdy vystupují ve dvojicích.

Moderátorům a způsobům moderace RTV pořadů věnují pozornost např. S. Čmejková, J. Hoffmannová a O. Müllerová (1996), na politický diskurz se soustředila i monografie *Jazyk, média, politika* (Čmejková – Hoffmannová (eds.) 2003), psal o něm také Bartošek (1997 a 2001). Zvukovou výstavbu moderátorských projevů soustavně analyzuje Z. Palková se svým týmem na FF UK Praha.

c) Redaktor, reportér

Vede rozhovory (interviewer) a vede telefonní hovory. Patří sem i reportéři, zprávaři i komentátoři – redaktoři, zpravodajové, publicisté a reportéři, kteří sbírají, upravují a někdy i vysílají reporty. Profesní slang užívá označení *zprávař* ve významu čtenáře zpráv (announcer, newsreader, u nás tradičně hlasatel) a autora zpráv (reportér, newscaster). Může být jejich redaktorem – zpracovatelem (– Redaktionstöne) nebo tvůrcem na základě autentického sledování události (– Originaltöne).

V audiovizuálních TV sděleních může reportér působit i jako moderátor (vést rozhovor), jindy hlasem doplnit děj tlumočený obrazem (asynchron, voice over) a ve většině zpravodajských reportů alespoň jednou vystupuje před kamerou s mikrofonem (stand up). Jako voice over či spíkr se označuje také anonymní čtenář českých překladů reportů převzatých od zahraničních agentur nebo překladů cizojazyčných rozhovorů. Plně to platí pro čtenáře do češtiny přeložených verbálních složek v zahraničních TV reklamních spotech.

V textech spontánně mluvené publicistiky a v zábavních pořadech moderátoři i externí mluvčí mohou přecházet od prestižního jazykového vyjadřování až po jazyk charakteristický pro intimní konverzaci a mohou hovořit podle rolí, které představují jak ve vztahu k sobě navzájem, tak i k publiku. Patrné jsou i rozdíly dané osobnostními typy, lze evidovat řeč zdvořilou i nezdvořilou, taktní i netaktní, věcnou i emotivní (srov. např. Čmejková, Hoffmannová 1996).

Redaktor funguje jako dveřník (*gatekeeper*), protože vybírá vhodná témata. Většinou tak činí podle dvou hledisek: Jaká je hodnota tématu (nepřijme to, které pokládá za nevhodné) a jaký je očekávaný či žádoucí zájem o téma. Editoři mohou mít na hodnotu a zajímavost témat opačný názor než redaktor. Např. čínský korespondent časopisu *Time* měl ve své pracovních zápiskách *Jakákoli podobnost mezi tím, co se napíše tady a co vyjde v časopise Time, je zcela nahodilá* (Kunczik 1994, s. 115).

d) Diskžokej

Je to moderátor specializovaný na výběr, uvádění a komentování pořadů populární hudby, skladeb, jejich autorů, interpretů a distributorů.

Vysílací a programová schémata (formáty) RTV stanic

Podle celkového vysílaného obsahu, programové struktury vysílání a podle způsobu prezentace se rozlišují různé formáty stanic. *Format ist Inhalt + Struktur + Präsentation* (Haas a kol. 1991, s. 158).

Nejčastější jsou tyto formáty RTV stanic:

a) Plnoformátové stanice (*fullformat stations*) přinášejí zprávy, publicistiku, hudbu, zábavu i servis všeho druhu pro více cílových skupin posluchačů a diváků. Jejich publikum tvoří hlavně starší lidé, zejména ženy. Prestižní stanice tohoto typu užívají moderátory mnoha specializací – od průvodců vysíláním (hostitelů) až po specializované reportéry, komentátory a odborné redaktory.

b) Zpravodajské stanice (*all-news stations*) přinášejí pouze zprávy, publicistiku a servis, a to několikrát denně v souborných zpravodajských denících a v nejrůznějších výběrech: headlines, best-of, round-up apod. Redaktoři zprávy vybírají, řadí do posloupností (posloupnost se má postupně měnit) a hodnotí, moderátoři je čtou. Uplatní se zde moderátoři typu reportér, redaktor, komentátor a hlasatel typu announcer.

c) Zpravodajsko-zábavní stanice (*news-talk stations*) přinášejí zprávy, povídání a hudbu. Povídací pořady mohou být společensky vyšší (party talks) nebo konverzační a společensky nižší (small talks). Hojně uvádějí rozhovory, besedy a debaty.

d) Povídací zábavní stanice (*talk stations*) přinášejí hlavně tlachání, rozhovory a blahopřání, doplňované hudbou a reklamou. Stále častější jsou rozhovory po telefonu typu *call* (moderátoři volají publiku) nebo *call-in* (publikum volá do stanice). Fungují zde moderátoři typu anchorman, entertainer a interviewer, často v jedné osobě. Hojně se uplatní i diskžokejové. Otázky může klást moderátor posluchačům nebo oni jemu. Povídání může být věnováno určitému tématu, zprostředkovávat nákup a prodej, seznámení, ohlašovat happeningové akce aj.

Přijímané hovory se nevysílají okamžitě, ale s několikavteřinovým zdržením v redakci, aby se předešlo nežádoucím výrokům. Pomluvy, provokace a nežádoucí výrazy nebo kritika vysílaných inzerátů se v redakci překrývají zvukovým trikem nebo přerušují. Volání má být omezeno i časově, aby nebylo nudné nebo exhibicionistické.

Pořady s moderátorem u telefonu jsou organizačně náročné a nákladné. Vysoké jsou honoráře agentur, zpravodajů, drahá je výrobní, přenosová a vysílací technika, produkce, střih, zvuk, kamery, triky. Podle vyjádření dnes už zaniklého Rádia Alfa minutu kloudného mluveného vysílání připravuje průměrně sedm lidí. Podstatné však je, že pořady tohoto typu většinou mají velkou sledovanost a přinášejí broadcasterům vysoké zisky z průvodní reklamy.

e) Hudební stanice mají kusé, většinou převzaté zpravodajství i servis. Je jich mnoho druhů a liší se navzájem typem vysílané hudby. Dominantní roli v nich hrají jejich moderátoři – diskžokejové. Bývají dobře vzdělaní v žánrech a stylech, kterým se věnují, a dobře informovaní o dění ve svém oboru (edice, hitparády, žebříčky popularity, osobnosti včetně drbů, afér a skandálů), často vlastní i cenné nahrávky. Hudební vysílání je nejlacinější, diskžokejovi často stačí jeden asistent. Mnozí dýdžejové pracují pro rozhlasové stanice zdarma vedle svého zaměstnání, protože tuto činnost pokládají za své hobby, fascinuje je a vyvolává v nich pocity svobody a suverenity. Pro zvýšení výdělku někdy spolupracují s redakcemi nebo agenturami při výrobě reklamních spotů.

Na závěr

Obsah i formy prezentace moderovaných RTV pořadů se trvale vyvíjejí. Mění se i nároky na moderátory. Konkurentem rozhlasu a televize se stávají kompaktní disky, narůstá podíl počítačového šíření, mobilních telefonů a digitálního šíření signálu.

Některé stanice a pořady se nově specializují – např. na sex radio, topless radio (obnažené, porno), feministické fórum, zábavní bloky (pro ženy v domácnosti, rozhovory k vysílaným pořadům), ale i horory: moderátoři hovoří s masovými vrahy, teroristy, kanibaly a devianty všeho druhu. Část veřejnosti tyto tendence sice hojně kritizuje a podivuje se, že mohou připravovat vysílání i ve věznicích, ale mluvčí stanic tohoto typu tvrdí, že vysílají „sociologickou sondu“ do lidských duší, protože devianti své zločinné jednání prožívají ve vysokém stupni vzrušení.

LITERATURA

- BARRICK, A. (1969): *The Power of the Effective Speech*. New York: Bookman.
- BARTOŠEK, J. (1997): K televizním politickým debatám. *Tvar* č. 11, s. 11.
- BARTOŠEK, J. (2001): Ke sblížení jazyka beletrie a žurnalistiky. In: M. Balowski – J. Svoboda (eds.), *Český jazyk a literatura na sklonku XX. století*. Wałbrzych – Ostrava, s. 23–36.
- BOYD, A. (1995): *Průručka pro novináře. Zpravodajství v rozhlase a v televizi*. Praha: Centrum nezávislé žurnalistiky.

- ČMEJRKOVÁ, S. (1996): Spisovnost a nespisovnost v současné rozhlasové a TV publicistice. In: *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: MU, s. 191–194.
- ČMEJRKOVÁ, S. – HOFFMANNOVÁ, J. (eds.) (2003): *Jazyk, média, politika*. Praha: Academia.
- DANEŠ, F. a kol. (1997): *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia.
- DOMINICK, J. R. (1990): *The Dynamics of Mass Communicaton*. New York: McGraw-Hill.
- HAAS, M. – FRIGGE, U. – ZIMMER, G. (1991): *Radio-Management*. München: Ölschläger.
- HALLER, M. (1991): *Das Interview*. München: Ölschläger.
- HAUSENBLAS, K. (1981): Jazykové vyjadřování moderátora. In: *Rozhlasová práce*, č. 1, s. 77–84.
- Hodnocení poroty. *Pátek Lidových novin*, 31. 1. 2003.
- Hodnocení TV moderátorů. *MF Dnes*, víkendová příloha 4. 12. 2003, s. 16–21.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1996): Mluvenost, nespisovnost a psaný text. In: *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: MU, s. 195–200.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1994): Projevy taktu (a beztaktnosti) v televizních rozhovorech. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 94–201.
- HOLLY, W. (1994): Confrottainment? Tendence v politických TV interview. In: *Svět televize*, č. 1. Praha: Česká televize, s. 48–54.
- JIRÁK, J. – WEISS, P. (1998): O televizních diskusích. *Literární noviny*, č. 1.
- KOTLER, P. (2001): *Marketing Management*. 10. vyd. Praha: Grada Publishing.
- KUČEROVÁ, M. (2000): Dobrých moderátorů je nedostatek. *MF Dnes*, 21. 12. 2000.
- KUNCZIK, M. (1994): *Základy masové komunikace*. Praha: Karolinum.
- KRÁL, A. (1983): Kultura hovoreného slova. In: *Spravodajstvo 1981*. Bratislava: Československý rozhlas, s. 54n.
- KRAUS, J. (1982): Moderátor. *Naše řeč*, 68, s. 224.
- LAX, A. D. – SEBENIUS, K. J. (1994): *Manažer jako vyjednavač*. Praha: Victoria Publishing.
- LASSWELL, H. (1949): *Language of Politics*. New York.
- LERNER, D. (1959): *Propaganda in War and Crisis*. New York.
- LESLEY, P. (1995): *Public Relations*. Praha: Grada Publishing.
- MENCHER, M. (1991): *News Reporting and Writing*. Dubuque, Iowa: WCB Publishers.
- MÜLLEROVÁ, O. – HAVLOVÁ, E. (1993): Poznámky k textové výstavbě rozhlasového pořadu Dobré jitro. *Naše řeč*, 76, s. 19–25.
- MÜLLEROVÁ, O. (1996): Nespisovnost v rozhlasovém vysílání. In: *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: MU, s. 204–207.
- MÜLLEROVÁ, O. (1999): Úlohy moderátora v rozhlasovém diskusním pořadu Radiofórum. *Naše řeč* 82, s. 69–183.
- NĚMEC, P. (1999): *Public relations*. Praha: Management Press.
- PALKOVÁ, Z. (1982): Výslovnost rozhlasových mluvčích. *Naše řeč*, 65, s. 186–196.
- PALKOVÁ, Z. (1989/90): Mluvená forma současné češtiny a spisovný standard jazyka. *Český jazyk a literatura* 40, s. 145–150.
- PALKOVÁ, Z. a kol. (2002): Testy výslovnosti RTV moderátorů. *Svět rozhlasu*, č. 08. (Viz též *Mediažurnál* č. 8/96, s. 17.)
- PLAMÍNEK, J. (1994): *Řešení konfliktů a umění rozhodovat*. Praha: Argo.
- POTŮČEK, J. (2003): Ideální pár. *Pátek Lidových novin*, č. 5/2003 (31. 1. 2003), s. 13–18.
- Roli kritika vládní politiky plní Sedmička Jany Bobošíkové. *InnoVatio - Mediatenor*, květen 2003, č. 71, s. 4–5.
- Rozhlasová moderácia*. Bratislava: Československý rozhlas, 1988.
- SOUČKOVÁ, K. (2000): Mluva moderátorů Rádia 1. *Čeština doma a ve světě*, č. 3, s. 161–163.
- ŠEBESTA, K. (1999): *Od jazyka ke komunikaci*. Praha: Karolinum.
- ŠOLTYS, O. (1998): O pravé ruce moderátorově. *Kmit*, č. 13, s. 22–23.
- VLČEK, J. (2003): Musíme to poslouchat? *Víkend, Hospodářské noviny*, 19. 9. 2003, s. 10.

Iluze o aluzích v uměleckých, odborných a publicistických textech

IVANA BOZDĚCHOVÁ

Úvod

Promítání kulturních hodnot, dědictví a historií do jazykových textů dokazuje odrazovou podstatu jazyka a zároveň prověřuje schopnost jazyka neustále se adaptovat na kulturní změny. Kultura jedince zahrnuje specifickou kulturu národní, „mateřskou“ (přičemž se v moderním světě stále častěji stává běžnější její zmnožení) a kulturu osobní, „soukromou“ (kterou tvoří především specifické i obecné prvky životního způsobu v jejich každodenní praxi a zkušenosti). Kulturní povědomí jedince i společnosti je značnou měrou vytvářeno vývojovým kontextem (diachronní perspektivou), což vede (byť i pouze podvědomě) k otázkám typu: Kdo jsme? Odkud přicházíme? V čem se lišíme a co máme společného? atd. atd.

V každém okamžiku nutně dochází na nejrůznějších úrovních a v nejrůznějších podobách k výměně, sdělování, šíření kulturních informací – ke kulturní interakci. Jedním z důležitých předpokladů jejího úspěšného průběhu je respektování (obsahového i výrazového) zřetele k adresátovi, což je tím naléhavější, čím méně společných kulturních informací komunikující sdílejí, a to jak v rámci téže kultury, tak zejména při interakci odlišných a vzdálených kultur, kdy vystupuje jako její důležitý zprostředkovatel překlad. V tomto příspěvku se pokusíme ilustrovat procesy (kódování i dekódování) kulturní interakce, při nichž se uplatňují aluze různého druhu, a to v uměleckém, odborném a publicistickém stylu. (Příklady pocházejí hlavně z vlastní překladatelské praxe z angličtiny do češtiny.)

Umělecký styl

V uměleckých textech jsou aluze, kulturní, společenské, historické narážky apod. hojně využívány ke zprostředkování prvků věcně vázaných, odkazujících na danou kulturu, dobu a společnost. Přitom autor (básník, prozaik, dramatik) záměrně volí tyto nepřímé pojmenovací prostředky cíleně s ohledem na své potenciální čtenáře, posluchače, diváky. Znalost jistého kulturního kontextu se zpravidla očekává nejen pro pochopení obsahu díla (v rovině lexikální nejde tedy jen o porozumění vlastnímu lexikálnímu významu slov), ale i pro vyjádření hlubších estetických hodnot, pochopení jazykové hříčky, humoru, jinotaje apod.

Taková znalost se může týkat vlastní kultury, ale může vyžadovat i širší povědomí jistého internacionálního kánonu znalostí všeobecných. I tento širší okruh je však vždy vázán na konkrétní mezikulturní výměnu a dostupnost jistých znalostí a informací, podmíněnou geograficky, časově, vzděláním atd. Pro ilustraci můžeme uvést použití parafráze anglického verše (od Sira Philipa Sidneyho) ze 16. století, kterou použila ve své básni současná britská básnířka Wendy Copeová („*My true love hath my heart and I have his*“).¹ Obdobně používá cizojazyčná slova a také jiné typy písma např. irský básník Desmond Egan, který tak mj. navazuje na starou irskou kulturní tradici dbající na tvar písma i jeho vzhled pro zvýšení celkového estetického působení díla.² (Použití jiného písma než latinky je i v jiných jazycích používajících latinku příznakové, proto bylo i v českém překladu ponecháno.³) Jiným příkladem může být začleňování prvků klasické mytologie v básnických cyklech Seamuse Heaneyho ve sbírce *Seeing Things*⁴.

Důležitou roli v kulturní interakci sehrává mezitextové (meziautorské) navazování⁵, především různé typy aluzí, jejichž podmínkou je kontextovost a aluzivní kompetence čtenáře (jakožto jeden z předpokladů úspěšné interpretace, a to hlavně u aluze nesignalizované). K obdobným modifikacím jako při interpretaci metatextu na základě pretextu dochází při překladu aluzí, které bychom mohli považovat za modifikace jiného (druhého) řádu a které bývají právě s ohledem na potřebu kulturního transferu (či mezikulturního „vyrovnávání“) často záměrné. V umělecké literatuře se využívá jak odkazování přímé (např. na titul, na vlastní jméno jiného autora), tak nepřímé (různé parafráze výroků, grafika). Srov. např. báseň Wendy Copeové, pro jejíž titul autorka záměrně převzala citát ze známého verše ze Shakespearovy hry *Romeo a Julie – As Sweet*⁶, nebo titul románu Arundhatí Roye *The God of Small Things*,⁷ který je narážkou na anglický překlad Nového zákona, kde se v Listu Korintským (2K 8, 6 aj.) hovoří o „všem“ (tj. anglicky „all things“).

¹ Při překladu do češtiny jsme proto pro evokaci dobového jazykového stylu originálu (známého nebo povědomého současnému anglickému čtenáři) zvolili českobratrský pravopis (tj. českou pravopisnou normu z doby alžbětinské renesance, kdy vznikla Sidneyho báseň): „*Ma milá srdce moga vlastnj a ya gegj*.“ In: Cope, W. (1999): *Zatracený chlapi*. Praha: Dita, s. 34 (překlad I. Bozděchová a E. Osers).

² K vícejazyčnosti v literatuře srov. Mareš (2003), v poezii zvláště s. 198–210.

³ Egan, D. (1997): *Smiluj se nad básníkem*. Praha: Volvox Globator (překlad I. Bozděchová).

⁴ Heaney, S. (1991): *Seeing Things*. London: Faber and Faber; Heaney, S. (1998): *Jasanová hůl*. Praha: Volvox Globator (překlad I. Bozděchová a E. Osers).

Při překládání jsme spoléhali na to, že většina narážek, jmen mytologických postav, jejich příběhů patří do (minimálně) střeoevropského kánonu všeobecné vzdělanosti, a proto jsme je přejímali a ponechávali (např. v řeckém či latinském originálu), a to v rozličné míře s vysvětlením nebo bez něj.

⁵ O intertextovosti a transtextovosti viz podrobněji např. Homoláč (1994).

⁶ Cope, W. (1992): *Serious Concerns*. London: Faber and Faber, s. 9.

⁷ Roy, A. (1998): *The God of Small Things*. London: HarperCollins; Royová, A. (2001): *Bůh maličkostí*. Praha: Mladá fronta (překlad M. Lauschmannová).

Záměrné citace z jiného literárního díla lze ilustrovat např. na použití dnes poměrně známého kréda Gertrudy Steinové: „*Růže je růže je růže*“ ve hře *Virginia* od Edny O'Brienové,⁸ které hlavní postava hry (záměrně se značnou ironií v hlase) prostě a bez označení cituje. Odlišně s tímž citátem nakládá Arnošt Lustig – jeho autorku pojmenovává a výrok využívá k vlastním úvahám o smyslu slov a k aktualizaci, částečně vystihující i mezitextové aluze: „*Tak slovo popel pro mě znamená víc, než může jeden výraz znamenat. I kdyby (obdobně jako slavná Gertruda Steinová řekla Ernestu Hemingwayovi, že růže je růže je růže) mně někdo opakoval donekonečna, že popel je popel je popel, vím, že to není pravda, že popel je ještě něco jiného. Snad esence živých i mrtvých, zabitých, zmrzlých, nemocných, vyhladovělých, nevinných, zneuctěných a ponižených, zneuznaných a ukřivděných a potom těch nikdy nenarozených. Věrojatnější by bylo vztáhnout vše ke slovní hříčce, že ozvěna je ozvěna je ozvěna. Ten druh ozvěny, který nikdy neumlkne.*“⁹

Zmíněný citát o růži odpovídá tematické náročnosti i exkluzivnosti hry *Virginia* a zapadá rovněž do jejího kulturního kontextu, tvořeného v první polovině 20. století v Anglii především okruhem tzv. skupiny Bloomsbury. U diváka této hry se tedy očekávají určité literární a kulturní znalosti. Obdobně se tak na jiném místě hry spoléhá na rozpoznání „skrytých“ textových citací z her (autorčina oblíbeného) Shakespeara, viz např. z *Hamleta*: „*Ano, miláčku, strašit ti ve věži.*“ nebo *Othella*: „*Ať promluví Žid.*“ Svými záměrnými literárními aluzemi směřuje Edna O'Brienová i k jiným textům, především biblickým, viz např. „*Zářivý milostný den byl rozdělen tak příkře jako noc a země od vody.*“¹⁰ Autorčiny aluze přesahují literární citace – k jazykovému humoru se využívají asociace širšího rázu. Tak např. název tradičního anglického řádu *Order of the Garter* (*Podvazkový řád*) se záměrně zjednodušuje (elipticky zkracuje) na pouhé *the Garter*, což způsobuje homonymii s označením součásti dámského oblečení. Tato komická narážka je snadno srozumitelná vzdělanému anglickému divákovi – nikoliv však nutně českému (vzhledem k jedinečnosti tohoto řádu i vzhledem k dvojí možné interpretaci v mluveném projevu, založené na záměně obecného a vlastního jména, v psaném textu odlišeného graficky – pravopisem s velkým, či malým písmenem: „*Podvazek/podvazek*“). Obdobně s humorem či kritickou ironií zvolil název pro svou knihu György Mikes – *The Land of the Rising Yen: Japan*¹¹.

⁸ O'Brien, E. (1981): *Virginia*. London: Hogarth Press; O'Brienová, E. (2004): *Virginia*. Praha: Evropský literární klub (překlad I. Bozděchová).

⁹ Lustig, A. – Cinger, F. (2002): *3 x 18 (portréty a postřehy)*. Praha: HAK, s. 20.

¹⁰ O'Brienová, E. (2004): *Virginia*. Praha: Evropský literární klub (překlad I. Bozděchová), s. 37, 21, 48.

¹¹ Mikes, G. (1973): *The Land of the Rising Yen: Japan*. Harmondsworth: Penguin, s. 188.

Jiný typ kulturní interakce představují ve hře intertextové (autorské) spoje, jež jsou zpravidla dešifrovatelné pouze při detailnějším čtení textu. Tak Edna O'Brienová nechává Virginii Woolfovou citovat z jejího vlastního románu *Paní Dallowayová*, navíc s jistým důrazem (nicméně bez náznaku): „... červen, červen, co vyžene každý lísteček na každém stromě. Matky v Pimlico kojí mláďata...“¹² Vysoce působivě – jak pro navození atmosféry, tak pro vytvoření dramatického napětí mezi autorkou – postavou hry (Virginií Woolfovou) a postavou románu téže autorky (tj. Septimus z *Paní Dallowayové*) – vyznívá umístění téhož citátu na exponovaná místa hry, tj. na její úplný začátek a konec: „*Nahýbala jsem se přes okraj lodi a zřítla se dolů. Potopila jsem se v moři. Byla jsem mrtvá, a přece jsem znovu živá – bylo to strašné, strašné a jako před probuzením. Hlasy ptáků a zvuky kol zpívají a znějí v podivné harmonii, hlučněji a hlučněji, a spáček cítí, jako by se blížil k břehům života, slunce je žhavější, křik sílí, něco velikého se chystá...*“¹³

Někdy lze předpokládat, že narážka nebo citace bude čtenáři spíše méně známá či zcela neznámá, a pak je nutné ji vysvětlit (tedy umístit vysvětlující poznámku i k básnickému textu); učinili jsme tak např. v básni S. Heaneyho, která začíná citátem z anglického mystického básníka Henry Vaughana „*All gone into the world of light?*“¹⁴ O hranici „skrytého“ a „průhledného“ pro čtenáře uměleckého textu rozhoduje autor – s ohledem na své potenciální obecnost. Překladaťel vzhledem k tomu, že napomáhá zprostředkování nejen jazykové, ale především kulturní a obsahové informace, mnohdy – v konkrétních jednotlivostech – rozhoduje v tomto ohledu především o míře, v níž zachovat stejné utajení, symbol, náznak. Obecně se jako zásadní jeví rozlišit případy, kdy náznakové vyjádření má pouze denotační charakter a nese obsahovou informaci (pak je žádoucí, aby byla pochopena plně i v cílovém jazyce) a kdy zároveň plní další funkce, např. pragmatické, estetické apod.

Oblíbeným typem mezikontextového navazování je parodování nebo variace konkrétních textů, při kterém se (zejména v poezii) přebírají výstavbové postupy i styl originálu; signálem může být např. vlastní jméno autora. Srov. báseň Ewalda Oserse „*Staré pražské domy*“¹⁵ inspirovanou básní Wendy Copeové „*Báseň z barevné vzorkovnice malíře pokojů*“, ve které autor s adresnou dedikací básnířce rozvíjí princip její hry s názvy malířských barev do hry s názvy domů obsahujících označení barev. Podobně viz básně

¹² Wolf, V. (1993): *Mrs. Dalloway*. Everyman's Library, Alfred A. Knopf, New York Toronto, s. 5; pozn. 10 tamtéž, s. 17.

¹³ Op. cit. pozn. 11, Woolf, V. s. 76; op. cit. pozn. 10, O'Brienová, s. 51–52.

¹⁴ Heaney, S. (1998): *Jasanová hůl*. Praha: Volvox Globator, s. 84 (překlad I. Bozděchová a E. Osers).

¹⁵ Osers, E. (2004): *Golden City/Zlaté město*. Carpe diem. Brumovice, s. 47 (překlad I. Bozděchová).

W. Copeové „*Variation on a Lennon and McCartney Song*“,¹⁶ „*A Nursery Rhyme (as it might have been written by William Wordsworth)*“, „*A Nursery Rhyme (as it might have been written by T. S. Eliot)*“¹⁷ atd. Pro ilustraci zařazujeme následující přílohu „Jak spisovatelé zapomínají na začátky“ – výběr dosud nepublikovaných literárních výtvorů parodujících známou pohádku (se svolením autora uvádíme v původním a plném znění).

Moderním a efektivním způsobem textové analýzy směřující k vyhledávání aluzí i jiných metatextových souvislostí (vedle stylových aspektů slov v kontextu) se stává vyhledávání v jazykových korpusech, včetně paralelních (dvou- i vícejazyčných) korpusů.¹⁸ V této souvislosti může využívání paralelních korpusů dále pomoci srovnávací korpusové lingvistice mj. vymezit překladovou jednotku a její význam (význam jako parafrázi), a tudíž nacházet adekvátní ekvivalenty v cílovém jazyce.

Odborný styl

V jazyce signalizovaný přenos kulturního dědictví mezi různými společenstvími probíhá vedle umělecké sféry také v oblasti odborného vyjadřování, kde reflektuje především obsahovou výměnu vědeckých a odborných poznatků. Příkladem může být tradiční přejímání klasické (latinsko-řecké) terminologie v medicíně, která se ustálila téměř ve všech (evropských a hlavních světových) jazycích. Jde-li v uměleckém stylu především o paralely ve výstavbě textu (náznaky, parafráze), pak v odborném textu nebývají tyto souvislosti součástí základního (hlavního) textu; mnohdy se na ně poukazuje pouze v poznámkovém aparátu. Srov. např. odlišnou podstatu a úlohu vysvětlivek nebo poznámek v odborném textu a např. v poezii. Odlišnou roli hrají dále také propria v poezii než eponyma v lékařských textech. Tyto (především) v lékařské terminologii tradiční reference k propriím jsou zastoupeny např. u pojmenování symptomů, syndromů, chorob, mikrobů, testů apod. Eponymické názvy bývají utvořeny od vlastních jmen lékařů, vědců, badatelů, objevitelů apod. (viz např. *Cross-McKusick-Breenův syndrom*, *Crohnova nemoc*, *virus Epsteinova a Barrové*) a mají značkový charakter (tj. bývají srozumitelné specialistům, těm však mohou značně urychlit komunikaci).¹⁹ Jiný typ názvů však poukazuje k obsahu označovaného pojmu referencí z umělecké oblasti – např. pojmenováním podle známé a skutečné umělecké osoby (*van Goghův syndrom*), postavy z jistého uměleckého výtvoru (*Othelloův syndrom*, *pickwickovský syndrom*, *syndrom „Alenky v říši divů“*) či mytologie (*Oidipův syndrom*,

¹⁶ Pozn. 6 tamtéž, s. 54.

¹⁷ Cope, W. (1986): *Making Cocoa for Kingsley Amis*. London: Faber and Faber, s. 18–19.

¹⁸ Srov. např. Teubert (2001).

¹⁹ Srov. Bozděchová (2004a).

syndrom cherubinismu – název podle podobnosti nemocných s obličejem cherubínů, jak byli malováni v době renesance) atd.

Zvláštní typ kulturní interakce v odborném jazyce představuje (poměrně značná) idiomatická terminologie, která bývá v jednotlivých jazycích specifická, ale také se v různé míře přenáší z jednoho jazyka do jiných. Dnes, kdy se i v medicíně po latině stává *lingua franca* angličtina, také idiomatická pojmenování mnohdy pronikají právě z angličtiny, srov. *leukémie* z „*vlasatých*“ buněk (*hairy cell leukemia*), *syndrom červeného muže* (*red man syndrome*), *syndrom neklidných nohou* (*restless leg syndrome*) atd.²⁰ Podobně v terminologii sféry souhrnně nazývané „kyberkultura“ (tj. oblasti zahrnující nová média a internet), která se téměř výlučně zakládá na terminologii anglické, se idiomatická přenáší i v jiných jazycích.²¹

Publicistický styl

Velmi běžné, časté a také účinné je využívání aluzí v publicistice a reklamě. Pro ilustraci a porovnání s dvěma předchozími stylovými oblastmi uvádíme několik příkladů intertextovosti ze specializovaného časopisu *Computer*,²² u nichž lze zaznamenat motivaci z nejrůznějších zdrojů komunikace běžné, umělecké, společensko-politické apod. Srov. titulky článků, zpráv, rubrik, reklam z tohoto časopisu – parafráze a citace názvů řadíme podle původu motivace:

1. film: *Láska přes HSCSD* (High Speed Circuit Switched Data, srov. titul filmu *Láska přes internet*), *Osm statečných* (test herních sestav), *Kladivo na data* (o velkém harddisku), *Konec formulářů v Čechách*, *Dneska to roztočíme...* (test pevných disků), *Obr Koloděj je mezi námi* (HDD 180GB), *Šest slavíků v černé* (zvuková karta Zoltrix Nightingale)
2. literatura: *Ve jménu modré růže*, *Je cosi shnilého na Internetu? Tak ta je pro nich, pane Khon* (levná barevná inkoustová tiskárna)
3. hudba: *Točte se, pardálové!* (test pevných disků)
4. známé a ustálené výroky: *Tisknu, tedy jsem*, *Nejlepší obranou je delete*, *A den osmý byl stvořen SIS 735...*, *Nejen hardwarem síť je živa*
5. aktualizace frazémů²³: *Když máte jazyk do iks* (formát XML), *Pálím, páliš, pálíme* (přehled vypalovacích programů), *Vypalte nejen rybník* (publikace o vypalování), *Kapsa plná rozumu*

²⁰ Celkově lze konstatovat, že k obraznosti vyjádření ve větší míře směřuje lékařská terminologie nově přejímaná právě z angličtiny – viz Bozděchová (2004b).

²¹ Srov. např. Radimský (2003).

²² <http://www.computer.cpress.cz>

²³ Srov. např. Čechová (1986).

(kapesní počítače), *Jablečný přehrávač* (platforma Apple), *Říjen, měsíc počítačového páření*, *Ticho po pěšině* (návod, jak snížit hlučnost počítače), *Paměti ze „socialistické“ DDR* (Double Data Rate) atd.

Závěr

V tomto příspěvku jsme připomněli některé aspekty kulturní interakce, ke které dochází při transferu kulturního obsahu v umělecké, odborné a publicistické komunikaci, a to i ve vícejazyčném kontextu, kde hraje značnou úlohu překlad (proto jsme tuto problematiku sledovali částečně také z hlediska překladu).

Pro vyjádření i pochopení sdělovaného obsahu v úplnosti je zapotřebí mimojazykových (v širokém slova smyslu kulturních) znalostí. Je třeba rozlišovat, kdy lze vyžadované znalosti očekávat, a kdy je naopak potřebné je v zájmu srozumitelnosti a dešifrovatelnosti konotací aktualizovat – v případech, kdy se průzračnost aluzí s odstupem času, proměnou obsahu vzdělání a kultury příjemců atd. zatemňuje. Obdobně je třeba zacházet např. s jazykovým humorem (srov. anekdoty, vtipy založené na specificky národních, etnografických rysech, které mohou mimo daný národ postrádat smysl). V kontextu současného všeobecně silného vlivu anglo-americké (kulturní i odborné) orientace se např. stále běžnějšími stávají reference mezinárodního charakteru, v nichž se i díky rostoucí znalosti anglického jazyka stávají konotace anglicismů srozumitelnější.²⁴

V kontextu neustále se obohacující mnohotvárnosti kulturní interakce tak samotný fakt, že hledáme různé interpretace existujících textů, různé a nové formy aluzí, parafrází kulturních kánonů, dosvědčuje potřebu života a obnovy kulturních daností, kulturních děl a otevřenosti výkladů, a to v proměně času (tedy i vzhledem ke kulturnímu povědomí daných generací). Naléhavost sdělení autorského subjektu svědčí o proměnách skutečnosti i kulturních, estetických a morálních hodnot každé doby i situace konkrétní a specifické pro vytvoření i interpretaci kulturních výtvorů. Zbavování se *nesprávných, falešných představ, zkreslených vjemů neodpovídajících skutečnosti, preludů, vidin a fixí* může usnadnit příjem takových proměn a tvůrčím uplatněním aluzí na ně (na obou pólech komunikace) reagovat (jak jsme se to zde na několika náhodně vybraných příkladech pokusili doložit).

---

²⁴ Srov. např. Čechová (2003) o anglo-americkém vlivu v odborné oblasti.

LITERATURA

- BOZDĚCHOVÁ, I. (2004a): *Syndromy v medicíně i jinde* (K tvoření víceslovných termínů). In: *Život s morfémy. Sborník studií na počest Zdenky Rusínové*. Brno: Masarykova univerzita, s. 19–28.
- BOZDĚCHOVÁ, I. (2004b): Proměny odborné slovní zásoby českého jazyka (na materiálu lékařské terminologie). In: Balowski, M. – Svoboda, J. (eds.), *Konstanty a proměny v českém jazyce a literatuře XX. století. Sborník referátů z mezinárodní konference konané 15.–16.5.2003 ve Valbrychu*. Ostrava, s. 35–39.
- ČECHOVÁ, M. (1986): Dynamika frazeologie. *Naše řeč*, 69, s. 178–186.
- ČECHOVÁ, M. (2003): Trans- a intertextovost v kontextu regionálním a dobovém. In: *Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15.–21.8.2003*. Praha: Academia, s. 47–57.
- HOMOLÁČ, J. (1994): Transtextovost a její typy. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 18–33, 99–105.
- KRAUS, J. (2000): Společenské komunikační procesy a terminologie. In: *Termina 2000. Sborník příspěvků z II. konference 1996 a III. konference 2000*. Praha: Galén, s. 185–188.
- MAREŠ, P. (2003): „Also: nazdar!“ *Aspekty textové vícejazyčnosti*. Praha: Karolinum.
- RADIMSKÝ, J. (2003): *Italské a vybrané francouzské neologismy z oblasti informatiky a nových médií (1990–1996)*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- TEUBERT, W. (2001): Corpus Linguistics and Lexicography. In: *International Journal of Corpus Linguistics*. Vol. 6 (Special Issue), s. 125–153.

PŘÍLOHA: „JAK SPISOVATELÉ ZAPOMÍNÁJÍ NA ZAČÁTKY“

Ivan Klíma: Pohádka o Červené Karkulce v podání některých významných českých spisovatelů a básníků

(Psáno na Liščí boudě v Krkonoších u příležitosti večírku na rozloučenou s lyžařským výcvikem asi někdy v únoru 1953)

Červená Karkulka – drama od Karla Čapka

Vlk: Baf!

Kar.: Fuj, to jsem se lekla. Člověče, kdo jste?

Vlk: To jsem já.

Kar.: Já to věděla, že vy budete na mě čekat, já jsem musila jít, i když maminka nechtěla. Vy máte takové černé oči jako náš pes a takové bílé zuby. A na prsou chlupy. Vy, vy jste krásný jako vlk. Řekněte, jíte rád jahody?

Vlk: Karkulko, proboha mlčte!

Kar.: Já vám to musím říci, já už tak nemohu žít. Víte, maminka, a taky babička, babička už je stará a nemůže ...

Vlk: Co? Karkulko, neplačte! Já jsem z vás celej divej.

Kar.: Vy, vy mě milujete?

Vlk: Nevím, kdo to může vědět? Ale ...

Kar.: Vy jste řekl, ale!

Vlk: Nevím, ale mám takový pocit, jako bych vás chtěl sníst. Snad je to láska.

Kar.: Myslíte? Člověče, co se tak díváte?

Vlk: Šílím, Karkulko, něco je ve mně, čemu nerozumím, je to jako bouře, jako vítr, jako uragan, jako tajfun, já nevím, jako co je to, Karkulko, prchněte nebo se něco stane.

Kar.: Nemohu. Miluji vás!

Vlk (zoufale): Karkulko! (spolkne ji)

(pateticky) Co jsem to udělal?! Ne, nemohl jsem jinak. Bylo to ve mně: Ta vášeň, ta hrozná vášeň. Karkulko, já vás miloval jako mezek, jako tupohlavý osel, jako zamilovaný kluk, Karkulko, já toužil jen po vás, pracoval, šílel, miloval, nenáviděl je pro vás. Karkulko, vy červená chrysanémo, já vás musel sežrat.

Červená Karkulka – jedna ze ztracených básní Vítězslava Nezvala

(Bude zařazena do 123. sv. sebr. spisů)

Naše životy jsou bludné jako kruh,
šel lesem, byl zvíře a byl také bůh,
nikdy nebyl muž a přec miloval ženy,
mé verše, plyňte jako blasfemické pěny.

Naše životy jsou bludné jako kruh,
šla lesem, byla člověk, byla také bůh.

Není ještě ženou, poznala už lásku,
v šarlatovém čepci vyšla na procházku.
Šarlatový čepec jako mořská růže,
šarlatový čepec jako mločí kůže
šarlatový čepec – nestydatý blesk,
probodené nebe, korálový lesk,
šarlatový čepec – nezvedená cháska,
šarlatový čepec – nesplněná láska,
šarlatový čepec – zneuctění Mekky,
mé verše, plyňte jako kalkomanské skřeky!

Karkulko, ženo, Karkulko, dítě,
Karkulko, o tobě zpívám, Karkulko, miluji tě,
Karkulko, mé verše půjdou s tebou lesem,
Karkulko, dítě, které v sobě nesem,
Karkulko, o tobě zpívám si a pláči,
jsi jako nahé tělo, padlé do bodláčí,
Karkulko, potká tě zvíře, nebude to bůh,
mé verše, zněte jako bzukot rajských much!

Naše životy jsou těžké jako helmy,
naše životy jsou břicho syté šelmy,
naše životy jsou mokrá tlama vlka,
babičku už sežral, Karkulku tam strká.
Plačte, milenci, po neprobděné noci,
plačte svatí, až my nebudem už moci,
zvoňte zvony na moravském kostele,
šarlatový čepec padá s postele.

Naše životy jsou bludné jako kruh,
šel lesem, byl člověk a byl také bůh,
člověk Lancasterka, člověk sojčí pero,
člověk chalkopyrit, žádný cabalero,
člověk samostříl a člověk dělo,
ke dnu studně klesá mrtvé tělo.

Karkulko, ženo, Karkulko dítě,
Karkulko, o tobě zpívám, Karkulko, miluji tě,
Karkulko, jsi žena, při tom světice,
ať žije tvá šarlatová čepice!

Červená Karkulka – vlastenecké dystichon od Jana Kolára

Karkulko temnorudá, slávských bájí ty hrdinko,
Ty zrozená Otavou, Zlatnou Slávstva řekou,
Skráně ti písni truchlohrdinskou věnčiti hodlám.
Tak chci zahanbiti též podlost Teutovlka.
Jídla ošatku nesouc churavé v čase tomto babičce
Květ podalas jemu, důvěřujíc též masce šalebné,
Nic netušíc, že budeš pozřena Teutovlkem.
Jak mám ve zpěvu tom hrdinnost pak líčiti mužnou,
S níž Hájník ruský přispěchal ozbrojený,
Mocná rána jeho tu vlkově v pupku uvízla,
Zrádce žití zbavila, tobě dala svobodu.

Móda, nebo nákaza v řeči?

MARIE ČECHOVÁ

Filozofie volebního systému, filozofie návrhu, filozofie odběratele, ale i filozofie nádoby i filozofie drůbežáren nás pronásledovaly v první polovině 90. let spolu se *smysluplností* všeho možného a nemožného, následovaly *vláda/ministerstvo/volby/hodnota/svoboda ... jsou o tom*¹, či *onen poslanec v onom místě v oné době...* V posledních letech zase mimoděk počítáme, kolikrát a kde a kdy kdo řekne i napíše *nicméně*. Nicméně o tom už psali jiní².

Výčtem slov a obrátů, jež z periferie téměř den ze dne přeskočí do centra užívání, bychom mohli pokračovat (*orgány musí konat, překvapení se konalo, vláda nečinila, nekonala ..., už jste poutali?, už poutali na večerní program/na sport ...*), ale zastavíme se jen u jednoho slova, jež v současnosti „upoutává“ k sobě nepochybně nejen moji pozornost, takže místo sledování obsahu sdělení, hledání jeho smyslu, čekáme, kdy se v promluvě objeví slovo *záležitost* – a lze říci, že velmi často je tenze odstraněna – a pak už jen počítáme, kolikrát. A dočkáme se jak v projevu publicistickém, administrativním, odborném, tak i v prostěsdělném.

Podnětem k tomuto příspěvku byla samozřejmě výzva pořadatelek sborníku připravovaného na počest mého dlouholetého spolupracovníka v redakční radě časopisu ČJL a spoluautora učebnic a moje přání výzvě vyhovět a tak uctít kolegu, jehož si mimořádně vážím – pro jeho charakterové vlastnosti i neobyčejný kulturní a vědecký rozhled.

Námět pro příspěvek se vynořil dvakrát po sobě: na zasedání redakční rady právě časopisu ČJL 14. února, kdy v tříhodinovém jednání snad většina z přítomných lingvistů a literárních vědců užila slova *záležitost*, někteří i několikrát (až čtyřikrát), a totéž se zhruba opakovalo na zasedání Jazykovědného sdružení o tři dny později. V následujících dnech se *záležitost* objevovala znovu a znovu, tak např. v kratičkém projevu premiéra české vlády 5. března jsme se dočkali čtyřikrát, u J. Ježe 21. března na ČR 6 v posledních několika výpovědích třikrát...

¹ Další doklady viz J. Horálek (2002): *...nejde jen o slova*. Chomutov: Milenium Publishing, s. r. o.; V. Just (2003): *Slovník floskulí*. Praha: Academia.

² Naposledy M. Slezáková (2002): *Více či méně? Nicméně! Naše řeč*, 85, s.199–206.

Jestliže se uživatel setkává mnohokrát denně s tímž výrazem, vkrádá se i jemu do řeči, nutí ho to výrazu užívat, nebo se mu naopak vědomě bránit, i kdyby byl v dané situaci a pro danou funkci adekvátní, ba neadekvátnější. (Ale stává se, že čím více se chceme některému výrazu vyhnout, tím spíše ho použijeme.) Tak jsem se v 90. letech v okamžicích, kdy jsem chtěla použít slova *smysluplný*, jež patřilo k mému aktivnímu, i když ne často užívanému výrazivu, přistihovala, jak se tomuto slovu bráním. Jak to bude nyní se slovem *záležitost*?

Šla jsem zpět po svých krocích – a ejhle! – *záležitost* jsem našla záhy, a bez velkého hledání: „Odstavec je záležitost grafického ... textu“ (Čeština – řeč a jazyk, 2000, s. 375), obdobně v nejnovější Metodické příručce k ČJ pro 2. ročník středních škol (2005, s. 24): „Nezapomeňme zdůvodnit, proč je životnost nebo neživotnost záležitostí jen mužského rodu“, obdobně na s. 33 ve výkladu o slovesném rodě. Už teď však tuším, že až příště budu v pokušení zvolit slovo *záležitost*, budu se ho stranit, budu hledat jinou možnost vyjádření. Jen nevím, zda z obavy, abych nebyla poplatná módě, nebo z obavy, abych nepropadla řečové nákaze.

Podívejme se na slovo *záležitost* blíže. Je všeobecně známo, že toto slovo odmítal Jiří Haller a že místo něho požadoval *věc* a za to a za mnohé jiné ho kritizoval Roman Jakobson: „Naše řeč ústy Zubatého už dávno slovo *záležitost* připustila“ (1932, s. 107)³, ovšem připomínáme, že s výhradou: „...jen kde „věc“ nestačí, na př. ve smyslu franc. l' affaire“ (Zubatý, s. 74)⁴.

Dobový francouzsko-český slovník O. Šetky⁵ uváděl u tohoto slova význam „obchod, práce, záležitost, věc, událost (důležitá), štěstí, nepříjemnost, soudní spor, srážka (voj.), potřeba tělesná“ s množstvím příkladů včetně ustálených obrátů. Poněkud novější slovník Bubnův⁶ omezil významy a změnil pořadí: „věc, záležitost“, zato rozhojnil příklady užití, zvl. o frazeologizovaná spojení typu: *c'est une affaire de trois minutes* (s překladem: to je za tři minuty hotovo) – doslovně to přeložíme jako: to je záležitost tří minut; *c'est mon affaire* (s uvedeným překladem: to je mou starostí) – doslovně: to je moje věc; *affaire d'honneur* (čestná záležitost), *affaire d'amour* (s překladem: milostná pletka) – doslovně: milostná záležitost ...

Umírněné, opatrné stanovisko J. Zubatého ke slovu *záležitost*, ale i k jiným výrazům bylo motivováno jeho stanoviskem: „...budování spisovného jazyka nového vyrůstati musí

³ Jakobson, R. (1932): O dnešním brusičství českém. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 107.

⁴ Zubatý, J. (1924): „Naše řeč“ a prof. Strejček. *Naše řeč*, VIII, č. 3, s. 65–77.

⁵ Šetka, O. (1941): *Nový kapesní slovník jazyka francouzského a českého*. Třebíč: Nakladatel J. Lorenz.

⁶ Buben, V. (1952): *Slovník francouzsko-český*. Praha: SPN.

přirozeným vývojem“ (s. 66), „Naše řeč ... pokládá ... za zbytečné a škodlivé stálosti spisovného jazyka, zavádějí-li se do něho nová slova pro věci, jež jazyk dávno dovede vystihovali jinak“ (s. 69). Jak patrně, rada užívat slova ve významu francouzského *l'affaire*, nebyla příliš instruktivní.

Odmítavý Hallerův postoj ke slovu *záležitost* byl naplněním zásady nepřipouštět do spisovného jazyka přejímky z němčiny a vůbec nové výrazivo, pokud pro daný jev už v češtině výraz existuje. Přitom nelze říci, že by slovo *záležitost* bylo v době Hallerově novinkou – viz už Jungmannův Slovník⁷, jenž slovo vymezuje bez jakéhokoli omezení takto: „jakost záležitého, věc, na níž záleží, důležitost, Angelegenheit, Interesse“ (následují příklady užití). Omezující pokyny obsahuje pak na Jungmannově Slovníku závislý Slovník Fr. Št. Kotta⁸: „slovo nové, **lépe** (plnotučné písmo je ve slovníku): věc (na níž záleží), důležitost, příčina, potřeba, dílo ap., die Angelegenheit, das Interesse ...“ (následují 3 sloupce příkladů na dvou stranách – u dvou omezuje užití: *Jel tam za obchodními záležitostmi, lépe: za obchodem; nutná, lépe: pilná, neodkladná, nevyhnutelná* potřeba).

Výslovně odmítavý postoj k slovu *záležitost* najdeme v Brusu jazyka českého Martina Hattaly⁹: „Novočeské záležitosti přiměřené obludy není v polštině ani sebemenší stopy. U nás jest ona se přemnohé jinými plodem rozkoší a znamením úžasné poroby duchovné a nedbalosti, nedospěvší mezi jiným ani k tomu vědomí ještě, že zákon o rozmanitosti vládne i řečmi tak svrchovaně, ... marně se tedy zasazuje kdokoli o to, pracně ji i tak bídnými a zbytečnými výmysly, jakými je zejména záležitost na př. proti našemu *věc*, pol. *rzecz*, rus. *dělo* a srb. *stvar*“ (s. 166). Od té doby pak pokračovalo vymítání slova *záležitost* v brusech a rukovětech češtiny; např. v Bruse z r. 1894: „novější slovo, jehož příliš se užívá, za ně brátí jest slova: věc, práce, příčina, potřeba, dílo, na př. Mám s tebou o nějaké záležitosti mluvit, spr. o nějaké věci; ministr zahraničních záležitostí, spr. věcí ...“ (s. 420)¹⁰.

Zamítavé stanovisko je nikoli odstraněno, ale postupně zmírňováno: „záležitost je cizího původu (Angelegenheit); pro významový odstín není třeba se mu vyhýbat, ale je často zbytečné, kde vystačíme se slovy správnějšími a původnějšími jako věc, potřeba ap., na př. Přicházím v té záležitosti, s p r . v té věci ... pro význam věci právní lze tohoto slova podle

⁷ Jungmann, J. (1839): *Slovník česko-německý*. V. díl. Praha.

⁸ Kott, F. Š. (1887): *Česko-německý slovník zvláště gramaticko-frazeologický*. V. díl. Praha.

⁹ Hattala, M. (1877): *Brus jazyka českého. Příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské zvláště*. Praha: I. L. Korber.

¹⁰ *Brus jazyka českého* (1894): (zpracovala komise za redakce V. Hylmara, F. Š. Kotta, F. Patočky, K. Tiefbrunka, F. Bílého, A. Truhláře, J. V. Nováka). Praha.

NŘ užívat bez obav“ (Pulec 1929, s. 159)¹¹. Přes uplatněné hledisko tzv. správnosti a původnosti viz zde: v právní oblasti se slovo připouští.

Na rozdíl od brusů a rukověti Příruční slovník¹² už neomezuje užití slova *záležitost* žádnou charakteristikou, ale stroze definuje jeho význam „jakákoli projednávaná věc, předmět, případ“ – viz: *projednávaná věc* nebo *případ* (vymezení ladí s výše uvedenou poznámkou o užití slova v právní oblasti), mezi příklady (i s autory) najdeme frazém *o srdečných záležitostech* (viz -ý-) s výkladem: „milostných vztazích“.

Samozřejmě novější slovníky, SSJČ ani SSČ¹³ – v souladu s očekáváním, neomezuji užití slova jakoukoli charakteristikou, pouze definují jeho význam; tak SSJČ: „co se někoho, něčeho týká, co na někom, něčem záleží“ (ve významu 1), „co je námětem, obsahem hovoru, jednání, konání apod.“; „otázka“ 2, „problém, věc“ 4. U hesla *otázka* pak najdeme stanovisko: „někdy nadbytečné, např. jednat o otázce mezd“ = o mzdách; totéž bychom mohli říci i o slově *záležitost* (viz dále). Slovník uvádí mezi příklady i ustálené obraty *choulostivá z.*, *čestná z.* (= souboj), *srdeční z.* (= milostný vztah, poměr), *nervová z.* (= n. onemocnění) – jak patrně, některé už byly i ve starších slovnících, další byly uvedeny nově.

Pohled do minulosti umožňuje nahlédnout slovo *záležitost* z hlediska puristického, uplatňovaného v 2. polovině 19. stol. a ve 20.–30. letech 20. stol., jako slovo nepůvodní, přežaté a zbytečné, přičemž v pozdějším období si umírněnější lingvisté uvědomovali neudržitelnost zcela odmítavého stanoviska a opodstatnění slova jako označení projednávané věci, případu, tedy v oblasti administrativně-právní. S ústupem puristických tendencí v jazykovědě (i v časopise NŘ) a v 2. polovině 20. stol. zčásti postupně i ve školách a se ztrátou povědomí o souvislosti českého slova *záležitost* s německým *die Angelegenheit* padly jakékoli zábrany uživatelů ve vztahu k sledovanému slovu (obdobně ke slovům: *předem*, *kdežto*, *bezvýsledný*, *bezičelný*...).

Slovo *záležitost* však nepatřilo k vysoce frekventovaným, konkurovalo co do frekvence výrazům *věc*, *problém*, *otázka*. Tak Český národní korpus SYN2000 uvádí slovo *problém* 61952x, *věc* 53963x (ovšem spojení *jít o / půjde o* 754x), *otázka* 48635x, slovo *záležitost* 13395x. Vedle významů udávaných slovníky nejčastěji: „věc, problém, otázka“ bylo (ve stovce námi analyzovaných korpusových dokladů) užito slova *záležitost* ve významech „případ“: *...celou záležitost zamotal, v mnoha záležitostech ... jsme byli svědky, v celé záležitosti se postupovalo tak, jak...*, „čin (i trestný), akce“: *prošetření celé záležitosti*,

¹¹ Pulec, F. (1929): *Mluvme a pišme správně česky*. Brno: Dědictví Havlíčkovo.

¹² *Příruční slovník jazyka českého*. VII. díl (V–Z), Praha, 1953–1955.

¹³ *Slovník spisovného jazyka českého*. 4. díl. Praha: Academia, 1972; *Slovník spisovné češtiny*. Praha: Academia, 1994.

jsou v mnoha záležitostech spojenci. Slovo *záležitost* často figuruje v ustálených spojeních, nejen těch, jež uvádějí slovníky (*srdeční z.* apod.): *židovská z.*, *citová z.*, *osudová z.*, *rutinní z.*, *neodkladná z.*, *mytologická z.*, *soukromá z.*, *specifická z.* ..., i jako součást terminologických sdružených pojmenování: *ombudsmanka pro armádní z.*, *sekční šéf pro evropské z.* ...

Leckdy se daného slova užívá jako zastřešujícího, obecného, ev. shrnujícího výrazu: *posvítit reflektor na další důležitou záležitost ...: na zákazy, příkazy, normy; již v případě restituce ... se lišily pohledy diecézí a řádů, a je tomu tak i v jiných záležitostech.* Jindy se objevuje zcela nadbytečně: *hlavní náplní městské policie zůstává zajišťování místních záležitostí veřejného pořádku (= zajišťování veřejného pořádku), a to i s nadměrným opakováním: Ačkoli bankovní zdroje, jejichž informace se v minulosti vždy ukázaly jako důvěryhodné, uvádějí, že vstup Foresbank do COOP Banky je hotovou záležitostí a zbývá splnit pouze některé formální náležitosti, šéfové ústavu se včera odmítli k celé záležitosti vyjádřit – viz navíc ještě i příbuzné slovo *náležitost*.*

Z korpusových dokladů stojí za citování ještě jeden, spojuje totiž užití abstraktního, obecného výrazu *záležitost* s předložkovým pádem (srov. spojení sloves *dicendi + o + 6. pád: vyprávět o prožitých příhodách...*), souvisejícího s pojetím světa jako (vyprávěného) příběhu: *Volby v obcích chápu spíše jako záležitost o lidech než o stranách.*

Většina analyzovaných dokladů z Českého národního korpusu pocházela z publicistiky a novin (82 %) – z textů odborné sféry pocházelo jen 11 % – avšak do publicistiky a novin přešly nepochybně převážně z administrativně-právních, politických i technických aj. naučných projevů, jak to dosvědčuje tematika a obsah výpovědí.

Lze říci, že slovo *záležitost* v poslední době prosáklo do řeči publicistů, do reklamy i do odborného vyjadřování, „prošpikovává“ řeč politiků a administrativy. Zdá se, že vytlačuje jiné, obdobné výrazy (věc, otázka, problém...), a tak do jisté míry jeho nadvýskyt ochuzuje rozmanitost sdělení, dochází k jeho značné nivelizaci; např. v ČR 1 Radiožurnál asi v třiminutovém komentáři týkajícím se rozboru jednání koaličních stran užil mluvčí (Petr Nováček) tohoto slova sedmkrát, vyskytuje se i v běžné řeči (viz výše i dále).

Následující doklady na užití slova *záležitost* jsem zachytila v druhé polovině února nebo je zapsali moji studenti ze seminářů na FF UK a na PF UJEP v době od 22. února do 1. března 2005. Všimněme si užití tohoto slova, nejprve ve významu, věc, otázka, problém: *To je záležitost, na niž nemůžeme odpovědět* (TV Nova), *Půjčka eBanky paní Grossové je záležitostí pouze těchto dvou subjektů* (LN), *Jde o interní záležitost klubu* (LN), *Je to záležitost kultury a divadel* (J. Suchý na ČT 2), *To je složitá záležitost* (výklad pojetí normy a normality – VŠ přednáška), ... viz i oficiální název *Rada vlády pro záležitosti romské*

kultury... Nebudeme pokračovat v uvádění příkladů, v nichž je slova užito ve výše udaných významech, ale podíváme se na jiné případy: *Jak hodnotíte záležitost se Superstar? Všichni se Vás na to ptají* (ČT 2 – Noc s Andělem) = situaci kolem S.; obdobně: *Je to průhledná z.?* (TV Nova – Sedmička) = je politická situace průhledná? Vedle opakovaných užití slova ve významu „situace“ nacházíme slovo ve významu „vlastnost“ – viz oba příklady z mých publikací nebo z cizí: *Interpunkce je záležitost psaného (tištěného) projevu* = vlastností, součástí, ev. lze užít: vyskytuje se v..., týká se...

Jindy figuruje na místě výrazů označujících akt, akci, proces, příhodu: *Přijímací zkoušky jsou pouze jednorázová záležitost* (rozhlas) = akce; *psaní jako multimediální záležitost* (vysokoškolský vyučující) = proces/akt, ev. jev; *Nyní k té záležitosti s kufrem* (překlad – Derrick, detektivní seriál Novy) = příhodě. Ve významu ‚jev‘ se setkáváme se slovem *záležitost* v odborném projevu (stejně jako ve významu ‚vlastnost‘ – viz výše): *je to pouze okrajová záležitost* (skripta české morfologie), stejně tak ve významu ‚součást‘: *Tvar pravdou je spíše záležitostí mluveného než psaného projevu* (vysokoškolský seminář) = je součástí/vyskytuje se; jindy ve významu ‚sféra, oblast‘: *on překračoval tuto lexikologickou záležitost* (Jazykovědné sdružení). V administrativě ve významu ‚případ‘: *V této záležitosti Vám bohužel nemohu pomoci* (inspekce životního prostředí) i ve významu ‚práce‘: *mít administrativní záležitosti zavčas (!) i povinnost‘: to odmítla, protože to není její záležitost.*

Mnohdy výraz funguje i na místě jiných, obsahově bohatších pojmenování; mj. *téma, tematika, skutečnost*: *Půjdeme k jiné záležitosti: kolik komu činí náklady...* (učitelka SŠ) = tématu, ev. tematicce; *Tato záležitost je pro nás velice důležitá* (televizní noviny – rozhovor se starostou města Cheb) = skutečnost, ev. *problematika* i *oblast*, opakovaně: *V této záležitosti nejsem kompetentní.*

Slovo vystupuje v roli i dalších výrazů, ve sledovaných dnech v publicistických projevech nahrazovalo často slovo *spor, kauza* nebo *krize*: *je nutné, aby tato záležitost byla ukončena* (TV Prima) = spor/kauza/krize; *ta záležitost je ve chvíli, kdy koalice...* (Otázky V. Moravce, ČT) = tato kauza / politická krize; obdobně: *Grossova aféra je proti slovenským kauzám nevinnou záležitostí...*

Tento výraz širokého rozsahu významu a malého obsahu významu nacházíme na místě, kde bychom očekávali explicitní pojmenování: *Jak jste řešili tuto záležitost?* (TV Prima, Sauna) = odpojení elektřiny; *měli se dohodnout na rozdělení prázdnin a jiných záležitostí* (ČT 2, Za zdí) = svátků (?); *Měla jste na někoho podezření? Věděla jsem, že je to záležitost někoho ze zaměstnání* (rozhovor) = vina; *Ještě bych zmínil jednu skvělou záležitost pana Wericha* (ČT 1, Dementi) = úlohu, roli. Někdy si mluvčí uvědomí vágnost či

neobratnost svého sdělení, ty pak rektifikuje pomocí samostatného větného členu: *Svěřil jsem mu celou záležitost. Ty peníze.* Jindy, aby neopakoval totéž slovo, tedy ze stylizačních důvodů, naopak volí podruhé hyperonymum; např. v otázce je výraz užšího rozsahu významu, v odpovědi širšího: *Co byste nám mohl říci ke kauze / ohledně kauzy...?*, v odpovědi pak: *V této záležitosti...*

Vedle slovníky uváděných frazeologizovaných obrátů, jež jsme rovněž v 2. polovině února našli, se vyskytly doklady jako: *je to záležitost několika minut* (v prodejně) nebo *Přeinštalovat počítač, to je záležitost dvou dnů* (rozhovor kamarádů) = bude to trvat, *přihodila se mu srdeční záležitost* (z vlaku) = onemocnění, infarkt, *Peugeot 307 CC – srdeční záležitost* (v reklamě), nepochybně je frazeologizováno spojení *babské záležitosti*¹⁴, ale i *chlapské záležitosti*.

Naše pozorování vyústíuje v poznání, že přibývá slovních spojení *záležitost* + 2. p. jako multiverbálních spojení, v nichž mnohdy výraz *záležitost* je až bezobsažný: *(je to) průhledná záležitost*, *vycestování není až tak drahá záležitost* (vysokoškolská přednáška) = průhledné, drahé; obdobně *pravopis je záležitostí konvence* = je konvenční. Někdy výskyt slova *záležitost* budí dojem nepromyšlenosti, neschopnosti nalézt výstižné pojmenování a pak se autorovi projevu vybaví právě tento frekventovaný výraz širokého rozsahu významu s malým obsahem významu: *jeho práce byla pozitivní záležitostí* (Jazykovědné sdružení) = přínosná/přínosem, *výklad záležitostí budoucnosti* = výklad budoucnosti (výrazně pleonastické užití slova *záležitost*); dokonce: *Až vyřídím svou záležitost, máme tu naši záležitost* (z jednání na pracovišti – myšlena příprava konference).

Slovo *záležitost* se v současné době objevuje v mluvených projevech mladých lidí, a to např. ve spojení s cizím (angl.) nesklonným adjektivem: *crazy záležitost*, obdobně jako *crazy pořad*, *crazy móda*. Toto spojení registruje Slovník neologizmů i P. Mitter v SaS (2003)¹⁵.

Příspěvek nechceme končit jakýmkoli poučováním, nebo dokonce zdviháním ukazováčku, skončíme pouze návratem k názvu našeho příspěvku: měli bychom vědět, zda chceme – nechceme být módní, a zároveň si ujasnit, zda podléháme, či nikoli nákaze v řeči.

Poděkování patří R. Blatné za poskytnutí pomoci při práci s Českým národním korpusem.

¹⁴ Čermák, F. a kol. (1988): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Academia. Výraz neuvádí, nemá samostatné heslo *záležitost*, odkazuje na *problém*: bolavý/tíživý p.; ožehavý p.; palčivý/žhavý p.

¹⁵ Martincová, O. a kol. (1998): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*, 1. Praha: Academia, s. 55; Mitter, P. (2003): Poznámky ke složeným hybridním substantivům s prvním komponentem (členem) cizího původu v současné slovní zásobě. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 289–293.

Pojmenování učence u mistra Vavřince

ALENA M. ČERNÁ

Není v českých kulturních dějinách mnoho osobností, kterým můžeme bez váhání připsat (spolu)autorství některé ze středověkých literárních památek. Jednou z výjimek je významný reprezentant pozdního středověku mistr Vavřinec z Březové, který proslul mimo jiné jako překladatel z latiny a němčiny. Z latiny přeložil (po středověkém způsobu překládání) mimo jiné snář; nazval jej *Kniehy snového vykládanie*. Vavřincovo jméno se objevuje hned zpočátku obsažné památky – *Skonává se tuto otázka mistra Vavřince z Prahy* (24b), *Prvá kapitola jest přemluva na též kniehy mistrova Vavřincova z Prahy* (24b). Zatímco předmluva je zřejmě zcela dílem mistra Vavřince, ostatní text, tj. vlastní pojednání o snech a jejich výklady, jsou závislé na cizojazyčných předlohách. Předlohou Vavřincovy práce byl pravděpodobně snář Lea Tuscana (2. pol. 12. stol.), jenž zřejmě z řečtiny překládal dílo arabského lékaře Achmeta ibn Sirina (zemř. 728).

Vavřinec pořizoval svou verzi snáře v době, kdy působil na dvoře krále Václava IV.; coby svědomitý dvořan neopomenul Václavovo jméno ve svém překladu s patřičným ohodnocením zmínit: *[Karel] byl otec najjasnějšíeho kniežete Václava, římského krále, vždy rozmnožitele a českého krále a pána našeho milostivého* (20a). Potomkům tak podává informaci nejen o době vzniku českého textu, ale také o přirozené adaptaci původem cizího díla na české podmínky.

Vavřincův snář je památkou, která dobře zapadá do kulturního a literárního prostředí sklonku středověku, v němž nejsou spekulativní návody k zjištění budoucnosti ničím neobvyklým. Oblíbené byly na příklad česky psané výklady astrologické, jež jsou téměř pravidelnou součástí různých lékařských sborníků. Astrologie pečovala o zachování lidského zdraví stejně tak jako dietetická nařízení, preventivní či léčebná flebotomie, bylinkářství, ale také magie, zaříkávání či zmíněné výklady snů.

Snář je poměrně rozsáhlý; ze středověku se dochovaly do dnešních dnů dva rukopisné záznamy tohoto textu: oba jsou opisy starší předlohy – první, tzv. mikulovský, je dnes uložen v Moravské zemské knihovně v Brně pod signaturou Mk 14; obsahuje 181 pergamenových folií a pochází asi z poloviny 15. století. Druhý rukopis byl dočasně chován ve Stockholmu (proto je nazýván stockholmský), dnes je deponován pod signaturou G 10, č. 461 také v Brně,

v Moravském zemském archivu. Je zapsán na 215 stranách a datován rokem 1471. Vavřincův snář se zatím nikdy nedočkal vydání, natož pak moderní kritické edice; ukázky z textu byly otištěny jen v tzv. akademickém Výboru z české literatury doby husitské. Je povzbudivé, že přístupnost staršího manuskriptu se pro badatele mimořádně zvýšila díky digitalizačním projektům: digitalizace mikulovského rukopisu byla již v rámci grantového projektu AV ČR Clavis monumentorum Regni Bohemiae dokončena. Pozdější kulturní povědomí však snář ovlivnil významně už tím, že byl předlohou a inspirací pro podobné dílo humanistického literáta Václava Hájka z Libočan. Jeho snář, který se však od původní staročeské předlohy velmi odlišuje, již vydán byl – v roce 1908 mu věnoval svou péči Čeněk Zíbrt; vydal jej však jako edici čtenářskou, jež filologické obci nemohla a nemůže postačovat.

Základním materiálovým zdrojem pro tento příspěvek je starší ze středověkých rukopisů, mikulovský. Objemný rukopis je dělen do osmi knih; každá z nich je rozčleněna na kapitoly (*rozdiely*). Jednotlivé kapitoly jsou věnovány konkrétnímu objektu „snového vidění“. V záhlaví těchto kapitol je uveden velmi obecně původ níže uvedených výkladů, totiž to, že výklady jsou získány od učenců z různých částí světa, respektive Orientu – z Egypta, Persie či Indie. Mikulovský rukopis v těchto partiích užívá relativně mnoho lexikálních jednotek, které označují učence v širokém slova smyslu. Poměrně výjimečně je význam specifikován konkrétněji a vztahuje se přímo k „snopravci“ (*sennář* – „učenec zabývající se výkladem snů“). Stockholmský rukopis i Hájkův překlad jen číselně označují danou kapitolu, původ informací, které kapitola přináší, neuvádějí. V těchto pasážích Vavřincova snáře se vyskytuje na čtyři desítky výrazů pojmenovávajících učeného (moudrého) člověka, což je jistě dostačující počet na to, aby byl vyvolán lingvistův zájem.

Než však se jej pokusím uspokojit, je nutno zmínit ještě jednu okolnost. Bylo řečeno, že ani starší z dochovaných rukopisů není původní. Vzhledem k tomu, že předloha ani mladší texty tyto lexikální jednotky v záhlaví kapitol nezaznamenávají, je nutné zvážit i možnost, že je tam dopsal písař mikulovského manuskriptu, jehož úlohu (a tvůrčí ambice) při opisování není z dnešního hlediska možno bez pochybností stanovit. Nevíme také, zda tato substantiva neobsahoval text, z něhož byl mikulovský opis pořízen a který již dnes nemáme k dispozici. Nemůžeme tedy automaticky připisovat lexémy, kterými se budeme dále zabývat, k autorskému slovníku mistra Vavřince z Březové. Nemusejí nutně odtud pocházet.

Jedná se o lexémy v historické češtině motivované i nemotivované, ze slovtvorných postupů je patrný výrazný podíl kompozice. Jména jsou příslušna ke slovtvorným kategoriím jmen činitelských, konatelských a nositelů vlastnosti. Stranou nechám podrobný výklad významu těchto jednotek, tedy významové difference, kterými se od sebe jednotlivé jednotky

liší. Na okraj podotýkám, že není u nich patrný žádný expresivní podíl na významové složce, ani v případech lexémů tvořených pro daný typ periferními sufixy, u nichž se o expresivitě zpravidla uvažuje.

V abecedním řadu jsou to tyto lexikální jednotky: *biskup, doktor, dómyslník, dospělec, hadač, chytrák, chytromil, chytroněk, chytřec, kněchut, mistr, mistrovanec, mnohomluvitel, mudrák, mudrochytřec, mudromil, mudromluv, mudroněk, mudropravitel, mudrovanec, mudrovník, mudřec, myslivec, rádcě, rozomluvník, rozomník, rozsúdník, sennář, smyslník, smyslomluvník, snář, štipec, učitel, vtipec, vtipník, vykladač, zchytralec, zmudralec, zvěhlescě.*

1. LEXÉMY NEMOTIVOVANÉ

Jedná se o slovní přejímky, ve staročeštině bohatě doložené, pevně zakotvené v centru jazykového systému – *biskup* (98b), *doktor* (169a), *mistr* (63a, 66b, 68a, 72a, 80a aj.).

2. LEXÉMY MOTIVOVANÉ

a) deriváty

aa) od substantiv (jména konatelská)

Sufixem *-(n)ář* je utvořeno maskulinum *snář* (137a, 140a, 155b) a *sennář* (92a, 125b, 128b, 129b, 130b, 131a aj.); tučné zvýraznění znamená, že podle lexikálního archivu staročeského oddělení ÚJČ AV je lexém ve staré češtině doložen jen z Vavřincových *Kněh snového vykládanie*). Konkurence *snář/sennář* prokazuje postupný posun ve významové struktuře substantiva *snář* – v základním významu označoval osobu vykládající sen, již v 16. století však začal převažovat význam sekundární, tedy označení knihy, která obsahuje výklady snů.

ab) od adjektiv (jména nositelů vlastnosti)

V této skupině jsou zastoupeny oba produktivní staročeské sufixy *-ec* a *-ík*. Příponu *-ec* mají lexémy *chytřec* (75b, 89a, 101a, 109a, 134b aj.), *mudřec* (36a, 37b, 38a, 39a, 40a, 40b aj.), *dospělec* (130a), *myslivec* (84a, 135a, 146a; již ve staré češtině je hojně doložen sekundární význam ‚lovec‘, význam ‚učenec‘ dokládá pouze Vavřinec), *zchytralec* (135a, 144a), *zmudralec* (150b), *vtipec* (70a, 89a, 122a) a málo průhledné slovo *štipec* (78b, 117b, 120b, 134a, 137b; obě poslední jednotky pocházejí zjevně od stejného kořene. K druhé srov. nč. *vštípiti (si) do mysli, paměti*).

Sufixem *-ík* jsou odvozeny názvy *dómyslník* (102a, 121b, 137a, 140b, 167b), *rozomník* (89b, 113a, 146b, 149b, 166b aj.), *rozsúdník* (134a), *smyslník* (76b, 124b, 159a, 165b, 170b), *smyslovník* (161b) a *vtipník* (121b, 151a, 157a, 165a, 170a).

U dvou lexikálních jednotek je doložen sufix *-ák*, jemuž je v odborné literatuře připisováno expresivní zabarvení; Vavřincovo užití je však ještě zcela neexpresivní, negativní hodnocení je u takto tvořených lexémů patrné až v mladších památkách 15. století: *chytrák* (126b, 129a, 151a, 158b), *mudrák* (47a, 49b, 50a, 53a, 60b, 61b aj.).

Dvě substantiva jsou odvozena za pomoci dvou sufixů: nejprve sufixem *-oň*, jenž může zahrnovat negativní expresivitu, poté sufixem *-ek*, který je sufixem s funkcí primárně deminutivní, avšak sekundárně také expresivní (s kladným hodnocením). Druhý sufix tedy jakoby negoval možný nežádoucí expresivní příděch primárního sufixu: *chytroněk* (115a, 147a), *mudroněk* (51a, 61a, 63b). Ze staré češtiny známe antroponyma utvořená tímto způsobem (např. *Hrdoněk*, *Dobroněk*) a také primární neadjektivní apelativa (např. *chytroně*, *mudroně* atd.).

ac) *od sloves* (jména činitelská)

Nejbohatší je repertoár sufixů u deverbativ: vyskytuje se zde sufix *-č*, jenž je u tohoto slovo tvorného typu ve staročeštině nejčastější: *hadač* (129a, 131a, 131b, 135b, 141a aj.), *vykladač* (74a, 76a, 86a, 92b, 103b, 138a aj.). Druhý sufix, který se v této funkci nejčastěji vyskytuje, sufix *-tel*, nalézáme u Vavřince jen jedenkrát, a to u běžného substantiva *učitel* (88a, 108b, 155a, 167b, 170b aj.); stejně je možno hodnotit sufix *-cě*: *rádcě* (80b). Jedinkrát máme ve staré češtině zachyceno maskulinum *zvěhlascě* (88a).

Dále zmíním dva perifernější sufixy, *-ník* a *-(n)ec*, jejichž pomocí byla vytvořena substantiva na základě fundujících sloves *mudrovati*, *mistrovati*: *mudrovník* (79a, 83a, 100a, 102b, 113b aj.) a *mistrovanec* (120a, 144b, 154a, 164a, 165b aj.), *mudrovanec* (162b).

b) kompozita

K posledně jmenované skupině činitelských jmen se volně připojují kompozita se zadní částí verbální: *mnohomluvitel* (161a); *mudromil* (49b, 50a, 62a, 62b, 70b aj.), *chytromil* (166a), *mudromluv* (148a, 169b); *mudropravitel* (160a); *rozomluvník* (148a, 157b); *smyslomluvník* (151a).

K těmto složeninám řadím i neprůhledně tvořené substantivum *kněchut* (129b, 143a, 164b). Nabízím k diskusi interpretaci, že se může jednat o kompozitum *kněhchut*, ten, kdo má zálibu v knihách, s formálním zjednodušením na hranici slovních základů (srov. též výše uvedený lexém *rozomluvník*).

Ke jménům nositelů vlastnosti pak patří poslední z probíraných názvů, který obsahuje zadní část původně adjektivní: *mudrochytřec* (145b).

Jak je vidno, většina výše uvedených názvů je doložena pouze z této jedné památky; pokud se substantiva, která nepatří ve staré češtině do centra lexikálního systému, vyskytují ještě v jiných literárních dílech, jsou to výhradně památky z přelomu 14. a 15. století. Ať již byl autorem těchto pojmenování pro učeného jedince známý a významný mistr Vavřinec či pod nánosem času zapomenutý, a tak dnes anonymní literát, podařilo se mu vytvořit početně zastoupený sémantický okruh, který ovšem byl ve své šíři prezentován jen v *Knihách snového vykládání*. Tvůrce využíval jak slootovorných prostředků běžných, centrálních, tak takových, které nebyly v tehdejší češtině příliš běžné, avšak nikterak se nepřičily tehdejším slootovorným postupům. Za povšimnutí stojí i fakt, že jednotky ze slootovorného hlediska perifernější se v textu objevují většinou až později, poté, kdy překladatel vyčerpal prostředky ústrojnější, tedy i frekventovanější. Je jisté, že autorův slootovorný počín byl veden snahou vytvořit text pestrý, nefádní, jehož estetická hodnota by nebyla snížena opakováním téhož výrazu. I tím se tento pergamenový středověký snář, spojovaný s jednou z nejvýznamnějších osobností českého středověku, dostává do kontextu cenných pramenů pro studium historické stylistiky.

Príspevek vznikl v souvislosti s grantovým projektem GA ČR č. 405/05/2084 *Rozvoj českého lexika na přelomu 14. a 15. století*.

LITERATURA

- GEBAUER, J. (1970): *Slovník staročeský I–II*. Praha.
- HRABÁK, J. (ed.) (1959): *Dějiny české literatury I. Starší česká literatura*. Praha, zvl. s. 209.
- JAKUBEC, J. (1929): *Dějiny literatury české I. Od nejstarších dob do probuzení politického*. Praha, zvl. s. 309.
- JUNGMANN, J. (1849): *Historie literatury české aneb Soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvícení a jazyka*. Praha, s. 43.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha. *Lexikon české literatury IV*. Viz heslo Vavřinec z Březové (v rukopise).
- MICHÁLEK, E. (1960): K činitelským jménům ve staré češtině. *LF*, 83, s. 366–369.
- PETRŮ, E. (1972): *Zašifrovaná skutečnost*. Praha, s. 62–69.
- Staročeský slovník*. Praha, od 1968.
- Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha, 1968, s. 65.
- THORNDIKE, L. (1923): *A History of Magic and Experimental Science II*. London and New York: Columbia University Press, s. 292–293.
- VLČEK, J. (1951): *Dějiny české literatury I*. Praha, zvl. s. 121.
- Výbor z literatury české. Díl druhý. Od počátku XV. až do konce XVI. století*. Praha, 1868, s. 571–580 (ukázky z Hájkova vydání Snáře).

Výbor z české literatury doby husitské. Svazek druhý. Praha, 1964, s. 538–546 a 597–599.

VYKOUKAL, F. V. (1898): *O snech a výkladech snů.* Praha, zvl. s. 41–60.

ZÍBRT, Č. (1908): *Vavřince z Březové Snář velmi pěkný (podle úpravy Václava Hájka z Libočan).* Praha.

Made in Japan

(O japanismech v češtině)

ANNA ČERNÁ

Japonština je jazyk, jímž mluví asi 125 milionů lidí; Japonsko je ale od nás příliš vzdálené na to, abychom mohli předpokládat nějaký zásadnější příliv japonských výrazů. Svou roli jistě hraje i odlišnost obou kultur. Přesto i v češtině najdeme některé „zabydlené“ výrazy mající původ v japonštině. Význam slov, jako je *kimono*, *ikebana*, *gejša*, *samuraj*, *rikša*, *sakura*, *origami*, *harakiri*, zná patrně každý; *harakiri* se dokonce ujalo i v přeneseném smyslu: *umělecké, politické harakiri*.

Jedno japonské slovo však před nedávnem obletělo celý svět a bylo i u nás po nějaký čas jistě jedním z nejfrekventovanějších výrazů. O tom, že tsunami jsou dlouhé vlny vzniklé při zemětřesení (či přesněji mořetřesení), šířící se obrovskou rychlostí, které v šelfových vodách při pobřeží dosáhnou obrovské výšky a ničivé síly, jsme se mohli poučit z drastických záběrů. Co je na tomto slovu zajímavého z jazykového hlediska? S jeho výslovností problémy nejsou, jak jsme si však mohli všimnout, objevují se dva způsoby zápisu: *tsunami* a *cunami*. Obě podoby jsou v pořádku, zachycuje je – poněkud překvapivě bez vzájemného proodkazování – např. Akademický slovník cizích slov. Grafická podoba tohoto pojmenování může posloužit jako zajímavý a názorný doklad toho, že při začleňování cizích slov do češtiny nelze postupovat vždy přímočaře nebo předpokládat, že se nemohou objevit různé mimojazykové vlivy, jež podobu slova ovlivní. Každé slovo v podstatě vyžaduje „individuální přístup“.

Pokud bychom vycházeli ze zásad pro přepis japonštiny uvedených např. v Pravidlech českého pravopisu (Academia 1993n.), doporučili bychom v češtině psát *cunami*. Česká transkripce, na rozdíl od rozšířené anglické Hepburnovy transkripce, totiž užívá pro přepis japonštiny jak rozlišovací znaménka (*š*, *č*, *dž*), tak písmena *j* a *c* (v angličtině je to *y/i* a *ts*). Proto máme v češtině zaužívaná zeměpisná jména jako např. *Hirošima*, *Honšú*, *Kjúšú*, *Šikoku*, *Fukušima* (anglicky *Hiroshima*, *Honshu*, *Kyushu*, *Shikoku*, *Fukushima*), rovněž víme (nebo alespoň tušíme), že se k dějinám Japonska vážou pojmy jako *šógun*, *šógunát*, *kultura Meidži*, *generál Jamašita*. Ze slov začínajících stejnou slabikou jako *cunami* můžeme připomenout *Cušimský průliv*, *Cušimskou pánev* (*Tsushima*) a gymnastu *Micua Cukaharu* (též

psáno *Cukahara*, v angl. *Tsukahara*), držitele mnoha medailí z olympijských her i mistrovství světa; dokonce jeden z gymnastických prvků je pojmenován jeho jménem – *cukahara* (schylmo a prohnutí). Se zápisem *cunami* se lze setkat ve starších textech (přesněji v textech starých dvacet třicet let, např. v poměrně podrobných Dějinách Japonska z roku 1986) i na nejrůznějších webových stránkách věnovaných Japonsku. Technický slovník naučný z let 1981–1986 nabízí vedle *tsunami* i variantu *tunami*; nová verze slovníku, vycházející od roku 2001, má už *tsunami* – *cunami*.

Praxe však ukazuje, že se dnes stále silněji prosazuje a uplatňuje anglický přepis *tsunami*. Důvodem je nejspíš skutečnost, že anglickou podobu *tsunami* lze považovat za mezinárodně přijatelný termín, jemuž dávají přednost jak média, tak geofyzikové. Úzce odborný text může mít zcela jiné požadavky než publicistika nebo beletrie. Zde nastal případ, kdy se odborný termín, s nímž jsme se setkávali poměrně zřídka a okrajově, vlivem okolností náhle dostal do širokého povědomí. Nelze vyloučit, že vedle angličtiny v tomto případě působí i graficko-fonetický faktor. Počáteční slabika *cu-* je totiž v češtině zastoupena hlavně v řadě zvukomalebných a expresivních slov: *cukrú, cumel, cumlat, cupat, cupitat, cupy dupy, cuchta*. Možná i proto je pro nás mnohdy přijatelnější anglický přepis *tsunami*. *Tsunami* ostatně není jediným slovem, u něhož se i v češtině dává přednost Hepburnově transkripci – naprosto běžně dnes užíváme označení koncernu *Mitsubishi*, přestože např. ve zmíněných Dějinách Japonska nebo na stránkách časopisu *Letectví a kosmonautika* ze 70. let najdeme doloženu podobu *Micubiši: koncern Micubiši; stíhací letoun Micubiši A6M Reisen*; novější doklady českého přepisu jsou lehce příznakové: zaslechl povědomý zvuk jeho *micubiši*.

Ještě se zastavme u rodu tohoto slova. Ve slovníku je uvedeno, že *tsunami/cunami* je nesklonné podstatné jméno středního rodu (obdobně jako třeba *origami, tamagoči, harakiri, alibi*). Ukazuje se, že se výrazně prosazuje – a není důvod to odmítat – i rod ženský, což je zcela nepochybně dáno analogií k českému *vlna*. Obdobné kolísání vidíme třeba u podstatného jména *image* (analogií k ekvivalentu *představa, obraz* je slovo užíváno v rodě ženském i mužském).

Doufejme, že příští japanismy, které si najdou své místo v češtině, budou označovat něco příjemnějšího.

Nechte jazyk svému osudu

SVĚTLA ČMEJRKOVÁ

Článek s tímto názvem se do jubilatova sborníku vůbec nehodí. Pokud bychom daný pokyn adresovali samotnému jubilatovi, bylo by to krajně nezdvořilé a nemístné; pokud bychom jej mínili jako citaci Krausových názorů na jazykovou kulturu, jazykový management nebo jazykový instinkt a jazykové vědomí uživatelů češtiny, bylo by to stejně absurdní. Jiří Kraus se vepsal do české lingvistiky jakožto badatel v oboru rétoriky a řečové kultury (srov. titul jeho nejnovější knihy), který se rozhodl vnést do bohemistiky zkoumání rétorických kontextů moderní jazykové komunikace (srov. název posledního oddílu knihy). Rétorickými kontexty přitom rozumí „ty tematické okruhy jazykové komunikace, jejichž řešení v různé míře souvisí s obsahem nebo s pojmoslovím klasické rétoriky a v neposlední řadě s jejím normativním a vzdělávacím pohledem na jazyk a na procesy jazykového dorozumívání“ (Kraus 2004, s. 127).

Zřetelnými milníky Krausova uvažování o platnosti a relevantnosti rétorických zjištění v současné komunikaci jsou pojmy jazykové a řečové kultury. Při vymezení pojmu jazykové kultury se Kraus odvolává na názory představitelů pražské školy vyjádřené ve sborníku *Čeština a jazyková kultura* z r. 1932, podle nichž „spisovnou normu nevytváří pouze většinový úzus uživatelů, ale že do procesu udržování stability spisovného jazyka a rozvíjení jeho vnitřně diferencovaných funkčních a stylových potřeb *je zapotřebí aktivně zasahovat a pečovat o něj* (kurz. SČ)... Pojem jazyková kultura od svého vzniku označoval nejenom dosaženou úroveň spisovného jazyka, ale také v sobě zahrnoval činnosti směřující k tomu, aby se současná úroveň jazyka zlepšovala a rozvíjela. Tím jazyková kultura přejala někdejší regulativní a kultivační funkce klasické rétoriky – i když se vůči této disciplíně, zejména v pražském prostředí, nejednou kriticky vymezovala“ (Kraus 2004, s. 128). Vedle pojmu jazykové kultury (vztahujícího se na jazyk spisovný, v němž se uplatňuje hledisko jazykové správnosti) pracuje Kraus ještě s pojmem řečové kultury (vztahujícím se na jazykový projev, v němž se uplatňuje kritérium řečové kultivovanosti, založené na přiměřeném, ale současně také osobitém a neotřelém výběru jazykových prostředků vzhledem k účelu sdělování, který připouští vedle prostředků spisovných i nespisovné) (2004, s. 128–129). Zatímco na pěstování jazykové kultury se podílejí podle Krause zejména

instituce (např. slovníky, učebnicemi a kodifikačními příručkami, které jsou schvalovány institucemi akademickými, školskými, nakladatelskými, ministerskými apod.), na tom, jaká je úroveň řečové kultury, se podílejí všichni uživatelé jazyka, zejména ovšem ti, kteří svými veřejnými, oficiálními či uměleckými projevy nejvíce ovlivňují soudobý jazykový úzus.

Článek s titulem *Nechte jazyk svému osudu* není ničím jiným než malým zamyšlením nad smyslem tohoto výroku, připouštím, že trochu absurdním – absurdní je mé zamyšlení, ale konec konců i smysl výroku: Jaký to má být osud? Lze tento osud určit, předpovídat, tušit, uhádnout? Kdo má nechat jazyk svému osudu, lingvisté? Nebo mluvčí?

Digrese:

Jubilant zřejmě od začátku tuší, že k zamyšlení nad výrokem, který stojí v titulu tohoto článku, mne popravdě řečeno vedly zřetele „formální“ – poněkud sporné užití zájmena *svůj* (zájem o toto zájmeno a sporné případy jeho užití totiž s Jiřím Krausem sdílíme). Když výpovědi, v nichž se toto zájmeno užívá „problematicky“, analyzuji, bývám překvapena tím, jak snadno mluvčí utvoří výpověď, v níž je užití zájmena *svůj* v rozporu s gramatickým pravidlem o přivlastňování podmětu řeči. Není-li reflexivum *svůj* použito v souladu s gramatickým pravidlem, bývá to tím, že se na něj navrstvují různé významy sémantické, pragmatické, sociální apod.

Uživatelé češtiny jsou zvyklí na to, že zájmeno *svůj* se užívá ustáleným způsobem v některých idiomatických obratech typu *Na svou dobu to byl důležitý vynález, Svého času tomu lidé věřili, Na svůj věk je neuvěřitelně čilý, Byl to svým způsobem hrdina* apod. Zájmeno *svůj* tu mívá význam *vlastní, jen někomu (včetně sobě) náležející*: např. *je svá, bud' svůj*.

Zcela názorné je to v obratech a frázích, v nichž je zájmeno *svůj* použito samostatně, jako podstatné jméno. Známe přísloví *Nestůj o cizí, nepřijdeš o své* i proslulé heslo Františka Palackého „*Svoji k svému a vždy podle pravdy*“. Běžně užíváme spojení *vždycky si prosadí svou, jdi si po svém, hled' si svého, drž se svého, trvej si na svém, myslí si své, tam si přijdeš na své, udělej si své, pracuj si na svém, musíš si to vzít za své, dělej si to po svém* apod. (Všimněme si, že reflexivnost vyjádřená zájmenem *svůj* bývá spojena s reflexivností vyjádřenou zvratným *si a se*.) Jaká spojení stojí za uvedenými substantivizacemi, to už mnohdy není snadné identifikovat; specifikace je snad zřejmější u velmi konkrétních entit, jako např. v případě *žaludek si žádá své*, ale v případě *každá práce si žádá své* už vysvětlení tak jednoznačné není; *drž se svého* ještě jasně odkazuje k rčení *Ševče, drž se svého kopyta*, ale kdo si např. za spojením *vedeš si stále svou* představuje třeba podkladovou strukturu *svou notu*? Za

citovanými spojeními lze nejčastěji rekonstruovat (pokud si tuto otázku vůbec položíme) nespécifikovanou skupinu entit typu *hájit si své území/teritorium/zájmy/potřeby/výsledky/názory/pravdu/autoritu* apod. Leccos při tom napovídají ustálené obraty typu *dělat si svou práci* nebo *mít svůj názor, svou pravdu, svou hlavu, svá práva, své místo, svůj věk, svůj úděl, svůj osud* apod.

Homonymie syntakticky i lexikálně živých a ustálených, někdy též frazeologických obrátů je patrná, sledujeme-li např. homonymii konstrukcí *postav někoho/něco na své místo* nebo *viděl ho jako člověka na svém místě* (Čmejková, v tisku). Také např. spojení *má svou hlavu* můžeme číst jednak jako spojení volné, jednak jako spojení frazeologicky vázané: *Má svou hlavu stále na ramenou* vs. *Ten má svou hlavu*.

Do užívání zájmena *svůj* tedy zasahuje ustálenost některých konstrukcí, v nichž se reflexivum *svůj* vyskytuje, a právě ustálenost konstrukce způsobuje, že výpověď chápeme jako dobře utvořenou a srozumitelnou, i když zájmeno *svůj* neodkazuje k jejímu podmětu. To je také případ vazby *nechat něco svému osudu*. Obecně lze říct, že čím je konstrukce ustálenější, tím méně si uvědomujeme, že užití zájmena *svůj* není ve shodě s gramatickým pravidlem o reflexivizaci. Užití zájmena *svůj* většinou nepůsobí rušivě ani v jednočlenných větách typu *Je lepší to ponechat svému osudu*, ani v dvojčlenných větách typu *Ponechte to svému osudu*, a zcela srozumitelná a přijatelná je i věta *Ponechávali armádu svému osudu*. Přestože podmět věty je v dané výpovědi *oni*, třeba *generálové*, nejde o *jejich osud*, ale *osud armády*, tedy *její osud*. Gramaticky zcela bezproblémová věta by proto zněla *Ponechávali armádu jejímu osudu*.

Lze si představit výpovědi, jejichž predikát se pojí s dativním spojením <svému osudu> a zájmeno *svůj* v nich plní přivlastňovací funkci ve shodě s pravidlem o reflexivizaci. Nahlédneme-li do SYN2000, nalezneme řadu takových výpovědí, okruh predikátů je ovšem poměrně omezen:

uniknout, utéct, ujít <svému osudu>:

FAC 1991, doc.opus=frankova Nikdo nemůže uniknout <svému osudu>, pokud se neskrývá.

NOV 1993, doc.opus=nes3 Astrologie nás prý učí fatalismu: neunikneš <svému osudu>!

bránit se, vzepřít se <svému osudu>:

NOV 1996, doc.opus=matkol Vždyť on se s jásotem vzepřel <svému osudu>!

vzdát se, odevzdat se, oddat se, poddat se <svému osudu>:

NOV 1997, doc.opus=marcin Nezbyvá než se poddat <svému osudu>.

FAC 1980, doc.opus=spanel ... i odevzdal jsem se <svému osudu> a pustil jsem se do Triany.

spílat, klnout <svému osudu>:

COL 1991, doc.opus=pi180 ... dovedl jsem neklnout <svému osudu>, nýbrž vzít to na sebe...

Další predikáty jsou už jen ojedinělé:

jít vstříc <svému osudu>, podívat se do očí <svému osudu>, být lhostejný ke <svému osudu>, přihlásit se ke <svému osudu>, být nadřazen, být vzdálen <svému osudu>.

Případy, kdy zájmeno *svůj* nerekuruje k podmětu výpovědi, nýbrž k jejímu předmětu, jsou vlastně omezeny na výpovědi s predikáty

ponechat, zanechat, nechat někoho/něco (napospas) <svému osudu>.

Položme si otázku, v kolika případech je užití zájmena *svůj* ve spojení *svému osudu* zároveň v souladu s gramatickým pravidlem o přivlastňování podmětu řeči a v kolika případech tomuto pravidlu odporuje.

Užití zájmena *svůj* v uvedeném spojení je v souladu s gramatickým pravidlem pouze v případě pasivizace:

NOV 1991, saturnin ... a kdo nebude moci dál, bude ponechán <svému osudu>.

Ve všech ostatních případech je zájmeno *svůj* užitó z hlediska gramatického vlastně nenáležitě. Užití je však, jak jsem již uvedla, možné, neboť jde o spojení již lexikalizované:

NOV 1993, pi198 ... zanechal nepotřebný kočár mrtvých <svému osudu>...

SCI 1997, ikaros97 ... všichni poutníci i turisté ho zanechávají <svému osudu>...

SCI 1998, ikaros98 ... je strašně těžké nechat věci <svému osudu>. Ale museli jsme to udělat...

POP 1997, zahr97 ... rostliny na pergolách či jiných opěrách nemůžeme nechat <svému osudu>, ale musíme o ně po celé vegetační období pečovat...

POP 199h, plazahy Obděláváte-li nějaký pozemek a pak ho necháte <svému osudu>, zaberou ho nejinvasivnější domácí...

Vraťme se nyní k výroku s predikátem *ponechat jazyk svému osudu*. Posuzujeme-li výrok *Nechte jazyk svému osudu* ve světle výše uvedených dokladů *ponechat, zanechat, nechat někoho/něco (napospas) <svému osudu>*, jež přináší Český národní korpus, nemůže dojít k mýlce. Jazyk nemá být ponechán *osudu adresáta/adresátů*, nýbrž *svému vlastnímu osudu*. V případě osudu jazyka ovšem ve dvojí možné interpretaci jednoho výroku tak velký rozdíl není. Osud jazyka snad nemůže být dán ničím jiným než osudem jeho uživatelů. Vyvíjí se spolu s tím, jak jeho uživatelé hovoří a píší, jak se proměňují jejich komunikační situace, jaké vytvářejí žánry, jaké technologie navrhuji, jaké jsou jejich hodnoty, zájmy a preference. Představa, že je jazyk oddělen od svých uživatelů a jejich „osudu“, je velmi obtížná.

Proč se tedy nad výrokem o ponechání jazyka svému osudu a jeho možným smyslem vlastně zamýšlím? Souvislost mých úvah s Krausovými názory na jazykovou a řečovou kulturu je tu snad zřejmá. Snažila jsem se ji anticipovat v úvodu svého článku nahlédnutím do závěrečného oddílu Krausovy nejnovější knihy. Ta je syntézou a vyústěním autorových prací předchozích, zejména jeho statí z posledních deseti patnácti let, jež byly tématu jazykové a řečové kultury věnovány. Pozoruhodné je, že se v nich Kraus nevyhýbá tématům jazykového kultivování, jazykového plánování a managementu, zásahů do jazyka a institucionální péče o něj, a se stále větším zaujetím se vrací i k dějinám a současným projevům jazykového purismu. Pojmenování těchto kontroverzních témat se dokonce objevují v názvech jeho statí.

Diskurz o jazykových a řečových normách, o vhodnosti a nevhodnosti usměrňování jazykového vývoje, o přípustnosti a nepřípustnosti institucionálních zásahů do systému jazyka a úzu, o procesech standardizace a destandardizace, o stylových hodnotách spisovnosti a nespisovnosti a o postojích lingvistů i běžných uživatelů jazyka k těmto a dalším jevům se rozvíjí v českém prostředí s malými přestávkami po několik (devět?) desítek let, občas jen s větší naléhavostí, jako je tomu např. v období po r. 1989. Není to však jen specifikem českého prostředí, jak by se mohlo zdát (k evropskému a světovému kontextu jazykového managementu viz Daneš 1996); každý jazyk je předmětem úvah lingvistů a je i předmětem úvah běžných mluvčích. Odborníci vtělují své poznatky o jazyce a řečovém chování do lingvistických popisů, laici (nelingvisté) ukládají své soudy o jazyce a řečovém chování do svých výroků, z nichž mnohé fixuje lidová frazeologie. Lidová moudrost, lidové postoje a lidové soudy (soudy o jazyce a řeči nevyjímaje) jsou ovšem rozporuplné: pozitivně bývá např. hodnocen ten, kdo mluví jako kniha, i ten, kdo mluví, jak mu zobák narost. Nejinak je tomu ale i v jiných jazykových a kulturních společenstvích: soudy, přesvědčení a mýty o jazyce si často odporují, jak uvádí Ferguson a Heathová (1987), i v americkém prostředí, pro něž je na jedné straně příznačná víra v jazykovou správnost („mnoho Američanů je pevně přesvědčeno, že skutečně existuje správný způsob, jak anglicky mluvit a psát, přestože si nejsou vždy jisti, jaký způsob to je“, tamtéž: XXVII) a na druhé straně hrdost nad tím, že se smí mluvit svobodně, bez autoritářské kontroly nad jazykem. Ferguson a Heathová uzavírají: „Američané jsou hrdí na to, že jsou prosti autoritativních zásahů do jazyka, a ostře by oponovali Kongresu, kdyby přijal zákon o správné výslovnosti, pravopisu, gramatice nebo slovníku..., a nevidí ironii v tom, že sice odmítají přiznat autoritu ve věcech jazyka národní vládě a soukromým akademickým institucím, ale zároveň dávají svou důvěru autoritativnímu

slovníkářství rozličných komerčních nakladatelství“ (tamtéž: XXVII, cit. v překladu F. Daneše 1996, s. 170).

Neméně rozporuplné jsou i lingvistické soudy o jazyce; jejich různost může být podmíněna i tím, že lingvisté jsou nejen vědci, ale i lidé, kteří přistupují ke své vědecké činnosti, tj. k lingvistickým analýzám a lingvistickému popisu s určitou předsudečností, s určitou filozofickou výzbrojí, estetickými představami, kategorizačními i diferenciacními schopnostmi.

Především se zdá, že se v současném diskurzu o jazyce projevuje určitá snaha zjednodušit jevy spjaté se zacházením s jazykem a s jeho hodnocením na jakési dichotomie zvané deskriptivismus a preskriptivismus, jako by jednou mohl lingvista přistupovat k jazyku s absolutní nezaujatostí a podruhé se snahou obraz jazyka zmanipulovat, jako by měl mluvčí při užívání jazyka na jedné straně vždy naprostou svobodu a volnost a na druhé straně byl nestále pod tlakem pokynů „nesmíš a musíš“. Vyslovování jakýchkoli soudů o jazyce z té či oné krajní pozice a ovšem i samo zastávání jedné ze dvou krajních pozic je krajně absurdní. Když F. Daneš (1996) nazval jednu ze svých statí *Preskripce – anebo „Nechte svůj jazyk na pokoji“?* (což je citace Hallova staršího titulu *Leave your language alone!*), vzápětí první větou své stati odpovídá: ani jedno, ani druhé. Ve hře je totiž řada momentů, které situaci jazyka, jeho mluvčích i lingvistů ovlivňují. Kraus např. uvádí v jedné své stati tyto momenty: „Uvedenou lingvistickou situaci... je tedy možné charakterizovat opozicí mezi chováním lingvisty jako (nezaujatého) pozorovatele jazyka a lingvisty jako angažovaného strážce (resp. usměrňovatele) existující jazykové normy (popř. určitých představ o této normě). Své postavení na ose mezi oběma póly této opozice si lingvista pochopitelně volí do značné míry sám, ale také je mu veřejností (laiky, komunitou vzdělanců, komunitou ostatních lingvistů) přisuzováno podle toho, je-li učitelem, autorem učebnic nebo příspěvků o mateřském jazyce, pracovníkem jazykové poradny nebo jazykovědné instituce vůbec.“ (Kraus 1998, s. 92).

Právě schopnost vidět jazykovou situaci co nejjemněji a nejdiferencovaněji je tím, čím může lingvista k vyhoceně dichotomickému, „černobílému“ vidění situace přispět. U Krause nalézáme řadu dalších zjemnění situace (dané nepochybně jeho dlouholetým působením v oddělení jazykové kultury a v jazykové poradně, i jeho pozdějšími zkušenostmi plynoucími z vedení Ústavu pro jazyk český): „Oba póly opozice však nestojí jenom proti sobě, ale také se jistým způsobem prostupují. Lingvista – nezaujatý pozorovatel může shromážděním a zpracováním rozsáhlého, a tudíž přesvědčivého jazykového materiálu jazykový vývoj, resp. chování uživatelů jazyka svými mluvnicemi nebo slovníky ovlivnit nebo dokonce – třeba i proti vlastnímu přesvědčení – regulovat. Na opačné straně lingvista, od něhož veřejnost

očekává plnění úlohy nekompromisního strážce mateřštiny, může tolerantním postojem a vysvětlením potřebného souladu mezi užitým jazykovým prostředkem a funkcí projevu působit zcela ve směru objektivního vývoje jazykové normy.“ (Kraus 1998, s. 92).

Kompetentnost lingvisty spočívá podle mého názoru v tom, že je s to se vyvarovat unáhlených a jednostranných soudů o jazyce, jeho uživatelích a jeho osudu; že je s to jazyk a způsoby jeho užívání studovat a smysl svých lingvistických výroků stále reflektovat: „I při snaze o co nejracionalnější přístup se jazykovědec zkoumající svou mateřštinu ne vždy snadno zbavuje osobních zálib a preferencí. Preskriptivní povahu tak mohou mít i samy tolerantní postoje.“ (Kraus 1998, s. 92). Výrok *Nechte jazyk svému osudu*, který mne původně upoutal svou zvláštní gramatickou strukturou, je z obsahového hlediska dost pozoruhodný.

Když česká lingvistika začala zkoumat postoje mluvčích k své mateřštině (srov. např. Daneš 1968, 1986), měla v tom do značné míry primát. Neméně zajímavé je zkoumat postoje lingvistů k jazyku, který je předmětem jejich zkoumání.

LITERATURA

- ČMEJRKOVÁ, S. (2003): Osudy zvratného posesivního zájmena *svůj*. *Naše řeč*, 86, s. 181–205.
- ČMEJRKOVÁ, S. (v tisku): Je zájmeno *svůj* vždy na svém místě? In: Štícha, F. (ed.), *Možnosti a meze gramatiky ve světle Českého národního korpusu*.
- DANEŠ, F. (1968): Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků. (Příspěvek sociolingvistický.) In: *Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha, s. 119–128.
- DANEŠ, F. (1986): Values and attitudes in language standardization. In: Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.), *Studies in Czech sociolinguistics*. Praha: Academia, s. 206–245.
- DANEŠ, F. (1996): Preskripce – anebo „Nechte svůj jazyk na pokoji“? In: Macurová, A. – Nebeská, I. (eds.), *Jazyk a jeho užívání. Sborník k životnímu jubileu profesora Oldřicha Uličného*. Praha: FF UK, s. 166–172.
- FERGUSON, S. – HEATH, S. B. (eds.) (1987): *Language in the USA*. Cambridge: Cambridge University Press. Introduction, s. XXV–XXXVIII.
- HALL, R. A., Jr. (1950): *Leave your language alone!* Ithaca: Linguistica.
- KRAUS, F. (1998): K problematice jazykového purismu. In: Karlík, P. – Krčmová, M. (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám*. Brno: Masarykova univerzita, s. 91–95.
- KRAUS, J. (2004): *Rétorika a řečová kultura*. Praha: Univerzita Karlova.

Jazyková terapie a verbální hygiena

FRANTIŠEK DANEŠ

Člověk vystupuje vzhledem k jazyku jako jeho nositel, uživatel, ale může si počínat i jako tvůrce, brát na sebe úlohu pěstitele, ba dokonce jeho buditele a chcete-li i léčitele, leží-li mu na srdci očista a ozdravení jazyka.

S. Čmejková (Slovo a slovesnost, 53, 1992, s. 56)

Oba uvedené termíny/pojmy mají něco společného a v něčem se zase liší. Jejich společným rysem je zaprvé to, že jde o metaforické označení činností či postupů z oblasti zdravotnictví, zadruhé pak že jde o péči, tedy o činnosti či chování směřující k dosažení lepšího nebo ideálního stavu, v obou případech nějakého jazyka. Základní rozdíl mezi oběma přístupy je v tom, že první z nich se týká činnosti jazykovědců, kdežto druhý má na mysli především přístupy, popřípadě praktiky uživatelů jazyka.

1. Termín *jazyková terapie* nalézáme v podtitulu knížky předčasně zesnulého českého jazykovědce Miloše Weingarta (1890–1939) „Český jazyk v přítomnosti“ (1934 – ČJ), který zní *Úvahy a podněty z jazykové terapie a kultury*. Weingart byl původně členem Pražského lingvistického kroužku a byl s Havránkem spoluvydavatelem sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932) a přispěl do něj rozsáhlou statí „Zvuková kultura českého jazyka“. Pro Weingarta bylo příznačné, že na rozdíl od ostatních českých členů Kroužku (s výjimkou B. Trnky) explicitně zařazuje nový směr do myšlenkové struktury doby (řečeno slovy Trnkovými, 1948). V knížce ČJ napsal: „Teorie Kroužku nevisí v prázdnu mimo současné myšlenkové vlivy světové. Nepopírám to, naopak, hlásím se k zásadě noetického relativismu v tom smyslu, že každý badatel a badatelský směr a každá doba poznávají předmět svého zkoumání svým způsobem, svými očima, a nemohou tedy nikdy býti absolutní a mimodobově všestranné“ (s. 35). Dále pak uvádí synchronismus do spojení s Masarykovým realismem a poválečným odklonem od historismu a pojetí funkční s vlivem sociologie, zatímco pojetí strukturální mu připomíná „technické myšlení a jiné obdobné zjevy ve vědách i v umění (konstruktivismus)“. V této souvislosti je třeba připomenout, že byl patrně prvním z našich lingvistů, který se pokusil rozpracovávat Saussurovu sémiologii, a to už r. 1932 v Charakteristice ve statí „Semiologie a jazykozpyt“. Píše v ní o tom, že „toto bádání není ještě

ustaveno jako samostatná věda nebo jako samostatná součást sociologie; jeho předmětem by byl popis a rozřídění *znamení*, výklad zákonů, jimiž se řídí, a rozboru úkolů, jimž slouží. Byla by to věda velmi obecná a nutně srovnávací; jazykozpyt byl by vlastně její součástí...“ (s. 5). V článku se pokusil o předběžnou klasifikaci „optických znamení“ a mimo jiné dospěl k závěru, dnes aktuálnímu, že „pozorování optických projevů [tj. mimiky a gest – F. D.] je naprosto nutným doplňkem řeči mluvené, je nutnou součástí práce jazykozpytce, ba úplný popis řeči mluvené ... není vůbec možný, nevěnuje-li se pozornost těm optickým projevům, které k mluvené řeči patří“ (s. 8).

Věnujme však po této odbočce pozornost pojmu „jazyková terapie“. Weingart vychází z toho, že nový jazykozpyt zdůrazňuje v duchu sociologie jazyk jako jev společenský, takže se jazykozpytec stává „pozorovatelem přítomnosti a jejím posuzovatelem“ a své poznání „aplikuje na životní praxi; může a má být lékařem a skrze jazyk nepřímo i lékařem soudobé společnosti“. Proto také soudí, že místo jazykozpytu „jest mezi historií a sociologií“ (s. 8). Ve srovnání s brusičsko-puristickým názorem J. Hallera, že jazykovědec má být „strážcem normy“ a úkolem Naší řeči je být „jazykovou policií“, která se stará o pořádek v jazyce (Haller 1937, s. 42), jeví se metafora lékařské terapie jako něco, co bylo koneckonců v linii názorů proklamovaných Kroužkem a vlastně Weingartem spolupodepsaných.

Zkoumáme-li však, jakouze chorobu má tento lékař léčit a jakými prostředky, shledáváme bohužel, že spíše než o léčbu jde u Weingarta o kritiku s malým pochopením pro současnou jazykovou a sociokulturní situaci a její vývojové tendence, přestože teoreticky zastával přesvědčení, že „jazyk žije se svou dobou, jí slouží a s ní se mění“ (s. 29). Lze se právem domnívat, že na jím kritizované jazykové jevy by jeho spoluautoři ze sborníku o spisovné češtině měli většinou jiný názor. Weingart se tu jeví jako tradicionalista, se sklonem ke staromilství a mentorování (srov. příklady uvedené u Daneše 2001) a tyto znaky jeví i jeho vlastní díkce.

Na druhé straně však Weingartova sociologicky orientovaná pozorování stavu tehdejší spisovné češtiny jsou velmi cenná. Především je to výklad o skutečném významu působení „dobrých autorů“ (krásné literatury). Napsal o tom: „... krásná literatura nemohla u nás ještě ani zdaleka splnit svého jazykově výchovného úkolu. (...) Těch 97 % gramotných lidí v našem národě tedy jazykově podléhá vlivu krásné literatury poměrně málo. Ostatně ani krásná próza by funkčně nestačila na všechny potřeby denního jazyka. Mnohem více vlivu mají ty tištěné věci, které se skutečně pravidelně dostávají mezi nejširší vrstvy, a to jsou noviny a časopisy a úřední tiskopisy a vyhlášky. Bylo by nesprávné podceňovati řeč novinářskou a jednací jako nižší druhy jazykových projevů. (...) Právě těmito sdělnými čili

komunikačními funkcemi se teprve spisovný jazyk stává v plném rozsahu nástrojem veřejného života, a je tedy pro sociologa jazyka jevem obzvláště pozoruhodným. (...) Na jazykové jakosti těchto publikací tedy nesmírně záleží, se stanovíště sociálního je její jakost dnes dokonce důležitější než jazyk krásné literatury. O nynějším stupni jazykové praxe nás více poučí jazyk inzerátů, neboť to je slovesná činnost nejširších vrstev, než jazyk vynikající knihy básní“ (s. 14n.). Jako čtvrtý hlavní typ „dnešního života“ uvedl Weingart „jazyk odborný, zvláště vědecký“. Chválí jeho vynikající úroveň a lituje „nepatrnou publicitu“ této literatury (s. 17). Dnes můžeme dodat, že v současném životě mají naopak texty odborné, včetně literatury faktu, publicitu značnou, což je jistě jevem pozitivním. Jinak lze říci, že Weingart dobře odhalil dobovou situaci a její tendence, včetně odklonu zájmu od literatury směrem k sportu a technice. Hodí se dodat ještě to, že Weingart jevil velký zájem o „rozhovorovou“ češtinu a že ve svém semináři naplánoval a bohužel jen z části realizoval soustavný výzkum obecné češtiny.

Pokud jde o prostředky a způsoby jazykové terapie, jsou Weingartovy výklady dosti skoupé. Jednak uvádí zásadu Kroužku, že „základem péče o spisovný jazyk je teoretické poznání existující normy současného spisovného jazyka“ (s. 34)¹, jednak – z hlediska uživatelů jazyka – upozorňuje na to, že je zapotřebí, aby se o spisovný jazyk zajímali, získávali jeho dobrou znalost a zbavovali se nepozornosti a nedbalosti při jeho užívání.

Péče o jazyk je subsumována pod pojem jazykové kultury, o níž se Weingart rovněž zmiňuje (objevuje se už v podtitulu), ale tento jev nerozvádí. Hodí se tu připomenout, že jeho prohloubené pojetí a rozvinutí uskutečnil později K. Hausenblas (1963, 1979) zejména tím, že zavedl dvě dichotomie se čtyřmi členy: kultura (stav) – kultivování (proces) a kultura/kultivování jazyka – kultura/kultivování vyjadřování (komunikování). Svůj výklad uvedl Hausenblas úvahou, kterou bychom mohli nazvat hygienicko-terapeutickou: „Péče o jazyk není však snad jen záležitostí jazykových odborníků, stejně tak jako péče o zdraví není jen záležitostí lékařů a zdravotnických zařízení, nýbrž každého jednotlivce“ (1963, s. 8).

Věnoval jsem názorům M. Weingarta soustavnější pozornost mimo jiné proto, abych připomněl jeho tehdy novátorské mezioborové zaměření, neobávající se ohrožení samostatnosti jazykovědy. Je třeba litovat nejen toho, že se tento výrazný člen Kroužku s touto vědeckou komunitou později rozešel, nýbrž hlavně jeho předčasného skonu.

---

¹ O kodifikaci normy nehovoří. V zásadách Kroužku je tento jev spíše jen načrtnut, a jak v druhé části článku ukážu, byl později podrobněji rozpracován Dokulilem, Danešem a dalšími.

2. Rozpravu o *verbální hygieně* uvedu vymezením tohoto konceptu. Jeho autorka Deborah Cameronová (1995, 2003) má na mysli to, že lidé mají puzení (*urge*) míchat se (*meddle*) do záležitostí jazyka a užívají při tom různých postupů (*practices*). Lidé projevují o záležitosti jazyka zájem a velmi často a mnoho o nich hovoří. K projevům verbální hygieny dochází, kdykoli uvažují o jazyce kritickým, tedy hodnotícím způsobem. Tento stav věci autorka trefně charakterizuje: „Nikdy jsem se nesetkala s nikým, kdo by se tak či onak neztotožňoval s přesvědčením, že jazyk může být ‚správný‘ nebo ‚chybný‘, ‚dobrý‘ nebo ‚špatný‘, více nebo méně ‚elegantní‘ nebo ‚efektivní‘ či ‚vhodný‘. Samozřejmě existují značné rozdíly v názoru na to, jaké hodnoty zvolit a jak je definovat. Naše normy a hodnoty se různí, ale zůstává konstantou to, že normy a hodnoty *máme*“ (s. 9).

Takováto a podobná zjištění formulovali ovšem někteří sociolingvisté už dříve (srov. např. P. S. Ray 1963; J. V. Neustupný 1978; Daneš 1996a, b) a základní poznatek formuloval už R. Jakobson (1932, s. 85): „Vedle individuální mluvy a vedla jazyka ... je podstatnou složkou řeči též poměr kolektivu k vlastnímu jazyku.“ A také Trnkův koncept „*prožívání jazyka*“ (1947/48, s. 49), stejně jako Danešova (1968) analýza postojů se sem hlásí. Obsáhlá monografie D. Cameronové však míří trochu dál a hlouběji a přináší analýzu množství relevantních aktuálních jevů v britském kontextu. Říká: „Snažila jsem se poukázat, že dvě věci – jak lidé jazyk chápou a hodnotí a jak s ním ve skutečnosti zacházejí – není snadné od sebe oddělit. Studium diskurzu, v němž lidé uvažují o jazyce, není jen předmětem zájmu sociolingvistiky, nýbrž může přispívat našemu porozumění nekonečně složitému jevu, jakým je lidský jazyk“ (s. 32).

Dříve než se pustím do diskuse o dvou centrálních jevech v kontextu „*hygieny jazyka*“ (mimochodem: nemyslím, že je to zcela výstižné označení), totiž o preskripci a hodnocení, musím tu poukázat na to, že obdobná myšlenka byla nejnověji naznačena v knize Jiřího Krause „*Rétorika a řečová kultura*“ (2004). Autor v ní rozlišuje mezi lingvistickým nazíráním jazykových jevů a laickými názory a soudí, že společenský význam těchto názorů pro jazykovou kulturu a výchovu by se neměl podceňovat a že naopak na přední místo vystupuje protiklad mezi reálným užíváním jazyka a jeho stavem „*ideálním*“ (s. 129).

Kraus se ovšem mohl opřít o starší práci (v českém lingvistickém kontextu objevnou) o laických názorech na jazyk neboli „*lidovém jazykozpytu*“, kterou publikovala S. Čmejková v *Slově a slovesnosti* už v r. 1992. Autorka byla inspirována termínem/pojmem *folk-linguistics*, který zavedl do sociolingvistiky H. M. Hoenigswald ve sborníku z losangeleské konference z r. 1964 (vydaném W. Brightem, 1966), která vlastně inaugurovala a konstituovala sociolingvistiku jako významnou jazykovědnou disciplínu, a navázala na

některé práce následné (též německé, užívající termín *Volkslinguistik*). Autorčina východiska jsou obdobná jako u Cameronové (kterou ovšem o pár let předběhla): „Předmětem jazykovědy není jen jazyk jakožto struktura vztahující se k označované skutečnosti. Je jím i jazyk ve vztahu k člověku. (...) Člověk vystupuje vzhledem k jazyku jako jeho nositel, uživatel, ale může si počínat i jako tvůrce, brát na sebe úlohu jeho pěstitele, ba dokonce i jeho buditele, a chcete-li i léčitele, leží-li mu na srdci očista a ozdravení jazyka. (...) Mluví nejen ví, co říká, ale i jak to říká, jak by chtěl mluvit, jak chce nebo nechce, aby mluvili jiní. Vytváří si svou představu o jazyce, své pojetí jazyka...“ (s. 56). Lidový jazykozpyt vymezuje Čmejrková jako „souhrn lidových soudů o jazyce a řeči“ a má za to, že toto „synkretické“ uchopení jazyka může a mělo by být inspirativní pro odbornou jazykovědu (s. 59). Navíc pak autorka poukazuje na to, že „tím, že jazyk sám sebe poznává, charakterizuje a hodnotí, tím se také sám reguluje“, a vhodně poukazuje na praktický dosah těchto „sebezáchovných autoregulačních a sebekultivačních procesů“ a na paralelu mezi lidovým jazykozpytem a lidovým léčitelstvím (s. 63). Jádrem statí tvoří pak zajímavý a cenný soubor („korpus“) jazykových výrazů a rčení charakterizujících jazyk a jeho užívání. – Termín *folklinguistics* se objevuje na dvou místech i u Cameronové (s. XIII a 4) a zdá se, že je více méně totožný s její *verbální hygienou*.

Vraťme se však k záležitosti preskriptivismu, který si zasluhuje podrobnější rozbor, mimo jiné i vzhledem k diskusi o něm v českém jazykovědném diskursu. Je nepochybné a je to zcela přirozené, že lidé tak či onak hodnotí jazykové jevy, že stojí před volbou jedné ze dvou nebo i více možností, jakož i to, že mají sklon k přesvědčení, že ve světě, a tedy i v jazyce, existuje jistá pravidelnost, uspořádanost, že jedna z alternativ je ta správná nebo alespoň lepší atp. A je tedy také docela přirozené, že lidé hledají poučení ve věcech jazyka (stejně jako zdravotnických) a hledají je u nějaké autority a u odborníků (jazykovědců nebo i u pramenů méně kompetentních – analogie s medicínou je tu opět nasnadě). Tyto formulace jsou v soulase s názorem Cameronové, který jsem citoval výše, a nyní k němu doplním jeho pokračování: „... zřídka najdeme někoho, kdo by vůbec odmítal myšlenku, že v jazyce existuje nějaká legitimní autorita. My všichni jsme v skrytu duše preskriptivisty – nebo, jak já raději říkám, verbálními hygieniky“ (s. 9). (Autorita se tu ovšem chápe ve smyslu rozhodujícího faktoru, jehož působnost vyplývá z obecně uznávané odborné kvality, hodnověrnosti, spolehlivosti, společenské prestiže apod., nikoli ve smyslu úřední instance – i když ovšem i ta může v některých specifických případech autoritativně působit. V anglosaském světě se adjektivem „autoritativní“ běžně označují různá jazyková a podobná

kompendia.) Z pozice psychosociologické vystihl tento stav věci Harald Haarmann (1987, s. 259–264). Standardizaci (ve všeobecném smyslu) pokládá za jednu z dimenzí lidského jednání, jejíž rámcové podmínky se stávají stále důležitějšími pro naši každodenní interakci. Prakticky každá kultura, tradiční nebo industrializovaná, se nemůže obejít bez standardizačních konstrukčních plánů. Jedinec (jako soukromá osoba i jako občan) je vpleten do sítě nejrůznějších standardů, které ho provázejí od narození až do smrti. Standardizace jazyková pak představuje činnost mnohem rozsáhlejší, než se mívá za to; je to princip vnášející řád (Ordnungsprinzip) a má hodnotu antropologické konstanty.

Významné je, že Cameronová explicitně a rozhodně nesouhlasí s antipreskriptivistickým postulátem amerického lingvisty R. Halla „Leave your language alone“, tedy „Nechte svůj jazyk na pokoji“ (1950). Nazývá jej apokalyptickým a výstižně namítá, že implikuje „separování jazyka od jeho uživatelů“ (s. 3). Odmítá dále „absolutní binární protiklad ‚lingvistika je deskriptivní, nikoli preskriptivní‘“ a dovozuje, že „antipreskriptivní diskurz pronáší o jazyce hodnotové soudy stejně jako diskurz preskriptivní“. Tak tomu nepochybně je, dodávám; vždyť sám Hallův výrok má platnost i formu ilokučního aktu příkazového (srov. imperativ). Ostatně v podstatě shodný názor vyslovil už více než před čtyřiceti lety významný indický sociolingvista P. S. Ray: „Hodnotová neutralita je v deskriptivní lingvistice nemožná neméně než v lingvistice preskriptivní. (...) Z toho, že všechny jazykové formy jsou hodny toho, aby byly studovány, nevyplývá, v rozporu se vší empirickou evidencí, že by měly být prezentovány tak, jako by měly stejnou hodnotu“ (o. c., s. 7).

Otázku hodnotové neutrality v jazykovědě a ve vědě obecně zde nebudu rozvádět. Chci k tomuto bodu připojit jen dvě objasňující připomenutí (srov. Daneš 1986). Zaprvé, jak upozornil E. Nagel (1961), je zapotřebí lišit dva druhy hodnotových soudů: (a) „appraising judgements“ (vyjadřující souhlas/nesouhlas s něčím), (b) „characterizing judgements“ (vyjadřující vyhodnocování či estmaci toho, v jakém stupni je nějaká obecně známá nebo definovaná charakteristika v dané instanci přítomna). Soudy typu (b) jsou hodnotově neutrální (value free), vědecky objektivní. – A zadruhé, C. Stevenson (1963) ve své teorii hodnot liší dvě fundamentálně odlišné třídy hodnot: (a) „h. vnitřní (intrinsic)“ – činí daný jev hodnotným sám o sobě, (b) „h. vnější (extrinsic)“ – činí daný jev použitelným jako prostředek k dosažení nějakého cíle, účelu. Třída hodnot (a) je mimo pole společenských věd (lze je jenom zjišťovat charakterizačními soudy), kdežto hodnoty třídy (b) patří do kompetence vědy, neboť jsou vyvozeny z objektivních faktů, totiž z funkčního (teleonomického, finalistického) vztahu mezi jevy. V této souvislosti je možno připomenout i klasický výrok J. Locka, že „přirozená hodnota“ nějaké věci záleží v její schopnosti uspokojovat lidské potřeby.

Tyto ideje lze s prospěchem aplikovat na jev preskripce, resp. podle naší tradice kodifikace nebo, neutrálně, standardizace. Jak naznačil před lety P. S. Ray (o. c., s. 16), „One may judge without judging absolutely“, takže naše soudy při kodifikaci mají charakter jen relativní, a to na čtyřech různých dimenzích: (1) r. podmíněná nevyhnutelnou omezeností našich znalostí (s perspektivou následných korekcí, doplňků apod.); (2) platnost našich zjištění je relativní vzhledem k jistým okolnostem a kontextům, k různým společenským momentům (lokálním, temporálním apod.); (3) r. je implikována relační podstatou vnějších, funkčních (prostředkových) hodnot; (4) z estamačního charakteru mnohých hodnotových soudů plyne, že zjišťují různé stupně dané charakteristiky; existuje celá hodnotová škála mezi pólem pozitivním a negativním (právě tento moment je primárně relevantní při standardizaci, jak ukázu dále).

Problém kodifikace ve smyslu procesu standardizování i stanovení standardu, tedy jakéhosi „předpisu, preskripce“ (což není výstižný termín a byl do českého diskurzu zaveden podle angličtiny) záleží v principu ve vybalancování protikladu mezi potřebou stability spisovného jazyka a tím faktem, že jazyk je v nepřestajném pohybu, ustavičně se mění (ať už je pramenem změn společenská vyjadřovací potřeba, či nehotovost, vnitřní nepravidelnosti a příliš složité vztahy uvnitř soustavy jazyka, tedy jeho „slabá místa“, anebo lidská hravost, napodobivost, nebo i nepečlivost – a samozřejmě též v neposlední řadě působení různých faktorů vnějších). Mathesius vystihoval tento stav termínem *pružná stabilita* a poznamenal k tomu, že „do pevných vědeckých otěží se nedá zapřáhnout žádný živý jazyk. Jazyková praxe je a vždy byla výsledkem velmi komplikované součinnosti různých sil a lingvisté musí být spokojeni, podaří-li se jim alespoň trochu uplatnit svůj třífící vliv“ (1932, s. 30). Jak asi by mohla, resp. měla vyhlížet kodifikace, která by byla práva této dynamické a dialekticky rozporné situace a nevedla k absurdnímu závěru, že vývoj spisovného jazyka může jít jenom cestami „ilegálními“, pokusil se už před mnoha léty novátorsky a kriticky načrtnout M. Dokulil (1951/52, s. 135–140): *Kodifikace spisovného jazyka by měla sestoupit z koturnů a méně přikazovat a zakazovat a více vykládat. Nikoli jen toto je správné a ono nesprávné. Nýbrž: to či ono je v soudobé spisovné češtině zákonné, je noremní. To je obvyklé, častější. Tento tvar dosud převládá, je však postupně zatlačován živelně pronikajícím tvarem jiným, systémovým. Tento tvar je produktivní, onen neproduktivní. Tato vazba je progresivní, ona ustupuje.*

Jednotlivé etapy takového kodifikačního procesu jsem načrtl v příspěvku z r. 1979 (s. 79n.) a zde na něj odkazuju a jen dodávám, že v duchu Dokulilových intencí je možno postoupit o kousek dále a chápat kodifikaci v podstatě jako systém preferencí charakteru

směrnice nebo jakési technické normy či regulativu, tedy, podle okolností, ve smyslu sloves s ilokuční funkcí typu instrukce, návodu, doporučení, rady, návrhu, dání k úvaze, popřípadě i jen prosté vysvětlující informace. Můžeme se zadostiučiněním konstatovat, že v tomto duchu postupuje i jazyková poradna akademického Ústavu pro jazyk český. Na její internetové stránce nachází tazatel tuto informaci: „Snažíme se neodpovídat pouhým ano – ne, ale řešení Vašeho problému zdůvodnit, vyložit. Nezakazujeme, nepřikazujeme, ‚nehlídáme‘. Radíme, vysvětlujeme, doporučujeme.“

Své myšlenky o povaze kodifikace (preskripce/proskripce) bych shrnul takto: Jen takové ovlivňování spisovného jazyka může mít naději na reálný úspěch, které je v souladu s živými tendencemi jeho normy a které přitom respektuje tu skutečnost, že při značné složitosti a komplexnosti vzájemných vztahů složek jazykového systému a při různorodosti a dynamice vnějších faktorů lze stěží s určitostí, zejména pokud jde o jednotlivosti, předvídat, jakými cestami a až kam vývoj půjde. Proto by kodifikace měla zachycovat a vystihovat spíše jen obecnější vývojové rysy a tendence daného jevu nebo úseku, a nesnažit se o detailní určení (srov. Daneš 1968, s. 126). Zajímavou a prakticky relevantní otázku normování či kodifikování v oblasti textové tu bohužel musím nechat pro její specifičnost stranou.

Názor Cameronové, že není deskripce bez preskripce, zajímavě potvrzuje např. praxe Collins Cobuild English Grammar (1990), jejíž autory je stěží možno pokládat za preskriptivisty. Nicméně, mezi informacemi podávanými v levém marginálním sloupci se objevuje i typ informace nazvaný WARNING (tedy varování nebo důrazné upozornění), jejíž závažnost je podtržena šedým podtiskem. Její smysl je vysvětlen (na s. XV) takto: „Highlights points where we know that people often have problems with a particular grammatical feature of English, because it is different from what you would expect...“ Výmluvné je kupříkladu varování, které se týká tzv. dvojí negace: V paragrafu 4.46 čteme: „It is almost always unacceptable to use two negative words in the same clause. For example you do not say ‘I do not never go there’ or ‘I don’t know nothing’.“ „Nepřijatelnost“ (velmi slabě omezená, patrně vzhledem k tomu, že v řídkých, přesně vymezených případech bývá dvojí zápor připouštěn – srov. Dušková 1988, s. 345) představuje značně silnou proskripci a jen o málo slabší je konstatování „You do not say“, s všeobecným podmětem, tedy po česku „se neříká“ (formulace s perspektivou 2. os. je pro kompendia z dílny Collins charakteristická). Ovšem ve skutečnosti se „I do not never go there“ zcela nepochybně říká, ostatně jinak by přece ono varování před užíváním takovýchto konstrukcí a předpoklad jejich očekávání nemělo smysl. A bylo by velmi podivné, kdyby v obrovském birminghamském korpusu psané i mluvené angličtiny nebyly tyto konstrukce zastoupeny. Proč tedy byly z „Grammar of real

English – the English people speak and write“ (Introduction, s. X) – tedy z jakési univerzální angličtiny (ale patrně jen britské) vyloučeny? Autoři na jedné straně prohlašují: „Many grammar books concentrate on ... restrictive rules, and many grammar appear to be a dangerous area where the main job is to avoid mistakes. ‘You do this and you don’t do that.’ In this grammar we concentrate to positive statements...“, avšak ve skutečnosti se takto nechovají, jak jsem právě ukázal na jednom příkladě (který není nijak ojedinělý). Ve skutečnosti nejde tedy autorům o „angličtinu, kterou lidé mluví a píšou“ obecně, nýbrž jen o jistý standard; to je nabíledni (a nemůže tomu být ani jinak). Jenže oni to bohužel nepřiznávají a neuvádějí žádná diferencující kritéria – jedině na s. XI se dovídáme, že uváděné příklady představují „carefully selected instances of good usage“, bez bližšího vymezení vlastnosti „good“. Ostatně obdobně neurčité je i vymezení v Collins Cobuild English Language Dictionary. V jeho Úvodu, v paragrafu „What Kind of English“, se dovídáme, že jde o „central core of the language“ a že Slovník je „above all a guide to ordinary everyday English“.

Nelze zároveň nevidět tu skutečnost, že se vytváření gramatik i slovníků současných standardních jazyků nachází v složité situaci. Sociolingvisté už před lety zjistili u nich nastupující a dále probíhající procesy destandardizace a substandardizace jako výsledek velmi živých společensko-hospodářsko-kulturních proměn (srov. např. Daneš 1968; Mattheier – Radtke 1997; Daneš v tisku). Pokud jde o angličtinu, charakterizoval tento proces kupř. Görlach (1988). Říká, že jde o zřetelné otvírání se dosud homogenní a kodifikované normy, do níž vplouvají regionální a běžné kolokviální formy. Nepochází při tom sice k opuštění klasické normy (vázané ostatně na jisté společenské okruhy), nýbrž k průběžnému rozšiřování oblasti variování. Z dalších prací o tomto předmětu lze uvést alespoň knihy Bex – Watts (1999), Pride (1982) a stať P. Trudgilla (1999). V normě výslovnostní (pro angličtinu nejvýraznější) shledal a reflektoval tyto procesy J. C. Wells (1990, s. XII – hovoří o „educated non-Received Pronunciation“, vzniklé v důsledku demokratizace anglické společnosti). Nezdá se, že by Collins Grammar tuto reálnou situaci zásadně reflektovala.

Ve vysvětlení onoho pokynu WARNING autoři gramatiky uvádějí, že jde o jevy, „s nimiž mívají lidé často problémy“. Slovo *problémy* přivádí nás ke koncepci J. V. Neustupného, která vychází z E. Haugena (1966) a je v mnohém blízká „verbální hygieně“, jak konstatovala sama Cameronová (s. 27n.). Jde o koncept „management of language problems“, resp. „language management and correction“, zahrnující jazykovou politiku, jazykovou kulturu a jazykové plánování (srov. Neustupný 2002, a dřívější práce).

Autor vychází z předpokladu, že kdykoli uživatelé jazyka shledají nějakou promluvu nebo element jazykového systému jako neadekvátní, cítí to jako problém a řeší ho aplikací korekčních pravidel několika druhů (individuálních nebo institucionálních), jejichž množina je složkou jazykové kompetence. Jde tedy u „korekce“ o něco podobného jako u verbální hygieny, totiž o to, „jak lidé jazyk chápou a hodnotí a jak s ním reálně zacházejí“ (Cameronová, s. 32 – srov. výše).

Cameronová uzavírá svou knihu pravdivým poznatkem, že mnozí uživatelé jazyka projevují své přesvědčení o tom, co je podle nich správné nebo naopak pochybné, často vehementně, že však pro své závěry ne vždy uvádějí dostatečně silné argumenty. Lingvisté by se měli snažit tento stav změnit: „... we must acknowledge people's genuine concerns about language, understand the desires and fears that lie behind their concerns and try to work with them, not against them“ (s. 236).

Je zajímavé, že k této myšlence je možno uvést dvě české paralely. Jednak je to postulát „převýchovy veřejného jazykového mínění“. Tato výchova by měla vést uživatele k vyšší jazykové kultuře cestou porozumění jazyku a jeho aktuální situaci; ideálem by bylo, aby adekvátní užívání spisovného jazyka vyplývalo u každého uživatele z dobrého pochopení složité a stále se vyvíjející soustavy vyjadřovacích prostředků, ze zájmu o národní jazyk a z vědomí společenské odpovědnosti k němu. (Srov. Daneš 1968, s. 127, a 1964, s. 9.)

Druhou paralelu formuloval nově a určitěji, konkrétněji J. Kraus (o. c., s. 129n.) na okraj rozlišení pohledu lingvistického a laického. Říká, že toto rozlišení má povahu výkladového konstruktů, a to proto, že ani jedna z obou skupin není homogenní. „Mezi laiky ... se řadí rychle narůstající počet lidí, jejichž poměr k jazyku lze oprávněně považovat za profesionální (spisovatelé, novináři, vědci, autoři a čtenáři administrativně-právních dokumentů atd.). Ale i sami lingvisté se mezi sebou značně liší svou snahou, nebo naopak nechutí zabývat se nejenom popisem a rozbořem reálného stavu jazykových a řečových jevů, ale také jeho ovlivňováním. Důležitým úkolem současné jazykové kultury je překlenout rozpory a míjení lingvistické teorie s ‚míněním veřejnosti o jazykových jevech‘ a s aktuálními potřebami moderní komunikace.“

LITERATURA

- BEX, T. – WATTS, R. J. (1999): *Standard English*. London.
- CAMERON, D. (1995¹, 2003⁶): *Verbal Hygiene*. London – New York: Routledge.
- Collins Cobuild English Grammar* (1990¹, 1992⁴). London: Harper Collins Publishers.
- Collins Cobuild English Language Dictionary* (1987¹, 1992⁸). London: Harper Collins Publishers.
- ČMEJRKOVÁ, S. (1992): Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem). *Slovo a slovesnost*, 53, s. 56–64.
- DANEŠ, F. (1964): *Malý průvodce po dnešní češtině*. Praha: Orbis.
- DANEŠ, F. (1968): Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků. Příspěvek sociolingvistický. In: *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze 1968*. Praha: Academia, s. 119–128.
- DANEŠ, F. (1979): Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: Kuchař, J. (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 79–91.
- DANEŠ, F. (1986): Values and attitudes in language standardization. In: Chloupek, J. – Nekvapil, J. (eds.), *Reader in Czech Sociolinguistics*. Praha: Academia, s. 206–245.
- DANEŠ, F. (1996a): Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro a proti. In: Šrámek, R. (ed.), *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: PF MU, s. 19–27.
- DANEŠ, F. (1996b): Preskripce – anebo „Nechte svůj jazyk na pokoji“? In: Nebeská, I. – Macurová, A. (eds.), *Jazyk a jeho užívání*. Praha: FF UK, s. 166–174.
- DANEŠ, F. (2001): Obhroublost v jazyce a řeči. In: Koudelková, E. – Marková, M. (eds.), *Sborník 2002*. Liberec: Technická univerzita, s. 111–117.
- DANEŠ, F. (v tisku): Destandardization and restandardization of standard languages. Ongoing processes and their problems.
- DUŠKOVÁ, L. a kol. (1988): *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*. Praha: Academia.
- GÖRLACH, M. (1988): Sprachliche Standardisierungsprozesse im englischsprachigen Bereich. *Sociolinguistica* 2, Tübingen: Niemeyer, s. 131–185.
- HAARMANN, H. (1987): Sprachstandardisierung. – Eine kulturanthropologische Konstante. In: Mattheier, J. – Radtke, E. (eds.), *Standardisierung und Desatndardisierung europäischer Sprachen*. Frankfurt a. M.: P. Lang, s. 259–290.
- HALL, R. A., Jr. (1950): *Leave Your Language Alone*. Ithaca, New York: Linguistica.
- HALLER, J. (1937): Spisovný jazyk český. In: Weingart, M. (ed.), *Slovanské jazyky v době přítomné*. Praha: Melantrich, s. 11–60.
- HAUGEN, E. (1966): Linguistics and language planning. In: Bright, W. (ed.), *Sociolinguistics*. The Hague: Mouton, s. 50–71.
- HAVRÁNEK, B. – WEINGART, M. (1932) (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- HAUSENBLAS, K. (1973): O jazykové kultuře. In: *O češtině pro Čechy*. Praha: Orbis, s. 7–25.
- HAUSENBLAS, K. (1979): Kultura jazykového komunikování. In: Kuchař, J. (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 109–121.
- HOENIGSWALD, A. M. (1966): A proposal for the study of folk linguistics. In: Bright, W. (ed.), *Sociolinguistics*. The Hague – Paris: Mouton, s. 16–20.
- JAKOBSON, R. (1932): O dnešním brusičství českém. In: Havránek, B. – Weingart, M. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 85–122.
- MATHESIUS, V. (1932): O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Havránek, B. – Weingart, M. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 14–31.
- NEUSTUPNÝ, J. V. (2002): Sociolingvistika a jazykový management. *Sociologický časopis*, 38, s. 429–442.

- RAY, P. S. (1963): *Language Standardization. Studies in Prescriptive Linguistics*. The Hague – Paris: Mouton.
- STEVENSON, C. L. (1963): *Facts and Values*. London: Yale University Press.
- TRNKA, B. (1948): Jazykozpyt a myšlenková struktura doby. *Slovo a slovesnost*, 10, s. 73–80.
- TRUDGILL, P. (1999): Standard English. What it isn't. In: Trudgill, P. – Hannah, B. (eds.), *International English. A Guide to Varieties of Standard English*. London.
- WEINGART, M. (1932): Semiologie a jazykozpyt. In: *Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario... oblata*. Praha: Pražský lingvistický kroužek, s. 5–13.
- WEINGART, M. (1934): *Český jazyk v přítomnosti. Úvahy a podněty z jazykové terapie a kultury*. Praha: Česká grafická unie.
- WELLS, J. C. (1990): *Longman Pronunciation Dictionary*. Harlow: Longman.

Kategorizační práce v kázáních

MARTIN HAVLÍK

1. Úvod

Kázání je součástí bohoslužby, v níž kazatel vykládá boží slovo, konkrétně tři biblické úryvky, které byly čteny v předchozích částech mše. Tento výklad je příležitostí nejen pro aktualizaci božího slova, ale i příležitostí pro vyslovení se k současnému stavu světa a společnosti. Stav současné české společnosti rozhodně není pro představitele křesťanských církví uspokojivý: víra v boha není v této společnosti axiomatickou samozřejmostí, počty věřících klesají,¹ křesťanské církve nesoutěží o své příznivce jen mezi sebou, ale musí čelit dalším konkurentům, jakými jsou jiná náboženství (zejména ta východní), různé druhy mysticismu, astrologie nebo prostě (ateistický) konzum.

V následujících řádcích se zabývám tím, jak kazatelé rozdělují společnost na „nás“ (ingroup) a „je“ (outgroup) a komu připisují negativní kategoriální predikáty (viz dále).

2. Metodologie

Svou analytickou práci jsem mohl opřít o více metodologií, přičemž jako nejvhodnější se mi jevily dvě z nich: 1. **Self-Categorization Theory (SCT)** a 2. **Membership Categorization Analysis (MCA)**.

2.1 **SCT** byla vyvinuta v 70. letech sociálními psychology (viz Turner et al., 1987) v rámci (Teorie sociální identity) Social Identity Theory; podle této teorie je společnost hierarchicky uspořádána do rozličných sociálních skupin, přičemž tyto skupiny spolu mocensky soupeří. Takové hierarchické uspořádání je reflektováno i v konkrétní komunikaci, což je dáno zejména tím, že jednotliví komunikanti se identifikují s určitou sociální skupinou a s určitou sociální skupinou identifikují také další účastníky komunikace. Takováto identifikace v sobě často zahrnuje jak sebehodnocení, tak i hodnocení dalších účastníků komunikace, ale i těch, o nichž se pouze mluví². Základním předpokladem této metodologie je to, že mluvčí ve svých

---

¹ „Úpadek křesťanství se stal hlavním tématem církevních diskusí od července 2001. Tehdy se při sčítání lidu přihlásilo 26 % Čechů ke katolické církvi a dalších šest procent k evangelíkům. Bylo to celkem o třináct procent méně, než ukázalo sčítání v roce 1991. (...) Nepříznivá je (...) statistika křtů, které eviduje sama katolická církev. Nových křesťanů (převážně dětí) je každým rokem méně: ještě před šesti lety jich bylo 23 tisíc, už předloni ale jejich počet klesl pod 20 tisíc. Podobné je to s církevními sňatky i pohřby“ (Holub 2003, s. 3).

² Srov. např. Tajfel (1978); Turner and Giles (1981); Otkar (2002).

řečových projevech rozlišují „nás“ (ingroup) a „je“ (outgroup), přičemž „nám“ většinou připisují pozitivní predikáty, kdežto „jim“ negativní; mluvčí také zdůrazňují rozdíly mezi „námi“ a „jimi“ a na druhé straně vyzdvihují podobnosti a shody mezi členy „naší“ sociální skupiny.

2.2 Zakladatelem *MCA* byl H. Sacks, který je rovněž znám jako zakladatel konverzační analýzy – Conversation Analysis (CA)³. Sacks ve svých studiích navazoval na klasika etnometodologie H. Garfinkela a právě etnometodologie tvoří širší rámec Sacksových studií (srov. Silverman 1998; Nekvapil 1999/2000; Lepper 2000). Etnometodologie se v zásadě zajímá o to, „jakých různých metod používají ve svém každodenním životě různí lidé k poznání sociální skutečnosti“ (Hubík 1999, s. 155).

Pomocí MCA je možné analyzovat to, jaké kategorie užívají (i jim rozumějí) účastníci komunikace ke kategorizování členů nějakého sociálního uskupení, či ke kategorizování sebe samých⁴, dle jakých pravidel těchto kategorií užívají a kategoriálně vázanými aktivitami⁵ konstituují tyto kategorie. Tyto vázané aktivity jsou jednak zdrojem možných stereotypů (např. pořádkumilovní Němci), jednak umožňují evokovat (nevyslovené) členské kategorie (např. „(.) že kvůli blond vlasům, a modrým očím, jsou něco víc, (.) než druzí. (.) s těmi, (.) co byli, (.) či jsou méně, (.) do plynu.“ kázání XXII).

Většina autorů zdůrazňuje důležitost kontextuálního zapojení řečové události, a tak od CBA, které jsou víceméně pevně vázány na určitou kategorii, odlišují (kategoriální) *predikáty*, které nejsou tak pevně vázány k určitým kategoriím jako CBA, neboť jde o aktivity, které jsou mluvčími přisuzovány konkrétním (tj. konkrétně užitým) kategoriím v konkrétní řečové události: „(...) the eschewing of stable, culturally defined collections of categories and the view of collections being locally produced phenomena allows for a more thorough analysis of both personal modes of categorization and non-personal modes of categorization deployed by members in conversation. This process is also enhanced by the transposition of the notion of category-bound activities into a more contextually and locally sensitive concern with predicates. Predication is not necessarily seen to be bound up with a specific category as such but refers to the type of associations, activities and attributes that might be imputed or mapped onto a particular category or device. This transposition provides

³ K Sacksovi viz Silverman (1998); Sacks (1992); k MCA viz najmě Jayyusi (1984); Hester – Eglin (1997a); Jalbert (1999); Lepper (2000); Housley – Fitzgerald (2002); Nekvapil (2000/2001).

⁴ „Categorizations are ordinary practices in which members are engaged in the characterization of themselves and of one another“ (Stetson 1999, s. 78).

⁵ Category Bound Activities (CBA).

for the associated ideas of *conversationally tied predicates and occasioned collections*“ (Housley – Fitzgerald 2002, s. 68).

Sociální kategorie jsou pro členy komunikace často základními, popř. prvotními nositeli informací a vědomostí o účastnících komunikace, podle nichž se tyto účastníci komunikace ve své promluvě orientují; popř. mohou být zdrojem základních informací i o tom, o kom, popř. o čem se mluví. Užití sociální kategorie mohou sehrát významnou úlohu v tom, jak se konkrétní komunikace bude dále vyvíjet, i v tom, jak se podaří naplnit komunikační záměr jednotlivých mluvčích. Např. při referování o určité události mohou z mnoha možných vybrat jen jednu sociální kategorii⁶: „Víš, že se Pavla provdala za Američana / muslima / černocho / Afroameričana / strojního inženýra / penzistu aj.“ To, jakou kategorii vyberu, může samozřejmě významně ovlivnit následující vývoj dané komunikace. Zejména na počátku komunikační události hraje proto takovéto kategorizování významnou roli. Analyzátoři se zajímají o to, jakou práci užití sociální kategorie v dané komunikaci vykonávají, jakou v ní hrají roli; takže „the issue for Sacks was not the *content* of categories but the procedures through which they are invoked and understood“ (Silverman 1998, s. 130).

Ač by se na první pohled mohla jevit SCT vhodnější metodologií pro můj záměr analyzovat především to, jak křesťanští kazatelé prezentují „je“ a jak „nás“⁷, svou analýzu jsem opřel o MCA, a to z těchto důvodů: 1. s ohledem na své lingvistické vzdělání a zájem o utváření textů, nikoli o sociální či psychologické procesy; 2. MCA, pevně svázaná s konverzační analýzou, je v mnohem větší míře než SCT soustředěna na text a jeho utváření; 3. etnometodologické zakotvení MCA a odtud důraz na procesuální kontextovost.⁸

MCA není kognitivní teorií, a tak analyzátoři zajímá nejen to, jak mluvčí kategorizují, ale i to, jak těchto kategorií užívají, jak jimi argumentují, jak zaručují platnost predikátů⁹ apod. MCA tedy zajímá nejen to, jaké identity mluvčí ve svém projevu konstruují, ale i to, proč užívají právě těch, kterých užili, a jak jich užívají. Je třeba zdůraznit i to, že MCA se

⁶ A to dle „ekonomického pravidla“ (jedná se o jedno ze základních pravidel MCA stanovených Sacksem), které říká, že: „a single category from any membership categorization device can be referentially adequate“ (Sacks 1992, s. 246).

⁷ Srov. však Leudar – Marsland – Nekvapil (2004), kteří sociální skupiny „my“ (us) a „oni“ (them) analyzovali pomocí MCA.

⁸ Důležitost kontextu, a tedy *indexikálního charakteru* kategorií, je opakovaně zdůrazňovaná mnohými autory, (srov. Hester – Eglin 1997a), přičemž je třeba zdůraznit vzájemné aktivní propojení kontextu a užívaných kategorií: „(...) we reject the view that categorizations and their contexts are separate, independent phenomena (...) Membership categorization devices or collections are therefore to be regarded as *in situ* achievements of members' practical actions and practical reasoning. Categories are 'collected' with others in the course of their being used“ (Hester – Eglin 1997b, s. 26, 27).

⁹ K zaručování predikátů srov. např. Leudar – Nekvapil (2001).

soustředí na ty kategorie, na něž se orientují sami mluvčí, a nevnáší do své analýzy žádné kategorie zvenčí.

3. Data

Analyzoval jsem 27 křesťanských kázání, z toho 21 (kázání I–XXI) bylo prosloveno římskokatolickými knězi v římskokatolických kostelech, zbývající pocházejí z bohoslužeb těchto křesťanských církví: Českobratrská církev evangelická (kázání XXII a XXVII), Československá církev husitská (kázání XXIII–XXV), Slezská církev augsburského vyznání (kázání XXVI). Dvanáct kázání jsem osobně nahrál ve dvou kostelech jedné středočeské venkovské farnosti (kázání I–VII) a v kostele nacházejícím se v jedné pražské okrajové čtvrti (kázání VIII–XII); kázání I–VI pronesl stejný mluvčí – farář dané venkovské farnosti, obdobně je tomu i v kázání VIII–XII. Kázání XII–XXVI pocházejí z bohoslužeb, které přenášel Český rozhlas 2 – Praha. Všechna kázání pocházejí až na dvě výjimky (kázání VIII – úterý, kázání X – čtvrtek) z nedělních bohoslužeb.

4. Kategorizační práce v kázáních

V kázáních, která jsem analyzoval, kazatelé v zásadě evokují dvě skupiny, které lze označit jako „oni“: 1. nevěřící; 2. „sektáře“. Zde se však zabývám jen prezentováním nevěřících.

Kazatelé se výslovně o nevěřících zmiňují jen sporadicky, a pokud tak již učiní, nepřipisují „jim“ žádné negativní vlastnosti/aktivity. Kazatelé nepoukazují na nevěřící jako na ty, kteří žijí špatně: nevěřící jsou prostě ti, kteří zatím nepřijali boha. Jeden z kazatelů dokonce považuje dělení na věřící a nevěřící za nevhodné:

(1) kázání XVIII¹⁰

77. veliký dar, (.) je víra. (..) proto je vhodnější, nerozdělovat lidi na věřící,

78. nebo nevěřící. (.) ale na ty, (.) kteří milost boží přijali, (.) a na ty, kteří

79. milost boží (.) zatím (.) nepřijali. (...) vraťme se ještě k evangeliu. (..)

Jsou-li nevěřící ti, kteří nepřijali boží milost, pak je na věřících, aby „jim“ pomohli tuto milost nalézt. A toto je skutečně nejčastější způsob, jak kazatelé hovoří o nevěřících, totiž jako o „těch druhých“, ke kterým „my“ máme jít a hlásat „jim“ slovo boží:

¹⁰ V přepisu užívám několika transkripčních značek převzatých z Konverzační analýzy: tečkou značím ukončující, klesavou melodii, čárkou neklesavou, pokračující melodii a otazníkem melodii stoupavou; tečkami v závorce značím pauzy: (.) – kratší pauza, (..) – delší pauza, (...) – dlouhá pauza.

(2) kázání XXI

8. osobního života. (.) když ste (.) přicházeli, (.) a přicházíte k druhým

9. lidem, (.) který sou nevěřící. (.) ať už, v jakémkoli, (.) s (.) eh

10. ohledu, (.) a v jakém (.) a jakýmkoliv způsobem. (.) přece jen se

11. jim (.) stále snažíte, (.) zvěstovat, (.) a nabídnout, (.) to (.) co sem

Povšimněme si, jak kazatel rozšiřuje skupinu nevěřících: „ať už jakýmkoliv způsobem“ (ř. 10). Touto charakteristikou, která ne zcela přesně vymezuje skupinu nevěřících, ponechává zcela na svých posluchačích, budou-li považovat za nevěřící i muslimy, či jen nevěřící a (např.) animisty. Ač přímo nemluví o jinověrcích, ponechává je ve hře, ač nejmenuje žádné jiné náboženství, zůstává pro jeho posluchače ve hře možnost, že nevěřící jsou všichni kromě římských katolíků. Povšimněme si také nápadného váhání a formulačního úsilí (ř. 9 a 10), s nímž danou charakteristiku kazatel vyslovil.

Kazatelé sice užívají slova „nevěřící“ jen sporadicky, ale to neznamená, že nemluví o těch druhých (za nimiž by křesťané měli jít a zvěstovat jim boží slovo); nekategorizují je však přímo jako nevěřící. Přestože je z kontextu často zřejmé, že myslí právě nevěřící, označují „je“ často mnohem obecněji jako „lidi tohoto světa“ („to lidé, (.) kteří uvažují jenom v dimenzích tohoto světa, (.) opravdu těžko mohou přijmout.“ kázání XXI), „dnešní lidi“ („nečekají žádné uspokojení u boha. (..) izraelité alespoň na poušti volali, je vůbec hospodin mezi námi, nebo není? (.) dnešní lidé se tak neptají.“ kázání XVI) nebo prostě mluví o „světě“ („láska, po které člověk, tak bytostně touží. (..) už to svět ani nezakrývá. (.) spíše vymýšlí, (.) čím vším, (.) ukojit tyto touhy, které se tak silně derou na povrch, (.) ale jedno je jisté, (.) žádné uspokojení u boha (..)“; „všech darů. někdy (.) máme pocit, (.) že nejen svět, ale ani věřící lidé Krista neznají,“ kázání XVI) či o „lidech kolem nás“ (kázání IX).

Pokud kazatelé kategorizují „ty druhé, kteří nevěří v Krista“ takto obecně, často „jim“ přiřazují i nějakou negativní vlastnost vyplývající z nevíry. Kazatelé tedy nemluví o tom, že „nevěřícím něco schází“, ale mluví o tom, že „světu něco schází“. Vztek z toho, že nechápou boha, si na hlasatelích evangelia nevybíjejí „nevěřící“, ale „lidé, kteří uvažují jenom v dimenzích tohoto světa“.

Kazatelé „je“ tedy kategorizují několika kategoriemi, které jsou obsahově značně všeobecné: „svět“, „dnešní lidé“, „lidé tohoto světa“, „lidé ovlivnění západním stylem myšlení“ apod. O všech těchto kategoriích však můžeme říci, že v konkrétním užití takto kazatelé označují „je“ (často v (explicitním) kontrastu k „nám“), přičemž „je“ lze vcelku

jednoznačně interpretovat jako nevěřící. Sémantická všeobecnost těchto slov však nemusí být jen výrazem politické korektnosti. Podívejme se na následující úryvek:

(3) kázání XVIII

1. K: v roce tisíc devět set sedumdesát osum, (.) zemřel papež (.) pavel
2. šestý. (.) a tehdy, (.) při té příležitosti, (.) úmrtí (.) i pohřbu, (.) sme
3. dostali pastýřský list. (..) a v tomto listu, byla uvedena tato slova, (.)
4. nebo tato moudrost, (.) kdo ztratil majetek, (.) ztratil dost. (.) kdo ztratil
5. zdraví, (.) ztratil víc. (.) ale kdo ztratil víru, (.) ztratil všechno. (..) když
6. to uslyší, současný člověk, (.) může říci, (.) to je divné. (..) pro mě je
7. největší ztráta, (.) sou třeba peníze, (.) jistě zdraví, (.) nebo dům, nebo
8. auto, a podobně. a (.) přeci, (.) největší ztráta je víra. (..)

Již na začátku svého kázání kazatel mluví o „současném člověku“ a připisuje mu jisté vlastnosti (tj. kategoriální predikáty), které jsou v rozporu s názorem bývalého nejvyššího představitele římskokatolické církve, tedy nezpochybnitelné autority (srov. ř. 1–5). Kontrastem mezi papežem Pavlem VI. a současným člověkem kazatel zdůrazňuje, že ty vlastnosti, které přisuzuje „současném člověku“, jsou z hlediska římskokatolické církve negativní a pravděpodobně i z hlediska dnešní katolické církve, přestože proti „současnému člověku“ kazatel postavil nejen nejvyššího představitele církve, ale i dobu nedávno minulou, konkrétně rok 1978. Kazatel kontrastuje nejen papeže a „současného člověka, ale i „nás“ („dostali sme pastýřský list“ (ř. 2, 3)) a „jeho“ („současného člověka“). Jistě, není zřejmé, koho kazatel „námi“ myslel (katolíky?, křesťany?, katolické kněze?)¹¹, jedná se jen o gramatický rozdíl, ale tento explicitně vyjádřený gramatický rozdíl posluchačům umožňuje ztotožnit se s „námi“, a protože po zmínce o „nás“ se mluví o „nich“ (resp. o „něm“), posluchači mohou vnímat „současného člověka“ jako člena „outgroup“, jako současného ateistu.

Gramatický rozdíl mezi první a třetí osobou plurálu, resp. singuláru v daném případě však nemusí rozlišovat dvě různé skupiny lidí, vždyť přece můžeme dostat dopis, resp. pastýřský list, v němž jsou názory, které se „nám“ mohou zdát divné. Základní lexikální význam pojmu „současní lidé“ je jasný: současný člověk je každý aktuálně žijící člověk.

¹¹ O užívání gramatických osob jako řečnického prostředku viz Mathesius (1947), o (vy)užívání 1. os. pl. v kázáních, resp. bohoslužbách a o tom, koho všechno může 1. os. pl. označovat viz Müllerová (1998, s. 305n.); o významu užívání 1. os. pl. v persvazivních projevech viz Grác (1988, s. 273).

A konečně, nebylo by nic divného na tom, kdyby kazatel chtěl přisoudit negativní vlastnost nedostatečně oceňované víry i „nám“; cožpak nejsme všichni hříšníci?

Pokud posluchači přesto vnímají výraz „současný člověk“ tak, že označuje jen „je“, je to dáno následujícím: 1. pojem „současný člověk“, ať už označuje lexikálně kohokoli, označuje gramaticky „jeho“, tedy někoho jiného; 2. kdyby posluchač bral doslova lexikální význam tohoto pojmu, musel by připustit, že i současný papež dává přednost svému majetku před vírou, a pokud toto nepřipustí a papeže vyloučí ze třídy objektů, které pojem „současný člověk“ označuje, naruší tím doslovný lexikální význam tohoto pojmu, a pak může ze třídy objektů, které tento pojem označuje, vyloučit i libovolný počet dalších objektů, včetně sebe; 3. pokud někdy slyšel o „současných lidech“ mluvit jako o těch druhých, jako o těch, kterým jsou přisouzeny negativní vlastnosti, které s sebou přinesla dnešní doba, pak v případě, že o nich bude příště slyšet podobně, tedy tak, že jim opět budou přisuzovány z hlediska kazatele negativní vlastnosti, bude je nejspíše opět vnímat jako ty druhé (obzvláště pokud jim budou přisouzeny právě negativní, a řekněme i zavrženíhodné, vlastnosti); 4. aktivity, které kazatel váže na kategorii „současní lidé“, jsou aktivity, které církevní hodnostáři běžně váží ke kategorii „nevěřící“; 5. (zřejmě) obecnou tendencí je tendence připisovat negativní vlastnosti „jim“ (srov. pozn. 5). Z těchto důvodů musíme tedy připustit, že posluchač může vnímat v daném případě „současné lidi“ jako „je“. Protože však lexikální význam tohoto pojmu nevyklučuje nikoho z aktuálně žijících lidí, záleží jen na kazateli, vztáhne-li tyto negativní vlastnosti v průběhu kázání i na „nás“.

Kazatel po počátečním ustanovení problému uvádí dva příklady, z nichž vyplývá důležitost víry. První příklad je vzat z bible, druhý z víceméně současného lidského života. Na základě tohoto příkladu kazatel konstatuje, že „víra v lidské rovině nám nedělá potíže“, a uvádí příklady této víry v lidské rovině.

(4) kázání XVIII

40. odstranili. (..) víra v lidské rovině, (..) nám nedělá potíže. (..) děti (..) věří
41. rodičům. (..) a žáci věří, učitelům a profesorům. (..) a nemocní,
42. lékařům. (..) a cestující, řidičům. (..) a kosmonauté třeba (..)
43. technikům. (..) proč nám dělá potíže, (..) věřit bohu? (..) bůh přeci
44. nemůže, (..) lhát (..) podvádět (..) klamat (..) on je pravda sama. (...) ještě
45. jednou, víra, (..) je nadpřirozená ctnost, kterou věříme, (..) že to co bůh

Vidíme, že negativní vlastnost (nevíry, resp. nedostatečné víry) je přisouzena „současnému člověku“ na počátku kázání, tedy na dosti exponovaném místě, kdežto s „námi“ je tato negativní vlastnost uvedena v souvislost až v průběhu kázání, a to v otázce (nikoli ve výroku), která reaguje na počáteční tvrzení. Toto je poměrně zajímavý mechanismus, který velmi připomíná nepřímé obviňování, jež ve svém článku popsali Neuman a Levi (2003). Autoři se zabývají tím, jak izraelští duchovní ve svých projevech používají zastrašování jako přesvědčovacího prostředku. Podle autorů se tito kněží při takovémto zastrašování svých posluchačů musejí vyrovnat s několika problémy, a jedním z nich je to, jak obvinít vlastní posluchače, neboť „who would like to consider himself a sinner?“ (Neuman – Levi 2003, s. 35). A analýzou daných projevů dospívají k následujícímu závěru: „In the specific context of the current study, the manipulation of self and nonself involves the presentation of sinners as belonging to another group of references far removed from the audience’s (positive) collective self, whereas the punishment associated with the sin and the responsibility for preventing this punishment is associated with the audience (the self = the in-group). (...) the audience’s self-identity is „positive,“ but the audience is responsible for preventing the negative consequences of the behavior of the out-group“ (Neuman – Levi 2003, s. 36).

Protože „současný člověk“ je kategorie „kolísavá“, záleží jen na kazateli, bude-li tohoto pojmu užívat tak, že bude označovat jen „je“, či zároveň i „nás“, a proto se nemusí kazatel uchýlovat k mechanismu, který popsali Neuman a Levi. Kazatel může negativní vlastnosti přisoudit „současným lidem“, a pak už záleží jen na něm, zahrne-li později mezi „současné lidi“ explicitně i „nás“, či „nás“ ponechá v kontrastu k „současným lidem“.

Kazateli umožňuje kategorie „současný člověk“ 1. ustanovit problém, kterým se bude v následujícím kázání zabývat, jakožto problém skutečně aktuální; 2. nepřisuzovat tento problém nějaké konkrétně vymezené společenské skupině (např. nevěřícím), čímž by zároveň byli všichni ostatní (tedy především „my“) z tohoto problému vyvázáni; kategorie „současný člověk“ umožňuje tedy kazateli nerozdělovat „nás“ a „je“, ale tak, že 3. na začátku kázání, kdy je problém nastolen jakožto problém aktuální, přece jen zachovává distinkci mezi „námi“ a „jimi“ (současnými lidmi).

A právě o to v daném kázání jde: striktně neoddělovat „nás“, křesťany, od „nich“, nevěřících lidí, ale zároveň tyto dvě skupiny rozlišovat, neboť přeci jen mezi „námi“ a „jimi“ rozdíl je. Kazatel tedy stojí před nelehkým úkolem, protože musí poukazovat na rozdíl mezi věřícími a nevěřícími, neboť přílišný důraz na to, že mezi „námi“ a „jimi“ není zřetelný rozdíl, by mohl vést u některých věřících k ochabnutí jejich víry; ale zároveň musí poukazovat i na to, že mezi „námi“ a „jimi“ příliš velký rozdíl není, neboť jsme všichni lidi

tohoto světa, a tudíž jsme nepravostmi tohoto světa ohroženi všichni; a právě kategorie „současný člověk“ pomáhá kazateli zdolat tuto nesnáz.

Otázkou „proč nám dělá potíže věřit bohu?“ (ř. 43) kazatel explicitně zrušil hranici mezi „námi“ a „jimi“, takže pokud si někteří posluchači mysleli, že daný problém se týká zejména „jich“ (současných lidí), po této otázce je jim zřejmé, že problémy s vírou v boha nemají jen nevěřící lidé, ale právě i posluchači této mše (nezapomínejme ani na to, že tato mše byla přenášena rozhlasem, takže kazatel předpokládá, že ho poslouchají nejen ti, které vidí před sebou).

Podívejme se nyní na pokračování analyzovaného kázání: kazatel vzápětí poté, co v zmíněné otázce nejprve zrušil hranici mezi „námi“ a „jimi“, pak tuto hranici opět nastoluje (srov. ř. 64–71), neboť přeci jen je rozdíl mezi „námi“, kteří v boha věříme, a „jimi“, kteří v boha nevěří, ale v zápětí tuto hranici opět narušuje (srov. ř. 77–79).

(5) kázání XVIII

62. člověkem. (.) víra, (.) bratři a sestry (.) je vzácná ctnost. (..) je to šestý
 63. smysl člověka. (..) trojrozměrný svět kolem sebe, (.) kolem nás, (.)
 64. poznáváme, pěti smysly. (.) kdo používá, pouze tyto smysly, (.) no pak
 65. je samozřejmé, (.) a: (.) ani nás to nepřekvapí, že se ptá, prosím tě, kde
 66. je ten tvůj bůh, o kterém stále mluvíš? (.) tito lidé, (.) žádají
 67. smysluplnímatelné důkazy o tom, (.) že je bůh, že existuje. (..) ale
 68. oni, (..) se zatím neotevřeli, (..) boží milosti. (..) jestliže se
 69. otevřeme, (.) duchu svatému, (..) otevřeme se té milosti, získáváme,
 70. milost víry. (.) a najednou vidíme to, (.) co druzí nevidí. (..) slyšíme
 71. to, (.) co druzí neslyší. (..) a chápeme to, co druzí nechápou. (..) a
 72. můžeme říci, že dotýkáme se něčeho, nebo někoho, (.) čeho oni se
 73. dotknout nemohou. (..) svatý pavel, (..) to potvrzuje, (.) těmito
 74. slovy, (.) nám to bůh zjevil (.) skrze svého ducha. (.) my sme nepřijali,
 75. ducha tohoto světa. (..) ale ducha, (.) který vychází z boha. (..) tak
 76. můžeme poznat, (.) co všechno nám bůh, (.) dal (.) darem.(.) a ten
 77. veliký dar, (.) je víra. (..) proto je vhodnější, nerozdělovat lidi na věřící,
 78. nebo nevěřící. (.) ale na ty, (.) kteří milost boží přijali, (.) a na ty, kteří
 79. milost boží (.) zatím (.) nepřijali. (...) vraťme se ještě k evangeliu. (..)

Shrňme, že:

1. kazatel na začátku kázání tvrdí, že „současnému člověku“ se může zdát divné, že největší ztrátou je ztráta víry, vždyť přece větší ztráta je ztráta auta, domu, zdraví atd. Posluchači mohou chápat pojem „současný člověk“ tak, že a) tento pojem označuje všechny aktuálně žijící lidi, tedy i „nás“; b) tento pojem (z výše uvedených důvodů) jen „ty druhé“, tj. lidi, kteří vyznávají hodnoty současného světa;
2. v průběhu kázání klade kazatel otázku: „proč nám dělá potíže věřit bohu?“, kteroužto otázkou kazatel buď a) ruší hranici mezi věřícími a nevěřícími, neboť zájmeno „nám“ v otázce může zastupovat všechny současné lidi, nikoli jen katolíky či křesťany, což podporuje i ten fakt, že krátce před tím, než kazatel položil tuto otázku, rozmlouval o tom, že lidem (nikoli křesťanům) nečiní víra v lidské rovině potíže; nebo b) přisuzuje křesťanům (popř. římským katolíkům, popř. posluchačům kázání) kategoriální predikát nedostatečné víry v boha; pokud by v otázce „námi“ mýnil jen křesťany (popř. katolíky), postavil by všechny ostatní lidi (ne-křesťany) mimo projednávaný problém; tuto interpretaci však nic nepodporuje;
3. vzápětí poté, co zrušil hranici mezi věřícími a nevěřícími (přidržme se interpretace uvedené pod bodem 2a), explicitně rozlišuje „nás“ a ty, kteří nevěří v boha, neboť bůh není postižitelný pěti smysly (ř. 64–66);
4. hranici mezi věřícími a nevěřícími explicitně ruší (srov. ř. 77 a 78) a
5. tvrdí, že lidi je lepší rozlišovat na ty, kteří přijali boží milost, a na ty, kteří ji nepřijali (ř. 78–79), čímž definitivně rozlišuje „nás“ a „je“, ale v rámci jedné skupiny, neboť v zásadě není rozdíl mezi „námi“ a „jimi“, takže „oni“ se mohou stát „námi“, ale i „my“ se můžeme stát „jimi“ (pokud přijdeme o dar boží milosti).

Než postoupíme dále, učiňme ještě jednu poznámku: přestože „současný člověk“ fakticky označuje kohokoli, kdo dnes žije, kazatel se vůbec nezabývá jinověrci.

Podívejme se nyní na kázání XI, které bylo proneseno ve stejný den jako výše analyzované kázání (tj. kázání XVIII), takže během obou bohoslužeb byly čteny stejné tři úryvky z bible, které kazatelé následně rozváděli. Kazatel, jehož kázání nyní věnujeme pozornost, se zaměřil na problematiku hříchu:

(6) kázání XI

1. K: tak vás vítám na nedělní (.) bohoslužbě všechny, (.) že ste (.)
2. přišli. (.) že ste se obětovali, (.) protože tady ještě pořád (.) máme

3. zimu. (.) ale, (.) musíme doufat že, (.) se to protrhne a že, (.) bude
4. zase (.) tepleji. (...) obsahem dnešních liturgických textů, draží v
5. kristu, (..) je (.) je vlastně hříšnost člověka. (...) ono, (.) v dnešní
6. době, (..) lidé (.) nějak tak jaksi, (.) jako by si smazávali, (..) ve svém
7. svědomí, nebo ve svém okolí, (.) to že existuje, (..) hřích. (..) je to
8. takové slovo jako dyby (..) přestávalo, (..) přestávalo, (.) nějak (.) platit,
9. nebo fungovat. (.) nebo, ( ) ptát se, co to je. (..) a (.) my (.) tedy (.)
10. se chceme zeptat, (..) sami (.) v sobě (.) sedou, (.) sme, (.) tak
11. dokonalí? (..) sme tak, (.) bezhříšní? (..) že už (.) ani to (.)
12. nepotřebujeme, (.) do svého slovníku ani o tom nic nepotřebujeme
13. vědět? (...) je to tak jako když, (.) se (.) přesune (.) generace, (.)
14. jedna. (.) nebo jedna a půl generace. (.) a (.) vy se s ní chcete o něčem
15. bavit, (.) a ona, (.) už (.) nemá (.) vůbec (.) o tom (.) ani ánung. (.)
16. prostě, (.) jako by to (.) pro ní už to neexistuje. (.) dyť si všimněte

V tomto kázání kazatel mnohem dříve než jeho kolega,¹² takřka vzápětí, přejde od všeobecného konstatování o „lidech v dnešní době, kteří ve svém svědomí smazávají existenci hříchu“¹³ (ř. 5–7) k tomu, že tyto negativní jevy se vlastně týkají „nás“ (řádky 9–13). Také v tomto kázání kazatel jistý nedostatek (lhostejnost k hříchu) nejprve připisuje (v oznamovací větě) současným lidem, a pak teprve „nám“ (v otázce). Analýza tohoto kázání by zřejmě vedla k podobným závěrům, k nimž jsem dospěl při analýze kázání XVIII. V žádném případě to však neznamená, že užije-li kazatel ve svém kázání slov „dnešní doba“ či „dnešní člověk/lidé“, užije je vždy jen na začátku svého projevu a se stále stejným záměrem.

Možná se některému čtenáři může zdát, že jsem se věnoval poměrně banální kategorii („dnešní lidé“) až zbytečně obšírně, ale domnívám se, že právě v tom, jak kazatelé pracují s touto banální kategorií – s kategorií v jakékoli komunikaci běžně užívanou a nevázanou na církevní jazyk, na kazatelský diskurz – se zřetelně odráží jeden ze základních rysů současného kazatelského diskurzu: styl všech kázání, která jsem analyzoval, je zřetelně neagresivní

¹² Toto kázání (XI) je celkově kratší (90 řádků transkriptu) než kázání XVIII (131 řádků).

¹³ Tento kazatel nekáže přímo o problému nedostatečné víry v současnosti, ale o lhostejnosti k hříchu; tato lhostejnost je však de facto důsledkem nedostatečné víry.

a v obviňování z určitých nedostatků značně neadresný; jinými slovy, kazatelé zřídka připisují nějaké konkrétní společenské skupině negativní vlastnosti.¹⁴

Tendence k nepřímému obviňování se však v analyzovaných kázáních neprojevila jen při práci s kategorií „dnešní lidé“ (popř. „dnešní doba“). Podívejme se na následující úryvek:

(7) kázání II

22. vzkříšení, (.) od té, víry. (.) vstal z mrtvých, hotovo, (.) jest. (..) lidé

23. mnohdy i, (.) lidé, (.) kteří, (.) se považují za (.) za opravdu, vynikající

24. křesťany, (.) vám budou vysvětlovat, (.) jak to s tím vzkříšením

25. bylo. (.) no to ježíš měl, přeci to esoterické tělo. (..) setkali ste se s tím

26. možná někde ne? (.) no když přece procházel dveřma, tak (.) to byla,

27. to bylo (.) duchové tělo. (..) myslíte že se můžou. (.) mě tohle vždycky

V kázání II kazatel mluví o nebezpečí relativismu, které souvisí s dnešní dobou, přičemž toto nebezpečí je tak velké, že již zachvátilo i lidi, „kteří sami sebe považují za opravdu vynikající křesťany“ (kázání II, ř. 23, 24). „Nás“ však ještě nepostihlo, vždyť zatím jsme se s takto postiženými lidmi toliko setkali (srov. kázání II, ř. 25 a 26); jinými slovy, kazatel se neodvážil obvinít z tendence relativizovat realitu zmrtvýchvstalého Krista přímo své posluchače; rozlišuje „nás“ a „je“, kterým přisuzuje negativní vlastnosti, i když mezi „ně“ zařazuje i některé křesťany. Přestože „nám“ nepřipsal probíranou negativní aktivitu, klade v průběhu kázání a na jeho konci takové otázky jako by tak učinil: „ale je to pro nás taková realita?“ (ř. 31); „jak věříme v realitu zmrtvýchvstání?“ (ř. 42–43); „budeme mít odvalu znovu celý svůj život postavit na té nevysvětlitelné absurditě, která je největší realitou křesťana, na jeho zmrtvýchvstání?“ (ř. 65–67).

5. Závěr

Kazatelé se ve svých kázáních nesnaží deklasovat „je“ (a nenabádají k tomu ani své posluchače), ale snaží se přimět své posluchače k tomu, aby rozšiřovali „naši“ skupinu („ingroup“) tak, aby zahrnula i „je“, aby se i z „nich“ stali členové „ingroup“. Tato snaha je zřejmá u většiny kazatelů, jejichž kázání jsem analyzoval. Je totiž zřejmé, že přestože jsem analyzoval kázání rozličných kazatelů pocházejících z různých křesťanských církví, většina analyzovaných kázání bez ohledu na rozvíjená témata směřovala k obdobným cílům: 1. přesvědčit své posluchače o tom, že bez boha nebudou šťastni; 2. přesvědčit své

¹⁴ Jedinou výjimkou v této tendenci jsou „sektáři“, u nichž se kazatelé nezdráhají přímého obvinění.

posluchače, aby neagresivně šířili boží slovo mezi nevěřící bez ohledu na to, budou-li úspěšní a přijímaní; 3. přesvědčit své případné nevěřící (a váhající) posluchače, že právě víra v Ježíše Krista praktikovaná v dané církvi, jejímž je kazatel představitelem, je pro ně jedinou cestou, která je může uspokojit v jejich neklidném prožívání života. Třetí bod se týká zejména těch kázání, která byla medializována rozhlasovým přenosem. Tato zaměřenost na širší okruh posluchačů je jedním z mála zásadnějších rozdílů mezi kázáními přenášenými rozhlasem a kázáními určenými jen pro přímé účastníky bohoslužby (další rozdíly se týkají především stylu).

To, že kázání různých mluvčích jsou zaměřena ke shodným cílům, zřetelně signalizuje, že kázání nejsou jen záležitostmi konkrétního mluvčího, jeho subjektivního pohledu na daný problém. Cíle, ke kterým kazatelé zaměřují svá kázání, jsou dány aktuálními problémy křesťanských církví v Česku. Současné české křesťanské církve stojí před zásadním problémem: nejen zastavit úbytek počtu svých členů (srov. Holub 2003), ale počty svých členů rozšiřovat, přičemž představitelé křesťanských církví předpokládají, že boj o své potenciální členy svádějí především s různými sektami a novými náboženskými hnutími (srov. Sekty a nová náboženská hnutí. Dokumenty katolické církve (1986–1994)).

A protože při prosazování komunikačního záměru hraje důležitou roli právě i kategorizování, kazatelé ve svých kázáních nejen spějí k obdobným cílům, ale také obdobným způsobem kategorizují. Tento obdobný způsob kategorizační práce se projevuje již v tom, že všichni kazatelé „nás“ prezentují jako křesťany (v tom, že „nás“ neprezentují jako katolíky, evangelíky aj., se zřetelně projevuje ekumenismus současných křesťanských církví) a „je“ buď jako a) nevěřící, nebo v několika (konkrétně ve třech) případech jako b) sektáře. Již toto orientování se jen na tyto dvě společenské skupiny odráží komunikační záměr kazatelů: zcela mimo zájem kazatelů totiž stojí sociální skupiny, které jsou ustanovené na jiné základní kategoriálně vázané aktivitě, než je (ne)víra v Ježíše Krista, takže ve svých kázáních ponechávají stranou nejen etnické a národnostní skupiny, ale i jinověrce.

Kazatelé nevěřící neprezentují jako „je“, kteří s „námi“ nemají nic společného a s kterými je třeba soupeřit. Kazatelé se ve svých kázáních snaží, aby nevěřící neoddělovali od věřících, zároveň však poukazují na zásadní rozdíl mezi „námi“ a „nimi“, který spočívá ve víře. Toto úsilí se projevuje v tom, že kazatelé neprezentují „je“ jako nevěřící, ale označují „je“ mnohem obecnějšími kategoriemi: „dnešní lidé“, „lidé západního myšlení“, „lidé tohoto světa“ nebo prostě „svět“. Základní kategoriálně vázanou aktivitou, která ustanovuje tyto kategorie, není víra, ale individualismus, sobectví, materialismus apod.; tyto aktivity kazatelé nicméně mohou prezentovat jakožto důsledek nevíry. Naproti tomu kazatelé „nás“ prezentují

jako křesťany, takže zůstává zachován rozdíl mezi „námi“ a „jimi“, neboť jednou ze základních kategoriálně vázaných aktivit křesťana je víra v boha. Zároveň však toto rozdělení není neprostopupné, protože i „my“ jsme „současnými lidmi“, resp. můžeme jimi být, pokud budeme špatnými křesťany, takže i „my“ můžeme být sobečtí, individualističtí, přestože věříme v boha, neboť tyto aktivity mohou být charakterizovány nejen jako důsledek nevíry, ale i jako důsledek špatného chápání křesťanství.

Kazatelé nepřipisují negativní predikáty „nevěřícím“, ale právě „světu“, „současné době“, „současným lidem“ apod.; protože kazatelé připisují negativní predikáty těmto obecným kategoriím, mohou nastolit určitý problém, aniž by ho připsali konkrétní sociální skupině; pokud by kazatelé vážali negativní aktivity na kategorie, které jednoznačně označují buď „je“, nebo „nás“, zřetelně by oddělili „nás“ od „nich“, a nadto tak, že by tu sociální skupinu, které by přisoudili negativní predikáty, podřadili té druhé skupině, které by tyto negativní predikáty nepřisoudili. Jednoduše řečeno, přiřazení negativních predikátů jen jedné konkrétní sociální skupině by vedlo k demonstrování hierarchického uspořádání společnosti.

Dalším důležitým důsledkem toho, že negativní predikáty kazatelé váží na výše zmíněné kategorie, které jednoznačně neoddelují „nás“ od „nich“, je to, že v dalším průběhu svého kázání mohou kazatelé reagovat tak, jako by se daný problém týkal i „nás“, přestože tyto negativní predikáty nepřisoudili „nám“. Toto je pozoruhodný mechanismus nepřímého obviňování svých posluchačů, kdy „nás“ kazatelé mohou obvinít z určité negativní aktivity, aniž by tuto aktivitu na „nás“ přímo vážali.

LITERATURA

- FITZGERALD, R. – HOUSLEY, W. (2002): Identity, Categorization and Sequential Organization: The Sequential and Categorical Flow of Identity in a Radio Phone-in. *Discourse & Society*, 13 (5), s. 579–602.
- GRÁC, J. (1998): *Persuázia. Oplyvňovanie človeka človekom*. Martin: Osveta.
- HESTER, S. – EGLIN, P. (eds.) (1997a): *Culture in Action. Studies in Membership Categorization Analysis*. Washington, DC.: International Institute for Ethnomethodology and Conversation Analysis. University Press of America.
- HESTER, S. – EGLIN, P. (1997b): The Reflexive Constitution of Category, Predicate and Context in Two Settings. In: Hester, S. – Eglin, P. (eds.): *Culture in Action. Studies in Membership Categorization Analysis*. Washington, DC.: International Institute for Ethnomethodology and Conversation Analysis. University Press of America, s. 25–48.
- HOLUB, P. (2003): Církev chystá velkou ofenzívu: svůj sněm. *Hospodářské noviny*, 18.–20. dubna, s. 3.
- HOUSLEY, W. – FITZGERALD, R. (2002): The Reconsidered Model of Membership Categorization Analysis. *Qualitative research*. 2 (1), s. 59–83.
- HUBÍK, S. (1999) : *Sociologie vědění*. Praha: Slon.

- JALBERT, P. L. (ed.) (1999): *Media Studies: Ethnomethodological Approaches*. Lanham – New York – Oxford: University Press of America, International Institute for Ethnomethodology and Conversation Analysis.
- JAYYUSI, L. (1984): *Categorization and Moral Order*. London: Routledge.
- LEPPER, G. (2000): *Categories in Text and Talk*. London: Sage.
- LEUDAR, I. – NEKVAPIL, J. (2000): Presentation of Romanies in the Czech Media: On Category Work in Television Debates. *Discourse & Society*, 11, s. 487–513.
- LEUDAR, I. – MARSLAND, V. – NEKVAPIL, J. (2004): On Membership Categorization: ‘Us’, ‘Them’ and ‘Doing Violence’ in Political Discourse. *Discourse & Society*, 15, s. 243–266.
- MATHESIUS, V. (1947): Jazykozpytné poznámky k řečnické výstavbě souvislého výkladu. In: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich, s. 380–414.
- MÜLLEROVÁ, O. (1998): Mše jako dialog. In: *Człowiek, Dzieło, Sacrum*. Opole: Uniwersytet Opolski-Institut Filologii Polskiej, s. 301–308.
- NEKVAPIL, J. (1999/2000): Etnometodologická konverzační analýza v systému encyklopedických hesel. *Češtinář*, 10, s. 80–87 <též http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/konv_anal.htm>.
- NEKVAPIL, J. (2000/2001): Sociální kategorizace v interkulturním kontaktu: základní výklad, cvičení a diskuse dvou scén z podnikové komunikace. *Češtinář*, 11, s. 38–52, 72–84 <též http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/soc_kateg.htm>.
- NEUMAN, Y. – LEVI, M. (2003): Blood and Chocolate. A Rhetorical Approach to Fear Appeal. *Journal of Language and Social Psychology*. 22, 1, s. 29–46.
- OKTAR, L. (2001): The Ideological Organization of Representational Processes in the Presentation of Us and Them. *Discourse & Society*, 12, s. 313–346.
- SACKS, H. (1992): *Lectures in Conversation*. Cambridge MA – Oxford: Blackwell.
- Sekty a nová náboženská hnutí. Dokumenty katolické církve (1986–1994)*. Praha: Zvon, 1997.
- SILVERMAN, D. (1998): *Harvey Sacks. Social Science and Conversation Analysis*. New York: Oxford University Press.
- STETSON, J. (1999): Victim, Offender and Witness in the Emplotment of News Stories. In: Jalbert, P.L. (ed.): *Media Studies: Ethnomethodological Approaches*. Lanham - New York – Oxford: University Press of America, International Institute for Ethnomethodology and Conversation Analysis, s. 77–110.
- TAJFEL, H. (ed.) (1978): *Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*. London: Academic Press.
- TURNER, J. C. – GILES, H. (eds.) (1981): *Intergroup Behaviour*. Oxford: Blackwell.
- TURNER, J. C. – HOGG, M. A. – OAKES, P. J. – REICHER, S. D. – WHETHEREL, M. S. (1987): *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford: Blackwell.

Konverzační implikatura jako nástroj zjišťování významu výpovědi

MILADA HIRSCHOVÁ

0. S vědomím, že předjímáme následující výklad, předběžně definujme konverzační implikaturu jako výsledek inferenčního procesu (procesu usuzování, vyvozování), který je spontánně nastartován v okamžiku, kdy si uvědomíme, že náš komunikační partner říká něco jiného, než na co jsme se ho ptali, popř. kdy dochází k rozporu mezi tím, jaká reakce se od něj adekvátně kontextu a situaci očekává, a tím, co skutečně (doslova) říká. Zeptám-li se své známé *Jak se Honzovi (syn) vydařil první semestr v Praze?* a dostanu odpověď *Už má čtrnáct dní všechno hotové a fláká se doma*, nejde o doslovnou odpověď na mou otázku. Nicméně dokážu z takové reakce vysoudit, že „semestr se Honzovi vydařil“ – což je jedna z konverzačních implikatur uvedené výpovědi.

0.1. Protože vnímatel předpokládá, že podobné porušování souvislé a doslovné komunikace má určitý důvod, snaží se jej zjistit a dobrat se pravého smyslu výpovědi. Základním předpokladem, který platí oboustranně (tj. jak na straně mluvčího, tak na straně adresáta), je, že partneři v komunikaci spolu **kooperují**. Kooperace je nutná, abychom vůbec mohli racionální a smysluplnou komunikaci realizovat. Vyvozovat z výpovědí v dialogu závěry, které jdou nad doslovný význam jazykových výrazů, resp. proti jejich významu, je běžné a děláme to spontánně. Vzniká tedy otázka, jak vlastně konverzace funguje.

1. Definování logických zákonů smysluplné komunikace se přičítá filosofu H. P. Griceovi (1913–1988), nejčastěji se v této souvislosti cituje jeho stať *Logic and Conversation* z r. 1975. Komunikace je založena na kooperačním principu a tzv. konverzačních maximách. Rozvinutí a další domýšlení Griceovy koncepce významu v komunikaci dalo základ dvěma směrům v současné pragmaticky orientované lingvistice. V pracích, které jsou Griceovými statěmi inspirovány, avšak fakticky se už od nich odpoutávají jiným směrem, se u Sperbera a Wilsonové (1986 aj.) a u R. Carstonové (1991, 2005 aj.) hovoří o teorii relevance, a u L. Horna (statí z 90. let, *Handbook of Pragmatics* 2004) a u S. Levinsona (počínaje *Pragmatikou* z r. 1983 a knihou *Presumptive Meanings* z r. 2000) o neogriceovské teorii významu. Teorie relevance s pojmem implikatury pracuje jen v omezeném rozsahu (a to, řečeno terminologií druhého směru, pouze s tzv. partikularizovanou, na kontextu silně

závislou implikaturou) a v popisu interpretačních procesů klade hlavní důraz na lexikální i syntaktickou sémantiku a tzv. explikaturu (viz níže), avšak S. Levinson rozvinul pojem implikatury, a to především zobecněné (na kontextu jen volně závislé) do rozsáhlé teoretické konstrukce zasahující výrazně do sémantiky i syntaxe.

1.1. Griceův kooperační princip a z něj vycházející konverzační maximy jsou dnes záležitostí natolik triviální, že je zde zopakujeme jen proto, abychom mohli na některé z maxim později odkazovat:

Kooperační princip:

Tvůj příspěvek k rozhovoru má být takový, jak to v daném bodě (okamžiku) vyžaduje přijatý (zřejmý) účel nebo zaměření rozhovoru, jehož se účastníš.

Kooperační princip se projevuje ve všech následujících konverzačních maximách, které odrážejí jednotlivé zákonitosti smysluplné komunikace.

Konverzační maximy:

1. Maxima kvality

Tvůj příspěvek k rozhovoru má být pravdivý, a proto zejména:

- a) neříkej nic, o čem víš, že to není pravda,
- b) neříkej nic, pro co nemáš dostatek důkazů.

2. Maxima kvantity

- a) Tvůj příspěvek k rozhovoru má být natolik informativní, jak je nutné pro daný rozhovor,
- b) neposkytuj víc informací, než je vyžadováno.

3. Maxima relevance

„Buď relevantní“ (= mluv k věci).

4. Maxima způsobu

Mluv jasně, a zejména:

- a/ vyhni se nejasnosti vyjádření,
- b) vyhni se dvojznačnosti,
- c) vyhni se (zbytečné) mnohomluvnosti,
- d) uspořádej svou promluvu.

Tzv. zdvořilostní princip, který ke kooperačnímu principu přiřazuje G. Leech (1983) na stejné rovině závažnosti, nemá v této souvislosti zásadnější úlohu.

1.2. Je nutno zdůraznit, že konverzační maximy nepředstavují „pravidla“ nebo „návod“ úspěšné komunikace. (V tomto smyslu není tedy podstatné, že maximy byly Gricem formulovány v imperativní formě – imperativ měl evidentně autorovi umožnit, aby se mohl vyhnout užití lexikálních modálních prvků, které by interpretaci maxim orientovaly určitým směrem. Indikativní forma by se bez užití modálních prvků neobešla, viz formulace kooperačního principu.) Nejde tedy o preskriptivní normy, a už vůbec ne o takové, které by měly etický rozměr. V souvislosti např. s maximou kvality se tedy nespekuluje, zda je morální říkat nepravdu, nebo ne, pouze se předpokládá, že pro smysluplnou komunikaci to není racionální. V komunikaci konverzační maximy fungují jak v kladném, tak v záporném smyslu, tj. tak, že se dodržují, i tak, že se porušují. Porušování maxim (obvykle simultánně

více než jedné) je velmi časté, a právě ono nastartovává **konverzační implikaturu** – vyvozování a doplňování složek sdělení, které nejsou explicitně vyjádřeny, avšak mluvčí je ve své výpovědi sděluje. Základním předpokladem dorozumění ovšem je, že tím, co komunikanti neporušují, je kooperační princip.

1.2.1. Tak např. konverzační výměna

A: *Ten Novák si to vymalování nechal teda pořádně zaplatit!*

B: *No to víš, kšeft je kšeft.*

evidentně porušuje maximu kvantity i maximu relevance – nepodává informaci o souhlasném, nebo nesouhlasném postoji B k „pořádně zaplatit“, i když jeho reakce právě na tuto část repliky A je evidentně vyžadována, rovněž obsah jeho repliky není sémanticky v žádném vztahu k replice mluvčího A. O neobvyklou reakci však nejde. Jestliže A zapojí konverzační implikaturu, vyvodí si sdělení: „B rovněž soudí, že cena, kterou řemeslník žádal za vymalování, byla značně vysoká, zároveň však říká, že snaha dostat za práci dobře zapláceno není neobvyklá a je koneckonců pochopitelná.“

1.3. Fungování a funkčnost kooperačního principu a konverzačních maxim je frekventovaným námětem diskusí a dalšího rozvíjení v pragmalingvistické literatuře. Jednou z nejčastějších kritických námitek je, že Gricem formulované maximy jsou redundantní. Např. u maximy kvality v sobě část a) fakticky obsahuje část b) – jestliže vím, že je nějaká informace pravdivá, mám pro to důkazy, tudíž druhá část je redundantní. U maximy kvantity naopak dodržování části b) může být v rozporu s maximou relevance – jestliže se mluvčí domnívá, že nějaká informace je v dané souvislosti relevantní, je logické, že ji poskytne, i když nebyla požadována, srov. např.

A (student): *Kdy má dr. Horák konzultační hodiny?*

B (sekretářka): *V pondělí a ve čtvrtek dopoledne, ale tento týden tady není, je nemocný.*

V tomto případě je porušení maximy kvantity dokonce v souladu s kooperačním principem, protože v dané situaci může mluvčí A důvodně předpokládat, že záměrem B je zjistit, kdy může s dr. Novákem mluvit, tudíž sdělení, že předpoklad o uskutečnění jeho záměru (využití konzultačních hodin) sice platí, ale že jeho záměr se nemůže uskutečnit ihned, je v souladu se zaměřením rozhovoru. Porušení maximy kvantity je zde v souladu i s principem zdvořilosti, resp. lze říci, že je jím diktováno. V jiné souvislosti se zase uvádí, že všechny maximy lze redukovat na „kvantitativní princip“ (řekni/sděl tolik, kolik můžeš) a „relační princip“ (neříkej víc, než musíš / je nutné). Platnost kooperačního principu se nepopírá, upozorňuje se ovšem na to, že kooperace je složité jednání, v němž se uplatňuje také zdvořilost. Ta funguje jako

strategie umožňující minimalizovat komunikační „námahu“ a maximalizovat žádoucí komunikační „zisk“.

2. Pro vymezení konverzační implikatury je nutné odlišit ji od implikace. Implikace je logická operace, definovaná zpravidla pomocí obratu „jestliže..., pak...“, kdy se použitím logické spojky vytváří ze dvou výroků výrok složený (po *jestliže* následuje antecedent, po *pak* konsekvent). Jako implikace se označuje jednak takový složený (podmínkový) výrok, jednak sám vztah mezi výrokem podmiňujícím/implikujícím (antecedentem) a výrokem podmíněným/implikovaným (konsekventem). Pro hodnocení implikace jako pravdivé nebo nepravdivé je podstatná pravdivostní hodnota vět spojených implikačním vztahem. Implikace je založena na doslovném jazykovém (syntaktickém a lexikálním) významu. Termín **implikatura** s implikováním souvisí, neoznačuje však striktně logický vztah, nýbrž operaci, jíž se adresát dobírá skutečného, kompletního (nikoli jen doslovně vyřčeného), nýbrž implikovaného (implicitního) významu výpovědi. (Čeština nemá sloveso k přeložení rozdílu mezi angl. *imply* a *implicate* – první se týká pouze implikace logické, v souvislosti s implikaturou se užívá druhého slovesa.) Pravdivostní hodnota doslova vyřčené výpovědi zde nehraje roli. Mluvčí může užít pravdivé výpovědi a pomocí implikatury s ní sdělovat něco nepravdivého, např. kritizuje-li někdo moji červenou pokrývku hlavy, mohu reagovat *Červená karkulka přece taky nosila pěknou červenou čepičku* (což je pravda), ale primární interpretace této mé výpovědi s uplatněním implikatury, totiž „mohla-li něco takového nosit Karkulka, mohu to nosit i já“ je nepravdivá, protože klást rovnítko mezi pohádkovou postavou a reálnou osobu určitého věku postrádá smysl. (Další věc je, že právě díky této implikatuře by taková výpověď měla být hodnocena jako sebeironie.)

2.1. Interpretace doslova vyjádřeného významu („what is said“) se někdy označuje jako **explikatura** (Sperber a Wilsonová 1986, mluví o „development of a logical form encoded by the utterance“, s. 182). Jde o rozeznání konvencionalizovaných významů jazykové výpovědi, přiřazení reference takovým výrazům, které jsou užity referenčně, případně o disambiguaci výrazů potenciálně víceznačných. Tzn. např. ve výpovědi *Zavři to okno!* je jasný konvencionalizovaný význam imperativu (vůle mlučícího směřující k adresátovi); význam slovesa *zavřít* a reference substantiva *okno* se však budou lišit podle toho, je-li míněno „okno ve stěně“, nebo „okno jako pracovní prostor v systému Windows“, což je dáno kontextem. Interpretace takové výpovědi žádné zvláštní mentální zpracování nevyžaduje. Do primární interpretace výpovědi patří i kompletování propozice o složky, které Récanati (1993, s. 241–244) označuje jako pragmaticky determinované – jde zejména o identifikaci mluvčího

a adresáta a o vztážení výpovědní propozice k místu a času. Žádná z těchto složek nemusí být ve výpovědi verbalizována. Řeknu-li *Prší*, znamená to (není-li ve výpovědi další specifikace), že prší tady a teď. Explikatura a rozeznání pragmaticky determinovaných složek se neřadí mezi implikatury, je však rovněž založeno na inferenčních procesech. Je nutno lišit význam konkrétní výpovědi (výpovědní události) oproti stejné výpovědi jako „typu“ (bez kontextu). V pracích z okruhu teorie relevance se říká, že explikatura znamená obohacení doslovného (jazykového) významu, význam konkrétní výpovědi je tedy bohatší.

2.2. V běžné konverzaci však význam mnohých výpovědí nese významy, které nejsou jazykově vyjádřeny („what is meant“). Mentální proces, kterým se dobíráme vlastního, adresátem míněného smyslu výpovědi (implikatury), se označuje jako inferenční proces, resp. **inference**. Inference a implikatura nesmějí být směřovány nebo zaměňovány. Informace/obsah komunikovaný prostřednictvím implikatury je sdělení předané nepřímo, zatímco inference je interpretační aktivita adresáta. Rozdíl je viditelný také v tom, že adresát/posluchač se může domnívat, že nějaká výpověď má jistou implikaturu, aniž to odpovídá skutečnosti. Např. v přednášce mohu v příkladové větě použít jméno, které je shodné se jménem některého z mých kolegů, a posluchači z toho mohou vyvozovat, že taková výpověď má implikaturu vztahující se na příslušného kolegu, což ale vůbec nemusí platit. Naopak mluvčí může jisté implikatury sdělovat, ale adresát/posluchač je vůbec nemusí vzít na vědomí, protože nerozezná, že by jisté inference měl provést. Výpovědi, u kterých mluvčí zjevně porušuje některou z konverzačních maxim (nebo několik najednou), vyžadují pro svou adekvátní interpretaci uplatnění usuzovacích, vyvozovacích myšlenkových procesů – procesů inferenčních. Konverzační implikaturu zapojujeme (automaticky a nevědomě) tehdy, když se setkáváme nejen s výpověďmi neúplnými, zdánlivě nedostatečně informativními, ale naopak také informacemi přesycenými, vzhledem k předcházejícímu kontextu irelevantními, ironickými, obraznými apod. Rozsah lingvistické literatury, která se v posledních dvaceti letech implikaturou zabývá, je v současné době již obrovský.

3. U výpovědí startujících uplatnění implikatury se uznávají následující základní obecné rysy (srov. Carstonová 1991; Levinson 2000; Haugh 2002; Horn 2004):

1. Jejich skutečný smysl je odlišný od jejich doslovného významu.
2. Jejich aktuální skutečný smysl platí jen v určitém aktuálním kontextu.
3. Jejich skutečný smysl je v daném kontextu zrušitelný (odvolatelný).
4. Jejich skutečný smysl se navrstrvuje na jejich doslovný význam (přidává se k němu).

Tyto rysy platí především pro tzv. partikulární konverzační implikaturu.

ad 1. Skutečný smysl výpovědi je odlišný od jejího doslovného významu

Nejvýraznějším příkladem jsou výpovědi ironické, jejichž smysl je k jejich významu právě opačný (*No to se ti teda povedlo!*), ty však jsou příznakové intonačně a jejich skutečný smysl je podmíněn i komunikační situací. Jiný než doslovný význam však běžně vidíme i u nepříznakových odpovědí na otázky *Chceš jít do kina? – Vždyť nic pořádného nehrajou.* (= nechci, protože nic...), *Dáš si kávu? – Už jsem dneska měla tři.* (= raději ne), *Je tady ještě děkan? – Zelená 406 stojí u vchodu.* (= děkan jezdí tímto autem, proto soudím, že je dosud na pracovišti), nebo u otázek typu *Je Jana doma?* (= chtěl bych s ní mluvit), *Nemáš Janin telefon?* (= dej mi její číslo).

ad 2. Aktuální smysl výpovědi platí jen v určitém aktuálním kontextu

Výpověď *Vždyť nic pořádného nehrajou* funguje jako odmítnutí návrhu jít do kina jen v tomto daném případě, v jiné souvislosti, např. v rozhovoru o tom, že programy kin jsou tento týden mimořádně nudné, má smysl zdůvodnění, doložení hodnocení. Stejně tak sdělení o tom, že určitý typ auta stojí u vchodu, funguje jako odpověď na uvedenou otázku jen za daných okolností; v jiné situaci a kontextu může jít o upozornění (před vchodem je zakázáno parkovat) nebo výpověď s jinou funkcí (smyslem). Je-li někdo dotázán *Líbil se ti Matrix dvojka?* a jeho odpověď bude *Ty triky byly fajn*, bude se tazatel, s ohledem na porušenou maximu kvantity, důvodně domnívat, že film jako celek se dotazovanému příliš nelíbil. Stejná replika v jiném kontextu (*Jaké byly triky v tom filmu?*) může být pochopena odlišně. Stupeň závislosti smyslu výpovědi na kontextu může být různě silný. Jestliže je odpovídající interpretace na kontextu silně závislá (platí jen pro určitý specifický kontext), jde o implikaturu **partikulární**, jedinečnou. Z příkladů uvedených k bodu 1 můžeme o partikulární implikatuře mluvit u výpovědi mluvící o barvě a typu auta. Naopak takový smysl výpovědi, který na kontextu závisí jen slabě (složka celkového smyslu, jejíž interpretace bude stejná za proměnlivých okolností), se zakládá na **zobecněné** implikatuře. O zobecněné (generalizované) implikatuře lze mluvit např. u většiny otázkových výpovědí, které se doslovně ptají na možnost nebo schopnost vykonat nějakou činnost, tedy na jednu z předběžných podmínek direktivního řečového aktu. Výpovědi typu *Můžeš mi podat nůžky? Můžete mi pohlídat ten kufr? Můžeš mi dát Janinu adresu?* jsou pravidelně interpretovány jako žádosti nebo prosby, aby adresát danou činnost vykonal; aby byly interpretovány jako skutečné otázky, vyžadovaly by speciální kontext a pravděpodobně předběžné upozornění adresátovi. Podle Levinsona (2000) je při interpretaci **každé** výpovědi uplatněna jak partikulární, tak zobecněná implikatura; rozdíl v jejich podílu na finální interpretaci je v tom, že zobecněná implikatura má povahu automatického (default), preferovaného závěru.

Zobecněná implikatura se podle Levinsona váže na „utterance-type“, typ výpovědi, kdežto partikulární implikatura je vlastností „utterance-token“, výpovědní události. Výpovědi tážící se na možnost a schopnost něco vykonat tento náhled splňují, jejich primární interpretace vskutku odpovídá ilokuční síle direktivní. Rozdíl mezi partikulární a zobecněnou implikaturou lze ukázat i na příkladu následujících dialogických výměn mezi účastníky např. podnikového večírku:

1. A: *Kolik je hodin?*

B: *Někteří hosté už odcházejí.*

Výpověď B má partikulární implikaturu „už je pozdě“ a zobecněnou implikaturu „ne všichni hosté už odcházejí“.

2. A: *Kde je Honza?*

B: *Někteří hosté už odcházejí.*

V příkladu 2 má výpověď B partikulární implikaturu „Honza už možná také odešel“, zobecněná implikatura je stejná, tj. „ne všichni hosté už odcházejí“.

Při tomto pohledu se fakticky postulují jakási mezirovina mezi jazykovým významem daným syntaktickou formou a lexikální náplní a smyslem konkrétní výpovědi v konkrétním jedinečném kontextu, a mění se tedy pohled na vztah sémantiky a pragmatiky.

ad 3. Skutečný smysl výpovědi lze v daném kontextu zrušit (odvolat)

To, co bylo implikováno v příkladech k bodu 1, může být v pokračování konverzace změněno. Na výpověď *Vždyť nic pořádného nehrajou* můžeme po chvíli navázat kupř. *No, na tu detektivku by se možná jít dalo* a tím původní odmítnutí odvolat, podobně odmítnutí kávy může být zrušeno pokračováním *Ale slabou bych možná ještě riskla*. Výpověď typu *Viděla jsem našeho souseda s nějakou ženskou* implikuje, že šlo o jinou ženu, než je sousedova manželka, výpověď však může mít pokračování *Asi to byla jeho žena, má teď jiný účes*, které původní implikaturu ruší. „Odvolatelnost“ implikatury však neznámá, že jde o pravidelný, vždy se vyskytující jev, který se v konverzaci nutně musí objevit. Možnost odvolat to, co bylo implikováno, je pouze potenciální, a hlavně ukazuje, že původní výpověď měla jiný než doslovný smysl. To, že můžeme odvolat význam, který byl konverzačně implikován, však neznámá, že se původní implikatura odstraní („opraví“) – v realizované výpovědi už zůstane. Neodstranitelné jsou především implikatury založené na maximě způsobu: ve sledu vět *Vyndal z kapsy klíče a otevřel dveře* je implikatura „otevřel dveře jedním z těchto vyndaných klíčů“ založena na uspořádání vět právě v uvedeném sledu; jestliže pořadí vět změním (*Otevřel dveře a vyndal z kapsy klíče*), žádná taková implikatura se neobjeví, naopak

implikujeme, že a) dveře nebyly zamčené, b) klíče byly od něčeho jiného než od zmíněných dveří.

ad 4. Skutečný smysl výpovědi se navrstvuje na její doslovný význam

To, že výpověď implicitně sděluje něco jiného, než co doslova říká, neznamená, že její původní, doslovný význam mizí. Konverzační implikaturou se k němu přidává další interpretace, zpravidla jde o jiný řečový akt (viz direktivní funkce jistých otázek), než je v potenciálu doslovné podoby. K tomu, že vlastní jazykový význam mizí, dochází pouze např. u idiomů, které lze považovat za „fosilní“ implikatury (*malovat čerta na zed', kopat někomu hrob, natáhnout bačkory*).

3.1. Celkový význam výpovědi se tedy skládá z několika složek:

celkový význam

co je presuponováno

co je komunikováno

explicitně

implicitně

konvenční

konverzační

implikatura

implikatura

zobecněná

partikulární

k. i.

k. i.

Podobné schéma se v různých variantách objevuje u Récanatiho (1997, s. 246–247) a u Levinsona (2000, s. 13). Na rozdíl od citovaných se domnívám, že s presupozicí/presupozicemi je třeba počítat jako se složkou významu (není odstranitelná) a že to, co je komunikováno, obsahuje doslovnou a nedoslovnou složku, tedy že „what is said“ a „what is meant“ nelze od sebe odtrhávat, resp. stavět do protikladu. Je ovšem otázka, nakolik jsou součástí toho, co je komunikováno explicitně, i zmíněné pragmaticky definované složky – s tím souvisí rozsah (podíl) tzv. explikatury ve vztahu k implikatuře. Z hlediska úplné interpretace výpovědi jsou relativně nejméně problematickými složkami (doslovný) jazykový význam, tj. propozice a její větná forma, a partikulární konverzační implikatura, protože ta je determinována kontextem jedinečné výpovědní události. Nejvíc teoretických námětů a sporů se týká konvenční implikatury a zobecněné konverzační implikatury, a to v souvislosti s oběma submaximami kvantity a s první a čtvrtou submaximou způsobu.

3.2. Konvenční implikatura se automaticky navrstvuje na doslovný význam výpovědi a podílí se na jejím celkovém významu spolu s konverzační implikaturou. Nesouvisí s pravdivostní hodnotou výpovědi a **není vyvozována** v souvislosti s porušováním konverzačních maxim, automaticky (konvenčně) se přidává k jednotlivým lexikálním jednotkám. V př. 3. b je konvenční implikaturou dán význam protikladu (kontrastu) signalizovaný spojkou *ale* – kdekoli se spojka *ale* vyskytne, klade spojené výroky nebo jejich části do protikladu, i když, jak ukazuje př. 3. a, o nutný protiklad nejde:

3. a *Pan X. Y. má tři domy a jedno auto.*

3. b *Pan X. Y. má tři domy, ale jedno auto.*

Vyjádřené „kladení do protikladu“ jako výsledek myšlenkové operace lze rovněž považovat za jeden z projevů řečového jednání, protože je to mluvčí, kdo prostřednictvím spojky *ale* jakožto vyjadřovacího prostředku prezentuje koexistující jevy nebo děje jako vzájemně kontrastní, kontroverzní nebo nekompatibilní, zpravidla na základě mimojazykové zkušenosti vytvářející jistá automatizovaná očekávání, nebo na základě konotovaných významů. U př. 3. b tedy jde o implikovaný význam „vlastní-li někdo tři domy, bylo by lze očekávat, že má víc než jedno auto“, podobná „nesplněná očekávání“ můžeme vidět v souvětích

4. a *Pozvali jsme ho, ale on nepřišel.*

4. b *Rozzlobilo ho to, ale děti nepotrestal.*

4. c *Měl hlad, ale nabídnutou večeři odmítl.*

Konotované významy jsou základem protikladných hodnocení typu

5. a *Ten svetr je pěkný, ale drahý.*

5. b *Jan je velmi inteligentní, ale neprůbojný.*

5. c *Ten hráč má mohutnou postavu, ale je velmi mrštný.*

V příkladech 5. a, b je základem protikladu to, že jedna z uváděných charakteristik má pozitivní, druhá negativní příznak, v příkladu 5. c jde o vlastnosti, které se primárně pokládají za neslučitelné. (Další varianty „kladení do protikladu“ se vyjadřují jinými spojkami a podrobně se popisují u syntaktických výkladů o tzv. odporovacím/adverzativním vztahu. Mnohé z nich, např. korekce, vyjadřovaná specializovanou spojkou *nýbrž*, však již představují vztah jiného typu a ke vztahům *a* vs. *ale* nepatří.)

3.2.1. Výrazným případem konvenční implikatury je užívání spojovacích výrazů a částic *dokonce*, *dokonce i*, *ba i*, *a nadto*, *ale dokonce*, *nebo aspoň*, *nejen – ale i*, *nejen že ne- – (ale) ani*. Tzv. stupňovací vztah se rovněž „navrstvuje“, zpravidla na vztah konjunkce. Předpokladem gradace je souběžná platnost členů skupiny, tedy jejich sloučení, případně uvádění dvou tvrzení do protikladu, blízké adverzativnosti, nebo také vztah slabě disjunktivní.

Uspořádání pojmenovávaných jevů nebo propozic do gradačního (častěji vzestupného, řidčeji sestupného) sledu je věcí subjektivního hodnocení produktora výpovědi. Srov.

- 6. a *Loni v létě jsme prošli pěšky Slovenské rudohoří a Nízké Tatry.* (prostá konjunkce)
- 6. b *Loni jsme prošli pěšky Slovenské rudohoří, ba i Nízké Tatry.* (gradace)
- 6. c *Nejen že mu léčba nepomohla, ale dokonce se přidaly další potíže.* (gradace s uvedením do protikladu)
- 6. d *Nejen že nezaplátil, on ani nepoděkoval.* (sestupná gradace s uvedením do protikladu)
- 6. e *Zajdi k nim, nebo aspoň zatelefonuj.* (sestupná gradace založená na slabé disjunkci)

V některých případech vzestupně gradující sled reflektuje např. konvencionalizované hodnocení sociální pozice osob, o nichž se mluví:

- 6. f *Účast přislíbili primátor, několik členů vlády, a dokonce i prezident republiky.*

Gradování typu 6. f může být založeno i na zcela subjektivním hodnocení mluvčího, může se např. zakládat na tom, kdo je v obecném povědomí momentálně hodnocen (např. bulvárním tiskem) jako význačnější „celebrita“: *Party se zúčastnili A. B., X. Y., ba i Karel Gott.*

Gradování je přítomno i tam, kde není užito specializovaných spojovacích výrazů. Příznačný je zde fakt, že mluvčí uspořádává sled výrazů podle stoupající nebo klesající intenzity nebo rozsahu lexikálního významu:

- 6. g *Zachoval se nepěkně, ošklivě, hnusně.*
- 6. h *Ta myšlenka ho neopouštěla na jediný den, na jedinou chvíli, na jedinou vteřinu.*

(U negradačních sledů je rozdíl v tom, zda za sebou následují jednotky vymezené vágně, nebo takové, které mají, alespoň některé z nich, přesné extenzivní vymezení. Negradační sled např. *Zachoval se ošklivě, hnusně, nepěkně* není negramatický ani nepřijatelný, ale sled *jediná vteřina, jediný den, jediná chvíle* sice není negramatický, ale z hlediska významového je chaotický. Na očekávání vzestupné gradace jsou založeny hříčky typu *Chytil jich (trpaslíků) dokonce šest, někdy i pět.*)

Konvencí rovněž je přikládat spojce *a* význam buďto simultánnosti (7. a), nebo časové následnosti (7. b) v závislosti na tom, jaké děje jsou spojovány:

- 7. a *Jana je v kuchyni a vaří čaj.*
- 7. b *Jana šla odpoledne do obchodu a koupila si svetr.*

Do př. 7. b se navíc vnáší implikatura „koupila si svetr ve zmíněném obchodě“, i když žádná složka tohoto souvětí podobnou interpretaci nenapovídá a při obráceném pořadí vět (*koupila si svetr a šla do obchodu*) by vnímateli vůbec nepřišla na mysl.

3.3. Na rozdíl od konverzační implikatury není konvenční implikatura zrušitelná (odvolatelná). Jestliže mluvčí řekne *Pan X. Y. má tři domy, ale jedno auto*, není možné uvedený protiklad odstranit, i když bude výpověď pokračovat např. *No, teď si kupuje další auto*. Konvenční implikatura je ovšem **odstranitelná** – jak jsme viděli u užívání spojky *ale* nebo částice *dokonce* aj.; mohou být nahrazeny spojkou *a* a na platnosti (pravdivosti) daného spojení se nic nezmění. S tímto názorem na konvenční implikaturu nesouhlasí Kent Bach

(2005) – celý koncept konvenční implikatury prohlašuje za mýtus. Podle jeho názoru je např. kladení do protikladu vždy nějak motivováno (např. konotacemi zmíněnými v příkladech 5. a–c) a odstranitelné je logicky, nikoli však pokud jde o smysl výpovědi. Říci o někom *Je chudý, ale počestný* má jiný smysl než *Je chudý a počestný* – výpověď obsahující spojku *ale* rovněž vnáší do výpovědi další smysl (konotace spojené s hodnocením „znevýhodněné“ sociální pozice a s osobnostní charakteristikou). Významy nesené tzv. konvenční implikaturou jsou podle K. Bacha součástí sémantiky spojovacích výrazů, jsou tudíž složkou sémantiky dané věty.

3.4. U kontextové charakteristiky implikatury jsme uvedli, že zobecněná konverzační implikatura má povahu automatické, preferované interpretace, která je ve výpovědi přítomna bez závislosti na konkrétním kontextu. Koncept zobecněné konverzační implikatury se opírá o první a druhou submaximu kvantity a o první a čtvrtou submaximu způsobu. První maxima kvantity („Make your contribution as informative as required for the purposes of the exchange“) se reformuluje jako „co není řečeno, není“, popř. „to, co neříkáš, není závažné“ a stavějí na ní tzv. skalární (stupňovitě) implikatury a tzv. klauzální implikatury. (Pojem skalární implikatury zavedl do teorie významu L. Horn na konci 80. let.) Vznik skalárních implikatur je podle Horna (i Levinsona (2000, s. 104–105)) dán jak strukturou slovní zásoby, tak i faktory pragmatickými. Lexikální výraz je nejen součástí řetězce synonym a homonym, ale také součástí jistého sémantického pole, ve kterém funguje jako jedna ze souboru alternativ. Mohou to být např. barvy <černá, bílá, červená...>, stromy <dub, javor, bříza, lípa...> apod. Jestliže mluvčí zvolí jeden výraz ze souboru, implikuje tím, že ostatní výrazy v daném případě neplatí – což se ovšem jeví jako předpoklad značně odvážný. Tj. jestliže např. na dotaz *Mluvíte španělsky?* dotázaná osoba odpoví *Mluvím portugalsky*, implicitně tím sděluje „nemluví španělsky“. U některých souborů se určité alternativy mohou jevit jako prominentní, informačně závažnější nebo „silnější“ (protože jsou jednoznačné). Výrazně tato kontrastnost vystupuje u kvantitativních výrazů (<*všichni, několik, nikdo, ne všichni*>) a u základních spojek (<*a, nebo, ani, jestliže, protože*>). Např. věta

8. *Několik chlapců přišlo.*

skalárně implikuje „ne všichni chlapci přišli“, protože *několik* je v kontrastu vůči „silnějšímu“ (jednoznačnému) *všichni*. Podobně to platí i u negativní sady <*nikdo, ne všichni*>. (Jestliže říkám *Ne všichni přišli*, znamená to, že (*ne*)*nikdo* přišel, tj. *někdo* přišel.)

Tyto skalární implikatury jsou metajazykové. Klasické škály (podle Horna) zahrnují kvantifikátory <*všichni, většina, mnoho, několik*>, modální výrazy <*nutný, možný*> <*nemožný, možný ne-*>, <*muset, mít, moci*>, adverbia <*vždycky, často, někdy*>, dokonce i slovesa: <*vědět,*

věřit, předpokládat>. Užití „slabší“ alternativy (vpravo) implikuje, že mluvčí nebyl v takové pozici, aby mohl užít alternativy „silnější“, přičemž „silnější“ alternativa je informačně bohatší. „Stupňovité“ výrazy zavádějí do věty kvantitativní implikatury: řeknu-li *Někteří Češi jsou vegetariáni*, znamená to zároveň *Někteří Češi nejsou vegetariáni*, *Někteří vegetariáni jsou Češi* a *Někteří vegetariáni nejsou Češi*. (Varianty: *Ne všichni Češi jsou vegetariáni* znamená jak *Někteří Češi jsou vegetariáni* i *Někteří Češi nejsou vegetariáni*.)

Užití „silné“ alternativy (výraz vlevo) však vytváří tvrzení s jednosměrným vztahem vyplývání: *Všichni buddhisté jsou vegetariáni / Každý buddhista je vegetarián* neznámá *Všichni vegetariáni jsou buddhisté* nebo *Každý vegetarián je buddhista* apod. *Každá matka je žena* neznámá *Každá žena je matka*. (Za zmínku stojí, že vzhledem k aktuálnímu členění (rozsahu tematické části) jsou české věty typu *Všichni studenti tomu nerozuměli* dvojznačné – mohou znamenat jak *Žádný student tomu nerozuměl* i *Ne všichni studenti tomu rozuměli*, tj. fakticky *Někteří studenti tomu nerozuměli* i *Někteří studenti tomu rozuměli*.)

Vztahy skalárních výrazů se exemplifikují vztahy v aristotelovském čtverci opozic, to je však problematika, která by si zasluhovala samostatnou studii.

3.4.1. Odstupňování alternativ může být dáno i pragmaticky, např. v dialogu o autogramiádě sportovců:

9. A: *Tak co, máš Nedvědův podpis?*

B: *Mám podpis X a podpis Y.*

je ve výpovědi B implicitně sděleno, že Nedvědův podpis nemá, a zároveň se implikuje, že v sadě alternativ <podpisy sportovců> byl podpis fotbalisty Nedvěda prestižně nejvyšší. (Pragmaticky motivované skalární implikatury však fakticky nejsou zobecněné, protože jsou podmíněny kontextem, patřily by tedy k implikaturám partikulárním.)

Pokud jde o spojky, v sadě <*a, nebo*> je (slabě) disjunktivní *nebo* „slabší“ než *a*, v sadě <*protože, jestliže*> je slabší *jestliže*. Implikatury zakládané spojkami se označují jako klauzální.

Věta

10. *Tvůj kufr je v předsíni nebo v šatně.*

klauzálně implikuje „mluvčí neví, kde kufr je“. Takovou implikaturu nemá souvětí

11. *Jeho kufry jsou v předsíni a v šatně.*

V takovém případě jsou místa výskytu kufrů mluvčímu známa, proto je *a* „silnější“.

Podobně souvětí

12. *Jestliže se na Marsu najde život, program vesmírného výzkumu dostane víc peněz.*

klauzálně implikuje „není jisté, zda je na Marsu život“, „život na Marsu možná je, možná není“. Užití „slabší“ alternativy implikuje, že nebylo možné užít alternativy silnější, že tedy poskytované „množství“ informace má svůj důvod. (Silnější alternativu by představovalo souvětí *Protože se na Marsu našel život, program ... dostane víc peněz*, nebo *Protože se na Marsu nenašel život, program ... nedostane víc peněz*. Tyto dva podtypy zobecněné implikatury se někdy označují jako **Q-implikatura** (kvantitativní).

3.5. Na druhé submaximě kvantitativní („Do not make your contribution more informative than is required“) staví **I-implikatura** (informativní). Druhou submaximu kvantitativní parafrázuje Levinson (2000, s. 37) jako „co je jednoduše vyjádřeno, je stereotypně exemplifikováno“, resp. tak, že to, co je možno považovat za dané, není potřeba říkat. Řadí se sem běžné interpretační stereotypy, např. interpretace *Vyndal klíče a odemkl* jako „napřed vyndal klíče a potom odemkl“, *Jan a Marie si koupili dům* jako „koupili jej spolu“. (Taková interpretace však nepřipadá v úvahu např. u věty *Američané a Sověti vypustili v r. 1962 družici*.) Podobně u zmnoženého objektu *Koupil ráno rohlíky a Lidové noviny* stereotypně interpretujeme „najednou“, popř. „jako jeden nákup“; tato interpretace však nepřipadá v úvahu v případě, kdy je z kontextu zřejmé, že pojmenování *Lidové noviny* referuje k Nakladatelství LN.

3.6. Tzv. **M-implikatura** staví na první a čtvrté submaximě způsobu. („Avoid obscurity of expression“, „Avoid prolixity“). Levinson (2000, s. 38) formuluje M-implikaturu jako „co je řečeno abnormálním způsobem, není normální“. Všechny parafráze a neobvyklá vyjádření tedy vnášejí do věty další významy, např. ve srovnání

13. a *Odemkl dveře*.

13. b *Podařilo se mu překonat odpor zámku*.

věta v pořadí druhá implikuje, že dveře nebyly otevřeny běžným způsobem. Podobně *létaující zvíře* je patrně méně obvyklé než pták, *osoba vyluzující zvuky* buď mluví, nebo zpívá, avšak nikoli uzuálním způsobem. Vždy jde o inferenci dodávající další informaci ke stereotypu. Informační implikatura nemá metajazykový charakter, avšak M-implikatura ano – právě proto, že se opírá o doslovné významy jazykových prostředků.

3.7. Pokud jde o vzájemný vztah a interakci zobecněných implikatur, pořadí (pokud jde o jejich závažnost pro preferované interpretace) je $Q > M > I$. Pořadí, v jakém zobecněné implikatury význam výpovědi obohacují, lze znázornit takto:

Q-implikatura   i. klauzální
                                  ii. skalární

M-implikatura

I-implikatura

Toto pojetí zobecněných konverzačních implikatur sleduje výklad Levinsonův (2000), u jiných autorů (Horn) se počítá např. pouze s Q-implikaturou a s M-implikaturou. V pracích takto zaměřených se implikatury chápou nejen jako interpretace výpovědí, ale především jako heuristické nástroje určené k poznání a popisu významu vět/výpovědí v obecnosti.

4. Další termín užívaný v souvislosti s „dointerpretováváním“ významu výpovědi je **konverzační implicitura**. Tento termín navrhuje Kent Bach (1991) – s jasným odkazem na Grice. Jde o to, že mluvčí ne vždy vyjadřuje to, co má na mysli, v úplnosti, přičemž adresát k plné interpretaci nemusí zapojovat implikaturu; rovněž zde nejde o obrazné vyjadřování. Např. řekne-li manžel manželce při odchodu z domu *Vrátím se později*, je zcela namístě interpretovat jeho výpověď jako sdělení, že se vrátí později téhož dne, ne v nějakou nespecifikovanou dobu „později v budoucnosti“. Podobně řeknu-li *Ještě jsem nesnídala*, bude taková výpověď běžně pochopena „dnes jsem ještě nesnídala“, nikoli „vůbec nikdy“. Intendovaný význam takové výpovědi by v tomto případě mohl být v úplnosti (explicitně) vyjádřen rozšířením, přidáním explicitního časového určení, např. *dnes, dnes večer* apod. V jiných případech, např. *Žáci jsou připraveni* nebo *Jitka má 10 minut zpoždění*, výpověď nevyjadřuje kompletní propozici. Je jasné, že existuje něco, k čemu jsou žáci připraveni, a také něco, ve vztahu k čemu má Jitka zpoždění. V takových případech je nutné význam výpovědi kompletovat, adresát si její „vlastní“ význam doplňuje z kontextu. Podstatné je, že takové výpovědi ani žádný výraz v nich nejsou užity jinak než v doslovném významu, rovněž zde nelze mluvit o „nepřímosti“ ve smyslu nepřímého řečového aktu. Uvedené příklady pouze nepředávají svůj kompletní smysl explicitně, jejich smysl zůstává implicitní. Pro dosažení explicitnosti musí být takové výpovědi rozšířeny nebo doplněny, nikoli však obohaceny, jak se tomu děje při uplatnění konverzační implikatury. Jak vidět, **implicitura** pokrývá přibližně tu oblast interpretace, kterou lingvisté z oblasti teorie relevance označují jako **explikaturu**. Již zde padla zmínka o tom, že explikatura, determinování toho, „co je řečeno“, zahrnuje identifikaci referentů, fixování deiktických výrazů, disambiguaci nejednoznačných výrazů, a rovněž rozeznání pragmaticky determinovaných složek výpovědi. Levinson (2000, s. 183–186) k tomu přidává „ellipsis unpacking“, doplnění (rozbalení) eliptických vyjádření, a „generality narrowing“, zúžení významu obecných výrazů. Determinování „doslova vyjádřené propozice“ se neřadí mezi implikatury, je však rovněž založeno na inferenčních procesech. V tomto pohledu se pak mění vztah sémantiky a pragmatiky a pragmatika (inferenční mechanismy) zasahuje do sémantické domény velmi výrazně. Např. ve sledu vět

14. *On je tolerantní milovník psů: Má rád některé kočky a psy.*

je struktura objektové fráze druhé věty dvojnásobná, vyžaduje tedy disambiguaci, pokud chceme jednoznačnou syntaktickou interpretaci:

- a) [[některé kočky] a psy]
- b) [některé [kočky a psy]]

V případě a) platí skalární Q-implikatura „má rád některé, ale ne všechny kočky“, kdežto psy má rád obecně, proto je taková interpretace v souladu s první větou (je milovník psů). V případě b) však platí skalární Q-implikatura (+ I-implikatura) „má rád některé, ale ne všechny kočky a některé, ale ne všechny psy“, což je s první větou v rozporu, tj. tato implikatura je nekonzistentní, a proto může, jako adekvátní syntaktická interpretace, platit pouze varianta a). Determinace indexových výrazů je silně ovlivněna I-implikaturou a principem relevance, tytéž principy se uplatňují u interpretace anafory. Tyto skutečnosti jsou významné pro celkové pojetí teorie významu, resp. pro to, co budeme považovat za složku sémantickou a co za složku pragmatickou, která je součástí komunikační kompetence.

LITERATURA

- BACH, K. (1991): Referential/Attributive. In: Davis, S. (ed.), *Pragmatics. A Reader*. New York, Oxford: Oxford University Press, s. 17–32.
- BACH, K. (2004): The Myth of Conventional Implicature. <http://userwww.sfsu.edu/~kbach>, 28. 12. 2004.
- BACH, K. (2005): The Top 10 Misconceptions about Implicature. <http://userwww.sfsu.edu/~kbach>, 10. 1. 2005.
- BLAKEMOREOVÁ, D. – CARSTONOVÁ, R: The pragmatics of sentential coordination with *and*. www.phon.ucl.ac.uk/home/robyn/home.htm
- CARSTONOVÁ, R. (1991): Implicature, explicature, and truth-theoretic semantics. In: Davis, S. (ed.), *Pragmatics. A Reader*. New York, Oxford: Oxford University Press, s. 33–51.
- CARSTONOVÁ, R. (2004): Review of Stephen C. Levinson *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. *Journal of Linguistics* 40, s. 181–186.
- GRICE, H. P. (1975): Logic and Conversation. In: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.), *Syntax and Semantics*. New York: Academic Press, s. 41–58.
- GRICE, H. P. (1991): Utterer's meaning, sentence-meaning and word-meaning. In: Davis, S. (ed.): *Pragmatics. A Reader*. New York, Oxford: Oxford University Press, s. 65–76.
- HAUGH, M. (2002): The intuitive basis of implicature. *Pragmatics*, vol 12/2, s. 117–134.
- HORN, L. (1996): Presupposition and Implicature. In: Leppin, S. (ed.), *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Oxford: Blackwell, s. 299–319.
- HORN, L. (1997): All John's children are as bald as the King of France: Existential Import and the Geometry of Opposition. *The Papers of California Linguistic Society* 33, s. 155–179.
- HORN, L. (2004): Implicature. In: Horn, L. – Ward, G. (eds.): *The Handbook of Pragmatics*, Oxford: Blackwell, s. 3–28.
- KEMPSON, R. (1993): Pragmatics: Language and communication. In: Aronoff, M. – Rees-Miller, J. (eds.): *The Handbook of Linguistics*. Oxford: Blackwell, s. 394–427.
- LEVINSON, S. C. (1983): *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- LEVINSON, S. C. (2000): *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge: M.I.T. Press.
- LEECH, G. (1983): *Principles of Pragmatics*. London and New York: Longman.
- RÉCANATI, F. (1991): The pragmatics of what is said. In: Davis, S. (ed.): *Pragmatics. A Reader*. New York, Oxford: Oxford University Press, s. 97–120.
- RÉCANATI, F. (1997): *Direct Reference*. Oxford: Blackwell.
- SPERBER, D. – WILSON, D. (1986): *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.

Kompoziční stereotypy a dopisové formule v současné korespondenci mládeže

ZDEŇKA HLADKÁ

V práci *Písemnosti v našem životě*¹ se jubilat společně s J. Hoffmannovou pokusili zmapovat problematiku jazyka a stylu korespondenčních textů. Šlo sice o příručku praktického zaměření, soustředující se na korespondenci oficiální, především administrativní a obchodní, autoři však nerezignovali ani na obecné lingvistické poučení o epistolárních textech, naznačili jejich klasifikační škálu od pólu komunikace formální až k ryze soukromé, uvedli zajímavosti z historie KORESPONDENCE i z korespondenčních aktivit známých osobností apod.

V této stati bychom rádi na jejich úsilí navázali malou deskriptivní sondou do oblasti korespondence soukromé, kterou lze považovat za jádro dopisového žánru. Speciálně se zaměříme na korespondenci mladých lidí, pro jejichž komunikaci je osobní přátelský dopis, kterým se chceme zabývat, zvláště typický. Budeme se opírat o analýzu náhodně vybraného vzorku 400 soukromých (kamarádských, rodinných a mileneckých) ručně psaných dopisů² z posledního desetiletí, jejichž pisateli byli většinou středoškoláci a vysokoškoláci ve věku do třiceti let, zhruba ze dvou třetin ženy.³

1. Úvod

Za hlavní rys soukromé přátelské korespondence lze považovat upřednostnění kontaktové funkce před funkcí sdělovací. Pisateli jde především o navázání, obnovení nebo – a to nejčastěji – o udržení kontaktu s adresátem, od něhož je momentálně prostorově odloučen, a nemůže s ním tedy vést přímý dialog. S méně či více vědomým zaměřením na tento cíl se autor dopisu snaží svůj komunikační protějšek co nejvíce zaujmout, potěšit ho a pobavit, projevit zájem o jeho svět, resp. ho vtáhnout do světa svého, do své bezprostředně prožívané skutečnosti. Zdůrazněnou kontaktovou funkcí se soukromá korespondence přibližuje zejména přátelské konverzaci, s níž ji spojuje celá řada společných rysů, byť v epistolárních textech

¹ Kraus, J. – Hoffmannová, O. (1996): *Písemnosti v našem životě*. Praha: Fortuna.

² Ručně psaný dopis po nástupu e-mailů a zejména SMS zpráv sice rychle mizí, určité pozice si však díky svému osobnějšímu charakteru zachovává, a to i v komunikaci mládeže. Oblíbený je zejména u ženských pisatelek.

³ Materiál byl vybrán z archivu korespondence vytvářeného od konce 90. let v Ústavu českého jazyka na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. O tento archiv se opírá i připravovaný elektronický korpus 2000 tradičních dopisů, 1000 e-mailů a 1000 SMS zpráv, jehož zpřístupnění odborné veřejnosti je plánováno na konec roku 2005.

poněkud regulovaných psanou formou komunikátu a také vzdáleností komunikačních partnerů. Vedle neformálnosti a relativní spontánnosti k těmto rysům patří subjektivní zabarvení a s ním související emocionalita projevu, dále implicitnost, dialogičnost (v dopisech realizovaná specifickým způsobem), užívání nespisovných prostředků, tematická neuspořádanost aj.⁴ V korespondenci mladých lidí je kontaktní funkce navíc posilována některými rysy typickými pro mluvu pubescentů a adolescentů, zejména snahou o nekonvenčnost, originalitu a vtipnost vyjadřování.⁵

Už z uvedených charakteristik vyplývá, že soukromé dopisy dávají značný prostor autorské individualitě a vyjadřovací bezprostřednosti. Teoreticky by se z toho dalo usuzovat, že jejich stavba a výběr jazykových prostředků nebudou příliš závislé na konvencích. Realita korespondenčních textů však ukazuje, že opak je pravdou. I dopisy zcela soukromého charakteru vždy tendovaly k zachování určitých stereotypů (v čase a prostoru v detailech proměnlivých, ale v mnohém stabilních), zejména v oblasti kompozičních postupů a epistolárních formulí. K hlavním důvodům této relativní stálosti patří zmíněná vše převažující kontaktní funkce korespondence. Protože autor soukromého dopisu svým textem většinou nechce sdělit nic víc, než že na adresáta myslí, zpravidla se nebrání užití připravené kompoziční struktury ani ustálených formulí, které mu tuto intenci pomohou vyjádřit „s co nejmenší námahou“ a zároveň zaručují, že také adresát bude jeho záměr na základě zkušenosti s podobnými texty (s textovým vzorem) správně interpretovat. Nejvýraznější je dodržování epistolárních konvencí v krátkých pozdravných a blahopřejných textech na pohlednicích, i v delším korespondenčním textu se však pisatel vcelku rád přidržuje přinejmenším tradiční kompozice, neboť tematická náplň dopisu (často minimální a roztržitá) dostatečnou oporu pro strukturaci textu neposkytuje. Korespondenční formule pak pisateli pomáhají nejen tím, že jsou mu k dispozici jako jakési polotovary pro vyjádření hlavní intence (např. pozdravné formule), ale i tím, že přispívají k posunům textu v kompozičních zlomech.

Cílem následující analýzy je přispět k poznání současné soukromé korespondence (konkrétně korespondence mládeže) a především zjistit, zda tradiční dopisové stereotypy mizí, mění se, nebo jsou nahrazovány stereotypy novými. Konkrétně se zaměříme na sledování kompozice dopisu, náplně jejích rámcových složek a uplatňování dopisových formulí.

⁴ Srov. Kraus, J. – Hoffmannová, J., d. cit. v pozn.1, s. 11.

⁵ Humor a tvůrčí přístup k jazyku patří k z nejtypičtějším rysům korespondence mládeže (srov. Hladká, Z. (2003): Humor a jazyková kreativita v soukromé korespondenci mladých lidí. In: *Sborník prací Filozoficko-přírodovědné fakulty Slezské univerzity v Opavě*, D 3, s. 66–72). Funkce humoru obecně, tedy nejen v korespondenci, je především fatická. Jeho cílem zpravidla není vysmát se nějakým událostem, ale vytvořit uvolněné prostředí pro vzájemný kontakt.

2. Analýza

V případě tradičního soukromého dopisu se základní členění textu na začátek, střed a konec diferencuje na (dále ještě členitelné) více či méně závazné složky, k nimž patří **a) lokalizace a datace, b) oslovení a pozdrav, c) úvod dopisu, d) vlastní obsah dopisu, e) závěr dopisu, f) pozdrav a podpis, g) postskriptum.**⁶

a) Lokalizace a datace

Zjištěné údaje: Tato část **chyběla** v **31 %**⁷ dopisů. V dopisech, v nichž se realizovala, byla nejčastěji umístěna v pravém okraji prvního řádku. Její dvě základní složky se objevily nejčastěji v kombinaci (odděleny čárkou i bez čárky), a to zcela většinou v pořadí: lokalizace, datace (*Hradec 4. 3. 96*). V případech s rozvinutějším aktualizacím vyjádřením místa se pořadí zpravidla obrátilo (*8. 7. 95, v Bocmanově staně*). Pokud byla jedna ze složek vynechána, byla to mnohem častěji lokalizace. Místní jméno v lokalizačním údaji mělo zhruba 4 x častěji podobu nominativu (*Brno*) než předložkového lokálu (*V Brně*). Datum mělo nejčastěji podobu typu *24. 1. 99*, případně *24. 1. 1999* (s mezerami za tečkami vyjadřujícími řadovou číslovku, častěji bez nich). Údaj o dataci byl v některých případech doplněn časovým upřesněním (určením hodiny, zcela ojediněle i minuty či vteřiny).

Lokalizační údaj se v sledovaném vzorku objevil ve **46 %** dopisů, **datace** v **67 %** dopisů a **blížejší časový údaj** v **6 %** dopisů. **Nefrekventovanější variantou** bylo spojení **místo + datum** (bez bližšího časového určení): **44 %** dopisů.

Příklady variací (včetně méně výrazných aktualizací neutrálního modelu): *Hradec 4. 3. 96; V Plzni 14.1.1997; 4. září v Mohelnici; Plzeň, 21.12., 2:40; IV.XII.MCMXCV; Čtvrtek 27. 5.; 1.11. 1997 21:45:15* (v textu pak *2.11. 1997 3:27:19*); *20.5. v 8.45 večer; Je neděle, asi deset minut před půlnocí.*

Příklady výraznějších aktualizací: *V Přerově, v pokoji, v posteli (sám); 7/12 napsáno dnes u nás doma; 11.9.95 na Marsu; 30.8. v nádherném městě; 8. 7. 95, v Bocmanově staně; 20:06-místního času, pravděpodobně 26.7. roku 2000 n. l.; 27 dní do počátku školního roku 20:41 – 21:20; Hólómóc (Pomóóc); September 96.*

Hodnocení: Téměř třetinová absence údaje o dataci a lokalizaci ukazuje, že nejde o zcela obligatorní složku dopisu. Přesné zakotvení v čase a prostoru je v osobní

⁶ Obdobná rámcová struktura je v korespondenci uplatňována po staletí. Dokládá to i citát z první česko-latinské učebnice epistolárního umění z 15. století, který přejímáme z práce Krause, J. a Hofmannové, J. (d. cit. v pozn. 1, s. 139): „Qui dictare putat, in prima parte salutatur, altera blanditur, sed tertia res appetitur. Quarta petit votum, claudit conclusio totum. [...] Kdo chce skládat dopis, v první části pozdraví, v druhé polichotí, v třetí pak ukáže, oč mu jde. Ve čtvrté vysloví žádost, závěr to všechno uzavře.“

⁷ Všechny procentuální údaje v článku se vždy znovu vztahují k počtu dopisů v celém vzorku. Citáty z dopisů zachovávají podobu originálu.

korespondenci méně důležité než např. v korespondenci obchodní či administrativní. Menší výskyt lokalizace ve srovnání s datací vychází z reality soukromého dopisu, v němž jde zpravidla o komunikaci partnerů, kteří o svém pobytu mají dostatečné informace. Pozice lokalizační je také častěji využívána k aktualizacím základního modelu nežli pozice datační. Cílem aktualizací je někdy jen narušení konvenčního vzoru a pobavení adresáta (... *na Marsu*), jindy posílení kontaktní funkce dopisu tím, že je adresát „vtáhnut“ do pisatelovy situace (*V Přerově, v pokoji, v posteli (sám)*). Podobnou funkci má přesné uvedení času v hodinách, minutách a sekundách (případně průběžné temporální glosování celého procesu psaní), umožňující adresátovi virtuální prožívání času, v němž dopis vzniká.

b) Pozdrav a oslovení

Zjištěné údaje: Tato část **chyběla** ve 2 % ručně psaných dopisů. V dopisech, v nichž se realizovala, byla nejčastěji umístěna na samostatném řádku (začínajícím většinou odsazením), který následoval po řádku s lokalizací a datací. Od následujícího textu byla oddělena vykřičníkem (47 %), čárkou (33 %), více vykřičníky (8 %), tečkou (2 %), žádnou interpunkcí (8 %).

Nejčastější variantou byla kombinace obou základních složek, a to v pořadí: pozdrav, oslovení (v tomto případě šlo zpravidla o jednoslovné oslovení bez přívlastku, vyjádřené nejčastěji křestním jménem nebo jeho hypokoristickou variantou, méně často přezdívkou, označením rodinného vztahu, označením reflektujícím pisatelův vztah k adresátovi, charakteristiku adresáta apod.), např. *Ahoj Peťo*. Pokud byla jedna ze složek vynechána, byl to většinou pozdrav (ten však byl v některých případech pouze přesunut do vlastního úvodu dopisu). Pokud byl dopis uveden jen oslovením bez pozdravu, mělo toto oslovení zpravidla strukturu: jednoslovný přívlastek a jméno (opět nejčastěji křestní jméno nebo jeho hypokoristická varianta, méně často přezdívka apod.), např. *Milá Jano*.

V sledovaném vzorku se **pozdrav** objevil v 82 % dopisů, **oslovení** v 96 % dopisů. Nejfrekventovanější varianta kombinující **pozdrav + oslovení (bez přívlastku)** se vyskytla v 78 % dopisů. Varianta pouhého **oslovení (se strukturou přívlastek a jméno)** se vyskytla ve 14 % dopisů. Ve zbývajících dopisech docházelo ke kombinacím uvedených struktur (např. *Ahoj milá Haničko; Milá Veroniko – nazdar brouku*), nebo naopak k osamostatnění jejich částí (*čau, čau, čau*) apod.

Nejčastější pozdravy: (v pořadí podle frekvence výskytu) *ahoj, čau, nazdar*; př. aktualizacích odvozenin od těchto pozdravů: *ahojky, ahojte, ahojkalajdáááá, čauky, čauvec, čauverek, nazdárek, zdárek, z darec*.

Příklady dalších jednoslovných pozdravů (včetně aktualizčních podob): *čus, čulísek, čusík busík, těpéro, zmařsud.*

Nejčastější (a téměř jediný) jednoslovný přívlastek v oslovení: *milá/y/i.* (Genderová poznámka: muži užívali oslovení s tímto přívlastkem pouze ve vztahu k ženám, zatímco ženy ho užívaly v podstatě bez ohledu na pohlaví adresáta.)

Příklady typů hypokoristik v oslovení: (neutrální podoba křestních jmen se vyskytla ve 21 % dopisů, hypokoristika v 58 % dopisů) *Marcelko, Simonko; Haničko, Janičko; Kristi, Marti; Jituš, Raduš; Peťo, Rad'ο; Haňule, Mišule; Katulko, Zdeňulko;* přechýlené podoby: *Evíku, Haňuláči, Marťasi;* př. výrazné aktualizace: *Jituličečinečinko.*⁸

Příklady jmen reflektujících pisatelův vztah k adresátovi, případně nějakou adresátovu charakteristiku: *básníku; beruško; brouku; človíčku; holčičko; invalido; koblížku; kočky; kolegyně; lásko; miláčku; myško; oslavenkyně; potvoro; potvůrko; prde; sluníčko; vílo; zlatíčko; zlato.*

Příklady výraznějších aktualizací: *Leni, Leňuli, jarní sněženko – bleduli; Čau, ježíš, nazdár, ahój, ty brďo vítej; Ahoj, zdraví Praha; Bud' pozdravena, Orchideji šumperského okresu; Moje sedmikráska krásná; Ahoj Markéto a Lenko nebo Lenko a Markéto? Takže budu muset vymyslet nějaké jiné oslovení, protože jinak byste se hádaly. Takže znovu. Ahojte mršky; Milá mi Peťo Vlastovko; Pohoda, Zuzko; Má milá, drahá, na lůžko upoutaná ...; Zdař baby! Dobré den cěrky; Hallo Kájo; Drahá Lady; Dear Magda; Zdravstvuj...; Šalom Nováci.*

Hodnocení: Tato část kompoziční struktury je v podstatě obligatorní (chyběla jen ve 2 % dopisů), přestože obě její složky (pozdrav i oslovení) jsou z hlediska věcné informace podobně jako lokalizační údaj spíše irelevantní. V případě pozdravu je to zřejmé, o jméně v oslovení by se dalo říct, že víceméně dubluje identifikační informaci z adresy. Hlavní funkce pozdravu a oslovení je tedy kontaktní a textotvorná. Z tohoto důvodu jsou nejčastěji užívány ustálené modely, do nichž se pouze dosadí jméno (*Ahoj...; Milá...*). Na druhé straně informační vyprázdňenost pozdravových a oslovovacích formulí vede pisatele k užívání citově zabarvených jazykových prostředků (hypokoristických variant křestních jmen, familiárních slov apod.) a ke kreativním obměnám ustálených stereotypů, např. k užití cizojazyčných prvků:⁹ *Dlouho jsem si lámal hlavu v marné snaze přijít s něčím neotřelým, zkoušel jsem nanečisto nejrůznější alternativy (Ahoj Lucie, Nazdar Lucie, Dear Lucy).*

⁸ Hypokoristickým variantám křestních jmen excerpovaným z korpusu soukromé korespondence připravovaného na FF MU v Brně se věnuje článek K. Osolsobě, *Hypokoristika v korpusu soukromé korespondence KSK*. SPFFBU, Brno 2005, v tisku.

⁹ Srov. Hladká, Z. (2003): Cizojazyčné prvky v korespondenci mladých lidí. *Naše řeč*, 86, s. 241–250.

c) Úvod dopisu

Zjištěné údaje: Výraznější podoba této části **chyběla** v **8 %** dopisů. Nejčastěji se objevily (v různých kombinacích nebo samostatně) následující složky: **1. poděkování za dopis (28 %)** nebo za něco jiného, s dopisem zpravidla souvisejícího, např. za zaslanou fotku apod. (6 %); **2. omluva, že pisatel dlouho nepsal nebo neodpověděl na dopis**, s uvedením důvodů nebo i bez nich (14 %); **3. pozdrav (7 %)**; **4. dotaz na to, jak se má adresát / jak prožil nějakou situaci (7 %)**; **5. navázání na předchozí dopis typu: dostal(a) jsem tvůj dopis, a tak ti píšu (6 %)**; **6. konkrétnější reakce na předchozí adresátův dopis nebo na jeho část (6 %)**; **7. úvod typu: právě jsem se rozhodl(a) ti napsat / nudím se, tak ti píšu (6 %)**; **8. preventivní omluva za nedostatky dopisu (4 %)**; **9. blahopřání (3 %)**; **10. vzpomínka (2 %)**.

Velmi časté v úvodní části dopisu je **uvedení do momentální situace pisatele** (*Je pondělí ráno a já Ti mezi učením bioly a psaním úkolu do angliny píšu dopis*). Obvyklé jsou i rozsáhlé **metareflexe vytvářeného dopisu, dopisování zúčastněných osob, případně psaní dopisů vůbec**: *Po dlouhé době jsem se odhodlala a usedám k papíru, abych ti napsala dopis. Jednak si už ani nepamatuji, kdy naposled jsme si napsaly a jednak ani nevím, kdy naposled jsem psala normální dopis. Docela mě mrzí, že tento typ komunikace dost upadá, protože mám pocit, že internet a mobily nás jednoho dne zadusí.*

Příklady častých obrátů: *dík za dopis / děkuji Ti za ...; omlouvám se, že... / promiň, že...; konečně (jsem našla čas...); pozdravuju Tě z... / posílám Ti pozdrav... / zdravím tě... / srdečně Tě zdravím...; jak se (pořád) máš / co děláš / co je u tebe nového / A co ty...; Doufám, že...; Dovol, abych... / Rád(a) bych... / chtěl(a) bych...*

Příklady výraznějších aktualizací: *Už je to tady! radujte se, veselte se. Konečně jsem sedla a píšu; Odpusť smrtelníkovi, že nenapsal dřív; Moc a moc a moc a moc a moc se styd'o-rud'o-omlouvám za svou nezodpovědnou nepsavost a neodepisovací nádchu zaspůsobenou jako obvykle zlým živočuchem časozroutem; Dík za brífek.*

Hodnocení: Také tato část kompoziční struktury dopisu je v podstatě obligatorní. Pokud chybí, pak většinou v dopisech, které mají věcný informativní ráz (a nejsou tedy typickými osobními dopisy), nebo v těch, kde autor hned po pozdravu spěchá s vyslovením emotivní reakce na nějaký čin adresáta (*Zdarec Kateřino (Katuško!) Jsi pěkná zmije, víš?; Milý Béd'o, ty jsi blbeček*). V některých případech je úvodní část dopisu, kombinující co nejvíce výše uvedených složek, téměř jediným obsahem epistolárního textu, středová sdělovací část víceméně chybí, takže úvod plynule přechází v závěr. Taková struktura je dalším dokladem primárnosti kontaktní funkce v osobních dopisech.

Tradiční úvodní dopisové formule, které užívala nebo ještě užívá starší generace (*Předem mého dopisu přijmi srdečný pozdrav a stálou vzpomínku*), z korespondence současné mládeže téměř vymizely. Protože však měly značný význam pro navázání kontaktu s adresátem, pro výstavbu textu a specifikaci žánru, nevytratily se úplně, ale bývají nahrazovány jednoduššími paralelami (*Předem mého dopisu Vás velice zdravím a směju se tomu, jak to těžko po mě přelouskáte; úvodem mého dopisu bych ti rád ještě jednou poděkoval*), případně individuálními aktualizacemi (*Předem mého dopisu strč si hlavu do lisu a sedni si na mísu; Než sklopíš svá krásná očka, nad těmito řádky přijmi srdečný pozdrav a stálou vzpomínku, na tebe!!!; V první řadě bych chtěl ocenit fakt, že jsi přistoupila na dialog se mnou (tuhle formulací chci být jen trošičku originální a nepsat ono časté „díky za dopis“, i když je to tak samozřejmě míněno).*

d) Vlastní obsah dopisu

Bylo již řečeno, že sdělovací funkce je v osobních dopisech upozaděna za funkcí kontaktní, takže střední obsahová část kompoziční struktury ztrácí na relevanci a může dokonce i **chybět (2 %)**. Většinou se však v dopisech v nějaké podobě přece jen objevuje. Někdy je ještě dále vnitřně členěna na jakýsi úvod, střed a závěr.

V **úvodní části** se mohou uplatnit některé složky, které jsou typické už pro vlastní úvod dopisu, zejména detailní exkurz do momentální situace pisatele (často uvedený iniciační formulí *Jak se máš? Já se mám dobře. Ted' právě...*) a konkrétnější reakce na předchozí adresátův dopis (*Mám ted' před sebou Tvůj dopis, tak se tak občas k něčemu vyjádřím*).

Pro **střední část** osobních přátelských dopisů je typické kumulování a chaotické řazení víceméně nedůležitých témat. Dopisy s jasným nosným tématem, jehož sdělení je hlavním motivem korespondenčního aktu, jsou spíše ojedinělé (patří k nim např. některé „au-pair dopisy“, vedené intencí sdělit něco o životě pisatele v cizině, dále dopisy, které řeší nějaký důležitý osobní problém nebo popisující významný zážitek; monotematické bývají také kratší dopisy vyzývající k účasti na určité akci, dopisy blahopřejné apod.). Nejčastěji se však témata střídají podobně jako v mluvené konverzaci, tzn. spontánně, podle momentálního myšlenkového toku pisatele. Objevují se tak asociační řetězce, tematické odbočky, návraty k už řečenému apod. Cílem je v podstatě pouze „zaplnit papír“. Uvolněnost tematické i kompoziční struktury střední obsahové části dopisu narůstá s mírou familiárnosti vztahu mezi pisatelem a adresátem a z hlediska sociolingvistických charakteristik je nejtypičtější pro dopisy teenagerů a zejména pro pisatelky ženského pohlaví (*Já taky píšu jako maková! Myšlenky mi lítají jedna přes druhou. A ted' to hlavní!*). Obecně pak platí, že dopisy s méně

koherentní stavbou se blíží běžné konverzaci i ve výrazových prostředcích, tzn. užívají např. víc expresiv, nespisovných prostředků apod.

I v dopisech kompozičně uvolněných mají však pisatelé snahu členit proud sdělovaných myšlenek do určitých úseků. Slouží jim k tomu především odstavce (v ručně psané korespondenci mládeže stále užívané) a některé víceméně ustálené obraty.

Nejčastější obraty s funkcí členicích signálů: *Tak čím bych mohla začít?; ted' Ti napíšu o...; a ted' to hlavní...; ted' k...; a ted' zas něco...; dále k ...; a co (Ty)...; a jak (ses měl / se máš)...; tak tedy...; co se týče...; opět se vracím k...; ještě jsem si vzpomněla...; Členicemi signály mohou být také výrazy reflektující přerušované psaní dopisu: *Ted' mě prosím na chvíli omluv / Ted' to na chvíli přeruším; Tak jsem zase tady / Tak už se opět hlásím.* (Jako zajímavost uvádíme ukázkou z dopisu, v němž pisatel zcela explicitně signalizuje přechody mezi tématy: *Určitě si kolo nevybírej podle barvy. Kolo se vybírá podle velikosti postavy a bankovního konta. Konec kola. Fotky docela vyšly, pošli mi, prosím, adresu na malou „Raduš“ at' ji můžu udělat k narozeninám aspoň malou radost. Kdy máš narozeniny ty? Konec narozenin. Alpy ti pošlu mailem ... Konec Alp.*)*

K tematické náplni soukromých dopisů současných mladých lidí je možno říci, že je velmi pestrá a vždy podmíněná individualitou pisatele a jeho osobním kontextem. Asi jediným sjednocujícím rysem většiny témat je jejich malá sdělovací závažnost.

Nejčastější témata: a) co pisatel právě dělá, co dělal v poslední době, co bude dělat v době nejbližší (34 %), b) co dělají příbuzní a především známí (48 %), c) škola (27 %), d) milostná problematika (26 %), d) vztahy s rodiči, přáteli (8 %), e) zdraví, většinou popis nemoci, která pisatele právě poutá na lůžko (13 %), f) akce, jichž se pisatel zúčastnil (10 %), g) šaty (9 %), h) počasí (9 %), ch) sport (3 %), i) duchovní otázky (4 %). Zvláštní oblast tvoří „dopisy z ...“, zejména z ciziny (např. au-pair dopisy a dopisy ze studií), ale i z tábora, z brigády, z dovolené, z vojny (celkem 13 %). Časté jsou dopisy z prázdnin (24 %). Ve 12 % dopisů se objevilo pozvání na nějakou akci. V 5 % dopisů se v hlavní obsahové části vyskytlo přání k Vánocům, novému roku, narozeninám, sňatku apod.

Z genderového hlediska se jako převážně ženská témata jeví: známí, škola, prázdniny, šaty; jako převážně mužská témata: sport, vojna, duchovní otázky. Téma milostných vztahů je oběma pohlavím blízké, rozdíl je však v tom, že v mužských dopisech se objevuje téměř výhradně v případech, kdy muž píše objektu své lásky, zatímco ženy rozebírají milostné vztahy i s třetí osobou. Nejuniverzálnějším tématem, překračujícím hranice rodové i věkové, je kontaktní téma: co právě dělám.

Velmi častá je v kompozici dopisů část, v níž pisatel signalizuje **přechod k závěru** dopisu (45 %).

Nejčastější obraty signalizující přechod k závěru dopisu: *už nemám co psát; nevím, co bych ještě napsal; jinak nic nového; to je ode mě asi všechno; můj dopis se chýlí ke konci; zatím končím; pro dnešek končím; dochází mi papír, takže budu končit; příště snad napíšu víc.* Epistolární formulí par excellence je velmi frekventované konstatování, jehož obsah ve většině případů nelze brát doslovně: *už musím končit.*

Příklady aktualizací: *Je na čase dnešní literární činnost ukončit; Jinak už nevím, co povzbudivého bych ti ještě sdělil. Snad jen to, že se za každých okolností snažím sedět rovně; Nemysli si, že budu psát něco víc.*

e) Závěr dopisu

V závěru dopisu se v různých kombinacích objevují nejčastěji složky: a) omluva za písmo, za obsah, pravopis, délku dopisu, za papír apod. (12 %): *omluv písmo a chyby; omlouvám se za...*, b) žádost o odpověď na dopis, příp. o jiný kontakt (30 %): *napiš / odepiš; ozvi se; dej o sobě vědět; doufám, že (se ozveš)*, c) přání adresátovi (41 % + 9 %): *měj se (krásně, hezky, pěkně, dobře, fajn); užívej si... / užij si...*, d) žádost o předání pozdravu někomu nebo něčemu (17 %): *pozdravuj (Katku / všechny... / Brno)*, e) rada adresátovi (4 %): *dávej na sebe pozor; opatruj se; (ne)uč se; nezlob*, f) explicitní ukončení, příp. rozloučení (3 %): *(S tím) končím; Loučím se*, g) příslib dalšího dopisu nebo setkání (3 %): *ozvu se; uvidíme se...; těším se na...*

Příklady aktualizací: *Omluvte, prosím, sníženou kvalitu rukopisu, závada není ve Vás; Pište, telefonujte, přijed'te!!!; Takže, Vlasto, take care and be good; Maj sa pekne; Měj se líp než já; Opovaž se mít špatně!; ...opatrujte se, milujte se a nemnožte se; Přeji ti hodně lásky a málo virů; Brzo napiš a pozor na tramvaj č. 13!; Končím, odcházím, neplačte, čau.*

f) Pozdrav a podpis

Tato část je opět v podstatě obligatorní, zcela **chyběla** jen ve 2 % dopisů. Pouze podpisem (tj. jménem, přezdívkou pisatele apod.) končilo 24 % dopisů. Nejčastější byla kombinace jednoduchého pozdravu s podpisem (43 %) a kombinace zájmena *Tvůj (Tvá)* s podpisem (8 %).

Nejfrekventovanější pozdravy: *(tak / zatím) ahoj, (tak / zatím) čau, zdar, s pozdravem, zdraví...*; jejich varianty: *ahojda, čaues, čauky, čauvec.*

Příklady dalších pozdravů: *pac a pusu, pá pá, tě pic, tě péro.*

Objevily se i jiné typy (např. *libá tě...; pusu posílá...; loučí se s Tebou...; objímá...*), složitější kombinace a aktualizace.

Příklady aktualizací: *S pozdravem Dukle zdar; Ahoj tvá krásná, hodná, milující, naivní, chytrá, impulzující Gina; Tož pro dnešek vše, rukulíbám milostpaní a Tebe zdravím; Nazdárek kašpárek; Naždár; Adieu, Au revoir; Tě péro Ty péro.*

g) Postskriptum

Postskriptum s explicitním označením P. S. (často i v pravopisně nesprávné podobě) se vyskytlo v **31 %** dopisů. Bez explicitního označení, ale v podobné funkci se obdobné přídatky k textu objevily ještě v dalších **12 %** dopisů. **9 %** dopisů provázely obrázky.

P. S. nejčastěji vyjadřovalo: a) žádost o prominutí chyb a písma, b) pozdrav třetí osobě, c) předání pozdravu od třetí osoby, d) upozornění na něco, co je k dopisu přiloženo, e) výzvu k odpovědi na dopis, f) nějaké přání adresátovi (*Ať ti to vyjde s tím tvým idolem!*), g) humornou říkačku, vtip, aluzi apod. (*Vždy s úsměvem!*), h) emotivní zvolání (*Nic lepšího než prázdniny!*). Objevily se i dopisy, jejichž pisatel teprve v P. S. sdělil jedinou podstatnou informaci, zatímco celý předchozí text obsahoval jen prázdná dopisová kliše. Časté bylo také násobení P. S. (v grafické podobě: P. S. 1, P. S. 2, ... ; PPS; ale též PSS).

3. Závěrem

Dá se říci, že tradiční kompozice dopisu (lokalizace a datace; oslovení a pozdrav; úvod; vlastní obsah; závěr; pozdrav a podpis; postskriptum) zůstává zachována i v současné korespondenci mládeže, alespoň v její ručně psané formě. Obligatorní jsou zejména ty kompoziční složky, které se zřetelně váží k základní, tj. kontaktní funkci soukromého dopisu (oslovení, úvodní a závěrečný pozdrav), relativně stabilní jsou také části, které se nejvíce podílejí na výstavbě textu (úvod, závěr dopisu), případně výrazně charakterizují žánr (postskriptum). Méně relevantními se zdají být složky související s funkcí sdělovací (např. lokalizace, ale i vlastní obsahová část dopisu).

Výraznějšími změnami nežli kompozice procházejí tradiční epistolární formule. Květnaté a zároveň značně desémantizované formule typu *Předem mého dopisu přijmi srdečný pozdrav a milou vzpomínku*, jejichž užití v zlomových místech dopisu bývalo v korespondenci starších generací v podstatě obligatorní, téměř vymizely. Statistické údaje naší analýzy však ukázaly, že se nevytratily úplně bez náhrady. Díky fatické, textotvorné i žánrotvorné funkčnosti mají své místo i v korespondenci současné mládeže, pouze poněkud změnily podobu. Jsou nahrazovány jednoduššími, méně nápadnými a mnohem méně uvědomovanými, přesto však opět modelovými a značně ustálenými obraty (respektive pouze takové obraty a formule z repertoáru starších generací přežívají), např. *Ahoj (Peťo), Dík za dopis, Už musím končit, Odpusť písmo a chyby, Tak zatím*. Speciální strategií, příznačnou

---

zejména pro mladé pisatele dopisů, je individuální tvůrčí variování ustálených modelů. Autoři takových aktualizací chtějí kromě vzpoury proti konvencím prezentovat svoji jazykovou kreativitu a zároveň se snaží zaujmout a pobavit adresáta.

Zásadnější proměny epistolárních stereotypů než ty, na které jsme upozornili na základě rozboru ručně psaných dopisů současné mládeže, přinesl v poslední době nástup elektronické korespondence. To je však téma pro samostatnou studii.

Příspěvek vznikl s podporou projektu GA ČR 405/03/0248 *Současná soukromá korespondence. Vytvoření databáze a zpracování vybraných jevů z pohledu lexikologicko-lexikografického a dialektologického*. Za pomoc při excerpci materiálu děkuji studentům semináře Jazyk a styl soukromé korespondence.

Kázání v čase „postmoderních“ Zacheů

(K rétorice a řečové kultuře Tomáše Halíka)

BOHUSLAV HOFFMANN

Do názvu našich poznámek k tématu rétorického žánru kázání v dnešním postmoderním světě jsme si vypůjčili slova či přímo titul dvou předních představitelů této problematiky. Postmoderní potomek Abrahamův Zacheus (původně bohatý vrchní celník, hříšník, jehož dům poctil svou návštěvou Ježíš, a uvedl jej na cestu spásy) je hlavním adresátem kázání a promluv duchovního správce univerzitního kostela Nejsvětějšího Salvátora v pražském Klementinu Tomáše Halíka, vydaných pod názvem *Oslovit Zachea* (2003). Rétorika a řečová kultura je vysokoškolské skriptum (učební text) napsané profesorem Univerzity Karlovy Jiřím Krausem a vydané v nakladatelství Karolinum (2004).

Oslovit Zachea je do literární podoby upravený a převedený výbor kázání, která pronesl T. Halík „za třináct let působení v univerzitním kostele Nejsvětějšího Salvátora v Praze“ (2003, s. 11). Tato salvátorská kázání (Postila) tvoří jádro výše uvedené knihy. Předchází mu však desítka „příležitostných promluv“ a uzavírá ho dvaadvacetiřetistránkový dovětek – „sled poznámek, otevřených otázek a reflexí kazatelských zkušeností“ (tamtéž, s. 12), jež autor příznačně nazval Kázání a tázání. Význam slova „uzavírá“ tu ovšem musíme chápat velmi podmíněně, protože leitmotivem celé knihy je jeho pravý opak: maximální otevřenost.

O žánru kázání se v Krausově knize **Rétorika a řečová kultura** píše na třech místech, a to v kapitolkách věnovaných řečovým žánrům a řečnickým útvarům argumentativním a přesvědčovacími. „*V kázáních, která mají povahu buď **homilie**, rozhovoru, instruktivního a namnoze též vzhledem k současníkům aktualizovaného výkladu smyslu Písma (odtud **homiletika**, kazatelství), nebo **kérygmatu**, zvěsti, prohlášení církevní autority (jako je tomu např. v epistolách svatého Pavla, které se kérygmaticky obracejí k raně křesťanským společenstvím), se různou měrou prosazují vlastnosti všech tří základních řečnických žánrů*“ (2004, s. 62) – rozuměj rétoriky delibrativní, forenzní a demonstrativní, epideiktické.

Vycházejí-li Krausovy charakteristiky tohoto typického žánru náboženské literatury z dosavadní tradice a historické zkušenosti (jako se např. na s. 62 uvádí zvláště forenzní rétorika, která se promítá do obrazů Boha jako soudce, či se na s. 125 vyzdvihuje

argumentační a přesvědčovací úloha kázání, jeho spjatost s rituální tradicí a náboženskou univerzalitou, autoritou církve, bible, světců, výročí, církevních obřadů apod.), jsou Halíkova kázání z konce 2. a počátku 3. tisíciletí značně odlišná.

Určité náznaky soudobé kazatelské rétoriky nalezneme ovšem už i v textu Krausovy knihy. Zvláště tam, kde autor píše, že je u „*současných kazatelů*“ patrná „*snaha přizpůsobit podání formě přátelského a důvěrného rozhovoru*“ (2004, s. 125), nebo tam, kde se snaží přiblížit nejnovější principy hermeneutiky, jak je zformulovali a uplatnili ve svých dílech J. Derrida, P. De Man či H. Bloom (tamtéž, s. 56–57). V souvislosti s pojetím De Manovým uvádí Kraus takové vlastnosti hermeneutického myšlení, které v jistém smyslu nalezneme i v Halíkových kazatelských a také přednáškových textech. Halík ve své kazatelské rétorice rovněž uplatňuje – a to ve značné míře „*možnost uchopovat figurativní, přenesené významy slova*“, také „*čtení považuje za činnost vysoce dramatickou a otevřenou*“ (Kraus 2004, s. 57).

Halíkovo pozdně moderní či lépe řečeno postmoderní hermeneutické myšlení je ovšem také pevně zakotveno v klasické křesťanské hermeneutické tradici výkladu smyslu bible a dalších církevních textů, zejména té, která souvisí s židovským i pozdějším křesťanským středověkým mysticismem, jež umožňuje „přímý“ styk s tajemstvím „neznámého“ Boha.

Pro Halíkovy texty jsou mj. velmi charakteristické i některé z dalších znaků, které uvádí Kraus v kapitole věnované elokuci a stylizaci při charakteristice moderní rétoriky, „*kteřá se soustřeďuje na kategorii zdobnosti a obraznosti (ornament), a to tropům a figurám*“ (2004, s. 81). „*Vlastní doménou tropů a figur je básnický jazyk, tyto prostředky však nepřestávají být zdrojem mnoha aktualizací a slovních hříček i v moderním řečnickém projevu*“ (tamtéž, s. 82).

Halíkův řečnický esteticky působivý styl bychom mohli vztáhnout i k termínu „šestý kánon“, resp. beletristická rétorika (srov. Kraus 2004, s. 88–91), který představuje podle Krausovy knihy „jednu z variant moderního vývoje rétoriky“ (tamtéž, s. 91).

Z hlediska těchto rysů moderní rétoriky jsou i Halíkova postmoderní (či pozdně moderní) kázání bohatě nasycena metaforickými a symbolickými obrazy, u nichž náš kazatel explicitně zdůrazňuje jejich „*citlivost k mnohoznačnosti světa, ... kterou si uchoval snad jen jazyk poezie*“ (Halík 2003, s. 196), a zkomponována z drobných epických žánrů, zejména z přirovnání rozvedených do krátkých vyprávění, jež bývají v poetikách definována jako podobenství, žánr tak typický pro biblický text; v oblibě má náš kazatel i anekdotu či pouhý jazykový vtíp. Anekdoty (židovské) a úsměvné historky se prolínají často Halíkovými kázáními. Tento stylový prvek dobře koresponduje s úsměvnou či lépe řečeno radostnou

interpretací Ježíšových příběhů. Někdy připojí k „vážnému“ kázání jen vtipný dodatek založený na slovní hříčce (např. když kázání o funkci pastýře a jeho ovečkách zakončí sdělením, že do jeho „ovčince“ přijde kardinál Vlk; pro ovečky dobrého pastýře Halíka to nebude představovat žádné nebezpečí, protože své ovečky neponechá „vlkovi – Vlkovi“ na pospas, zůstane s nimi po celou dobu „*společného rozhovoru*“ (2003, s. 277). „... *vždyť je psáno: Dobrý pastýř neopouští své ovce, když se přiblíží vlk...*“ (tamtéž, s. 278).

Všechny tyto výrazové a žánrové principy jsou v Halíkových ústech prostředky významově ambivalentní a polysémantické. Halík miluje i paradox, neboť „*paradoxní, dynamický a mnohorozměrný*“ má podle něho „*charakter sama skutečnost; život opravdu není utkán tak jako řetěz do sebe perfektně logicky zapadajících tvrzení*“ (tamtéž, s. 196), symboly – včetně těch nejtradičnějších, biblických (jako had, srdce, kříž aj.) „*mají často více stránek a více významů*“ (tamtéž, s. 197), v starých jazycích „*jedno slovo znamená jistou věc a zároveň její pravý opak*“ (tamtéž, s. 196). Z tohoto důvodu odmítá víceméně mechanické a standardizované alegorické přenosy (např. „pastýřů“ na kněze naší doby), jež byly dobré leda pro kázání v barokním stylu, od něhož se distancuje (srov. Halík 2003, s. 277). Odmítá i principy nejstarší křesťanské hermeneutiky, o níž píše J. Kraus ve výše jmenované knize (viz např. charakteristiku spisu O víře křesťanské a klasifikaci středověkých mystických exegetů, s. 54). Pro Halíkovo pojetí víry nestačí čtyřstupňová klasifikace výkladu biblického textu. Nevyhovuje mu ani výklad doslovný (somatický, historický, gramatický), ani alegorický, ani tropologický (morální), ani anagorický, nabádavý, protože víra je pro něho v prorocké tradici „*osobní akt, akt svobodné odpovědi na Boží volání a povolání. Víra je osobní volba, osobní rozhodnutí změnit svůj život, nedá se ‚dědit‘ jako náboženské zvyky*“ (tamtéž, s. 191).

Polysémantické, ambivalentní tropy preferuje proto, že i „*posvátné‘ samo je hluboce ambivalentní*“ (tamtéž, s. 197) a nelze je uchopit, vyložit a pochopit myšlením, které bylo „*zformováno aristotelskou logikou a novověkou vědou*“ (to se týká i „*západní racionální teologie, jež se po staletí snažila podle vzoru novověkého vědeckého jazyka přitesat i náboženství do podoby myšlenek ‚jasných a zřetelných‘*“; to podle něho nepomáhá „*hlouběji se zaposlouchat do tajemného tepu života*“ (tamtéž, s. 196).

Obzvlášť oblíbeným obrazem našeho postmoderního kazatele je metafora „*živého proudu*“, „*dynamika Božího Slova*“, protože „*v duchovním světě Bible se pravda děje, je to událost, dramatický děj, který zahrnuje i to, co velký křesťanský myslitel naší doby Paul Ricoeur nazývá ‚konflikt interpretací‘... Pravda... není, tam či onde‘, nýbrž ‚mezi námi‘ – je živá jako jiskra, vykřesaná při střetu dvou kamenů...*“ (tamtéž, s. 92).

Brilantní ukázkou konkrétní aplikace těchto teoretických principů může být kázání Čtvrtá neděle postní, k němuž byl výchozím textem úryvek z Janova evangelia, v němž Ježíš řekl Nikodémovi: „*Jako Mojžíš vyvýšil na poušti hada, tak musí být vyvýšen Syn člověka...*“ (Halík 2003, s. 195).

V souvislosti se symbolem hada vyzdvihuje Halík nejprve jeho ambivalentní význam a pointuje svou vstupní úvahu doporučením, abychom odložili „*mnohé ‚slovníky symbolů‘ a více uvolnili to, co možná dřímá v hlubinách naší představivosti*“ (tamtéž, s. 197).

Na to pak navazuje partií „konflikt interpretací“. Uvádí výklad „biologicko-psychologický“, homeopatický, dále ten, který nás chrání před děsivostí hada, umístíme-li jej co nejdál od úrovně našeho pohledu; jako třetí výklad uvádí interpretaci mytologickou; teprve poté přidává výklad svůj, jež opírá o svou vlastní profesní zkušenost psychologa.

Svým výkladem navazuje na Janovu paralelu Mojžíšova vyvýšení hada na poušti a vyvýšení Božího Syna-člověka na kříži a na jeho výklad, že „*ten, kdo s vírou pohlédne na kříž, na kterém bude ‚vyvýšen‘ Boží Syn, bude uzdraven od uštknutí hříchu a smrti a vejde do života*“ (tamtéž, s. 198).

Dříve než však podá svou interpretaci, položí postmoderní hermeneutik svým posluchačům kontaktní řečnickou otázku: „*Rozumíme tomu? Jak může ‚pohled na kříž‘ způsobit uzdravení a spásu, přijetí daru ‚věčného života‘?*“ (tamtéž, s. 198). Pro zodpovězení těchto otázek upnul svou soustředěnou pozornost k dalším symbolickým obrazům Janova evangelia. Především k Janovu přirovnání Ježíšova příchodu k příchodu světla a jeho kontrastního spojení s tmou a zlými skutky některých lidí: „*Každý totiž, kdo páchá zlo, nenávidí světlo a nejde ke světlu, aby jeho skutky nebyly odhaleny. Kdo však jedná podle pravdy, jde ke světlu, aby se ukázalo, že jeho skutky jsou vykonány v Bohu*“ (tamtéž, s. 195).

Halík ve skryté (zřejmě bezděčně) aluzi na titul knihy naší přední prozaičky Věry Linhartové Prostor k rozlišení (s tímto obrazem se setkáme v Halíkově postile ještě jednou na s. 166 v souvislosti s vymezením místa k tomu, abychom „*mohli pozorně naslouchat ‚hlasům‘ okolo nás i v našem nitru*“) rozvádí Janova slova v duchu hlubinné psychologie a také v intencích lingvistických a reminiscencí literárně beletristických. „*Hlubinná psychologie nám říká, že jsme často ‚opanováni svými stíny‘. Stínem se tu nazývá ta část naší bytosti, kterou nejsme ochotni ‚integrovat‘ ...*“ (tamtéž, s. 199).

V dalším kroku své interpretace přibírá Halík na pomoc lingvistiku. „*Druhý význam německého a latinského slova pro vinu (Schuld, debitum) je dluh. Je to tedy vše ‚co životu dlužíme‘, co jsme zanedbali, nerozvinuli... a vytěsnili, v čem jsme zůstali jednostranní. Je to naše stinná, temná a neprobádaná, nepřijatá stránka. Je to ‚temný bratr v nás samých‘, ten*

druhý v nás – často pravý opak našeho vědomého já, pan Hyde pro doktora Jackylla“ (tamtéž, s. 199).

Je velmi charakteristické pro Halíkův styl, že své texty sémanticky i esteticky funkčně „obohacuje“ o konkrétní příklady z literatury a kultury. Jeho kázání jsou jako goblén utkaný z pestrobarevných nití světové literatury a kultury od nejstarších dob po současnost, od starověké a středověké epochy teokratické až po plurativní, ba chaotickou éru doby moderní a postmoderní. Jen pro ilustraci připomeňme některá jména a texty, jež se v Halíkových kázáních a promluvách objevují velmi často: jsou to vedle textů biblických (starozákonních a novozákonních), svatého Pavla, svatého Augustina, filozofa F. Nietzscheho, J. kardinála Ratzingera (současného papeže Benedikta XVI.), psychiatra S. Freuda, zejména beletristé Homér, F. M. Dostojevskij, G. Greene a řada dalších.

Od obrazu temných stínů přechází náš interpret k obrazu typickému pro postmoderní literaturu: k obrazu zrcadla. A opět jej chápe v rovině metaforické či metonymické; v něm vidíme sice sebe sama, ale ve skutečnosti především svou odvrácenou tvář promítnutou do obrazu jiného. Takovým obrazem našich stínů, toho, co jsme ze svého obrazu vytěsnili, je podle Halíkova výkladu i ukřižovaný Ježíš. V tomto světle objasnil v čase blížících se Velikonoc ve svém kázání salvátorský kazatel symboliku Kristova kříže. Jako zrcadlo, v němž bychom si měli uvědomit své vlastní stíny a jež nás vyvede ze stínu iluzí o sobě a „unikání před pravdou a odpovědností...“ (Halík 2003, s. 202).

Třebaže jsme s pomocí Krausovy Rétoriky a řečové kultury vztahovali Halíkovy rétorické texty (zejména kázání, ale platí to i pro jeho knihu evropských přednášek k filozofii a sociologii dějin křesťanství nazvanou **Vzývání i nevzývání** – Halík 2004) především k moderní rétorice, domnívám se, že Tomáš Halík je kazatel a přednášeč, který překračuje hranice moderní rétorické kultury a stává se jedním z vrcholných představitelů duchovní rétoriky **postmoderní**, resp. rétoriky „přechodu od moderny k postmoderně“, jak se můžeme dočíst v jedné (cambridgeské) z jeho evropských přednášek, do jejíhož názvu nezastřeně použil termínu postmoderna: *Je postmoderní kultura postsekulární?* S tímto pojmem nezamlženě, ba naopak zcela programově pracuje v celém textu této přednášky (ale i v jiných svých rétoricko-literárních textech). V opoře o postmoderní filozofy (v poslední kapitole své „kazatelské“ knihy *Oslovit Zachea*, když odhaluje myšlenkové zdroje a inspirace svého teologicko-filozofického myšlení a rétorického vyjadřování, uvádí, že „v Oxfordu a v Cambridge jsem dostal vzácnou příležitost se blíže seznámit s postmoderními proudy ve filozofii a teologii, a to křesťanské i židovské“, s. 476) považuje „za klíčový pojem ‚postmoderny‘ ‚pluralitu světů‘, vůči níž je ‚postmoderna‘ vnímavá, je plodem nového způsobu

vidění – uvědomění si „střídání paradigmat“ v přístupu k světu“ (Halík 2004, s. 126). Tyto „velké proměny našeho světa – a proměny vnímání našeho světa... znamenají také otevření nového náboženského prostoru, nebo přesněji: otevření nového kulturního prostoru, nového socio-kulturního kontextu (či paradigmatu)...“ (tamtéž, s. 127).

Dominantním znakem (hodnotou) Halíkovy kazatelské a přednáškové rétoriky je absolutní antidogmatická otevřenost vůči světům pluralitního vidění, vnímání, myšlení, tázání, prozkoumávání, duchovního hledání, komunikování s „obyvateli více světů“, kteří mají „několik identit“ (2003, s. 469). Halík myslí především na náboženský pluralitní duchovní prostor a „na ty, kteří jsou ,na okraji‘ nebo i za viditelnými hranicemi církvi ...“, na „Zachee“ - lidi s upřímným duchovním zájmem, ale s jistým odstupem od církvi“ (tamtéž, s. 466), ale důležité je, že tento prostor a tyto lidi na okraji vnímá jako integrální součást mnohobarevného a různorodého kulturního prostoru a Zacheové jsou pro něho duchovní a kulturní „hledači“ všeho druhu“ (tamtéž, s. 465). Pro soudobé postmoderní myšlení T. Halíka je příznačné i to, že se veřejně distancuje od svého dřívějšího názoru, kdy Zachee občas zahrnoval do tzv. šedé zóny (termín hojně rozšířený v disidentském prostředí předlistopadového režimu). „Dnes však dobře vím, že tato ,zóna‘ vůbec není šedá, nýbrž hýří mnoha barvami. ,Oslovit Zachea‘ předpokládá také vnímat pestrost názorů a životních postojů lidí, kteří jsou ,věřícími s výhradami‘ nebo ,nevěřícími s výhradami‘ (tamtéž, s. 11–12). To jsou ti hlavní adresáti, posluchači jeho kázání a přednášek. Proto ani on sám, má-li dojít ke skutečné komunikaci mezi kazatelem (přednášejícím) a jeho výše charakterizovanými postmoderními Zachey, nemůže být kazatelem starého typu, který z vyvýšené kazatelně pateticky hlásá nebo zpoza katedry odtažitým vědeckým jazykem povýšenecky vykládá neměnnou odevždy a navždy danou pravdu, ale tím, kdo není jen Boží troubou (tj. Božím nástrojem), tím, kdo se dokáže vtipně stylizovat do skromné polohy božího trouby a vyjádřit tak „paradox mezi posvátností kazatelova poslání ... a mezi jeho lidskou omezeností...“ (tamtéž, s. 452 – tady odkazuje na knihu kázání evangelického kazatele Sváti Karáska).

V poslední kapitole své knihy kázání Oslovit Zachea vyzdvihuje vedle kazatelské především tazatelskou funkci kazatele („nejen káže, ale rovněž se táže“ – s. 451) a kázání přirovnává k stavění mostu nad propastí, jež „zeje... mezi světem Bible a naším světem“ (tamtéž, s. 458). Tuto propast vyhloubil překotný vývoj industriální společnosti odstartovaný zbožštěným rozumem a pojmenoval ji ústy svého Pošetilce, „herolda smrti Boha“ (Halík 2004, s. 321) ve své Radostné vědě F. Nietzsche už více než před sto lety tak rezolutně a překvapivě, že snad teprve dnes si alespoň částečně uvědomujeme dosah tohoto sdělení.

„*Bůh je mrtev, ... kostely jsou hrobkou a náhrobky boha,*“ píše Nietzsche (1992, s. 124 a 125). Na mrtvole křesťanského Boha pak vybuodovalo 20. století oltáře nových, moderních bohů blahobytu a pomíjivých radostí, mediální piedestaly pěveckých, politických, sportovních a jiných časově determinovaných a pomíjivých superstars – moderních a postmoderních velebohů. Skutečnost, že dnešní svět je opět plný známých (viditelných) bohů, a zároveň i víra v to, že navzdory Nietzscheovu výroku „*Bůh zajisté existuje přinejmenším v naší řeči a myslí*“ (Halík 2003, s. 334), inspirovala našeho postmoderního kazatele-tazatele k tomu, že vyhodnotil dnešní postmoderní situaci jako „*výzvu k ‚novému Areopagu‘*“ (Halík 2004, s. 329), jako „*otevření prostoru, v němž můžeme znovu slyšet Pavlovo evangelium*“ (tamtéž). A protože jde o kazatele-tazatele, klade za těmito výroky nikoliv tečku či zdvižený ukazováček vykřičníku, ale mnohem významnější a snad jedině dnešní pluralitní době adekvátní otazník. Jako výzvu k přemýšlení a konání postmoderních Zacheů. Právě v nich vidí T. Halík naději, která by nás mohla po sprintu moderního pokroku a smrti „*metafyzicko-morálního konceptu boha*“, jak nám ji oznámil Nietzsche a znovu novou interpretací připomněl T. Halík (2004, s. 336), navrátit nejen zpět ke křesťanským kořenům evropské kultury, ale zároveň a především k živému, osobnímu Bohu každého z nás, Bohu, který „*určitým způsobem ‚není‘ a určitým způsobem ‚je‘*“. Protože – tak jako smysl literárního díla i našeho života – se i Boží „*pravda děje*“ (tamtéž, s. 336), vyjevuje skrze příběhy a jejich fragmenty, skrze vyprávění a podobenství, v dialogu (nikoliv v monologu) kazatele – též jednoho ze Zacheů ponořeného stejně jako jeho potenciální posluchači do strastí a radostí každodenního, všedního života, s tím privilegiem ovšem, že může sice požívat milosti víry, ale není zbaven pochybností o sobě, světě, ostatních, i o víře; **vždyť Co je bez chvění, není pevné** (Halík 2002) – s těmi, kdož jsou s ním ochotni a „*schopni spolu-myslet a spolu-trpět*“, tázat se i pochybovat a „*snášet a přijímat dotírání a moc nevíry*“ (Joseph kardinál Ratzinger – dnes papež Benedikt XVI.; citát z motta k Halíkovi „*doslovu*“ Kázání a tázání v jeho předposlední knize vybraných kázání).

Právě „*dialog s životními otázkami*“ kazatelových posluchačů (Halík 2003, s. 487), „*hledání míst, kde se příběhy Bible prolínají s životními příběhy posluchačů*“ (tamtéž, s. 457), jsou další charakteristické znaky Halíkových kázání. To dobře koresponduje s již výše připomenutou beletristickou rétorikou a s trendem, kterým charakterizuje Halík i soudobou teologii, v níž „*se stále více prosazuje ‚narativní směr‘, který osvobozuje víru ze zakletého zámku strnulého systému metafyzických definic a katechismových pouček a vrací ji do jejího původního dynamického tvaru – do podoby ‚vyprávění‘*“ (tamtéž, s. 455–456).

Halíkova kázání (obdobně jako je tomu v Bibli) jsou prosycena příběhy ze života Krista, apoštolů a lidí, s nimiž komunikovali, a jejich interpretací. Ano. „*Tím základním, co máme k dispozici, je pestrý soubor příběhů...*“ (tamtéž, s. 456), ale k dispozici nám jsou i příběhy a portréty současných Zacheů; k některým z nich nebo o některých z nich také náš kazatel promlouval. Zejména první desítka jeho vybraných kázání je toho nejlepším dokladem. Tady dokázal opravdu komunikovat s různými Zachey včetně těch, jež by fundamentalisté a tradicionalisté považovali dozajista za neznabohy nebo alespoň velké hříšníky (O. Havlová, I. Diviš, V. Burian, J. Němec); je samozřejmé, že i žánrová podoba jeho promluv a kázání byla v těchto případech postmoderně variabilní.

Halík je si vědom vnitřní diference žánru kázání. Ví, že kázání je „*mostem mezi teologií, filozofií a literaturou*“, ví, že kázání „*dovuluje oscilovat mezi styly, blížit se tu teologické disputaci, tu mystické meditaci, tu prorocko-kritickému komentáři...*“ (tamtéž, s. 460); na jiném místě své metatextové reflexe píše, že jeho raná kázání ještě z dob jeho kněžské ilegality měla podobu „*rozpravy... u stolu v úzkém koužku přátel*“ (tamtéž, s. 460) apod. Některým svým „kázáním“ dává i podobu kondolenčního meditativního dopisu (*Což nevíte, že jsem musel hrát d'ábla?... Rodině a přátelům Jiřího Němce*), promluvu při uložení ostatků Vlasty Buriana na Vyšehradském hřbitově pojmenoval Pocta králi komiků a zároveň jí dal konkrétní podobu meditace o humoru, kázání o smrti nazval Vzpomínka na všechny věrné zemřelé apod.

Ze žánrového hlediska jsou tedy Halíkova kázání mnohobarevnou mozaikou. Ve svém základu jeho postily navazují vědomě na styl bible, resp. Nového zákona, o němž ostatně píše, že „*mnohé kapitoly Písma jsou vlastně přepisy a ozvuky kázání*“ (2003, s. 460). Z jeho propojování literárního, teologického a filozofického aspektu vyplývá, že jeho kázání nejsou nějakým samoučelným exhibicionistickým rétorickým výkonem, ale výtvozem především meditativním, vnitřně dialogickým, jak to koneckonců předurčilo i jím vybrané motto z Ratzingerova textu Bůh a svět.

Estetická hodnota Halíkových kázání a obecněji řečeno promluv (tak také nazval první kapitolu své „postily“), jejich ludičnost, stylová virtuosita, bohatost figur a tropů, citátů, aluzí a vůbec bohatá postmoderní intertextualita není žádným „*protipólem závažnosti řečového projevu*“, jak píše při charakteristice demonstrativní, epideiktické řeči ve své knize J. Kraus (2004, s. 60–61), ale právě naopak jeho závažnost značně umocňuje, zvláště tehdy, obrací-li se kazatel k Zacheům vzdělaným a múzicky disponovaným.

Při veškerém respektu k salvátorským kázáním T. Halíka mě jako jednoho ze Zacheů a jako člověka zabývajícího se celý život interpretací umělecké literatury z celé Halíkovy

knihy kázání nejvíce zaujala kázání „portrétní“, příležitostné promluvy věnované básníku I. Divišovi, filozofu J. Němcovi a králi komiků Vlastovi Burianovi. Snad mj. i proto, že právě oni se nejvíce podobali „Zacheům“ z románů G. Greena či některým z postav románů F. M. Dostojevského.

Nekrolog za I. Diviše propojil Tomáš Halík s „příběhem“ nevěřícího apoštola Tomáše a samozřejmě i s dominantním obrazem jeho kázání, jímž je kříž. Scelujícím motivem jsou lidské rány, jichž je třeba se dotýkat, má-li být naše víra opravdu hluboká, protože jen v nich lze zahlédnout boží tvář. „*V ranách jsi se dotkl tajemství spojení Boha a člověka ... Ježíš, který ukazuje své rány, nám dává odvahu neskrývat naše vlastní jizvy ... Básník toto pochopil a předstupoval před nás nahý, ukazoval nám svoje i naše rány, mokvající rozšklebené rány našeho století – ano, byl to obtížný člověk!...*“ (2003, s. 58). Výběrem několika Divišových veršů, jimiž pointoval své kázání při rekviem, nabídl T. Halík i jeden z klíčů k interpretaci Divišovy živé poezie plné dramatického napětí, bolestného zápasu usmířeného obrazem velehorských modrých jezer; a použil o „našem bratru Ivanovi“ obraz ze staré české velikonoční písně: „*Rány jeho jsou zhojeny, stkví se jak drahé kameny*“ (tamtéž, s. 60). Hrob tohoto básníka, s nímž to nemají ani čtenáři, ani bůh to neměl lehké, ale „*jistě ho lehkým neshledal*“ (tamtéž, s. 58), nalezneme na novodobém českém břevnovském Slavínu nedaleko hrobů emblematických osobností pozdně moderního času filozofa J. Patočky a zpěváka K. Kryla.

„*Těžký svým přátelům, kolegům, své rodině, své církvi, a především si sám sobě*“ (2003, s. 61) byl dozajista i filozof Jiří Němec, „*enfant terrible českého katolicismu*“ (tamtéž, s. 63). Čítával jsem ho od 60. let v Tváři i jinde a vnímal jako „*intelektuálního inspirátora*“, jak ho výstižně charakterizuje T. Halík. Posmrtnou masku mu snímá v kondolenčním dopise rodině a přátelům jako člověku, který to „*přehnal se svou svobodou*“ (tamtéž, s. 63). Náležitě ho vřadil i do adekvátního kontextu nekonvenčních věřících, jako byl J. Deml či jako jsou literární postavy „*ne-hrdinů*“ románů G. Greena. Nechybí ani přirovnání k „*hříšníkovi a hledači... augustinovskému nepokojnému srdci*“ (tamtéž, s. 62) Pro název svého textu zvolil Halík rovněž kontextově vhodný citát z díla S. Freuda: „*Což nevíte, že jsem musel hrát ďábla?*“ – a v textu dále doplňuje Freudovu myšlenku: „*aby druzí z toho mohli stavět nádherné katedrály*“ (tamtéž, s. 62).

A kázání – pocta-promluva – meditace věnovaná králi komiků Vlastovi Burianovi doplňuje „nepřímo“ i portrét našeho kazatele o velmi podstatnou dimenzi: smích, humor, vtip, radost... Smích jako „*modlitba, kterou definujeme jako ‚pozdvížení mysli k Bohu‘*“ (tamtéž, s. 67). V tomto textu vyslovil T. Halík nejen jeden z netradičních pohledů na osobnost Ježíše,

ale „definoval“ i podstatu své poetiky kazatele: „*Ježíš své učení nepředával v podobě katechismů a teologických traktátů, nýbrž převážně formou podobenství – krátkých příběhů ze života, které se svou strukturou názorně podobají židovským anekdotám; ne náhodou obojí uzrálo na stejném kmeni hebrejské moudrosti*“ (tamtéž, s. 66).

Tuto charakteristiku doplňuje ještě charakteristikou lingvistickou. Cituje názor ruského fyzika Nalimova o „*třech průlomech k pravdě, z nichž každý je spojen s jiným citoslovcem: AHA – když rozumově pochopím jádro zapeklitého problému, Ó – když v posvátném úžasu zmlknu před vznešeným tajemstvím a HAHA – když pochopím vtip*“ (tamtéž, s. 66). A dodává: „*Jsem přesvědčen, že při Ježíšových kázáních se ozývala všechna tři tato citoslovce a že my budeme vpravdě Kristovými učedníky až tehdy, až se v našich kostelích a sborech budou při hlásání víry opravdu ozývat všechna tři tato citoslovce, včetně osvobodivého HAHA*“ (tamtéž, s. 66).

V tomto osvobodivém smíchu HAHA slyší náš kazatel „*nádherný chorál Božího smíchu*“ (tamtéž, s. 67). Připojme jen paradoxně jako jinou variantu pluralitní doby postmoderní, že tento boží smích má dnes spíše než chorálovou absurdně a groteskně ironickou podobu kunderovského románového žertu a směšných lásek. Vždyť právě ironie „*odhaluje svět v jeho mnohoznačnosti*“, protože „*nás zbavuje jistot*“ (Kundera 1999, s. 18). A také smích boha je už od doby moderní smíchem ironickým, jenž je zcela protikladný božskému smíchu chorálovému.

LITERATURA

- HALÍK, T. (2002): *Co je bez chvění, není pevné. Labyrintem světa s vírou a pochybností*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HALÍK, T. (2003): *Oslovit Zachea*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HALÍK, T. (2004): *Vzýván i nevzýván. Evropské přednášky k filozofii a sociologii dějin křesťanství*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KRAUS, J. (2004): *Rétorika a řečová kultura*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum.
- KUNDERA, M. (1999): Slova. *Host*, XV, č. 8, s. 17–20.
- NIETZSCHE, F. (1992): *Radostná věda („la gaya scienza“)*. Praha: Československý spisovatel.

Operní dialogy o lásce a smrti

JANA HOFFMANNOVÁ

1. Považuji za nezbytné v úvodu zdůraznit, čím tento příspěvek je a čím být nemá.

Čím tedy je?

(a) Je textem věnovaným Jiřímu Krausovi – jako milovníkovi opery, se kterým se lze často na operních představeních setkat a kterého je možno slyšet, jak divácko-posluchačské zážitky zasvěceně a s gustom komentuje.

(b) Je také reakcí na to, že texty pro J. Krause připravujeme v dubnu a květnu 2005 – v období, kdy operymilovná Praha bez nadsázky žije uvedením Wagnerova „Ringu“ – velkolepé tetralogie Prsten Nibelungů.

A čím není?

(a) Ani dost málo není kvalifikovaným muzikologickým rozbohem. Omlouvám se tisíckrát za svou smělost: mám sice před sebou kupu nastřádaných operních programů a v nich texty libret, které jsou mou oblíbenou četbou – přitom však dobře vím, že libreto je neoddelitelně svázáno s operní hudbou a že s těmito texty nelze pracovat izolovaně. Přesto se neubráním tomu, abych se těmito zvláštními texty neprobírala, neporovnávala je, nevšímalá si jejich slovesných kvalit.

(b) V některých programech je obsažen i originální text libreta v italštině, francouzštině, němčině, ruštině či jiném jazyce, u klasických oper obvykle veršovaný. Ponechávám ale zcela stranou vztah českého překladu a originálu – i když je zajímavé, že někdy se uvádí autor *překlada do češtiny*, jindy se zdůrazňuje, že jde o překlad *prozaický*, jindy zase překlad *literární*... Touto stránkou věci se nezabývám, i když chovám hluboký obdiv k výkonům překladatelů, zejména některých renomovaných a osvědčených specialistů: např. Jana Panenky, schopného nově převádět libreta Traviaty či Carmen do veršů, do „řeči vázané“; nebo Jana P. Kučery, specialisty na Verdiho a Wagnera; či Marie Kronbergerové, která v poslední době přeložila z italštiny např. text Lucie di Lammermoor nebo Adriany Lecouvreur.

(c) Tato služba umění – i když často zároveň doprovázená autorstvím kvalitních odborných (historických, muzikologických, teatrologických) studií v programech, mj. od zmíněného Jana P. Kučery a dalších „překladatelů“, třeba V. Reittererové nebo M. Pospíšila – nebývá středem

zájmu. Větší pozornost obvykle vzbuzuje vztah libret k adaptovaným literárním předlohám: vždyť jejich autory jsou tak vynikající a zajímaví literáti jako třeba W. Scott, F. Schiller, A. S. Puškin, V. Hugo, A. Dumas ml., P. Mérimée, ale i G. Büchner, A. N. Ostrovskij či N. Leskov; z českých umělců mj. K. Sabina, E. Krásnohorská, G. Preissová, J. Kvapil, K. Čapek a mnozí další. Mnohokrát už byly rozebrány i přístupy skladatelů, kteří si svá libreta vytvářeli sami – tak vyhraněných a odlišných osobností, jako např. R. Wagner nebo L. Janáček. Ani touto stránkou věci se zde nezabývám.

(d) A konečně, čím tento příspěvek ještě není: není o operních komediích, veselohrách, vaudevillech, fraškách..., nýbrž především o operách, které zpracovávají tragické milostné příběhy.

2. Ve dnech, kdy napjatě očekáváme setkání s Wagnerovou tetralogií, si samozřejmě připomínáme dosavadní, spíše nečetné wagnerovské operní zážitky. Jeden je ale ještě poměrně čerstvý: dobře si pamatujeme inscenaci Tristana a Isoldy v pražském Národním divadle před pěti lety. Jak konstatuje Jan P. Kučera v úvodní studii programu, je tento Wagnerův Gesamtkunstwerk založen na „existenciálně hluboce významném spojení lásky a smrti“, které je u Wagnera zdůvodněno filozofií Schopenhauerovou. Wagner sám uváděl, že „polibek lásky je první zakoušení smrti“. Vždyť také zpracoval legendu, v níž Tristan a Isolda omylem vypijí „nápoj lásky a smrti“; a od té chvíle pro ně neexistuje nic než „naděje na smrt z lásky“ (jak píše T. Mann v eseji Tristan), na „láskyplnou smrt“, nic než touha „zemřít slastí“. Mystické spojení, prolnutí, prostoupení obou milenců (Tristan: „Ty jsi Tristan, / já jsem Isolda, / už nejsem Tristan!“ – Isolda: „Ty jsi Isolda, / já jsem Tristan, / už nejsem Isolda!“) je ztělesněno spojkou *a* („Nejmenuje se snad / naše láska Tristan / a – Isolda? / To sladké slůvko: a, / to ono váže / svazek naší lásky.“) Tato hypostazovaná spojka v sobě nekoncentruje jen spojení muže a ženy, ale také noci a dne („noc lásky“; „sladká noc“; „milostná tma“; „den a smrt / toutéž ranou / nám lásku uloupí“), skutečnosti a snu, minulosti a budoucnosti, věrnosti a nevěry – a především lásky a smrti. „Láska a smrt“ nazvali F. Halas a V. Holan svůj výbor z lidové poezie; bezpočtem uměleckých děl prochází tato emblematická dvojice, a právě operním libretům vévodí v nebyvalé míře. Dotkněme se jejího výskytu v těchto textech aspoň několika letnými postřehy. Pohybujeme se při tom na půdě modelových situací, archetypálních struktur, syžetových evergreenů (typu „velká láska přerušena násilným zásahem zvnějšku končí smrtí jednoho z milenců či obou milenců“).

3. Nejprve ke kompoziční a motivické výstavbě – k tomu, jak jsou v syžetech operních libret motivické trsy spojené s láskou a smrtí rozloženy a uspořádány, v jakých konstelacích a kontextech se objevují. Láska „šťastná“ (či aspoň šťastná posléze, po všech peripetiích) bývá spojena se smrtí „přirozenou“ – jako u tuberkulózních milenek Violetty (La Traviata) a Mimi (Bohéma) –, ale i se smrtí násilnou, když např. šťastně milující hrdinka musí přijmout smrt z ruky žárlivé sokyně (Cileova Adriana Lecouvreur). K lásce nešťastné, jednostranné se obvykle pojí smrt násilná, nejčastěji vražda. Tak jsou vražděny osoby, které překážejí naplnění milostné vášně (manžel a tchán Katěřiny v Šostakovičově Lady Macbeth Mcenského újezdu), ale hlavně nevěrné, zrádné milenky (don José zabíjí Carmen, Vojcek v opeře A. Berga svou Marii). Vůbec nevěra, zrada, žárlivost, pomsta lásce nepřije a přináší s sebou nebezpečí smrti. Ve znamení lásky skuteční ostatně i Kostelnička vraždu synka „pastorkyně“ Jenůfy. Sebevražda, další způsob násilné smrti, bývá sdružena s obětí: buď je to oběť z lásky (snaha zachránit milovanou bytost, dát přednost jejím zájmům), jako v případě Gildy v Rigolettovi, Aidy, Butterfly či otrokyně Liu v Turandot, nebo oběť spjatá s nadosobními cíli (blahem vlasti, národa), jako u Dvořákovy Vandy. Vraždy a sebevraždy mají nezřídka původ v mocenských intrikách a politických konfliktech; jako příklad může sloužit právě Vanda, ještě více další Dvořáková opera Dimitrij (s vraždou Xenie, dcery Borise Godunova), nebo Tosca. Často vede k sebevraždě neúnosná společenská situace a ubíjející, tísnivé poměry, nepřející lásce (Káťa Kabanová, Lady Macbeth Mcenského újezdu); nebo neslučitelnost dvou odlišných světů, kultur, do nichž milenci náleží (Butterfly, Rusalka). Hrobem lásky je i chorobná touha po penězích a společenském vzestupu (Piková dáma). Láska většinou nepřekoná ani odvěké nepřátelství znesvářených rodů; a jak to známe z Romea a Julie, i v Lucii z Lammermooru na to milenci doplátí životem. Někdy láska rozpoutá celý řetěz vzájemně provázaných smrtí (např. smrt Scarpia, Cavaradossiho a Toscy v Pucciniho opeře; nebo smrt hraběnky, Lízy a Heřmana v Pikové dámě). Neblahý je i konflikt lásky a povinnosti, který např. u vdaných žen nabývá různých podob: u královny Alžběty vítězí povinnost a závazky nad láskou k donu Carlosovi; Káťa Kabanová se poddává lásce, neřešitelný vnitřní rozpor však ústí v hrdinčinu sebevraždu; Katěřina Izmajlova – Lady Macbeth v slepé zamilovanosti vraždí manžela a tchána, kteří stojí v cestě naplnění její lásky. A máme-li se navrátit k výchozí dvojici Tristana a Isoldy, přivede nás k zamyšlení nad tím, kdy smrt milence rozdělí, rozloučí (Traviata, Bohéma, Tosca, Vanda, Dimitrij, Adriana Lecouvreur, Káťa Kabanová) a kdy je naopak spíše spojí (u Tristana a Isoldy jde o naprostou vzájemnou identifikaci obou milenců; Aidinou obětí jsou ve smrti spojeni Aida a Radames; vítaná smrt je už jedinou možností spojení Dalibora a Milady, či Rusalky a prince; Edgardo

hledá ve smrti spojení s Lucií di Lammermoor na nebesích, Heřman v Pikové dámě vidí v okamžiku smrti svou Lízu a usiluje o její odpuštění...).

4. Z tohoto víru či roztodivně namíchaného koktejlu lásky a smrti se v romantických a tragických operách vynořují některá vrcholná čísla – árie a zejména duety, milostné dvojzpěvy, v nichž každá dvojice jinak „opracovává“ ono fatální spojení. Někdy milenci hodnotí situaci stejně, sdílejí společné postoje, zpívají vlastně střídavě totéž (nebo jde jen o nepatrné textové obměny, variace). Jindy se jejich postoje více nebo méně liší, jejich hodnocení není identické. Srov. např. závěrečný dvojzpěv v Traviatě:

Violetta: Ó, já vím, že konec blízko je!	Alfredo: Ó, věř, Violetto, lásce mé!
Já musím odejít!	My budem spolu žít!
Vím, že krátce, krátce jen,	Vím, že v lásce, v lásce jen,
že mám jen krátce tady žít.	že v lásce máme spolu žít.
Jen věř, má smrt je zde	Tak neplač už a uvěř
a já mám krátce, jen krátce žít.	lásce mé, lásce mé.
Ach, můj Alfredo, já vím, že je mi	Jen ta pevnou víru dává
dávno dáno pouze krátce žít,	že spolu máme, že máme žít,
je dáno mi krátce žít!	že spolu, že spolu dál my máme žít.

Jak příznačné: jeden z dvojice zpívá o lásce, druhý o smrti; slovo „žít“ získává v paralelních výpovědích zcela odlišný význam; Alfredovu „v lásce“ zvukově odpovídá Violettinu „krátce“... Také v Kátě Kabanové zpívá vlastně Káťa o smrti a Boris o lásce, ale s odlišným akcentem než dvojice v Traviatě: úvahy ženské hrdinky o smrti jsou zapojeny do kontextu hříchu, viny, trestu.

Boris: Jak vás mám rád! Jak vás mám rád!

Katěrina: Vždyť víš, že toho hříchu neodčiním, nikdy neodčiním. Vždyť mi jako kámen padá na duši, jako kámen!

Boris: Neodhánějte mě, neodhánějte mě od sebe!

Katěrina: Proč jsi přišel, proč jsi přišel! Vždyť jsem vdaná žena, vždyť mám až do hrobu žít se svým mužem... Co to na sebe chystám? Ty chceš mojí zkáze?

Boris: Proč bych chtěl vaší zkáze? Když vás miluji víc než všechno na světě! Když vás miluji víc než všechno na světě!

(...)

Katěrina: Tak se mi zachtělo zemřít...
 Boris: Pročpak umírat, když je nám krásně žít?
 Katěrina: Nikoli, mně nelze žít!

(...)

Katěrina: Když jsem pro tebe se hříchu dopustila, proč netrpět!
 Boris: Nač na to pomýšlet!

V tomto dialogu o lásce a smrti jsou pozice obou aktérů snad ještě rozdílnější, než tomu bylo u Violetty a Alfreda: milenci si rozumějí (oba touží po milostném spojení) a zároveň si vůbec nerozumějí. Opět jinak je harmonie a hluboká disharmonie rozložena v duetu Dvořákovy Vandy a Slavoj: na pozadí společného zpěvu o krásném ránu a východu slunce vyvstává konflikt Vandina heroického odhodlání položit život na oltář vlasti (jak slíbila) a Slavojových zoufalých protestů:

Vanda: Jsem šťastna, že mne miluješ.
 Kdy život můj se rychle chýlí
 po štěstí prahnu v blahé chvíli.

(...)

Slavoj: Tím větší bol v mém srdci vychází,
 neb co mně celý svět je v době hrozné,
 kdy Vanda život pochovat chce v hrobě?

Vanda: Já bohům slavně přísahala,
 za vítězství jsem život dala,
 již nepatřím víc v tento svět!

Slavoj: Ty musíš, musíš žít.

Vanda: Ach ne, to nesmí být!

Všechny předchozí dialogy byly ovšem sjednoceny sdíleným milostným citem (kterému se staví do cesty pokaždé úplně jiná překážka). Jinak je tomu u slavného závěrečného dvojzpěvu Carmen a Josého. V ostře konfliktním dialogu opět zdánlivě zpívá jeden o lásce a druhý o smrti: Carmen od bývalého milence smrt očekává, jeho výhrůžky jsou spíše skryté, implicitní; smrt jako výraz žárlivosti a pomsty tak vlastně přichází z ruky toho, kdo celou dobu mluvil o lásce. Zde si neodpustím aspoň jednou předvést ukázky práce dvou různých překladatelů:

Carmen:

Ne!... Vím dobře, že přišla má chvíle...

Vím, že mě zabiješ,

ale živá či mrtvá...

Ne, ne... já ti neustoupím!

Proč se staráš o srdce,

které ti už nepatří?

Říkáš zbytečně,

že mě zbožňuješ...

Nic tím nezískáš!

Carmen:

Ne! Sic vím, co z toho vzejde,

však číň, co se ti zamane!

Věř, že mi o záchranu nejde,

já neustoupím, ne a ne!

K čemu říkat „Miluji tě!“,

už vyhasl srdce cit,

už zašel na úbytě;

já už nikdy nechci tvoje být!

Don José:

Už mě tedy nemiluješ?

Don José:

Nic ke mně necítíš?

Carmen:

Ne, už ne.

Carmen:

Ne, nic už necítím.

Don José:

Ale já tě ještě miluji, Carmen!

Zbožňuji tě!

Don José:

Však já, Carmen, tě v srdci nosím,

zbožňuji tě, o lásku prosím!

Carmen:

A k čemu to je? ... jen zbytečná slova.

(...)

Carmen:

K čemu to všechno je?

Zbytečné řečnění

(...)

Don José:

Ten muž, kterého teď oslavují,

je tvůj nový milenec!

(...)

Vím, že ho chceš zase vyhledat!

Miluješ ho?

Don José:

Ten, co ho oslavují,

je nový milenec!

(...)

Takže za ním míříš,

mluv... miluješ ho?

Carmen:
Miluji!... A i před smrtí to budu opakovat!

Carmen:
Miluji!
Tváří v tvář smrti kdybych stála
– **miluji ho** bych přísahala!

(Český prozaický překlad Zuzana Kmínková)

(Literární překlad Jan Panenka)

Bylo by třeba předložit celý tento dialog, abychom viděli, jak komplikovaně je v něm „hra o lásce a smrti“ rozvinuta. José vyznává Carmen lásku, pod povrchem jeho naléhavých výzev však čeká smrtelné nebezpečí; a také postupně přechází od oslovení „ó má Carmen“ k oslovením „nectná ženo“, „d’áblice“, „ty zmije“ (v jednom překladu) či „děvko“, „démone“ (ve druhém), aby se mu v úplném závěru láska a smrt definitivně tragicky propojila:

Don José:
Vsaďte mě do vězení...
To já jsem ji zabil!
Má zbožňovaná Carmen!

Don José:
Směle mě zatkněte!
Zabila ji má rána!
Ó Carmen!
Má Carmen milovaná!

Ve slovech Carmen je naproti tomu po celou dobu slyšet nezvratná předtucha smrti (tu jí přece prozradily už karty). I dívka však mluví zároveň o lásce, dokonce o dvou konkrétních láskách: o jedné věcně, chladně, odmítavě, o té druhé se zaníceným nadšením. A navíc bývá často zdůrazňováno, jak mistrně byl tento duet zasazen do prostředí před sevillskou arénou, v níž právě Escamillo vede vítězný zápas s býkem: zpěv sboru komentující porážku a umírání býka se tak stává působivou paralelou k ústřednímu dialogu, kterým na několika místech prolíná.

Zcela odlišný dialog – i když jde rovněž o scénu vraždy ze žárlivosti – spolu vedou v opeře A. Berga Vojcek a Marie. I zde je nejprve řeč o lásce (Vojckovo nostalgické: „Pamatuješ, jak dlouho to je, / co jsem tě poznal?... Jak sladce líbat umělas, Marie. / Že zaprodal bych hned třeba spásu svou, / kdybych častokrát zlíbat tě směl. / Nesmím však vícekrát.“), velmi rychle se však přechází k vraždě a závěrečným výkřikům obou aktérů (Marie: „Hrůza!“ – Vojcek: „Smrt!“). Je tu málo slov, zato je však celý rozhovor prostoupen dusnou, tíživou expresionistickou atmosférou, koncentrovanou ve střední části a v replikách

Marie: „Měsíc tam, jak rdí se!“ a Vojcka: „Jako ocel v krvi!“ Tato atmosféra je postupně budována v celé opeře, kterou prochází jednak symbolická rudá barva (v podobě plamenů, výhně, žáru; v podobě Mariiných rtů, které jsou „jako malina, jako rudý květ“; Vojcek „vidí svět v rudé barvě“), jednak motiv nože, blýskající se čepele (Vojcek: „před očima vždycky / cosi bleskne, jako čepel, / jako čepel nože...“). Ve výjevech následujících po vražedném dialogu pak Vojcka pronásleduje představa „červené stuhy“, resp. „rudého náhrdelníku“ kolem Mariina hrdla; v halucinacích se zbavuje nože, snaží se smývat krev, ale veškerá voda se mu proměňuje v krev; k tomu se opět „krvavě rdí měsíc“ a v hospodě z Vojcka všichni cítí, jak „čpí lidská krev“. Celý svět se tak pro nešťastného Vojcka utopil v krvi; toto libreto už lásku odromantizovalo, neposkytlo jí mnoho prostoru, smrt – evokovaná symboly krve a nože – postupně scénu a celé dění zcela ovládla.

Úplně jinak než například vášnivá a nezkrotná Carmen působí v rozhovorech o lásce a smrti Janáčkova (původně Čapkova) Elina Makropulos alias Emilia Marty. Albert Gregor jí nesčetněkrát opakuje: „já vás miluji“, „já vás miluji, že bych si maso rval z těla“; ona odpovídá studeně, bezcitně a lhostejně, čímž ho dohání k výhrůžkám („Emilie, asi vás zabiju“); a na poslední „já vás miluji“ reaguje příznačně: „Tedy zab se. Och, kdybys věděl, jak je mi všechno jedno!“ A stejný cynismus vyvěrá z její nelidské nesmrtelnosti i v dialogu s Jaroslavem Prusem, který jí v pláči sděluje: „Janek vás miloval! Zabil se pro vás!“ Na tuto zprávu o lásce a smrti Prusova mladičkého syna Emilia reaguje: „Bah, tolik se jich zabíjí!... Copak já za to mohu?“

Dialogy různosměrně oscilující mezi láskou a smrtí však nemají vždy pouhé dva účastníky, a nejde vždy o jejich bezprostřední rozhovor. V Pucciniho Bohémě například rozmlouvá Rudolf s přítelem Marcelem: vyznává se mu z lásky k Mimi a zároveň se mu zoufale svěřuje s obavami, že sdílení jeho chudoby a života v nouzi nemocnou Mimi zabíjí. Mimi tento rozhovor v úkrytu, bez vědomí Rudolfa vyslechne; její komentáře zasahují (z pohledu diváka) do dialogu obou mužů a pohybují se od překvapeného „Mám zemřít?“ až po přesvědčené „Bože, ach Bože!... To je konec! Musím zemřít.“ – Dialog dvou podivných, smutných milenců Laca a Jenůfy v Její pastorkyni je sice přece jen o lásce, o plánech na společnou budoucnost; smrtí ho však poznamenávají reakce přítomné Kostelničky, pramenící z jejího pocitu viny, vzpomínek na vraždu nemluvněte a předtuchy trestu („Co to venku hučí, naříká?... Zavřte okno!... Jako by sem smrt načuhovala!“).

5. Pokud bychom v textech libret sledovali vyloženě lexikálně sémantické výseče, rozprostřené kolem stěžejních výrazů láska a smrt, bylo by možno zachytit jejich přebohaté

obsazení. Na pólu láska jsou to např. oslovení *lásko má, má lásko jediná, má věčná lásko, má nevěsto, drahá, můj miláčku, má sladká milovaná, má dívka nad vše drahá, srdce moje, radosti moje, štěstí moje, živote můj, ty můj drahý živote, hvězdo mého života, můj poklade, posvátný můj klenote*, či v Pikové dámě Heřmanovo opakované *krasavice, bohyně, anděli!* Patří sem formulace, jež mají charakter vyznání (*miluji tě; zbožňuji tě; přísahám na naši lásku; horoucí vášeň ve mně plane; nikdy na tebe nezapomenu, má lásko; mé srdce půjde / zůstane s tebou; jsem věčně tvá; v srdci tě nosím*) či výzev (*utěš se; pohlédni na mne; vyslechni mě; polib mě; líbej mě; zůstaň při mně; přitiskni mě k srdci; pospěš v náruč něžnou; ty musíš věřit lásce mé; v mou lásku důvěřuj, vždy po mém boku stůj; věrnost, lásku zachovej*). Láska je ústy milenců charakterizována jako *pravá, čistá, nekonečná, nesmrtelná, přemocná, vroucí, něžná* či *ohnivá*. V souvislosti s ní mluví zamilovaní o *rajském blahu, neskonalém blahu, nevýslovném štěstí, věčném svazku duší, o citu rozeplání či lásky zaplanutí*. A ještě několik milostných vyjádření: *ty jsi má láska, tys život můj celý; milující srdce je chrámem a oltářem; tvá slova neskonalým blahem pro duši mou; co duši mou tak slastně vířilo; z tvých úst má duše nektar pila; ve tvém oku potěšení / blaho rajske spočívá; jediné to srdce ždání / může láska tvá mi dát; když zřím v oko tvoje / tu v blaha moři / můj duch se noří...* Často se milenci se svými problémy utíkají k Bohu: *dobry Bože, slitovny Bože; Bože, ochraň nás; Bože, utěš toto krásné srdce; ať nás spojí Bůh na nebi; ale také ó, bože lásky!* Na opačném pólu, který představuje agónie lásky, se často mluví o *bolesti, zradě, prokletí*, a právě o smrti: *má smrt je zde; musím zemřít; smrt je tak blízka; konec blízko je; krutý konec se blíží; já už zemřu záhy; musím odejít; život můj se rychle chýlí; smrt bledá sáhla na mne pravici; zahub mě, mně nelze žít...*

Zvlášť zajímavé jsou ovšem pro nás formulace, v nichž jsou láska a smrt bezprostředně a nedílně spojeny. Při podrobné analýze by bylo možno je rozmístit na škále mezi tristanovským absolutním splynutím, ztotožněním a mezi vztahem ambivalentním až ostře protikladným; některá spojení mají spíše charakter paradoxu, oxymóra... *Jen mrazivá smrt / ukončí naši lásku* (v Lucii z Lammermooru). *Umírám láskou u tvých nohou* (Don Carlos). *Ach ne, svůj život / opustím snadno, / ale své lásky / se nevzdám nikdy* (Ismael v Nabuccovi). *Svatebním ložem / vám bude jen hrob* (vyhrožuje v Nabuccovi Abigail). *Pro lásku zemřít / jen má duše touží... I v poslední své chvíli budu tvá* (Gilda v Rigolettovi). *Již oběť dokonána, / již láska pochována* (Dimitrij). Sbor v Turandot zpívá: *Chtěl jsi žít láskou / a zatím chystají tmavý hrob! / Každý, kdo chtěl žít s Turandot, / kráčí vstříc smrti!... Místo vzývaného žaru lásky / jej čeká jistě chladný hrob!*

Celou sérii spojení typu „ta láska ti přinese smrt“ vložil libretista do úst Aidě, ale i Radamovi a Amneris: *Můžu přát Radamovi smrt, / když ho tolik miluji? – Strašná láska, / rozlom moje srdce, / přej mi smrt! – Láska, která tě rozhněvala, / najde svůj konec v hrobě. – Zemřít? Ach, ty musíš žít! Žít jen pro mou lásku. – Kněže, ty víš, že jsem milovala / muže, kterého zabiješ. – Chceš zemřít z lásky ke mně? – Moje láska tě zabila. Až po Aidino závěrečné: Už se k nám blíží / zářivý anděl smrti... vyneseme nás k věčné radosti... tam čeká nesmrtelná láska.*

Mezi láskou a smrtí se bezmocně zmlátají i Adriana Lecouvreur s Mauriziem v závěru Cileovy opery. Směřují od vzletných, snivých, obrazných vyjádření (*Naše láska se postaví osudu / unikne smrti ve zlatém snu; nebo Zdálo se mi, že v těch sladkých květech tvá láska zemřela*) až k nárazu kruté reality: *On mě miluje! – Nechci umřít! / Proč mám zemřít? Chci žít jeho láskou!*

Důvěrně známý je nám ostatně závěr Rusalky: *... milenkou tvojí kdysi jsem byla – / ale teď jsem jen smrtí tvou! ... Láska má zmrazí všechny cit, / musím tě, musím zahubit!* Iká Rusalka a princ souhlasí: *Líbej mne, líbej, mír mi přej /... do smrti třeba mě ulíbej / ... nechci se vrátit, zemru rád / ... umírám šťasten, umírám ve tvém objetí!*

A není snad ani možno ještě neocitovat ono dokonalé prostoupení Tristana a Isoldy, lásky a smrti: *Tak zemřeme, / abychom nerozděleni, / spojeni věčně, / bez konce, / bez probuzení, / bez úzkosti, / bez jména, / láskou obestřeni / sobě oddáni byli / a jen své lásce žili.*

6. Ještě snad malou poznámku k tomu, jak jsou v tomto někdy souboji, někdy spíše splývání lásky a smrti rozloženy role žen a mužů. V duchu operní konvence spíše tradičně: s ženskými hrdinkami je spojena pasivita, sebeobětování... Zřejmě má pravdu rakouský režisér Lucie di Lammermoor ve Státní opeře Anton Nekovar, když charakterizuje protagonistku své inscenace: „Lucie nejedná svobodně, její vůle je určována druhými. A co mě velmi fascinuje, je to, že tento aspekt je aktuální dodnes. Ženám se často naslouchá teprve, když onemocní, umírají nebo zešílí. Ofélie může pravdu říci jenom jako šílená... Ani Lucie by bez šílenství nemohla svůj protest sdělit...“ A když už jsme u této problematiky genderové či snad mužsko-ženské, vzpomeňme ještě na odvěké problémy se Smetanovým Daliborem, které se promítly i do kontroverzního přijetí poslední inscenace v Národním divadle. Její režisér J. A. Pitínský také příznačně vybral do programu z „úvah nad Daliborem“ výroky typu: „Smetana pojal (třeba neuvědoměle) poměr ku Zdeňkovi čistě homosexuálně“ (Radikální listy, 1897, autor neuveden); výroky o Daliborově „seladonském sentimentalismu“, „rozkošnictví, s nímž se kochá v upomínce na zemřelého přítele“, „chorobném žáru

rozblouznělosti, vůči němuž láska k Miladě... hraje úlohu nepřírozeně podřízenou“ (F. V. Krejčí 1924).

7. Není možno se zde už zabývat tím, jak vypadá dialog mezi láskou a smrtí v současných operách; i když by to bylo zajímavé, vzpomeneme-li třeba na sérii inscenací minimalistických oper, které nám v posledních letech v Praze tandem Daniel Dvořák – Jiří Nekvasil nabídl. Našli bychom v nich pochopitelně polohy civilnější, nepatetické, výrazově střídme; taková je v krásné árii např. reakce Marilyn Klinghofferové na zprávu o smrti jejího manžela zabitého teroristy (J. Adams: Smrt Klinghoffer):

Já jsem to nezaznamenala.

A Leon Klinghoffer,

můj manžel,

můj nejlepší přítel,

je zabit nějakým pankáčem,

zatímco já myslím na to a na ono,

slyším výstřel

a přeždu to.

Dívám se do nebe

a žvaním.

Proč jsem nic nevěděla?

Autorem další minimalistické opery nedávno uvedené v Praze je M. Nyman; jeho dílo *Man and Boy*: dada obsahuje několik jímavě milých scén, kdy se německý dadaista Kurt Schwitters v poválečném Londýně naivně nešikovným, až dětinským způsobem pokouší o sblížení s anglickou vdovou, matkou chlapce Michaela. Jejich dialogy patří do našeho výběru, protože se odehrávají na pozadí právě skončené války a ve stínu smrti (manžel Angličanky ve válce zahynul). Kromě toho ono opatrné sblížování dvou starších lidí (z nichž zvláště žena velmi dbá na to, aby si nezahladila) vrcholí v den, kdy si spolu vyjdou zatančit si tango – jak říká Kurt, „pomalý tanec plný vášně / a neodvratné smrti“. Pojetí lásky (a vlastně i smrti) je zde dadaistické a zároveň minimalistické: vždyť „podle DADA – / vlastní podstatou milování / je vůbec nemilovat“. Žena se snaží zůstat při zemi, chovat se realisticky a zdrženlivě: proto partnerovi zakazuje veškeré *hovadiny*, *vylomeniny*, *techtle mechtle*. Na jeho dvoření odpovídá: „Takové řeči nechci poslouchat. / Způsobil jste, že se teď červenám / jako hloupá kráva.“ K půvabu těchto dialogů přispívá, že v nich překladatel nejen vhodně

zvolil uvedené a další výrazy z kolokviální češtiny, ale ponechal v nich i některé nosné výrazy anglické a německé. Kurt vysvětluje ženě, že je jeho *arr* („ženám, které miluji, říkám ‚arrs‘“) a jeho *wantee* („někdo mimořádný, / po kom momentálně toužím“), ale vzápětí se ptá, zda jí může říkat *Mutti*; a oba se roztomile dohadují, zda „über doings“ je něco podobného jako „nichts Anrühiges dabei“.

Nakonec si dovolím zmínit se o opeře, která před rokem při pražském uvedení vyvolala kontroverzní reakce operních fandů, v anketě kritiků však získala cenu A. Radoka za „Hru roku“. Hokejová „operní fantazie“ Nagano sem sice zdánlivě nepatří, protože jsem se nezajímala o operní komedie. Domnívám se však, že kruh se jistým způsobem uzavře, když ukázu, jak může být v současné opeře milostný dialog klasické opery parodován (v tomto případě zásluhou vstupu osobitého humoru Jaroslava Duška, jednoho z autorů libreta, do operního světa). Nagano obsahuje dva „milostné dvojzpěvy“, týkající se lásky českého brankáře Hniličky a japonské gejši – divačky. Hniličkovy repliky obsahují kromě archaických milostných rekvizit dokonce i italštinu, jazyk nejopernější:

Když tu jsem pocítil něžné šípy zraku
 Jak blesk mnou prošlehla sličnost tváře té
 Té, té neznámé
 (...)
 O, cara mia bellissima
 O, cara mia, mia, cara bellissima!
 O, bella bellissima mia!

Druhý dvojzpěv je založen podobně; parodický a shazující záměr libretistů je však ještě posílen dalším komponentem dialogu, totiž triviálními vstupy Hniličkových rodičů (zejména matky), Čecháčků, kteří sledují dění v Naganu doma u televize a piva:

Hnilička:	Ach, zas ta neznámá šípy zraku bodá Lapá mě v síť své sítnice
Máma:	Podívej, jak po něm jede
Hnilička:	V té síti houpá mne, houpá, houpá, houpá
Máma:	To není holka pro něj...
Divačka:	Áááá
Hnilička:	O, cara mia gracila Bellissima mia, mia

Máma: A kde by bydleli?
 (...)

 Divačka Já Jáponka a ty Čech
 Já ponka a ty Čech

 Máma: A co jí uvařím?
 Jak se s ní domluvím, domluvím?

 Táta: Ty máš furt něco...

8. Uvažovat nad tímto specifickým slovesným materiálem by samozřejmě bylo možno ještě dlouho, chtělo by se přibírat další a další texty... Úmyslně jsem např. ponechala stranou i aspekt hodnotový, hodnotící; ale při četbě těchto ukázek si každý z nás uvědomí, že některé milostné dialogy – zejména z nejoblíbenějších oper českých – se nám opravdu „zadřely pod kůži“, „přischli jsme k nim...“, nikdy na ně nezapomeneme. Většinou je to jistě dáno kvalitami hudebními, melodickými, ale někdy i básnickými, poetickými. Naproti tomu jsou i libreta, která se evidentně nepovedla už v době svého vzniku a dnes nás svou starožitnou dikcí a klopotnou výrazovou nemotorností téměř odstrašují. Co s nimi? Má pro dnešního diváka smysl takové české opery uvádět, a v jaké podobě? Lze oddělit estetickou hodnotu hudby od úrovně textu? Občasné pokusy o převedení starých textů do současné češtiny, o jejich jazykovou aktualizaci nemají na různých ustláno a obvykle se o nich pouze uvažuje, ale nebývají realizovány. (Při poslední inscenaci Dalibora se uvažovalo – nakonec bezvysledně – o tom, zda libreto nemá přebásnit Ivan Wernisch či Jiří Suchý. Dosud nebylo využito ani existující přebásnění tohoto libreta od Rudolfa Vonáska.¹) Zcela jinou pozici mají ovšem překlady zahraničních oper, jež jsou u nás uváděny v originále a překlad je pro nás jen pomůckou, za niž jsme upřímně vděční. Samostatný problém tu asi také představuje skutečnost, že překladatel má produkovat i text vhodný pro titulkovací zařízení.

Pokračování těchto úvah však už nechám na každém jednotlivém laskavém čtenáři – zejména pokud se zajímá o operu. Já mohu jen neskromně doufat, že tento příspěvek aspoň trochu potěší, či spíše pobaví jubilanta; a velmi skromně doufat, že si ho nepřečte nikdo ze skutečných znalců opery.

¹ Za tuto informaci, jakož i za laskavé přehlédnutí mého textu, děkuji kolegovi dr. Janu Králíkovi, CSc. Jemu také vděčím za upozornění na práci Kurta Honolky *Na počátku bylo libreto* (Praha: Supraphon, 1967), kde se autor podrobně zabývá např. jednotlivými libretisty G. Verdiho či unikátním spojením „básníka slova“ a „básníka tónů“ v osobnosti R. Wagnera. Do knihy K. Honolky byla navíc zařazena i kapitola o českých překladech světových oper od Ladislava Šípa.

PRAMENY

- Adams, John: *The Death of Klinghoffer* (Smrt Klinghoffera). Libreto Alice Goodman, český překlad Vlasta Reittererová. Národní divadlo 2003.
- Berg, Alban: *Woyzeck*. Libreto Alban Berg podle hry Woyzeck Georga Büchnera; český překlad Ferdinand Pujman. Národní divadlo 2001.
- Bizet, Georges: *Carmen*. Libreto Henri Meilhac a Ludovic Halévy podle novely Prospera Mériméa; literární překlad (podle recitativní verze E. Girauda) Jan Panenka. Národní divadlo 1999.
- Bizet, Georges: *Carmen*. Libreto Henri Meilhac a Ludovic Halévy podle novely Prospera Mériméa; český prozaický překlad Zuzana Kmínková. Státní opera 2004.
- Cilea, Francesco: *Adriana Lecouvreur*. Libreto Arturo Colautti podle dramatu Eugèna Scriba a Ernesta-Wilfrida Legouvée; český překlad Marie Kronbergerová. Národní divadlo 2004.
- Čajkovskij, Petr Iljič: *Piková dáma*. Libreto Modest Iljič Čajkovskij podle novely A. S. Puškina; český prozaický překlad Naděžda Dalešická. Státní opera 2004.
- Donizetti, Gaetano: *Lucia di Lammermoor*. Libreto Salvatore Cammarano podle románu sira Waltera Scotta; český prozaický překlad Marie Kronbergerová. Státní opera 2004.
- Dvořák, Antonín: *Dimitrij*. Libreto Marie Červinková-Riegrová. Státní opera 2004.
- Dvořák, Antonín: *Rusalka*. Libreto Jaroslav Kvapil. Národní divadlo 1998.
- Dvořák, Antonín: *Vanda*. Libreto František Zákřejs podle románu Juliana Surzyckého, který přeložil Václav Beneš-Šumavský. Národní divadlo 2004.
- Janáček, Leoš: *Její pastorkyňa*. Libreto Leoš Janáček podle dramatu Gabriely Preissové. Národní divadlo 1997.
- Janáček, Leoš: *Káťa Kabanová*. Libreto Leoš Janáček podle dramatu A. N. Ostrovského v překladu Vincence Červinky. Národní divadlo 1992.
- Janáček, Leoš: *Věc Makropulos*. Libreto Leoš Janáček podle komedie Karla Čapka. Státní hudební vydavatelství, Praha 1961.
- Nyman, Michael: *Man and Boy: Dada*. Libreto Michael Hastings. Národní divadlo 2004.
- Puccini, Giacomo: *La Bohème*. Libreto Giuseppe Giacosa a Luigi Illica podle románu Henri Murgera; překlad Mojmir Weimann. Národní divadlo 1992.
- Puccini, Giacomo: *Madam Butterfly*. Libreto Giuseppe Giacosa a Luigi Illica podle Johna Luthera Longa a Davida Belasca; překlad Eva Bezděková. Smetanovo divadlo 1985.
- Puccini, Giacomo: *Tosca*. Libreto Giuseppe Giacosa a Luigi Illica podle dramatu Victoriena Sardoua; literární překlad Jan P. Kučera. Národní divadlo 2000.
- Puccini, Giacomo: *Turandot*. Libreto Giuseppe Adami a Renato Simoni podle dramatu Carla Gozziho; prozaický převod Miloslav Pospíšil. Státní opera 1995.
- Smetana, Bedřich: *Čertova stěna*. Libreto Eliška Krásnohorská. Národní divadlo 2001.
- Smetana, Bedřich: *Dalibor*. Libreto Josef Wenzig a Ervin Špindler. Národní divadlo 2001.
- Smolka, Martin: *Nagano*. Libreto Jaroslav Dušek a Martin Smolka. Národní divadlo 2004.
- Šostakovič, Dmitrij Dmitrijevič: *Lady Macbeth Mcenského újezdu (Katěrina Izmajlova)*. Libreto Alexandr Preis a Dmitrij Šostakovič podle novely Nikolaje Leskova; literární překlad Blanka Mrázková. Národní divadlo 2000.
- Verdi, Giuseppe: *Aida*. Libreto Antonio Ghislanzoni, přeložil Jan P. Kučera. Státní opera 1994.
- Verdi, Giuseppe: *Don Carlos*. Libreto Josephe Méry a Camille du Locle podle dramatu Friedricha Schillera, italský překlad Achille de Lauzieres a Angelo Zardini, konečná verze libreta Antonio Ghislanzoni; český prozaický překlad Jan P. Kučera. Státní opera 1999.
- Verdi, Giuseppe: *La Traviata*. Libreto Francesco Maria Piave podle románu Alexandra Dumase ml.; přeložil Jan Panenka. Národní divadlo 1998.

Verdi, Giuseppe: *Nabucco*. Libreto Temistocle Solera, překlad Teodora Šrubaře upravil Jan P. Kučera. Státní opera 1993.

Verdi, Giuseppe: *Rigoletto*. Libreto Francesco Maria Piave podle hry Victora Huga; přeložil Rudolf Vonásek. Státní opera 1998.

Wagner, Richard: *Tristan a Isolda*. Libreto Richard Wagner, překlad Jan P. Kučera. Národní divadlo 2000.

Funkce zájmen v právních komunikátech

EVA HOŠNOVÁ

Právní komunikáty patří k těm typům verbálních komunikátů, které se vyznačují složitou tektonikou i svébytným užitím jazykových prostředků (v této souvislosti se také užívá pojem „právní jazyk“ ve smyslu specifického funkčního jazyka v rámci jazyka národního – srov. např. Kořenský 1997, s. 84). Proto považujeme za důležité – a to zejména v současné době, kdy náš právní systém prochází významnou přestavbou též v souvislosti se vstupem České republiky do Evropské unie – abychom jazykové stránce právních komunikátů věnovali pozornost.

V tomto příspěvku se pokusíme zamyslet nad problematikou užití pronomín, a to především ze dvou důvodů:

- a) J. Kořenský, který na právních komunikátech vzniklých v první polovině devadesátých let 20. století prověřoval kvantitativní údaje M. Těšitelové týkající se administrativního stylu (viz Těšitelová 1985), konstatuje, že jeho výzkumy právních komunikátů základní tendence administrativního stylu potvrzují, avšak s dílčími odchylkami. „Především jde o relativně vysoký výskyt zájmen v právních textech“ (Kořenský – Cvrček – Novák 1999, s. 49).
- b) Zájmena jsou považována za jeden z velmi důležitých prostředků koherence textu. Jde o slovní druh, který je univerzálním jazykovým prostředkem vyjadřujícím návaznost. Tvoří totiž jádro deiktik, jež „skutečnost nepojmenovávají, nýbrž ukazují buď k ní, nebo k jejímu pojmenování v textu a tím ji identifikují, tj. umožňují, aby obsah věty mohl být ke skutečnosti jednoznačně vztažen“ (Komárek 1978, s. 5).

Při realizaci této dílčí sondy jsme vyšli ze tří verbálních komunikátů – z českého překladu Smlouvy o Evropské unii, Smlouvy o založení evropského společenství¹ a ze Zákoníku práce. Záměrně jsme zvolili takové verbální komunikáty, které sice reprezentují základní žánry právního stylu, avšak liší se jak svou tektonikou, tak svým původem (překlad jinojazyčného komunikátu primárně zakotveného v právu evropském x komunikát psaný česky a primárně zakotvený v právním systému českém).

---

¹ Uvedená publikace není ani oficiálním zněním, ani oficiálním překladem; to doposud nemáme k dispozici. Byla vydána pouze pro informativní účely a neobsahuje vnočení.

Smlouva je z právního hlediska důležitý dokument. Jde o písemný záznam a lze ji charakterizovat jako právní úkon vznikající dohodou stran (konsensem) o jejím obsahu. Pro ty, kteří ji akceptují, z ní vyplývají určitá práva a povinnosti. (Srov. např. Malý encyklopedický slovník; Mistrík 1985, s. 454). Smlouva klade vysoké nároky na jednoznačnost a typické je pro ni především (vnitřně textové) propojení po vertikální linii.

Zákoník představuje zákonodárné dílo, které soustavně upravuje určitou oblast práva. Z hlediska textové výstavby má bohaté horizontální i vertikální členění. Jeho úplné znění obsahuje komentáře (souvislá vysvětlení jednotlivých odstavců), důvodové zprávy, nebo alespoň jejich výňatky (v našem případě např. vysvětlují souvztažnost mezi pojmy socialistického práva a zákonů přijatých po roce 1989) a judikáty (uvádějí rozsudky, právní nálezy soudu). Z toho vyplývá, že může obsahovat i značně obsáhlé, navzájem provázané promluvy. Vedle toho podává odkazy i na předpisy související s jednotlivými paragrafy nebo odstavci.

Vzhledem k tomu, že J. Kořenský při zkoumání jazykové stránky právních komunikátů – opíraje se o výzkumy M. Těšitelové a kol. – vychází z kvantitativních výzkumů, uvádíme i my nejprve některá dílčí kvantitativní zjištění. Při této analýze vycházíme z podnětů M. Těšitelové (1980), a proto jsme excerpované soubory omezili na 3 000 slov. Zároveň přihlížíme i k zásadám, jak je vymezil J. Kořenský (srov. Kořenský – Cvrček – Novák 1999, s. 43 n.), aby údaje byly vzájemně porovnatelné (se zřetelem k tomu, že provádíme jenom malou dílčí sondu, nemají však přirozeně naše závěry zcela nepochybně vypovídací platnost; mohou představovat jen určitá východiska k dalšímu zamyšlení).

Souvisle jsme excerpovali celkem čtyři části. Z každé smlouvy jsme vybrali po jednom úseku, ze zákoníku práce jsme zvolili úseky dva, z části první a druhé. Svá zjištění dokládáme tabulkou č. 1.

Rovněž naše zjištění potvrdila, že zájmena jsou v právních komunikátech zastoupena významnou měrou.² Nápadná je však jejich vyšší frekvence v prvních dvou komunikátech, tj. ve smlouvách. Proto se chceme zaměřit především na dvě otázky: a) jaké funkce plní zájmena v právních komunikátech a b) zda jsou tyto funkce podmíněny žánrem. Východiskem se může především stát to, jaký je podíl jednotlivých druhů zájmen na jejich celkové frekvenci.

---

² Zjištěná průměrná hodnota odpovídá údajům uváděným J. Kořenským: 5,6 % a 5,8 % (srov. Kořenský – Cvrček – Novák 1999, s. 49).

Tabulka č. 1

Frekvence zájmen ve zkoumaných textech

TEXT	Absolutní číslo	Relativní číslo
1. EU	182	6,06 %
2. ES	198	6,60 %
3. ZP (I)	124	4,19 %
4. ZP (II)	147	4,90 %
Σ	651	5,43 %

Tabulka č. 2

Frekvence jednotlivých druhů zájmen

TEXT	osobní		přivlastňovací		ukazovací		vztažná		neurčitá		totalizátory		záporná	
	abs.	rel. [%]	abs.	rel. [%]	abs.	rel. [%]	abs.	rel. [%]	abs.	rel. [%]	abs.	rel. [%]	Abs.	rel. [%]
EU	13	7,14	40	21,97	65	35,71	48	26,37	5	2,74	10	5,49	1	0,54
ES	10	5,05	14	7,07	91	45,95	48	24,24	18	9,09	17	8,58	0	0
ZP (I)	4	3,22	18	14,51	48	38,70	38	30,64	7	5,64	7	5,64	2	1,61
ZP (II)	15	10,20	21	14,28	46	31,29	58	39,45	1	0,68	5	3,40	1	0,68
Σ	42	6,40	93	14,45	250	37,91	192	30,17	31	4,53	39	5,77	4	0,70

Z tabulky č. 2 vyplývá, že v právních komunikátech mají vysokou frekvenci zejména ty druhy zájmen, které slouží jako prostředky pronominalizace.

Pronominalizaci chápeme jako jev, při němž dochází k substituci za pomoci deiktik (srov. též v Mluvnici češtiny 2, s. 14). Na rozdíl od L. Zimové (1994, s. 11) považujeme za projev pronominalizace i užití zájmen ve funkci adjektivní; rovněž tato zájmena plní významnou roli při výstavbě textu (srov. níže).

Pokud jde o frekvenci sémantických druhů zájmen, naše údaje vykazují některé odchylky od zjištění M. Těšitelové a kol. (1985, s. 186) platných pro češtinu bez stylového rozlišení.

Jak pro texty právní, tak pro texty bez stylového rozlišení platí, že nejfrekventovanějším druhem jsou zájmena ukazovací. Rozdíly jsou však v zastoupení zájmen osobních a přivlastňovacích (v analyzovaných právních komunikátech to bylo pouhých 20,85 %, zatímco M. Těšitelová a kol. uvádějí údaj daleko vyšší – 31,31 %) a vztažných (jejich frekvence v právních komunikátech naopak výrazně vzrostla – 30,17 % : 20,10 %), což lze vysvětlit rozdíly v jejich fungování. Zájmena z hlediska sémantického představují velmi různorodou skupinu, avšak v právních textech je jejich repertoár omezenější (např. úplná absence interogativ, v rámci jednotlivých druhů jsou zastoupeny pouze některé

lexémy, jiné se v právních textech nevyskytují vůbec) a funkce, které plní, jsou homogennější – zájmena mají výhradně endoforickou povahu a slouží především jako prostředek návaznosti makrotextové, mezivýpovědní a k vyjádření vnitřněvýpovědních souvislostí. To vede i ke specifickému využití jednotlivých zájmenných lexémů.

Pokud jde o **zájmena osobní**, v právních komunikátech jsou výhradně zastoupena zájmena pro 3. osobu a ke 3. osobě se vztahující *se, si*. To svědčí o naprostém potlačení dialogičnosti a snaze po distanci od konkrétní komunikační situace.

Zájmena pro 3. osobu byla v analyzovaných komunikátech užita především jako prostředek vnitřněvýpovědní provázanosti, zajišťující identifikaci „předmětu řeči“. Nikdy nestála v postavení subjektu, avšak vyskytovala se v pozici objektu, atributu nebo adverbiale. Nejčastěji tomu tak bylo v rámci vět vedlejších (pokud věta vedlejší předcházela, též vět hlavních), popř. v rámci (složitě strukturovaných) nominálních skupin představujících kondenzovaně vyjádřenou propozici. Např.: *Nastanou-li při provádění společné akce větší potíže, členský stát o nich vyrozumí Radu, která je projedná a bude usilovat o odpovídající řešení* (EU, s. 19). *Právo občana na zaměstnání se zabezpečuje především jeho pracovním uplatněním v zaměstnání umožňujícím mu výkon práce v pracovním vztahu* (ZP, s. 11).

Jestliže odkazovala na antecedent jako prvek výpovědi předešlé, nebyla zpravidla nositelem tematické posloupnosti,³ nýbrž se na vybudování tematické trasy podílela jen svým zapojením do postcedentální tematické části (vlastním nositelem byl prvek jiný, elidovaný, tematická posloupnost byla založena na průběžném tématu a realizovala se v rámci jedné syntaktické nebo textové jednotky (souvětí, odstavce, článku apod.)): *Rada doporučuje společné strategie Evropské radě a uskutečňuje je zejména přijímáním společných akcí...* (EU, s. 13).

Zřídka zastoupené zvrtné zájmeno osobní plnilo obdobné funkce jako v jiných komunikátech, tj. vyjadřovalo identitu s původcem děje: *Muži by měli být podporováni tak, aby na sebe vzali stejný díl rodičovských povinností jako ženy* (ZP, s. 14).

„**Přivlastňovací zájmena** osobní... identifikují v podmínkách konkrétní komunikace buď mluvčího, nebo adresáta, nebo předmět komunikačního aktu jako vlastníka objektu, k němuž ukazují“ (MČ 2, s. 91).

Rovněž posesiva, která byla v právních komunikátech zastoupena, se vztahovala výhradně ke 3. osobě. Jen výjimečně (1 doklad) se vyskytovala ve funkci prostředku

³ Ve všech čtyřech excerpovaných komunikátech jsme zjistili pouze jeden případ, kdy průběžné téma bylo vyjádřeno pronominalizací: *Evropská rada sdružuje hlavy států nebo ... Jsou jí nápomocni ministři zahraničních věcí členských států a členové komise* (ES, s. 11).

zajišťujícího tematickou návaznost: *Unie je založena na Evropských společenstvích, doplňných politikami a formami spolupráce, zaváděnými touto smlouvou. Jejím úkolem je utvářet mezi členskými státy a mezi jejich národy vztahy způsobem, ve kterém se projevuje soudržnost a solidarita* (ES, s. 10); jejich základní funkcí bylo zajišťovat identifikaci v rámci výpovědi. V převážné většině byla součástí nominálních skupin založených na deverbativech a vyjadřujících tak kondenzovaně propozici, např.: *Právo občana na zaměstnání se zabezpečuje především jeho pracovním uplatněním v zaměstnání...* (ZP, s. 11). → *Právo občana na zaměstnání se zabezpečuje především tím, jak se pracovní uplatňuje v zaměstnání...* Tímto způsobem se posesiva významnou měrou podílejí na kondenzovanosti a abstraktnosti jako specifickém rysu právních komunikátů.

Jak jsme již uvedli, nejfrekventovanějším druhem zájmen v právních komunikátech jsou **zájmena ukazovací**. Avšak i pokud se tohoto druhu zájmen týče, zjišťujeme některé dost výrazné odchylky od toho, co se v odborné literatuře o funkci těchto lexémů konstatuje.

Za nejčastěji se vyskytující lexém v rámci demonstrativ se uvádí zájmeno *ten*. Jeho vysoká frekvence se odůvodňuje tím, že je pro něj typická funkce deiktická ve vlastním smyslu toho slova, a proto je neutrální vzhledem k příznaku korelace distálnosti (srov. Komárek 1978, s. 9). To však neplatí pro oblast právních textů, kde výrazně převládá výskyt zájmena *tento*. Tento jev lze vysvětlit tím, že rovněž demonstrativa v dané stylové oblasti plní zřetelně omezené funkce: v textech jsou výhradně prostředkem deixe endoforické, nikoliv exoforické, jen ojediněle se jich využívá ve funkci substantivní, zcela převládá funkce adjektivní a také jejich repertoár ve zkoumaných textech byl velmi úzký, omezený na lexémy *ten/ta (to)*, *tento* a *takový* (srov. k tomu následující tabulku):

Tabulka č. 3

Frekvence zájmen ukazovacích v právních komunikátech⁴

TEXT	ten/ta	to	tento	takový	Celkem
1. EU	5/7,69 %	5/7,69 %	47/72,30 %	8/12,30 %	65
2. ES	8/8,79 %	7/7,69 %	72/79,12 %	4/4,39 %	91
3. ZP (I)	2/4,16 %	11/22,91 %	32/66,66 %	3/6,25 %	48
4. ZP (II)	2/4,34 %	17/36,95 %	22/47,82 %	5/10,86 %	46
Σ	17/6,24 %	40/18,81 %	173/66,47 %	20/8,45 %	250

⁴ V tabulce jsme zvlášť podchytili frekvenci *ten/ta* a frekvenci *to*, a to z toho důvodu, že jde do značné míry o specifický prostředek odkazování. Např. v platnosti substantivní ho za specifických podmínek můžeme užít „univerzálně“ bez ohledu na rod a číslo, popř. i slovnědruhovou platnost (srov. Zimová 1994, s. 37n.). Často má též přechodný charakter z hlediska slovnědruhového (zájmeno s platností příslovečnou nebo částicovou – podrobněji k tomu viz např. Kolářová 2000).

Zájmena *ten/ta* se ve zkoumaných textech užívalo ve funkci adjektivní; zpravidla sloužilo jako prostředek odkazující na restriktivní větu vedlejší přívlastkovou: *Ustanovení článku 25a kapitoly dvě této hlavy se týkají výrobků, které mají svůj původ v členských státech, jakož i těch výrobků pocházejících z třetích zemí, které jsou v členských státech ve volném oběhu* (ES, s. 35). *Za diskriminaci nelze považovat ta omezení, která vyplývají z předpokladů a požadavků pro výkon konkrétní práce, jestliže jejich naplňování představuje rozhodující nezbytnou podmínku pro výkon této práce* (ZP, s. 16). V některých případech odkazovalo na propozici vyjádřenou infinitivem – ... *a) ucházet se o skutečně nabízená zaměstnání, b) pohybovat se za tím účelem volně na území členských států,...* (ES, s. 40) nebo na větu vedlejší mající povahu substantivní – ... *má příčinu v tom, že ten, kdo je oprávněn a povinen jmenování do vedoucí funkce provést, chce příslušného „pověřeného zaměstnance“ nejprve zkoušet...* (ZP, s. 125). Ojedinele (1 doklad) sloužilo ve své substantivní platnosti jako prostředek tematické posloupnosti založené na návazné tematizaci rématu: *Podle výslovné úpravy... se... rozumí zvláštním předpisem též usnesení vlády. Příkladem toho může být jmenování ředitele České správy sociálního zabezpečení* (ZP, s. 124).

Je možno konstatovat, že toto zájmeno ve zkoumaných komunikátech funguje především jako prostředek pro vyjádření mezipropozičních vztahů ve vnitřněvýpovědních souvislostech.

Také zájmena *to* (v substantivním postavení) se využívá jako prostředku odkazujícího na obsah propozice; tento obsah je vyjádřen především pomocí různých typů vět vedlejších: *Jiný význam by však mělo to, kdyby předmětem jednání byly konkrétní podmínky pracovního poměru...* (ZP, s. 127). *To, v čem se volba a jmenování odlišuje od vzniku pracovního poměru na základě pracovní smlouvy, záleží v tom, že v těchto případech se neuzavírá pracovní smlouva* (ZP, s. 123). Časté jsou však i případy, kdy zájmeno *to* jako komponent vedlejší propozice vyjádřené větou vedlejší odkazuje na hlavní propozici vyjádřenou větou hlavní: ... *tato úprava může stanovit výjimky tam, kde je to odůvodněno specifickými problémy některého členského státu* (ES, s. 34).

Vedle toho, kdy zájmeno *to* odkazuje na jednotlivé obsahy propozic obsažených v jedné výpovědi, může vyjadřovat i vztahy mezivýpovědní; slouží jako prostředek tematické posloupnosti založené na návaznosti na obsah celé antecedentní výpovědi: *Právnícká nebo fyzická osoba je povinna plnění běžných úkolů vyplývajících z předmětu její činnosti zajišťovat svými zaměstnanci, které k tomuto účelu zaměstnává...; to neplatí o plnění běžných úkolů, které fyzická osoba zajišťuje sama nebo s pomocí manžela... nebo právnícká osoba*

prostřednictvím svých společníků... (ZP, s. 11). Jiné funkce zájmeno *to* v analyzovaných textech neplnilo.

Zájmeno *tento*, nejfrekventovanější z demonstrativ, se rovněž uplatňovalo endoforicko-anaforicky. V substantivním postavení bylo výjimečně pouze tehdy, jestliže text nabýval deklarativního charakteru:

Článek 17/ex – čl. 8 Občanství Unie

1. ***Tímto*** se zavádí občanství Unie. Každá osoba, která má státní příslušnost členského státu, je občanem Unie. Občanství Unie nenahrazuje, nýbrž doplňuje státní příslušnost členského státu.

V dalších příkladech je však již ve své primární adjektivní funkci.

Zájmeno *tento* velmi často slouží jako prostředek pro vyjádření složitých makrotextových vztahů, kdy explicitně odkazuje na vymezený textový úsek, popř. komunikát. Výraznou měrou tak přispívá k vytvoření vertikální členitosti právních komunikátů. V tomto postavení zcela jednoznačně odkazuje na vyšší textovou jednotku, jejímž komponentem je daná výpověď obsahující toto demonstrativum; nelze ho jiným deiktikem zaměnit. Př.:

Článek 11

Právní akty... podléhají... ustanovením této smlouvy, pokud tento článek... nestanoví jinak
Předsedající odpovídá za provádění rozhodnutí podle této hlavy... (EU, s. 15).

Protože bohatá vertikální členitost je typická zejména pro smlouvy, je jeho frekvence v dané funkci v těchto komunikátech velmi vysoká (35 dokladů proti dvěma dokladům excerpovaným ze Zákoníku práce).

Zájmena *tento* se rovněž velmi často užívalo jako prostředku umožňujícího kondenzované, jazykově ekonomické, avšak zcela explicitní vyjádření. Tím, že v nominální skupině zajišťuje odkaz na nejbližší antecedent, umožňuje jednoznačnou identifikaci: *...skutečnost, že fyzická osoba je společníkem společnosti s ručením omezeným..., sama o sobě nebrání tomu, aby navázala s touto společností pracovní poměr, ...* (ZP, s. 126). V tomto případě jiné jazykové prostředky vyjádření pomocí zájmena *tento* nekonkurují.

Na rozdíl od zájmen osobních a přivlastňovacích je zájmeno *tento* významným prostředkem pro vytváření tematických posloupností. Nejvýrazněji se uplatňuje jako prostředek signalizující návaznou tematizaci rématu. Tato tematická posloupnost se realizovala výhradně v rámci jednoho textového úseku (článku, paragrafu, odstavce apod.): *Komise podá každé tři roky zprávu... o provádění ustanovení této části. Tato zpráva přihlédně k vývoji Unie.* (ES, s. 34) Podobně tomu tak bylo i při návaznosti na celou předchozí výpověď, kdy v často užívaném spojení „v tomto případě“ měla navíc odstín

kauzality: *Zaměstnanec, který byl už u zaměstnavatele v pracovním poměru, může být samozřejmě rovněž na místo zvolen nebo do funkce jmenován; v tomto případě se však nebude jednat o vznik pracovního poměru...* (ZP, s. 124).

Tematická posloupnost založená na průběžném tématu se realizovala mezi různými textovými úseky. V analyzovaných smlouvách, které měly pevnou stavbu (skládaly se z preambule a jednotlivých hlav členěných na články, číslované odstavce a nečíslované pododstavce), byla témata vždy vyjádřena opakováním výrazu pojmenovávajícím hypertéma (nikdy nedocházelo k jejich elizi). Toto opakování mohlo být spojeno s užitím zájmen (nejen demonstrativ) v adjektivní platnosti. Např.:

Touto Smlouvou mezi sebou vysoké smluvní strany zakládají Evropskou unii...

Tato Smlouva je novou etapou utváření stále užšího svazku mezi národy Evropy, v němž jsou rozhodnutí přijímána co nejotevřeněji a co nejblíže občanovi.

Z demonstrativ bylo v analyzovaných textech dále zastoupeno zájmeno *takový*. Podle H. Křížkové (1971, s. 17) spočívá jeho specifikum především v tom, že ukazuje nebo odkazuje na stejnost příznaků, a proto nemá ztotožňující funkci ve vztahu k předmětům. Toto jeho specifikum se však v právních textech neuplatňovalo zcela (spíše jen stejnost příznaků zdůrazňovalo, než aby ji vyjadřovalo), jak o tom svědčí i to, že se vyskytovalo ve stejných pozicích jako zájmeno *ten* nebo *tento* a bylo jimi ve všech kontextech zaměnitelné. Fungovalo např. jako zájmeno odkazující na větu vedlejší přívlastkovou nebo zastupující blíže determinovaný antecedent (*Jestliže v některém členském státu určitý produkt podléhá... regulování trhu nebo jakýmkoli vnitřním pravidlům... a je-li tím... nepříznivě ovlivněna výroba v jiném členském státu, budou členské státy uplatňovat vyrovnávací dávku na dovoz **takového** produktu z členského státu, v němž **taková** regulace nebo pravidla existují,...* – ES, s. 39), uplatňovalo se i jako prostředek pro vyjádření tematických posloupností: *Členské státy koordinují svou činnost... na mezinárodních konferencích. Na **takových** fórech hájí společné postoje* (EU, s. 15). *Zdrží-li se člen Rady hlasování, může to odůvodnit formálním prohlášením podle tohoto odstavce. V **takovém** případě není povinen provést rozhodnutí...* (EU, s. 16).

Vysoká frekvence **zájmen vztažných** je dána především velkým zastoupením vět vedlejších přívlastkových,⁵ které mají výrazně restriktivní charakter a umožňují explicitně identifikovat předmět řeči: *Jmenování a odvolání může provádět u zaměstnavatele, který je právníckou osobou, výlučně statutární orgán a u zaměstnavatele, který je fyzickou osobou,*

⁵ Ve třech dokladech zájmena *kdo/co* uvozovala věty jiné (dvě podmětné a jednu předmětnou).

výlučně *zaměstnavatel* (ZP, s. 121). Pouze ve třech dokladech majících deklarativní charakter šlo o věty vedlejší přívlastkové nerestriktivní: *Pro celý právní řád České republiky platí... ustanovení čl. 3 Listiny základních práv a svobod, která je součástí ústavního pořádku České republiky* (ZP, s. 17) a v jediném dokladu o nepravou větu vedlejší přívlastkovou: *Nastanou-li při provádění společné akce větší potíže, členský stát o nich vyrozumí Radu, která je projedná a bude usilovat o odpovídající řešení* (ES, s. 19). V textu vůbec nebyly zastoupeny tzv. nepřímé otázky uvozené relativy.

Základním prostředkem je i v tomto typu textů, které mívají knižní charakter, zájmeno *který* (145 výskytů). Zájmeno *jenž* bylo zastoupeno 29x, přívlastňovací vztahné *jehož/jejíž/jejichž* 10x; minimální frekvenci měla zájmena *jaký* (4x), *co* (3x) a *kdo* (1x). U zájmena *jenž* se jeho knižní tvary (např. ak. sg. m. i *jejž*) v analyzovaných textech nevyskytly vůbec, nejfrekventovanější byl tvar bázový – *jenž* (18x).

K využití zájmena *jenž* nedocházelo ani v těch případech, kdy by to bylo vhodné vzhledem k tomu, že věty vedlejší byly na sobě závislé, nikoliv koordinované: *Jmenováním se pracovní poměr zakládá... u vedoucích zaměstnanců, které do funkce jmenuje u zaměstnavatele, který je právnickou osobou, statutární orgán, a u zaměstnavatele, který je fyzickou osobou, zaměstnavatel.* (ZP, s. 121)

Zájmena vztahná byla frekventovanější v Zákoníku práce; to vyplývá ze samé povahy tohoto textu, kdy explicitní vymezení předmětu řeči hraje velkou úlohu.

Pokud jde o **zájmena neurčitá**, zastoupena byla pouze ta, která jsou z hlediska stylového neutrální, bezpříznaková. Vyšší frekvenci měla pouze indefinita *některý* a *jakýkoli* (obojí 14x), sporadickou *nějaký* a *kterýkoli* (2x a 1x).

Prefix *ně-* vyjadřuje prostou neurčitost (srov. Mluvnice češtiny 2, s. 97). Proto mohl v textech implikovat další významy, a to především libovolnost; v těchto funkcích byl zaměnitelný postfixem *-koli(v)*: *Jestliže v některém členském státu určitý produkt podléhá... regulování trhu nebo jakýmkoli vnitřním pravidlům..., budou členské státy uplatňovat vyrovnávací dávku na dovoz...* (ES, s. 39). Ve všech excerpovaných příkladech při užití zájmena s postfixem *-koli(v)* šlo o mezní hranici totálnosti; tyto lexémy byly proto zaměnitelné totalizátory. Např.: *Ze zásady rovného zacházení vyplývá i zákaz jakékoliv (= veškeré) diskriminace* (ZP, s. 15).

Pokud jde o **totalizátory**, které mají povahu pronominálních kvantifikátorů a vyjadřují totálnost bez výjimky, jejich funkce v textu korespondovaly s tím, jak jsou popsány v Mluvnici češtiny 2, s. 98. Zájmena *každý* (18x) se užívalo více ve smlouvách, kde se zdůrazňoval zřetel na jakoukoliv jednotku celku, zatímco zájmeno *všechn* (16x) a *veškerý*

(3x) bylo frekventovanější v Zákoníku práce, kdy se kladl větší důraz na souhrnnost. Zájmeno *sám* (2x) bylo zastoupeno jen v krátkém tvaru. Sporadický byl výskyt **negativ**, která byla zastoupena pouze dvěma lexémy: *žádný* (3x) a *nic* (1x).

Analýzou funkcí zájmen ve dvou různých typech právních komunikátů jsme se pokusili dokázat, že jsme oprávněni hovořit o specifickém funkčním právním jazyku. Zájmena jako významný prostředek výstavby textu i výpovědi v něm hrají důležitou roli. Ačkoliv jejich repertoár je proti jiným stylovým sférám omezený, plní zcela explicitní funkce spjaté výhradně s endoforickým odkazováním, explicitností, exaktností, neosobovostí a kondenzovaností vyjádření. Zároveň se významnou měrou podílejí na složité horizontální i vertikální propojenosti; její míra naopak užití různých druhů zájmen v různých typech komunikátů zpětně ovlivňuje.

LITERATURA

- KOLÁŘOVÁ, I. (2000): Některé významy a funkce slova *to* v souvislých textech. *Naše řeč*, 83, s. 193–199.
- KOMÁREK, M. (1978): *Příspěvky k české morfologii*. Praha.
- KOŘENSKÝ, J. (1997): Jazyk právní komunikace. In: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, s. 84–92.
- KOŘENSKÝ, J. – CVRČEK, F. – NOVÁK, F. (1999): *Juristická a lingvistická analýza právních textů (právněinformatický přístup)*. Praha: Academia.
- Malý encyklopedický slovník*. Praha: Academia, 1972.
- KŘÍŽKOVÁ, H. (1971): Zájmena typu *ten* a *takový* v současných slovanských jazycích. *Slavia slovaca*, 6, č. 1, s. 15–30.
- MISTRÍK, J. (1985): *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia, 1986.
- TĚŠITELOVÁ, M. (1980): *Využití statistických metod v gramatice*. Praha: Academia.
- TĚŠITELOVÁ, M. (1985): *Současná česká administrativa z hlediska kvantitativního*. Linguistica XV. Praha: ÚJČ.
- ZIMOVÁ, Z. (1994): Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Konkurence pojmenování, pronominalizace a elize. *Acta Universitatis Purkynianae, Studia linguistica*. Ústí nad Labem.

PRAMENY

- Smlouva o Evropské unii. In: *Amsterodamská smlouva*. Ministerstvo zahraničních věcí České republiky, Ústav mezinárodních vztahů, Praha, s. 7–24.
- Smlouva o založení Evropského společenství. In: *Amsterodamská smlouva*. Ministerstvo zahraničních věcí České republiky, Ústav mezinárodních vztahů, Praha, s. 25–119.
- HOCHMAN, J. – JOUZA, L. – KOTTNAUER, A. (2003): *Zákoník práce a související předpisy* (3. vyd.). Praha: Linde, a. s.

Text a promluva (komunikát)

Terminologická poznámka

JOSEF HRBÁČEK

Nadměrné užívání termínu text v současné jazykovědě, literární vědě a dalších oborech nepřispívá k jeho přesnějšímu vymezení. Velmi často např. „místo v tomto (jazykovém) projevu, v této promluvě, v tomto komunikátu, v této povídce, v tomto článku...“ čteme obecné vyjádření „v tomto textu“. Samozřejmě že všechny verbální komunikáty mají (verbální) text, takže tento způsob vyjadřování je možný. Užívání termínu text je zřejmě časté také proto, že má řadu výhod: je krátký, je mezinárodní, dobře se s ním ve vyjadřování manipuluje. Slovo text svou obecností a nespecifikovaností je také dobře využitelné v běžném úzu tam, kde bychom mohli mít s konkrétním pojmenováním komunikátu potíže. Např. A. J. Liehm píše, že základ jeho paměti (Minulost v přítomnosti, Brno 2002) tvořilo „dvaadvacet novinářských textů v nespecifikovaném žánru“. V odborném (vědeckém) vyjadřování by však bylo široké použití termínu text v mnoha případech nepřesné.

V lingvistické literatuře lze různá vymezení textu, který se dnes už nechápe pouze jako písemná forma projevu, redukovat do dvojího základního pojetí: útvarového a strukturního. Útvarové pojetí je v české lingvistice velmi rozšířené, např. B. Palek v Základech obecné jazykovědy (Praha 1989, s. 202) píše: „Textem zde budeme rozumět jakýkoli jazykový projev, ať psaný nebo mluvený.“ Rovněž např. Mluvnice češtiny 3 – Skladba (Praha 1987) ztotožňuje na mnoha místech text s jazykovým útvarem (komunikátem): „Texty (komunikáty, jazykové projevy, promluvy) jsou základními útvary, jimiž se realizuje lidská komunikace, sdělování informací“ (s. 622). Proti tomuto pojetí stojí strukturní pojetí textu, které chápe text jen jako verbální strukturu jazykového projevu (komunikátu, promluvy). Doložím ho definicí Hausenblasovou a Jelínkovou. K. Hausenblas: „Text je vazba jazykových prostředků v řeči daná jejich sledem a vztahem k celkovému smyslu“ (Hausenblas 1971, s. 68). M. Jelínek: „Budeme textem rozumět jakoukoli celkovou nebo dílčí strukturu promluvy (komunikátu), která se vyznačuje souvislostí tematických prvků, jejich uceleným kompozičním (architektonickým) zpracováním a kohezním (koherentním) jazykovým vyjádřením“ (Jelínek 1984, s. 28). Uvádím tyto definice jako ukázkou strukturního pojetí textu, nikoli proto, že bych souhlasil se vším, co říkají. Např. připustit text i jako dílčí strukturu promluvy a přitom ho

charakterizovat uceleným kompozičním zpracováním je rozporné. Ucelené kompoziční zpracování může být jen vlastností celého komunikátu, nikoli jakékoli textové struktury.

Základní v odborném vyjadřování by mělo být podle mého názoru strukturní pojetí textu, protože text v něm má význam obecnější. Termínu text lze užít místo termínu komunikát (čili komunikát pojmenovat podle jeho verbální struktury), ale verbální strukturu nelze ztotožnit s komunikátem, její rozsah může být různý vzhledem ke komunikátu. Při rozšíření termínu text na pojem komunikát, jazykový projev bychom museli, kdybychom chtěli být důslední, říkat např.: „V tomto textu je špatně čitelný text“ nebo „opravte text tohoto textu“ apod. Takto se ovšem nemohou vyjadřovat ani uživatelé útvarového pojetí textu, proto jsou nedůslední a střídají termín text a komunikát (jazykový projev), jak se jim to právě hodí. Někdy se oba termíny verbis expressis prohlašují za synonymní: „pojem text je víceméně synonymem obecnému pojmu jazykový projev (promluva), dále pojmu komunikát, při jehož užívání se zdůrazňuje komunikační aspekt, tj. proces přenosu informace (zprávy, jazykového sdělení) komunikačním kanálem“ (Slovník literární teorie, s. 389). V popularizačním, ne přísně odborném vyjadřování je takové zaměňování pojmů snad možné, ale v odborném písemném pojednání by se oba pojmy a termíny měly rozlišovat a podle toho adekvátně užívat.

F. Daneš v recenzi práce R. de Beaugranda *Text, discourse and process* uvádí Beaugrandovo lišení textu a textovosti a poznamenává: „Soudím, že lišení textů (jakožto ohraničených funkčních útvarů) a textovosti jakožto souboru charakteristik vlastních textu jakožto jevu, je potřebné (ať už pod jakýmkoli terminologickými vinětami)” (Daneš 1981, s. 312). V našem příspěvku terminologickou vinětou označující „ohraničený funkční útvar“ je promluva (resp. komunikát), kdežto pro označení „textovosti“ používám termínu text. Mluvím tedy o promluvě a jejím textu, což není totéž. Také interlingvální překlad je důkazem užitečnosti rozlišovat promluvu (komunikát) a text, neboť překladem (tzv. věrným) se nemění promluva (komunikát), nýbrž její (jeho) text. Překládání se obvykle považuje za lingvistickou operaci (Mounin 1999, zvl. s. 23n.).

Promluva je víc než její text (1), promluva není totožná s textem ani rozsahově (2).

1. Text je materiálně významová stránka (součást) promluvy (komunikátu), která ji (ho) reprezentuje a jednak umožňuje její (jeho) vnímání (zpravidla sluchem nebo zrakem) a jednak současně zprostředkovává recipientovi obsah promluvy (komunikátu). Pojem promluva (komunikát) se nedá redukovat pouze na text, součástí promluvy (komunikátu) je její (jeho) obsah. Proto také analýza promluvy (komunikátu), chce-li být všestranná, musí obsahovat nejen jazykovou analýzu jejího textu, ale také analýzu komunikační

(promluva jako výsledek komunikačního aktu mezi produktořem a recipientem), analýzu obsahovou (téma promluvy a jeho myšlenkové zpracování), analýzu funkční (rozbor vztahu komunikátu ke komunikantům a vnějšimu světu). I stylistický rozbor, který se často (zvl. ve škole) zúženě chápe jen jako výklad jazykové stylizace textu, je rozbořem stylu promluvy, který závisí na všech složkách promluvy: na komunikační situaci, na tématu a obsahu, na funkci promluvy. Styl závisí především na autorovi promluvy, protože „sloh se spojuje s činností výhradně lidskou, tvůřčí, se záměřem autora“ (Kraus 1987, s. 14). Rovněž interpretace „textu“, pojatá jako výklad smyslu (tj. recipientova způsobu pochopení účelu a hodnoty komunikátu), vychází samozřejmě z totality komunikátu a komunikace a nikoli pouze z jeho verbální manifestace, z textu.

2. Promluva jako „jednotka řeči tvořená jednotou autorského subjektu, obsahu a dominantní funkce“ (Hrbáček 2003, s. 3) se rozsahově nekryje s textem chápaným strukturně. I každé koherentní smysluplné spojení dvou nebo více výpovědí je textem, ale může být současně jen úryvkem promluvy, nikoli promluvou celou. Na druhé straně text může přesahovat promluvu. Promluvový komplex, který je tvořen více promluvami, může mít jeden souvislý text (např. některé dialogy). Text dvouvýpovědní promluvy *Máme mizerné platy, to je svatá pravda* může být ve stejné podobě textem dialogu (dvou promluv): A: *Máme mizerné platy.* B: *To je svatá pravda.* V obou případech je koherence tohoto textu dána tematizací celé první výpovědi a je vyjádřena pronominalizací. Text přesahuje promluvu, která je zde totožná s replikou dialogu.

Použil jsem ve své úvaze několikrát společně termíny promluva a komunikát. To však nemá znamenat, že jde o termíny synonymní. Komunikát je pojem nadřazený pojmu promluva (obecnější); promluva je druh komunikátu, komunikátem jsou také různé druhy promluvových komplexů. Jestliže vztah textu a promluvy může být různý, vztah textu a promluvového komplexu je ještě daleko komplikovanější a v důsledku toho také nejjednoduše posuzovaný. Je to vidět už na různých názorech na vztah textu a dialogu. Dokonce u jednoho a téhož badatele lze doložit rozporná mínění o tomto vztahu: K. Hausenblas v knize *Výstavba jazykových projevů a styl* (Praha 1972, s. 71) píše: „Naše pojetí dialogu, jakožto projevu, v němž se spojují promluvy různých produktorů, při čemž tyto promluvy vytvářejí jeden text...“, kdežto v *Mluvnici češtiny 3 – Skladba* (Praha 1987, s. 644) píše: „Vlastní primární dialog je tedy možno chápat jako zvrtné seskupení textů, nikoli text jeden.“ Spoluautorka výkladu o dialogu v *Mluvnici češtiny 3 O.* Müllerová však mluví o „dialogickém textu jako celku“ (např. s. 661). Nejjednoduše výkladu struktury dialogu způsobuje zřejmě i výše

zmiňované zaměňování termínu promluva (komunikát) a text. Vztah textu nejen k dialogickému promluvovému komplexu by zasluhoval zevrubné zpracování.

LITERATURA

- DANEŠ, F. (1981): Pokus o integrované multidisciplinární pojetí textové lingvistiky. *Slovo a slovesnost*, XLII, s. 312.
- HAUSENBLAS, K. (1971): *Výstavba jazykových projevů a styl*. Praha.
- HRBÁČEK, J. (2003): Promluva. *Naše řeč*, 86, s. 3.
- JELÍNEK, M. (1984): Text a množiny konkurenčních výrazových prostředků. In: *Štylistické otázky textu*.
- KRAUS, J. (1987): *O jazyce a stylu pro informační pracovníky*. Praha.
- MOUNIN, G. (1999): *Teoretické problémy překlada*. Praha, zvl. 23n.
- Slovník literární teorie*, Praha, 1977.

Výrazy předložkové povahy vyjadřující podnět nebo zřetel k čemu

MILAN JELÍNEK

Intelektualizovaná komunikace nevystačuje s původními a starobylými nepůvodními předložkami, a proto jejich soustavu doplňuje prostředky dalšími. Prepozicionalizace těchto výrazů však nebývá ukončena, a pokud jejich jádrem bývá substantivum, které má vlastní význam, můžeme některá z těchto spojení interpretovat jako předložkové pády základového substantiva. Vřazení podstatného jména do výrazu, který nabývá předložkové funkce, vede ovšem k významovým posunům. Vývoj předložkové platnosti výrazu bývá ukončen tím, že význam substantiva ustoupí do pozadí a výraz v celku se vnímá jako předložka. U těch výrazů, jejichž prepozicionalizace ukončena nebyla, můžeme se vyhnout jejich jednoznačnému vřazení mezi předložky tím, že pro ně zvolíme označení *výrazy předložkové povahy* nebo vytvoříme hybridní termín *předložkoidy*.

Protože jsme tematiku pojednání omezili na výrazy předložkové povahy vyjadřující podnět nebo zřetel k něčemu, vybereme příklad z této vztahové oblasti. V administrativní komunikaci jsme zachytili výpověď: *Přicházím ve věci daňového přiznání*. Výraz *ve věci čeho* má jako celek předložkovou funkci, ale substantivum *věc* zde zřejmě neztrácí svůj lexikální význam. Totéž je však možné vyjádřit výpovědí, ve které je předložkoid *ve věci čeho* nahrazen skutečnou předložkou *kvůli čemu*. Pravda, po stránce stylistické je mezi oběma prostředky rozdíl: první působí jako knižnější a vřadíme ho mezi běžné prostředky funkčního stylu administrativního, druhý má zřetelný stylistický příznak hovorový.

Na rozdíl od výrazu *ve věci čeho*, při jehož kvalifikaci váháme, zdali mu máme přisoudit povahu předložky, výrazu *kvůli čemu* předložkovou funkci upřít nemůžeme. Základové substantivum si zde svůj původní význam nezachovalo a navíc se setřela hranice mezi předložkou *k čemu* a substantivem *vůle*. Ukončení vývoje předložky *kvůli čemu* se projevilo i v pravopise: předložkový pád *kvůli* píšeme dohromady.

Na neukončenost prepozicionalizace předložkových spojení ukazují některé gramatické jevy. Vztah, pro který se vyvinula předložka *kvůli čemu*, má svůj synonymní prostředek ve spojení *za účelem čeho*, např. ... *uvolnění ledových mas za účelem získání přístupu kuranovému ložisku* (Fr. Běhounek). Nejde zde samozřejmě o synonyma s identickým významem, ale v uvedené příkladové výpovědi můžeme jejich záměnu realizovat, i když ve výrazu *za účelem čeho* je širší vztah podnětu zúžen na vztah účelový,

který je vyjádřen explicitně základovým substantivem *účel*. Důležitá je při srovnání obou výrazových prostředků skutečnost, že zájmeno 3. osoby závislé na výrazu *kvůli* má podobu *s ň-* (*kvůli němu*), kdežto ve výrazu *za účelem* zůstává v podobě *s j-* a zaujímá antepozici (*za jeho účelem*).

Potřeba vyjadřovat různé odstíny podnětového vztahu vedla postupně k vytváření množiny synonymních předložkových výrazů. Jejich významové rozdíly, které zůstávaly v praxi umístěny do rámce vztahu podnětového, poskytují možnost vyčleňovat podmnožiny. Využívání významových odstínů v textech závisí ovšem na stupni intelektualizace vyjadřování: čím je potřeba přesného pojmenování vztahů větší, tím častěji se v textech uplatňují předložkové prostředky s explicitnějším vyjadřováním vztahových odstínů. Vzrůstá tím ovšem knižnost stylu, ale na ni jsme v odborném vyjadřování zvyklí.

Lze široce pojímaný vztah vyjádřit některou předložkou původní? Ano, nabízí se předložka *pro co*. Např. výpověď o daňovém přiznání, kterou jsme uvedli výše, můžeme obměnit takto: *Přicházím pro daňové přiznání*. Užitím předložky *pro co* však ztrácíme jednoznačnost vyjádření. Výpověď můžeme sice interpretovat jako označení podnětu k našemu příchodu nebo konkrétněji jako jeho účel, ale můžeme ji chápat také v tom smyslu, že nám jde o získání příslušného formuláře. Autoři příslušného hesla v *Příručním slovníku jazyka českého* napočítali celkem 13 významů a významových odstínů předložky *pro co*. Pravda, některé by bylo možné zahrnout do významů širě definovaných, ale v každém případě je nutno konstatovat, že předložka *pro co* nám svou mnohoznačností činí v komunikaci potíže.

Vraťme se k výpovědi o daňovém přiznání, o níž jsme prohlásili, že při užití předložky *pro co* může být víceznačná. Mezi významy, které tato předložka pokrývá, patří i význam zřetelový, tj. význam odpovídající rčením *pokud jde o co* nebo *co se týče čeho*. Spisovná čeština zde nabízí starší nepůvodní předložku *stran čeho*, která se vyvinula z předložkového pádu *s strany čeho*. V ní původní předložka *s čeho* splynula s náslovným *s-* slova *strana* a genitivní koncovka *-y* byla následkem své významové nefunkčnosti apokopována. Ale ještě v 16. stol. se vedle podoby *strany čeho* vyskytovala dost často původní podoba *s strany čeho* a teprve v době obrozenské nabyla převahy *stran čeho*. U některých autorů však přežívala podoba *strany čeho*, např. u Havlíčka a Al. Jiráka. Výklad posunu významu předložkového výrazu *s strany čeho* z původní platnosti směrové do zřetelové a pak mezi prostředky označující obecný vztah ‚co se týče čeho‘ nečiní potíže. Musíme jen poznamenat, že předložka *stran čeho* má v dnešním spisovném jazyce dost silný knižní příznak a že je charakteristická zvláště pro funkční styl právně-administrativní. V textu uměleckém,

dostane-li se do susedství slov, která nesnášejí knižní prvky, nabývá odstínu humorného. Dokládá to příklad z O. Pavla: *Tatínka tenkrát přešel vztek a k panu doktoru Václavíkovi stran boxerského zápasu nešel.*

Větším významovým posunem prošla v novodobé češtině předložka *kvůli čemu*. Od významu substantiva *vůle*, které se spojovalo jen s bytostmi lidskými, dospělo se zde přes význam zřetelový až k významu účelovému a podnětovému. Už v jazyce 16. stol. nacházíme případy, kdy se slovo *vůle* odpojilo od svého původního významu a v předložkovém pádu *k vůli čemu* začalo sloužit k označování různých vztahů, které můžeme shrnout pod obecný vztah podnětu.

Srůstání předložkového pádu *k vůli čemu* v předložku se projevilo i v pravopise: postupně se prosadilo psaní celého výrazu dohromady. Na původní význam slova *vůle* se zapomnělo a výraz *kvůli čemu* se zařadil mezi běžné nepůvodní předložky.

Nesignalizuje-li ukončenou prepozicionalizaci pravopis, musí o významu spojení *k vůli čemu* rozhodnout kontext. Čteme-li např. u J. Čepa v přímé řeči starostově promluvu „*Máme zítra výborovou schůzi k vůli novému ponocnému*“, nemůžeme bez dalšího kontextu rozhodnout, zdali jde o vůli ponocného (potom nelze spojení *k vůli komu* chápat jako předložku), či je-li předmětem jednání něco, co se nového ponocného jen týká (a pak musíme výraz *k vůli komu* posuzovat jako předložku).

Puristé si neuvědomovali, že srůstání předložky *kvůli čemu* je spjato s oslabením nebo vůbec zánikem původního významu slova *vůle*. Proto matiční Brus jazyka českého v 1. vydání z r. 1877 omezil užívání *kvůli* na spojení se jmény osob a jako nesprávné hodnotil spojení se jmény věcí. Počínaje 2. vydáním zmínil toto omezení formulací, že se *kvůli čemu* užívá se jmény věcí „řidčeji“. Spojení jako *kvůli svému obchodu meškati v Praze* Brus doporučil nahrazovat původními předložkami *pro obchod* nebo *za obchodem*. Dokonce výraz předložkové povahy *za příčinou obchodu* se mu zdál vhodnější než *kvůli obchodu*. 3. vydání Brusu (z r. 1894) odmítlo výpověď *K vůli té věci se u něho zastavím* a opravilo ji užitím původních předložek *o tu věc* nebo *pro tu věc*. Podobné příkazy čteme i v jiných brusech.

Stejný názor měla v prvních ročnících i Naše řeč. Např. ve 3. ročníku (1919) je k předložce *kvůli*, psané ještě *k vůli*, připojen komentář: „Dosud užíváme ve spisovném jazyce výrazu *k vůli* jen v těch případech, kde se něco děje skutečně k vůli, po přání, na prospěch někomu.“ Za nesprávné se tedy považuje *k vůli obchodu* místo *pro obchod* nebo *za obchodem*. Ve spojení *k vůli přesídlení* vadilo autorovi článku i verbální substantivum; držel se tedy puristické pověry o tom, že značná frekvence dějových substantiv v češtině byla

podnícena vlivem německým. Proto spojení *k vůli přesídlení* doporučil rozvést do podoby větné: *protože jsem se přestěhoval*.

V 16. roč. (1932) je Naše řeč nucena konstatovat, že „obecná mluva užívá (předložky *kvůli*) nejen o osobách, jimž se něco děje k vůli, k libosti, nýbrž i jindy, také o věcech“. Protože *kvůli* proniká i do spisovného jazyka, je nutné se s tím smířit, jak to doporučil Ferd. Strejček ve stejném ročníku Naší řeči.

K předložkám *stran čeho* a *kvůli čemu*, které můžeme doložit už ze 16. stol., přiřazuje se co do svého významu poměrně nová předložka *ohledně čeho*. Nezachytil ji ještě slovník Jungmannův, ale podrobily ji kritice některé brusy. Mezi chybné výrazy ji zařadil matiční Brus („jest beze všeho dokladu a zbytečná“). Ten ji ovšem právem považoval za germanismus, a to za napodobeninu německé předložky *bezüglich einer Sache*. Ve skutečnosti byla vzorem pro tento výraz předložka *hinsichtlich*, popř. *rücksichtlich*, pojící se také s genitivem; svědčí o tom významová korespondence mezi německým *-sicht-* a českým *-hled-*.

Brus doporučil užívat místo předložky *ohledně* předložek původních (např. *promluvit ohledně nějaké věci* má se opravit na *o nějaké věci* nebo *co do nějaké věci*) nebo předložkoidů, jako *strany nějaké věci*, *vzhledem k nějaké věci*. Na milost byl vzat i výraz *ohledem na nějakou věc*, ačkoli někteří puristé ho odsuzovali. Ve druhém vydání matičního Brusu (1881) je předložka *ohledně* odmítnuta mimo jiné proto, že v češtině neexistuje adjektivum stejného významu *ohledný*.

Počínaje matičním Brusem přes brus J. Vycpálka, Fr. Bartoše, Fr. Bačkovského aj. považuje se předložka *ohledně čeho* za „kazimluv“. Jako germanismus ji odsoudil Fr. Št. Kott ve svém Česko-německém slovníku. Nejprve v 1. díle (1878) není ani uvedena, ale něm. heslo *hinsichtlich* nepřímo signalizuje, že se objevuje mezi náhražkami německé předložky. Ve 2. díle je výslovně označena jako germanismus. Od té doby je stíhána zákazy a doprovázena doporučeními, aby si uživatelé spisovné češtiny volili výrazy vhodnější. Několikrát se proti jejímu užívání vyslovil J. Haller v Naší řeči (naposled v r. 1936). I Příruční slovník (3. díl z let 1938–1940) radí dávat přednost předložkovým výrazům *vzhledem k čemu* nebo *stran čeho*. Autora příslušného hesla nepřesvědčilo ani to, že předložka *ohledně* už zakotvila ve spisovném jazyce a je doložena u řady předních českých spisovatelů. Překvapuje nás však, že předložku zatracují i autoři 4. vydání Slovníku jazyka českého z 1952 Fr. Trávníček a P. Váša, ale ti mají vůbec nedůvěru k slovu *ohled*.

Předložka *ohledně čeho* byla rehabilitována až v r. 1964, kdy byla zařazena jako spisovný výraz do 2. dílu akademického Slovníku spisovného jazyka českého. Je však

opatřena stylistickou poznámkou, že má příznak hovorový nebo zastaralý. Jsem přesvědčen o tom, že ji většina uživatelů spisovné češtiny cítí jako výraz neutrální. Skutečnost, že vznikla napodobením předložky německé, nemělo by ovlivňovat její hodnocení v našem jazyce.

Předložka *ohledně čeho* si sice uchovává spojitost se slovesem *ohlédnout se* a se substantivem *ohled*, které je od slovesa odvozeno, ale s nabytím předložkové funkce se odpojila od adjektiva *ohledný*. To totiž, pokud se v jazyce vůbec udrželo, změnilo svůj původní význam. Už u Jungmanna je vysvětleno jako ‚ohled k čemu mající‘, což odpovídá synonymům *šetrný*, *pozorný*, uvedeným v Příručním slovníku. Z tohoto rozpojení významu mezi adj. *ohledný* a předložkou *ohledně čeho* můžeme soudit, že česká předložka napodobila přímo německou předložku *hinsichtlich*. Němčina ovšem měla vliv i na předložkové výrazy se slovem *ohled*. Matiční Brus sice vzal toto slovo v ochranu, protože je mohl doložit už z jazyka Skály ze Zhoře a V. J. Rosy, ale přece jen doporučil, aby autor dbalý „ryzosti“ jazyka zvolil prostředky, které nejsou podezřelé z cizího původu.

Poznamenejme ještě, že při hledání českého ekvivalentu soutěžily varianty syntakticky s němčinou shodné s variantami odlišnými. Tak výraz *mit Rücksicht (Hinsicht) auf etwas* má svou syntaktickou kopii v čes. *s ohledem nač* a stejně byla přesně napodobena konstrukce *in Hinsicht auf etwas*. Nelze se divit, že obě české konstrukce byly odmítnuty jako germanismy. Naše řeč protestovala proti prvnímu výrazu (např. ve spojení *jednat s ohledem na hospodářské zájmy*) ještě v r. 1936 a ani druhá konstrukce nebyla až do počátku třicátých let 20. stol. vzata na milost. V češtině nezakotvila ani varianta *v ohledu čeho*, ačkoli je doložena v 19. stol. (kupř. u K. Sabiny: *V ohledu věrnosti žádnému mužskému co věřiti není*).

Už v češtině humanistické a pak později v době obrozenské slouží k vyjadřování zřetelového vztahu spojení *ohledem nač*. Instrumentál, který se od doby J. Dobrovského považoval za typický pád slovanský, znamenal přece jen částečné odpoutání od německého vzoru, a proto matiční Brus tento výraz připouštěl. Ale německý vzor substantiva *ohled* podněcoval autory Brusu, aby i v tomto případě požadovali „užívání vazeb ryzejších“. Nic na věci nemění, že výraz *ohledem nač* zakotvil i u spisovatelů, kteří se zasloužili o obrození spisovného jazyka. Je např. doložen u J. Jungmanna: *Ohledem na děje krásného umění projevuje se básnictví v trojí způsobě*. Koncem 19. stol. však výrazy *ohledem nač* stejně jako *ohledem čeho*, *v ohledu čeho*, *z ohledu čeho* aj. ze spisovného jazyka mizejí.

Ze všech variant výrazů se substantivem *ohled* se v dnešní češtině běžně užívá jen *s ohledem nač*. V době obrozenské začala s touto variantou soutěžit podoba *vzhledem k čemu* nebo *vzhledem nač*, podporovaná zřejmě polskou předložkou, *wzglede* *czegoś* nebo ze *wzgladu na coś*. Čeština si však upravila vlivem domácích výrazových zvyklostí vazbu slova

vzhled. Alespoň jeden obrozenský příklad: *Člověk vzhledem k tělesné bytnosti jest v obci tvorů živočich* (Ant. Jungmann).

Proti výrazu *vzhledem k čemu*, jehož frekvence od doby obrozenské postupně vzrůstala, puristé námitky nevznášeli, ba dokonce ho doporučovali místo výrazů se slovem *ohled*. Tak ještě v r. 1938 Naše řeč odsoudila jako germanismus spojení *s ohledem na (hospodářské zájmy)* a místo něho doporučila výrazy *vzhledem nač* a *se zřetelem nač*. V dnešní češtině patří výraz *vzhledem nač* nebo *vzhledem k čemu* k jazykovým prostředkům bez zřetelného stylistického zabarvení. Proto proniklo i do stylu uměleckého, jak je tomu např. u Ivana Kříže: ... *ležení v písku jsem pokládal za mimořádnou rozkoš, a to nejen vzhledem ke svému stáří či mizernému zdraví, ale zejména proto, že v této poloze se mi nejlépe pracovalo...* Všimněme si zde paralelního řazení výrazu předložkového vyjadřujícího vztah zřetelový a výrazu spojkového s významem příčinným.

Typickým prostředkem odborného stylu je výraz *z hlediska čeho*, v němž má substantivum *hledisko* (v první polovině 19. stol. ve variantě *hledišťe*) také základ *-hled-*. Výraz *z hlediska čeho* se v češtině šíří až ve 20. stol. a jeho význam určuje slovo *hledisko*, které vlastně explicitně pojmenovává daný druh vztahu. Pravda, nabízí se zde i substantivum *stanovisko*, ale to má přece jen jiný významový odstín.

Výrazy předložkové povahy se základem *-hled-* jsou synonymické s výrazy odvozenými ze slovesa *zřít*: *se zřením k čemu* a *se zřetelem k čemu*. Jak slovo *zření*, tak i *zřetel* bylo v užívání už ve stol. 16., ale nejsou doloženy výrazy předložkové povahy. V době obrozenské se vyskytují velmi řídce a teprve rozvoj české vědecké a publicistické literatury v druhé polovině 19. stol přinesl jejich rozšíření. Oba výrazy si zachovaly knižní odstín (*zření* silnější než *zřetel*), a pokud se rozšířily mimo oblast odbornou a publicistickou, posloužily někdy k humornému nebo parodickému zabarvení textu. O parodii jde např. u M. Skály: *Trasa (svatební cesty) totiž nemohla být volena náhodně a taky ne snad jen se zřetelem k vlastivědným pamětihodnostem či turistickým atrakcím*.

Předložkovou funkci mohou nabývat i výrazy explicitně pojmenovávající daný odstín podnětového nebo zřetelového vztahu. Patří sem spojení s obecným významem souvislosti s něčím: vedle výrazu, který daný vztah přímo jmenuje (*v souvislosti s čím*), můžeme sem řadit výrazy *ve věci čeho* a *v záležitosti čeho*. Účelový odstín má svůj výrazový prostředek ve spojeních *za účelem* nebo *za příčinou čeho*, řidčeji *pro účely čeho*. Mezi významem kauzálním a finálním osciluje výraz *z důvodu*, popř. *z důvodů čeho*. Finální význam převažuje u spojení *s cílem čeho* a *v zájmu* (řidčeji *v interese*) *čeho*.

Do všech výrazů budovaných na substantivech *účel, příčina, důvod, cíl, zájem* je s různou intenzitou zahrnuta modalita, a proto se zde jako výrazový konkurent k dějovým substantivům uplatňuje infinitiv. Příklad si vypůjčíme z novin: ... *promluvit s poslanci s cílem získat je pro návrh // s cílem jejich získání...* Se vzrůstající intelektualizací textu se zvyšuje i tendence k jeho nominalizaci. Proto se autoři odborných a často i publicistických textů přiklánějí k preferování substantiv, jak to dokládá např. výpověď ve školské učebnici fyziky: *V zájmu usnadnění mezinárodní spolupráce se zavádí jednotná soustava jednotek.* Srov. výpověď s konkurenčním infinitivem: *V zájmu usnadnit mezinárodní spolupráci...*

Omezený prostor pro článek mi nedovolil detailnější rozbor. Obávám se, že jsem ani nezachytil všechny výrazové možnosti, které současná čeština ve vztahu podnětovém a zřetelovém nabízí. K zajímavým poznatkům by se zajisté došlo, kdyby se při analýze jednotlivých významových typů předložek a předložkoidů sledoval jejich vývoj od stol. 16. do dnešní doby. Vzhledem k tomu, že značná část těchto prostředků vznikla pod vlivem cizích jazyků, bylo by třeba prozkoumat jejich závislost na cizích vzorech. Za rozbor by stála i otázka, do jaké míry se české předložkové prostředky vlivem odchýlné gramatické soustavy vymykaly ze systému ovlivňujících jazyků. V Evropě dávaly podnět k novým výrazům předložkové povahy řečtina a latina jako jazyky vědy, později (od 16. stol.) hlavně francouzština a pak ve střední Evropě němčina. Srovnejme např. předložky se základem *-hled-* nebo *zře-* s něm. předložkami odvozenými ze základu *-sicht-*. Sotva lze pochybovat o tom, že němčinu ovlivnila francouzština svou předložkou *vu quelque chose*.

Purismus v češtině vlastně rušil výsledky evropeizačního procesu a navíc ztěžoval Čechům intelektuální komunikaci. Proto je třeba hodnotit kladně, že se čeština díky Pražskému lingvistickému kroužku vymanila z puristických předsudků. Můj článek má posloužit mimo jiné k tomu, aby byly rehabilitovány i poslední přežitky puristického hodnocení výrazových prostředků (např. odmítání předložky *ohledně čeho*).

LITERATURA

- BĚLIČOVÁ, H. (1984, 1985): K podílu předložek na konstituování sémantické struktury věty. *Slavia*, 53, s. 225–243; 54, s. 8–21.
- BĚLIČOVÁ, H. (1984/1985): K finálnímu významu předložek ve spisovných jazycích slovanských. In: *Zborník Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, s. 69n.
- CONFORTIOVÁ, H. (1983): On prepositions in non-fiction style. *PSML* 8, s. 31–42.
- HORÁK, E. (1972): Predložkový systém spisovnej slovenčiny. *Slovenská reč*, 37, s. 341–354.
- JELÍNEK, M. (1958): Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině. In: *Studie ze slovanské jazykovědy*. Praha, s. 153–171.

- JELÍNEK, M. (1964): Výrazy předložkové povahy v dnešní spisovné češtině. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A* 12, s. 117–130.
- JELÍNEK, M. (1968): Nové výrazy předložkové povahy v češtině a v ruštině. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A* 16, s. 47–58.
- KOMÁREK, M. (1982): K významu předložkových pádů v češtině. *Studia bohemica* 2, AUPO.
- KOPEČNÝ, F. (1973): *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Sv. 1. Předložky. Koncové partikule*. Praha: Academia.
- KOŘENSKÝ, J. – KROUPOVÁ, L. (1986): Předložky. *Mluvnice češtiny (2). Tvarosloví*. Praha: Academia, s. 197–213.
- KROUPOVÁ, L. (1968): Předložkové výrazy *vzhledem k – se zřetelem k (na)*. *Naše řeč*, 51, s. 83–89.
- KROUPOVÁ, L. (1971): K synchronnímu pojetí českých nevlastních předložek při lexikografickém zpracování. *Slovo a slovesnost*, 32, s. 225–231.
- KROUPOVÁ, L. (1980): Vztah významu gramatického a lexikálního u předložek. *Slovo a slovesnost*, 41, s. 49–52.
- KROUPOVÁ, L. (1985): *Sekundární předložky v současné spisovné češtině*. Linguistica XIII. Praha.
- OKONIOWA, J. (1976): Z historii slowiańskich przyimków (*dla, radi, gwoli*). *Polonica* II. Wrocław aj., s. 215–219.
- OPRAVIL, A. (1947): O předložkách. Nejčastější chyby při užívání jich. *Druhé hovory o českém jazyce*. Praha, s. 116–145.
- ORAVEC, J. (1962): Nové druhotné predložky v odbornom štýle. *Českosloven. terminolog. časopis*, 1, s. 257–271.
- STREJČEK, F. (1932): Potřeba jazyka nad správnou logiku. *Naše řeč*, 16, s. 33–37.
- TOKÁR, G. S. (1969): K upotrebleniju proizvodnych pričinných predlogov v češskom i slovackom jazykach. *Voprosy russkogo i sopostavitel'nogo jazykoznanija*. Užhorod, s. 17–30.

K počátkům dialektologie na Moravě

STANISLAVA KLOFEROVÁ

Sledujeme-li formování a vývoj kteréhokoliv vědního oboru, ohlížíme se do minulosti blízké i vzdálenější. Defilují nám před očima některá jména již neznámá, jejichž nositelé však ve své době obětovali předmětu svého bádání více, než si dnes možná dokážeme představit. Jejich dobře míněné snahy se nezřídka minuly účinkem. Leč také díky úsilí těchto nadšenců se obory mohly rozvíjet, třebaže časem upadly mnohé z jejich metod a závěrů v zapomnění.

Jak známo, počátky většiny národně koncipovaných společenskovědních oborů spadají do 18. století. Ve století následujícím se pak postupně vyhraňovaly objekty badatelského zájmu už jako zcela konkrétní. S nimi se utvářela příslušná metodologie.

Tento vývoj je charakteristický rovněž pro českou dialektologii, která se jako obor vyděluje v druhé polovině 19. století (srov. Hlavsová 1983; 1987). Zásadní a programové dílo, Základové dialektologie československé A. V. Šembery, vychází sice až v roce 1864, ale na první, třebaže laické zmínky o nářečních zvláštностech můžeme narazit daleko dříve. Objevují se – nesoustavně a spíše okrajově – jako poznámky doplňující rozpravy historické a zejména národopisné.

V pátrání po prvních zmínkách o nářečních jevech podala nedávno dialektologii pomocnou ruku soudobá etnologie. Před necelým desetiletím byla totiž vydána obsáhlá publikace Počátky národopisu na Moravě (Jeřábek 1997). V ní jsou otištěny texty mnoha autorů, které dokumentují formování našeho národopisu jako svébytného oboru v moravském prostředí v 18. a 19. století (pro region Čech srovnatelná publikace doposud bohužel vydána nebyla). Většina textů je psána v němčině, méně v češtině. Pro českého čtenáře byl pořízen překlad. Je záslužné, že pro srovnání jsou zde – ve výběru – otištěny též kopie originálů.

Zájmy autorů publikovaných textů jsou samozřejmě zaměřeny národopisně, pozornost se věnuje především lidovým zvykům, obyčejům a obřadům, lidové stravě, lidovému odívání atd. Běžnou součástí studií však tvoří i popisy „mravů“ a „charakteru“ obyvatelstva. Mnozí autoři se přitom nespokojují s pouhým konstatováním, ale pojmají své výklady jako hodnotící úvahy.

Tak se např. dozvídáme, že se obyvatelé Podluží snažili ženit a vdávat velmi mladí a „nikdy mimo svůj kmen“. Výjimku tvořila jen obec Lednice, „kde žijí smíšeně s Němci a kde jim jejich poněkud rafinovanější duch velí tento ohled z důvodů politických a jiných ekonomických výhod občas pominout“ (s. 87; autor J. A. Zeman).

V jiném případě další autor shledává, že obyvatelé Valašska se vyznačují uzavřenou povahou, a poskytuje náležité vysvětlení:

„Důvodem však není opovrženímhodná necitelnost [Valacha]; hlemýžď nezatahuje tak rád své růžky proto, že by byly necitelné. Důvod toho [...] je možno nalézt v místním charakteru jeho milované vlasti a jeho vlivu na utváření Valachovy mysli. Ony velké, svobodné, rozmanité scenerie, jež mu nabízejí jeho hory, kamkoli se jen obrátí, staly se mimoděk jeho oku potřebou; jak má si přivyknout unavující jednotvárnosti nížin?“ (s. 163; autor A. Maniak).

V rozpravě nazvané O Hanácích jiný autor zase konstatuje:

„Nezadržitelným krokem se vřazují do všeobecného proudu evropské kultury, což je důsledkem lepší výuky a jejich blahobytu [...]. [...] Když už bychom měli mluvit o nějaké stinné stránce Hanáků, zmiňme se o jejich jistě loudavé pohodlnosti. Hanák se nerad pohybuje, a též v tanci se projevuje jako pomalý. [...] Je si vědom vlastního blahobytu, a i když sám není neúměrně pyšný, nerad snáší vychloubání jiných, zvláště dráždí-li jej svou nafoukaností cizinci, posmívají-li se mu nebo baví-li se na jeho účet. Tímto chováním si zřejmě vysloužil pověst hádavého hrubce“ (s. 327–328; autor B. Dudík).

U takto koncipovaných rozprav proto příliš nepřekvapí, že objeví-li se v emotivně laděných popisech poznámky o jazyce regionu, jde rovněž o úvahy emotivní a často velmi romantizující. Navíc se ukazuje, že si nářečí nejsou před autory těchto poznámek rovna. Některé dialekty se jeví ve světle jejich výkladů jako lepší, jiné jsou považovány za horší, méně kvalitní. Kritéria jsou různá a míra subjektivity vzrůstá s vlasteneckým zanícením pisatele. Nezdá se, že by stupeň pozitivního hodnocení úžeji souvisel s krajovým původem autora pojednání. Kladou se tu však do kauzálního vztahu charakterové rysy obyvatel regionu a jejich nářečí. Z podoby nářečí se tak odvozuje pracovitost, mravní čistota, kulturnost nebo naopak lenost, umanutost, nepořádnost těch, kdo příslušným dialektem mluví.

Je pozoruhodné, že oblast západní Moravy v podstatě zůstává na okraji zájmu. V uvedené publikaci nacházíme o zdejších dialektech jen jedinou zmínku, a to hodnotící pozitivně:

„[Západní Moravu] jako by příroda sama předurčila k bližšímu spojení se sesterskou zemí českou. Neboť zatímco ji na severu opevnila vůči útokům zvenčí mocným valem pohoří, na jihu dlouhou, hlubokou a příkrou průrvou, jejíž dno slouží řece Dyji za koryto, na východě zase až po Karpaty řekou Moravou, zůstala ona strana, jež se dotýká Čech, téměř zcela otevřená. Tato přirozená opevnění byla zesílena hrady a městy jako Bítov,

Vranov [...]; co ještě chybělo, nahradila odvaha spojených českých a moravských válečných houfů [...]. Nářečí Čecha z Čech je i nářečím Čecha moravského, milé, plyné, plné příjemně znějících a lichotných rčení“ (s. 230–231; autor A. Maniak).

Za nejčistší a nejhodnotnější považují doboví badatelé nářečí na východní Moravě. Zdejší dialekty jsou charakterizovány jako jazyk se starobylými slovanskými rysy. V jejich archaičnosti je spatřována nezkaženost, původnost a vazba na dávnou kmenovou jednotu slovanskou – a samozřejmě i vysoký mravní kredit těch, kteří jimi mluví.

„Valaši zůstávají tedy z valné části omezeni na chov dobytka. Tento odlišný způsob života odcizuje je zcela sousedním kmenům. [...] Jejich vnitřní vzdálení se od sousedů ukazuje již jejich dialekt, jenž má ještě mnoho staroslovanského, což se již u jejich sousedů vytratilo, a opět mnoho nového, co tito zase nepřijali. Jejich výslovnost není ani tak pomalá a obrácená jako výslovnost Hanáků, ani tak zurčivá a svévolná jako u obyvatel okolí Brna, nýbrž řádně vše střídající, hned protáhlejší, hned rychle spěchající; přízvuk má zpravidla na předposlední slabice každého slova, což ji občas činí neohrabanou“ (s. 162; autor A. Maniak).

Negativně – a to téměř bez výjimky – jsou naopak posuzována nářečí na Hané, jak už koneckonců naznačuje výše uvedená ukázka. S velmi příkrým soudem o hanáckých nářečích se setkáváme např. v pojednání J. H. A. Gallaše, výrazné osobnosti mezi moravskými obrozenci:

„Toto moravsko-slovanské pokolení velmi se dělí jak v kroji, tak i v nářečí svého jazyka od jiných zdejších slovanských obyvatelů. Jejich dialekt jest více vlastně moravský, však ale s tou velmi nechutnou změnou, že *i v e, u v o, ř v l* [...] měnívají, kupř.: *bel* místo *byl*, *beskup* místo *biskup*, *ledi* místo *lidi*, *tisař* místo *císař*, *falář* místo *farář* [...] atd. K tomu také ještě jest výřečnost velmi tahavá, což jich řeč velmi nelibou působí, a třeba s městským lidem na trzích prodávající obilí, často a mnoho rozprávějí, nicméně od své hrubé řeči neustupují a takřka tvrdošíjně se jí přidržují, že se zdá, jako by se jí nikdy odřici a dialekt zlepšiti a ušlechtiti nechtěli. Odkudž také pochází, že jejich mravní charakter ještě až dosavad jakousi nedím hloupost, nýbrž tvrdost a drsnost zjevuje, na niž sobě zdvořilí lidé stěžují a lají“ (s. 168; zdůraznění kurzívou – SK).

Mezi hanácká nářečí patří též dialekt obce Líšeň na Brněnsku (dnes je Líšeň městskou částí Brna). Toto nářečí se rovněž nesetkává s kladným hodnocením, ba dokonce si vysluhuje břitkou kritiku:

„Naši Líšeňáci zdají se být od přírody předurčeni za spekulanty: všechno – chůze, výraz obličeje, jazyk – je při prvním pohledu jako takové ohlašuje“ (s. 101–102; autor neznámý).

Jiný než negativní postoj při hodnocení hanáckých nářečí je vzácný:

„Jazyk Hanáků je moravský, což se projevuje zvláště širokým *a, o, u* namísto vokálů *a, e, i*, např. „slepica“ místo „slepice“, instr. „slepico“ místo „slepickou“. Hanák také s oblibou předsazuje vokálům *a, i, u* konsonant *h*, např. „hulica“ namísto „ulice“, „hano“ namísto „ano“. Dále Hanák rád zaměňuje *é* namísto *y*, např. „béval“ za „býval“, „bék“ za „býk“, a také *ó* za *ú*, např. „lóka“ za „lůka“ [sic], „móka“ za „mouka“ atd. Staré tvary slov se objevují zřídka“ (s. 330; autor B. Dudík; zdůraznění kurzívou – SK).

Uvedené ukázky vcelku výstižně dokumentují, proč si hanácká nářečí vysloužila takové odmítavé hodnocení. Příčinu lze bezpochyby hledat v hláskoslovných rysech: ty byly ve srovnání s typickými znaky dialektů v tehdejších Čechách nebo na východní Moravě velmi odlišné, a proto velmi nápadné. Navíc v ničem neupomínaly na archaický jazyk našich slovanských předků a starých textů.

Hodnotící postoj na ose kvalitní – nekvalitní ve vztahu k moravským nářečím, jak nám je zprostředkovává dílo Počátky národopisu na Moravě, dobovému úzu patrně skutečně odpovídají. Jsou např. postulovány i v krátkém, tentokrát lingvisticky zaměřeném pojednání, jež tvoří samostatnou kapitolku publikace s názvem Múza moravská, která byla vydána v roce 1813 (reedice v roce 2000): zde jsou otištěny duchovní, vlastenecké a jiné písně (jejich autorem většinou je už uvedený J. H. A. Gallaš). Publikaci redigoval T. Fryčaj, rovněž významná osobnost moravské osvícenské inteligence počátku 19. století, jenž je zároveň autorem stati Zpráva o rozličném řeči způsobu v Moravě (s. 400–407). Toto krátké pojednání o moravských a slezských nářečích je koncipováno nejen jako popis a vytčení nápadných nářečních znaků (převážně hláskoslovných), ale rovněž jako kritické posouzení dialektů z hlediska jejich „hodnoty“. Příčinu existence nářečí spatřuje autor v nevzdělanosti, pohodlnosti, ba dokonce neústupnosti či tvrdohlavosti nářečních mluvčích. Vzorem jsou mu Češi z oblasti Čech:

„Moravští Slováci, Valaši a Slováci dle čistějších pravidel gramatikálních až posavad se neřídějí, ano – až podnes ve svém uvyklém řeči způsobu neústupně setrvají; já pak chtěje jich mravnímu vzdělání dřívěj nějak posloužiti, sobě netroufám od pravidel gramatikálních počínati, jsa přesvědčen, žeť mnozí z nich v čistější řeči sepsané výborné knihy [...] sobě nelibují – a z té příčiny k další národní osvícenosti, v níž je bystřejší Čechové předcházejí, s nynějším věkem vysěj nepostupují“ (s. 403).

Vysoko jsou hodnoceny dialekty na východomoravském Valašsku; zdejší jazyk „prvotní prostočistotě řeči slavanské [sic] nejmíc je blíž“. Naopak vcelku „nic obzvláštního“ nenachází autor v nářečí (dnešního) Slovácka nebo v oblasti Těšínska – v obou případech

hovoří o tom, že si zdejší nářečí přivlastnila znaky z blízkého Slovenska, popř. Polska. Za nejčistší lidový jazyk je však považována mluva na západní Moravě („od Třebové přes Opatovice, Letovice, Olešnicu, Nové Město, Mezeřic až k Ihlavě, a odtud přes Třebic, Teltč až k Dačicem“).

Naopak nejžalostnější stav panuje podle Fryčaje na Hané. Na vrub zdejších nářečí přičítá i jevy, jež jsou – což Fryčaj samozřejmě vědět nemohl – celonárodní povahy, a to zjednodušení skupin souhlásek v případech *však* → *šak*, *když* → *dyž*:

„Majíť totižto tak řečení Hanáci v obyčeji, proti všem gramatikálným pravidlám, samozvučky *i v e, u v o* přeměňovati. Ku příkladu místo *byl, bel, cosi, cose, tuze, toze* vysloviti. Ano, i *ou* v pouhé *o* přeměňují; k přík. *budou, budo*, místo *jsou jso*. I také si někde dovolují, kde mnoho spoluzvucek se zbíhá a vyslovení těžší dělá (tak jak Vlaši a Francouzové), jednu neb druhou spoluzvuku opustiti, ku př. místo *projdeme – prondeme, když, dež, však, šak*. Na mnohých místech na Haně, rovně z příčiny pohodlnějšího vyjádření v obyčej sobě vzali, k samozvučce *o h* přidávati, ku př. *neustupný – nehostopné, o jedné – hojedné* – krom mnohých jiných obzvláštností, ježto ale každému v řeči své dost málo zběhlému Slovanu lehce porozumitelné jsou“ (s. 404–405; zdůraznění kurzívou – SK).

Závěrem: Hodnotící aspekt při popisu lidové mluvy výstižně odráží atmosféru přelomu 18. a 19. století, v níž působila a tvořila první obrozenecká generace. Jak je známo, předlohou a zároveň východiskem pro lingvistické snahy o zformování kulturního a funkčního českého jazyka nemohl být pro lingvisty-obrozence jazyk venkova, tj. jazyk nevzdělaných vrstev.

Uvedené ukázky však dokládají, že nepočtená generace buditelů přece jen nalézala na sociálně, hospodářsky, ale také nářečně diferencované Moravě konce 18. a počátku 19. století jistá pozitiva a určité vzory v lidovém jazyce: byly jimi archaické dialekty severovýchodomoravské (valašské) nebo nářečí západní Moravy, obsahující řadu nářečních znaků shodných se sousedními Čechami.

Tento příspěvek vznikl s podporou projektu GA ČR č. 405/03/1418 Dějiny české jazykovědné bohemistiky.

LITERATURA

- FRYČAJ, T. (ed.) (1813): *Múza moravská v patero odděleních obsahující duchovní, mravní, polní, veskoobčanské a starovlastenské hanácké písně skladatelů vlastenských, k prospěchu a vzdělání moravských vlastenců*. Brno.
- HLAVSOVÁ, J. (1983): Z tradice vzájemných vztahů české dialektologie a etnografie. *Naše řeč*, 66, s. 132–141.
- HLAVSOVÁ, J. (1987): Počátky české dialektologie I, II. *Naše řeč*, 70, s. 75–81, 141–148.
- JEŘÁBEK, R. (ed.) (1997): *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884 / Anfänge der Volkskunde in Mähren. Anthologie der Arbeiten aus den Jahren 1786–1884*. Strážnice.

České překlady operních titulů

(K případu Růžového kavalíra)

JAN KRÁLÍK

Nadšený zájem prof. PhDr. Jiřího Krause, DrSc., o operu inspiroval před časem náčrt studie, jejímž druhým věcným podnětem bylo tehdy aktuální nastudování pátého operního díla Richarda Strausse – Der Rosenkavalier – na scéně Národního divadla v Praze. Šlo o otázku překladů původních názvů oper, komponovaných na libreta v jiných jazycích. Přemlouvání nebylo třeba, psal jsem rád a vůbec nevadilo, že výsledek se nakonec nikde neuplatnil. Otázku však vracel každý další méně obvyklý název a zjara 2005 znovu zesílila, když táž scéna uskutečnila své první uvedení tetralogie Richarda Wagnera Der Ring des Nibelungen = Prsten Nibelungův, v českém prostředí často zkracované nikoli na Prsten, ale na nepřekládaný Ring. O jakou zvláštnost jde, překládá-li se název libretisty Huga von Hofmannsthal Der Rosenkavalier zavedeným, ale zavádějícím Růžový kavalír, a o jakou zvláštnost jde, nepřekládá-li se název vůbec a navíc se zkracuje? Obojí si zaslouží posouzení v novém, širším kontextu tím spíše, že to nejsou zvláštnosti jediné, především však proto, že inspirátor dospěl k jubileu a složit mu hold v oboru jemu tak blízkém je příležitost nad jiné vítaná.

—

Vícenásobnost překladů literárních děl i libret děl hudebních je projevem bohatství a různorodosti domácího kulturního života. Překlady názvů přitom mají zvláštní postavení. Přílišné vzdálení překladu od původního znění, nebo od předchozího řešení, ovšem znesnadňuje orientaci v mezinárodním kontextu (také encyklopedickém, informačním a turistickém), posouvá očekávání, může vyvolávat nežádoucí souvislosti i zcela vytrhnout dílo z jeho vazeb. Není to specifikum pouze operní (*Les misérables* = *Ubožáci/Bídníci*), ani pouze české: cizinec neznalý finštiny v Helsinkách zaváhá, zda má navštívit opery *Hyönteiselämä* (*Ze života hmyzu* podle bratří Čapků) nebo *Myrsky* (*Bouře* podle Shakespeara), cizinec neznalý maďarštiny v Budapešti netuší, co uvidí a uslyší, zakoupí-li si vstupenky na operu *Szerelmi bájital* (*Nápoj lásky*) nebo *Az istenek alkonya* (*Soumrak bohů*).

Podrobnější pohled do zdrojů ukazuje, že odchylky českých názvů nečeských oper od původních významů jsou v naprosté většině případů zanedbatelné, často přijatelně malé, někdy však větší, ale vžitě, a pouze výjimečně zcela zásadní. Zdá se, že mnohé závisí na typu

a gramatické stavbě názvu a na jeho frekvenci, k níž přispívá zejména uvádění díla na české scéně, ale vzhledem k možnostem českého operního provozu mnohdy i jen pouhý historický význam a početnost odkazů v odborné a populární literatuře. Název opery nežije pouze při představení na plakátech a v tisku programu, ani pouze v tisku notových materiálů, nebo v dokumentaci k vydávaným zvukovým a obrazovým záznamům.

Z více než 40 000 oper světové tvorby má skutečný vliv na utváření zvyklosti pouze malá část. Zavedené názvy přitom působí jako prostředí pro uplatnění analogie. Rozhodující není sémantický význam, ale gramatická kategorie, nebo gramatická stavba názvu, tedy hledisko jazykové. K posouzení případů *Růžového kavalíra* a *Ringu* je i přesto příslušný kontext poměrně široký. V následujícím přehledu proto nebudou vyčerpávající výčty, ale spíše typické příklady.

—

Názvy oper lze z hlediska jazykového rozdělit do dvou základních typů: 1. vlastní jména a 2. obecné názvy (někdy i s vlastními jmény).

1. Vlastní jména

1.1. Vlastní jména jednoslovná

Je-li názvem opery jednoslovné jméno osoby, velmi často není třeba překládat (ani měnit)

1.1.1. *Aida, Arabella, Attila, Cardillac, Carmen, Cid, Demoofonte, Elektra, Ernani, Esclarmonde, Falstaff, Fedora, Halka, Herodias, Idomeneo, Isabeau, Iris, Julietta, Fedora, Fidelio, Lakmé, Lohengrin, Lulu, Mazepa, Montezuma, Nabucco, Nerone, Norma, Oberon, Otello, Padmávatí, Palestrina, Parsifal, Poliuto, Rigoletto, Salambo, Salome, Sadko, Siegfried, Svätopluk, Tannhäuser, Thérèse, Tosca, Treemonisha, Turandot, Vanessa, Werther*

a totéž platí o některých jménech zemí, nebo měst

Germania, Jerusalem,

i když výslovnost může být v českém prostředí výrazně odlišná.

V případech, kdy se zápis jména odchyluje od české zvyklosti, mírně se upravuje, a to podle potřeby buď jen vypuštěním členu

1.1.2. *L'Atlantide = Atlantida, Der Corregidor = Corregidor, La Dafne = Dafne, Der Golem = Golem, Il Radamisto = Radamisto, La Wally = Wally,*

anebo se úpravou koncovky, případně kmenu jména vlastně překládá

Alceste = Alcesta, Djamileh = Džamila, Дубровскии (Dubrovský), Euridice = Eurydika, Euryanthe = Euryantha, Jessonde = Jessonda, Leonore = Leonora, Louise

= *Louisa, Martha* = *Marta*, *Médée* = *Medea*, *Mefistofele* = *Mefistofeles*, *Semiramide*
= *Semiramis*, *Serse* = *Xerxes*, *Thaïs* = *Thais*, *Wozzeck* = *Vojcek*, *Zazà* = *Zaza*.

Výjimečně způsob uvádění i kolísá

1.1.3. *Ipermestra / Hypermestra, Orfeo / Orfeus*.

Nejčastější typy 1.1.1. a 1.1.2. se zdají být z hlediska počtu rovnocenné.

1.2. Vlastní jména dvojslovná

Podobně je tomu u vlastních jmen dvojslovných. Jednak zůstávají beze změny, ať již jsou běžného (křesťanského) typu

1.2.1. *Albert Herring, Alessandro Stradella, Andrea Chénier, Benvenuto Cellini, Billy Budd, Борис Годунов (Boris Godunov), Cornelia Farolli, Dorian Gray, Maria Padilla, Gianni Schicchi, Иван Сусанин (Ivan Susanin), Lucio Silla, Lucrezia Borgia, Manon Lescaut, Peter Grimes, Simone Boccanegra,*
nebo z jiného prostředí

Abu Hassan, Ali Baba, Bánk bán, Beg Bajazid,

jednak – u častěji uváděných jmen – se počešťuje

1.2.2. *Adriana Lecouvreur* = *Adriana Lecouvreurová, Евгений Онегин* = *Evžen Oněgin, Giulio Cesare* = *Julius Caesar, Guillaume Tell* = *Vilém Tell, Louisa Miller* = *Luisa Millerová, Maria Stuarda* = *Marie Stuartovna*
i případně

Die ägyptische Helena = *Egyptská Helena / Helena Egyptská.*

Počešťování kolísá pouze výjimečně u typů

1.2.3. *Анна Каренина* = *Anna Karenina / Anna Kareninová, Катерина Измайлова* =
Katěrina Izmailova / Kateřina Izmajlovová.

Početnost prvních dvou základních možností 1.2.1. a 1.2.2. se u dvojslovných jmen opět vyrovnává. Rozhodně nelze říci, že by ten či onen typ převládal.

1.3. Vlastní jména ve víceslovných názvech

Obdobné členění lze vystopovat i u víceslovných jmen, avšak v jiné početnosti.

Stojí-li v názvu opery jméno osoby se známou hodnotou nebo přídomkem, buď není překlad nutný, nebo obvyklý a zachovává se původní tvar

1.3.1.1. *Doktor Faust, Don Carlos, Don Pasquale, Don Quijote, Agnes von Hohenstaufen, Beatrice di Tenda, Linda di Chamomix, Maria di Rohan.*

V této skupině je zajímavou výjimkou varianta *Don Giovanni / Don Juan*, která neznamena kolísání, ale vykročení směrem k původu: z jazyka libreta do jazyka dějiště.

Naproti tomu jména s méně známými hodnotami nebo přídomky se zachovávají pouze výjimečně

1.3.1.2. *Fra diavolo (Bratr d'ábel)* a *Madama Butterfly (Paní Motýlek)*,

a jen ojediněle se objeví překlad při scénickém provedení oratoria *Oedipus rex = Oidipus král*; napůl se překládá *Il signor Bruschino = Signor Kartáč*.

V naprosté většině případů méně známých hodností a přídomků se důsledně překládá

1.3.2. *Le comte Ory = Hrabě Ory*, *Il duca d'Alba = Vévoda z Alby*, *Elisabetta, regina d'Inghilterra = Alžběta, královna anglická*, *István király = Král Štěpán*, *Иван Грозный = Ivan Hrozný*, *Le jongleur de Notre-Dame = Zvoník u Matky Boží*, *Князь Игорь = Kniže Igor*, *König Hirsch = Král Jelen*, *Król Roger = Král Roger*, *Кузнец Вакула = Kovář Vakula*, *Mathis der Maler = Malíř Mathis*, *Der Prinz von Homburg = Princ Homburský*, *Richard Coeur de Lion = Richard Lví srdce*, *Suor Angelica = Sestra Angelica*.

V případě titulů a přídomků tak překládání zřetelně převažuje. Mezi překládáním a nepřekládáním kolísají vlastně jen

1.3.3. *Giovanna d'Arco / Jana z Arcu*, *Lucia di Lammermoor / Lucie z Lammerooru* a *Kováč Wieland / Kovář Wieland*, srozumitelný i v originále.

1.4. Vlastní jména se spojkou

Původní spojky se v názvech nezachovávají. Ojedinělý je grafický pokus o zachování originálu v případě

1.4.1. *Castor et Pollux* zápisem *Castor & Pollux*,

srozumitelným jak pro případ originálu (byť v grafice mimo časový kontext), tak pro případ čtení v současném českém prostředí.

S touto (nedávnou) výjimkou lze počestění jmen se spojkou považovat za důsledné, ať se již týká pouze spojky samé

1.4.2. *Dido and/a Aeneas*, *Mozart i/a Salieri*, *Porgy and/a Bess*,
nebo i jmen

Ariane et Barbe-bleue = Ariana a Modrovous, *Bastien und Bastienne = Bastien a Bastienka*, *I Capuleti e i Montecchi = Kapuleti a Montekové*, *Die Franzosen vor Nizza = Francouzové před Nizzou*, *Moses und Aaron = Mojžíš a Áron*, *Orfeo ed Eurydice = Orfeus a Eurydika*, *Pelléas et Mélisande = Pelléas a Mélisanda*, *Руслан и Людмила = Ruslan a Ludmila*, *Samson et Delilah = Samson a Dalila*, *Tristan und Isolde = Tristan a Isolda*, *Vénus et Adonis = Venuše a Adónis*.

Jen vzácně se objevují obě (kolísající) možnosti počest'ování

1.4.3. *Béatrice et Bénédict = Beatrice a Benedikt / Blažena a Beneš*.

1.5. Vlastní jména s předložkou

Výjimkou, při které se předložka nepřekládá, se zdá být pouze

1.5.1. *Francesca da Rimini*;

důvodem ponechávání původního tvaru je zjevně skutečnost, že zde předložka připomíná přídomek.

Počestění názvů s předložkou pak jednoznačně převažuje

1.5.2. *Adriano in Siria* = *Hadrián v Sýrii*, *Alessandro nell'Indie* = *Alexandr v Indii*, *Ariadna auf Naxos* = *Ariadna na Naxu*, *La battaglia di Legnano* = *Bitva u Legnana*, *Mosè in Egitto* = *Mojžíš v Egyptě*, *Iphigénie en Tauride* = *Ifigenie na Tauridě*, *Iphigénie en Aulide* = *Ifigenie v Aulidě*, *L'italiana in Algeri* = *Italka v Alžíru*, *Le postillon de Lonjumeau* = *Postilion z Lonjumeau*, *Il turco in Italia* = *Turek v Itálii*.

Názvy oper obsahující v originální verzi spojky a předložky se tedy téměř vždy překládají.

—

2. Obecné názvy

2.1. Obecné názvy jednoslovné

Některé jednoslovné názvy s obecným apativem se zachovávají v původní podobě, neboť překlad ani nepořebují

2.1.1. *Capriccio* (*Rozmar*), *Демон* (*Démon*), *Il Guarany* (*Guaraňan*), *Intermezzo* (*Mezihra*), *Intolleranza* (*Nesnášenlivost*);

několik dalších se nepřekládá, třebaže jejich význam tím zůstává utajen

Daisi (*Soumrak*), *La gioconda* (*Šťastná*, *Šťastněnka*, *Radostná*), *Krútnava* (*Vír*), *Mignon* (*Maličká*).

Tyto případy však rozhodně nejsou v přesile.

Naprostá většina obecných výrazů se naopak překládá, ať již pochází z vlastních jmen

2.1.2. *L'africaine* = *Afričanka*, *L'arlesiana* = *Arlézanka*, *La juive* = *Židovka*, *Хованицина* = *Chovanština*, *I Lombardi* = *Lombard'ané*, *Les Troyens* = *Trójané*, *La vestale* = *Vestálka*,

nebo jde o výrazy z běžného života, případně z bájí a pohádek

Arlecchino = *Harlekýn*, *La bohème* = *Bohéma*, *Il campanello* = *Zvonek*, *La cenerentola* = *Popelka*, *The Consul* = *Konzul*, *Il Corsaro* = *Korzár*, *Черевицки* = *Střevíčky*, *Erwartung* = *Očekávání*, *Der Evangelimann* = *Evangelista*, *La favorita* = *Favoritka*, *Die Feen* = *Víly*, *Die Gezeichneten* = *Poznamenání*, *Игрок* = *Hráč*, *Die Kluge* = *Chytračka*, *Liebei* = *Milkování*, *Der Mond* = *Měsíc*, *Hoc* = *Nos*, *Die Physiker* = *Fyzikové*, *Il pirata* = *Piráta*, *Der Prozess* = *Proces*, *Le prophète* = *Prorok*, *I puritani* = *Puritáni*, *La rondine* = *Vlaštovka*, *Le rossignol* = *Slavík*, *La sonnambula* = *Náměsíčná*, *Il tabarro* = *Plášť*, *The Telephone* = *Telefon*, *Tiefeland* = *Nížina*, *Der Vampyr* = *Upír*, *Le villi* = *Bludičky*, *Der Waffenschmied* = *Zbrojíř*, *Die Walküre* = *Valkýra*, *Der Wildschütz* = *Pytlák*, *Der Zwerg* = *Trpaslík*.

Překládání jednoslovných obecných výrazů kolísá pouze u několika výjimek, daných zvukovou průhledností originálu v jiném (slovanském) jazyce

2.1.3. *Hrabina* / (=) *Hraběnka*, *Псковитьянка* = *Pskoviťanka* / (=) *Pskovanka*, *Снегурочка* = *Sněguročka* / (=) *Sněhurka*.

Zvláštním případem je název *La traviata* (= *Opuštěná*), který se buď vůbec nepřekládá, nebo se (méně často) nahrazuje jménem hlavní postavy *Violetta*.

2.2. Obecné názvy víceslovné

Rovněž víceslovné názvy, ať již se v nich vyskytují obecná apelativa sama, nebo v kombinaci se jmény, lze dále členit. Také v této skupině se naprostá většina názvů překládá.

Nepřekládaný případ je zcela ojedinělý

2.2.1. *Man and Boy: Dada* (= *Muž a chlapec: dada*).

Běžně se zčešťují všechny (další) názvy se spojkou

2.2.2.1. *L'enfant et les sortilèges* = *Dítě a kouzla*, *Der Prinz und Schlange* = *Princ a had*, *Zar und Zimmermann* = *Car a tesař*,

s číslovkou

2.2.2.2. *Die drei Ringe* = *Tři prsteny*, *I quattro rusteghi* = *Čtyři hrubci* / *Čtyři hrubiáni*, *Der dreizehnte Mantel* = *Třináctý plášť*,

v kombinaci s vlastním jménem

2.2.2.3. *Der Aufstieg und Fall der Stadt Mahagonny* = *Vzestup a pád města Mahagonny*, *The Fall of the House of Usher* = *Pád domu Usherů*, *Crispino e la comare* = *Kryšpín a kmotra*, *The Death in Venice* = *Smrt v Benátkách*, *Die Meistersinger von Nürnberg* = *Mistři pěvci norimberští*, *Una notte a Firenze* = *Noc ve Florencii*, *Robert le diable* = *Robert d'ábel*, *Il viaggio a Reims* = *Cesta do Remeše*,

nebo s vlastním jménem i číslovkou zároveň

2.2.2.4. *Alexandre bis* = *Dvakrát Alexandr*, *Die drei Pintos* = *Tři Pintové*

a – tím spíše – názvy tvořící celou větu

2.2.2.5. *Ako šlo vajce na vandrovku* = *Jak šlo vejce na vandr*, *Amelia al ballo* = *Amélie jde na ples*, *Erat unum cantor bonus* = *Bylť jest jednou kantor dobrý*, *Kleider machen Leute* = *Šaty dělají člověka*, *L'occasione fa il ladro* = *Příležitost dělá zloděje*, *Le roi l'a dit* = *Král to řekl*, *Johnny spielt auf* = *Johnny vyhrává*, *Zar läßt sich fotografieren* = *Car se dává fotografovat*, *A зору здесь тихие* = *A jitra jsou zde tichá*.

Z obecných názvů víceslovných jsou zvláště časté **názvy s přívlastky**. Také v této skupině názvů se již naprostá většina překládá.

Nepřekládaný název s přívlastkem je ojedinělý

2.2.2.6.1. *Le grand macabre* (*Velký umrlec*),

nepočítáme-li případné scénické uvedení oratoria *Carmina burana* (*Zpěvy beuernské*).

Překládané přívlastky jsou v zásadě dvojího druhu: shodné a neshodné. Zvláštním případem je přístavková konstrukce *La gazda ladra = Straka zlodějka*.

2.2.2.6.2.1. Shodné přívlastky

Shodný přívlastek již v původním názvu

2.2.2.6.2.1.1. *La dame blanche = Bílá paní, Le domino noir = Černé domino, Il figliuol prodigo = Marnotratný syn, Il finto Stanislao = Domnělý Stanislav, Eine florentinische Tragödie = Florentinská tragédie, The Greek Passion = Řecké pašije, L'heure espagnole = Španělská hodinka, Der junge Lord = Mladý lord, Каменныйй гость = Kamenný host, Майская ночь = Májová noc, Il matrimonio segreto = Tajné manželství, Огненный ангел = Ohnivý anděl, Orlando furioso = Zuřivý Roland, Пиковая дама = Piková dáma, Die schweigsame Frau = Mlčenlivá žena, Сорочинская ярмарка = Soročinský jarmark, Die tote Stadt = Mrtvé město, Les vêpres siciliennes = Sicilské nešpory, La vida breve = Krátký život, Золотой петушок = Zlatý kohoutek,*

shodný přívlastek až v českém překladu

2.2.2.6.2.1.2. *Der Augenarzt = Oční lékař, Un ballo in maschera = Maškarní ples, La Bergère des Alpes = Alpská pastýřka, Die Bettleroper = Žebrácká opera, Der Dorffjahrmarkt = Vesnický trh, Elephant Man = Sloní muž, Der Kreidenkreis = Křídový kruh, La pietra del paragone = Zkušební kámen, **Der Rosenkavalier = Růžový kavalír**, La scala di seta = Hedvábný žebřík, Der Schauspieldirektor = Divadelní ředitel, Die Zauberflöte = Kouzelná flétna, Várnász = Krvavá svatba,*

shodný přívlastek v podobě přívlastňovacího jména

2.2.2.6.2.1.3. *Le chien du jardinier = Zahradníkův pes, La clemenza di Tito = Laskavost Titova, Les contes d'Hoffmann = Hoffmannovy povídky, Dantons Tod = Dantonova smrt, The Death of Klinghoffer = Smrt Klinghofferova, Der Geburtstag der Infantin = Infantčiny narozeniny, Die Liebe der Danae = Láska Danaina, Les mamelles de Tirésias = Prsy Theireisiovy, Le nozze di Figaro = Figarova svatba, Il ritorno d'Ulisse = Odysseův návrat, Der Ring des Nibelungen = Prsten Nibelungův, Il segreto di Susanna = Zuzančino tajemství, Die Verurteilung des Lukullus = Odsouzení Lukullovo.*

2.2.2.6.2.2. Neshodné přívlastky

Neshodný přívlastek jako přesný překlad

2.2.2.6.2.2.1. *Le calife de Bagdad = Kalif z Bagdadu, Dialogues des carmélites = Dialogy karmelitek, L'elisir d'amore = Nápoj lásky, Elegy for young lovers = Elegie pro mladé milence, Die Entführung aus dem Serail = Únos ze serailu, La fille de régiment = Dcera pluku, La forza del destino = Síla osudu, Die Frau ohne Schatten = Žena bez stínu, Gioielli della Madonna = Šperky madony, L'incoronazione di Poppea =*

Korunovace Poppey, Любовь к трём апельсинам = Láska ke třem pomerančům, La muette de Portici = Němá z Portici, Обручение в монастыре = Zásnuby v klášteře, De origine di Jaromeritz = O původu Jaroměřic, Les pêcheurs de perles = Lovci perel, The rape of Lucretia = Zneuctění Lukrécie, Сказание о невидимом граде Китеже и девице Февронии = Pověst o neviditelném městě Kiteži a panně Fevronii, The Turn of the Screw = Utahování šroubu, Die Verlobung im Traum = Zásnuby ve snu,

neshodný přívlastek až jako řešení českého překladu

2.2.2.6.2.2.2. *The fairy Queen = Královna víl, Friedenstag = Den míru, Götterdämmerung = Soumrak bohů, Das Liebesverbot = Zákaz lásky, Mädchenmarkt = Trh panen.*

Také ve skupině víceslovných obecných názvů lze nalézt (ojedinělý) případ kolísání. Mezi původní a přeloženou podobou kolísá pouze

2.2.3.1 *Straszny dwór = Strašný dvůr / (=) Strašidelný dvůr;*

důvodem je srozumitelnost původního znění, byť při ní vzniká významový posun.

Jinak ojedinělé je kolísání z jen zřídka překládaného celovětného názvu

2.2.3.2. *Così fan tutte (= Tak to dělají všechny / Tak se chovají všechny);*

pokud se překlad vůbec objeví, pak hned v několika variantách *Takové jsou všechny / Škola milenců / Ženy jsou ženy.*

Konečně, mezi oběma druhy přívlastků pak kolísají překlady

2.2.3.3 *Die Königin von Saba = Královna ze Saby / Sabská královna, Königskinder = Královské děti / Královny děti, Der Barbier von Bagdad = Bagdadský lazebník / Lazebník bagdadský / Lazebník z Bagdadu, Das Rheingold = Rýnské zlato / Zlato Rýna.*

V českém operním prostředí se ustálil zvyk, že lazebník není *ze Sevilly*, ale *sevillský*, sládek není *z Prestonu*, ale *prestonský*, panna není *z Orléanu*, ale *orleánská* a zvonky nejsou *z Corneville*, ale *cornevillské*. A ovšem, že kavalír není *s růží*, ale *Růžový*.

—

Poznání z přehledu není pouze kvantitativní – o jednoznačném převažování překladů nad nepřekládáním – ale kontextové. Překlady mají své zvyklosti. V některých případech se velmi pevně drží původního názvu, i když doslovnost vede až k neprůhlednosti, z níž pak může pomoci pouze znalost děje: *Жизнь за царя = Život za cara* (v době kdy vládl car, nebo život obětovaný za cara?), *La serva padrona = Služka paní* (paní v 1., 2., 3., 7. pádě?), *La damnation de Faust = Faustovo prokletí* (prokletí vyřčené Faustem, nebo nad Faustem?). Řadu dalších případů váže literární předloha se zavedenou českou podobou (*Deset dní, které otřásly světem, Kapitánská dcera, Rozrušená země, Sen noci svatojanské, Veselé paničky*

windsdorské, Zkrocení zlé ženy atd.). Jinými slovy: pro překlad titulu *I masnadieri* (*Lupiči, Bandité, Raubíři*) je rozhodující, že jde o operní zpracování Schillerových *Loupežníků* (nikoli o Offenbachovu operetu, která se zase překládá *Bandité*), v opeře *Война и мир* nejde a *Válku a mír*, ale samozřejmě o Tolstého *Vojnu a mír*, u díla *Лесной царь* jde o operní přepis Máchova *Máje*, k němuž náleží jako jediný žádoucí český titul *Lesů(v) pán* atd.

K obměně názvu se překladatelé odhodlávají pouze v případech přímé nepřeložitelnosti, kde by doslovný český překlad zaváděl, nebo nepřitahoval, a kde se nabízí výstižnější název podle obsahu nebo podle podtitulu:

L'amico Fritz (= *Přítel Franta*) / *Kmotr Fricek*, *Le convenienze ed inconvenienze teatrali* (= *Divadelní zvyky a zlozvyky*) / *Poprask v opeře*, *Les deux journées* (= *Dva dny*) / *Vodař*, *Les dragons de Villars* (= *Dragouni z Villars*) / *Poustevníkův zvonek*, *Es war einmal* (= *Bylo jednou*) / *Bylo – nebylo*, *I due Foscari* (= *Dva Foscariové*) / *Dóže benátský*, *La fanciulla del West* (= *Dívka z Westu*) / *Děvče ze zlatého Západu*, *La finta giardiniera* (= *Falešná zahradnice*) / *Zahradnice z lásky*, *Hänsel und Gretel* (= *Honzík a Markétka*) / *Perníková chaloupka*, *Der Kuhreigen* (= *Kravský rej*) / *Píseň z hor*, *Ночь перед рождеством* (= *Noc před Narozněním [Páně]*) / *Příběh noci vánoční*, *The Rake's progress* (= *Rakeův vývoj*) / *Život prostopášníka*, *Roberto D'Evereux* / *Královnin prsten*, *Le roi d'Ys* (= *Král Ysu*) / *Pověst o Ysu*.

Přestože tak vznikly názvy svým předlohám méně věrné, postupně se vžily a stojí v kontextech všech ostatních poměrně pevně.

—

Každý zavedený název má i přes případné nepřesnosti, odchylky nebo nejasnosti svou přitažlivost, tím i komerční hodnotu ochranné známky a s ní nezanedbatelnou vazbu k autorskému právu – bez ohledu na případné jazykové zastarávání. Pokud se o obnovu názvu nezasadí nový překladatel, inscenátoři a vítězný návrat na scénu, síla zvyku překoná sílu důvodů ke změně. Dávné nepřesnosti se pak dál přijímají buď pro malý zájem inscenátorů, jako:

Feuersnot (= *Nouze ohňů*) / *Ohně zmar*, *Das goldene Kreuz* (= *Zlatý kříž*) / *Zlatý křížek*, *A kékszakállú herceg vára* (= *Hrad vévody Modrovouse*) / *Modrovousův hrad* / *Modrovousův zámek*,

anebo naopak díky stálému zájmu inscenátorů, kteří v pokoře před tradicí nepocítili potřebu nepřesný překlad upravit. Obtížnost zcela přesného překladu pak jen utvrzuje setrvání u někdejšího řešení: proto žijí dobře uvážené posuny Václava Judy Novotného (překladatele více než šedesáti libret) pro opery

I pagliacci (= „*Paňácové*“, „*Šaškové*“) / *Komedianti a Cavalleria rusticana* (= „*Kavalírství po venkovsku*“, „*Rytířství sedlácké*“) / *Sedlák kavalír*.

Přitažlivost děl, která označují, vydobyla názvům *Komedianti* a *Sedlák kavalír* povahu ochranných známek.

Síla sklonu k zachování jedinou zavedených názvů má přes svůj nesporný úspěch i několik čestných výjimek. Některé z nich již naznačily případy kolísání, jiné vznikly vlivem vnějších příčin. Dlouho před českým uvedením v tisku probíraný *Létající Holland'an* byl již při prvním českém nastudování přeložen jako *Bludný* a s jedním „l“. Jen díky pravopisnému posunu se místo *Troubadoura* začal objevovat *Trubadúr* a podobným nenápadným vývojem prochází *Jevgenij / Eugen / Evžen Oněgin*.

Zásadní změna se zdaří pouze výjimečně a pouze činem. Weberova zpěvohra *Der Freischütz*, dávaná 1824 poprvé česky v překladu Jana Nepomuka Štěpánka pod názvem *Střelec kauzedlnjk*, se po padesáti letech vrátila na českou scénu v překladu Jindřicha Böhma jako *Čarostřelec* a vytrvala tak dodnes.

Příklady kolísání a proměn včetně výjimečného ústupu od původní předlohy ve prospěch vystižení významu naznačují, že cesta k přejmenování *Růžového kavalíra* na *Kavalíra s růží* je stále otevřena a nebyla by nemožná. Víme-li nyní, že *Der Rosenkavalier* je typem 2.2.2.6.2.1.2., tedy z jednoslovných názvů *Die Zauberflöte*, *Der Dorfjahrmarkt*, *Der Kreidenkreis*, *Der Schauspieldirektor*, překládaných do češtiny pomocí shodného přívlastku, chápeme, proč Karel Šípek v roce 1911 zvolil variantu *Růžový kavalír*.

Problém se tak přesouvá k nejednoznačnosti významu přídavného jména *růžový*. Slovníky uvádějí tři významy:

1. „vztahující se přímo k růži“ (PSJČ), „k růže“ (SSJČ, SSČ),
2. „bledě červený“ (PSJČ, SSJČ, SSČ),
3. „radostný, příjemný, milý, optimistický“ (PSJČ), „radostný, šťastný, příjemný, milý, optimistický“ (SSJČ, SSČ).

Frekvenčně primární konotace adjektiva *růžový* je ovšem barvová (význam 2.), nikoli rostlinná (význam 1.) nebo jakákoli jiná (význam 3.), jak lze snadno podložit sondou v Českém národním korpusu, doplněnou z českých internetových stránek. Co – odtud – všechno může být *růžové* (podle abecedy):

I. pouze barvou: *čajovna, dopis, dům, formulář, granulát, holub, ibišek, jezero, karafiát, kakadu, klobouček, korál, krém, krinolína, květ, lotos, muškát, nosorožec, odstín, panter, pepř, píďalka, plameňák, pobřeží, pokoj, porcelán, salonek, smílek, stužka, špaček, tank, trikot, trojúhelník, trpaslík, turmalín, zázvor, zbarvení, zobák, župánek,...*

II. barvou i ve vztahu k rostlině: *dřevo, keř, kopec, lístek, palouček, sad, salát, víno, vrch, záhon, zahrada,...*

III. barvou i přeneseně: *brýle, dopis, vánek* (tanečník), *zahrada, ...*

IV. pouze přeneseně: *budoucnost, nálada, podvečer, příběh, situace, život, ...*

V. pouze ve vztahu k rostlině: *obaleč, padlí, pidikřísek, žlabatka.*

Slovotvorně by se adjektivum *růžový* mohlo vztahovat i k infekční chorobě nazývané *růže* (erysipel), což by byl – připusťme – typ „Vα“.

Frekvence typu I. mnohonásobně převyšuje všechny ostatní. Jen proto se vlastně zdá název *Růžový kavalír* od významu originálního názvu opery dál než jiné případy z téže gramatické kategorie. Kdyby se opera jmenovala *Der Blumenkavalier*, česky by to byl *Květinový kavalír* a vše by bylo v nejlepší pořádku, jako u *Květinové árie*, u níž nikdo neočekává květinovou barvu, ani složení z květin, ale květinu jako téma. Významové vazby adjektiva *květinový* jsou dostatečně volné pro to, aby zahrnuly květinu i jako rekvizitu.

Vazbu Straussova a Hofmannsthalova *Růžového kavalíra* pouze na rostlinu dokládá jednoznačně libreto, kde *růže*, s níž je kavalír Oktavián (Octavian) poslán za Žofií (Sophii), dokonce vůbec nemá růžovou barvu, protože je stříbrná. Nikoli postříbřená, ale ze stříbra. Jde tedy o věc (rekvizitu) ve tvaru *růže*, nejde o barvu. Jasněji by vše zprůhlednilo zdrobnění: operní kavalír by při něm nebyl *růžovoučký*, ale *růžičkový*. Zdrobnění zároveň osvětluje, že ve vztahu k rostlině Oktavián, nejsou ani *motýl* (obaleč *Cacoecia rosana*), ani *houba* (padlí *Sphaerotheca pannosa*), ani *škůdce* (pidikřísek *Typhlocyba rosae*), ani *hmyz* (hmyz *Diplolepis rosae*), nutně vytváří v rámci typu V. zcela samostatnou kategorii. Mohli bychom připustit typ Vβ.

To ovšem platí jen o opeře: pro konotační nejednoznačnost adjektiva se název *Růžový kavalír* jako celek v průběhu času osamostatnil, pozbyl výhradní vazby na operu a zakotvil v literatuře, v jiném hudebním oboru a dokonce v oboru hraček: hračka *Růžový kavalír* je skládačka (puzzle) s fotografií koňské hlavy požírající květiny růžové barvy (typ III.); v hudebním oboru je *Růžový kavalír* skladba rockové stupiny Turbo z roku 1984 (typ III.); v literatuře (české) je *Růžový kavalír* název jednoho z fiktivních dopisů Bohumila Hrabala (dopisu Dubence z 1. 5. 1990) a zároveň souborný název svazku s dalšími dopisy a rozhovory (Pražská imaginace 162); Hrabalův název cílí do známého slovního spojení od tanku natřeného na růžovo (typ I.) a od růžové šály (typ I.), zde symbolů (typ III.) pop-artových happeningů (*růžová je barva dělátko, růžové botičky, voňavky, kytice, šatečky, obálky prvotín, růžová sametová epocha*); růžovým kavalírem míní spisovatel – aniž to vysloví – sám sebe, zjevně pro barvu oblíbené šály, myšlenkově pro souznění s barvou symbolizující dobové společenské naladění (typ IV.).

—

Název opery *Růžový kavalír* je tedy velmi zvláštní případ. Přes všechny své slabiny se stal pro Hofmannsthalovo a Straussovo dílo v českém prostředí vžitým řešením, které zpopulárnělo, osamostatnilo se a nastoupilo vlastní život. Změna z *Růžového kavalíra* na

Kavalíra s růží po bezmála sto letech slavného jevištního života a zakotvení v dalších oborech by dnes byla mnohonásobně obtížnější než kdysi změna *Střelce kauzedlnjka* v *Čarostřelce* a *Létajícího Holland'ana* v *Bludného Holand'ana*. Vzhledem k obtížnosti provedení Straussova a Hofmannsthalova díla nelze očekávat, že by příležitost k pokusu o změnu nepřehlédnutelným jevištním činem v češtině nastala v dohledném čase.

Až jednou znovu zazní zvolání „dnes dávají *Rosenkavaliera*“, spíše než snahou o nápravu to bude způsobeno vlivem univerbizace. Současné hovory o pražském *Ringu*, tak jako jindy hovory o *Figarovi* či *Titovi*, *Usherech* či *Klinghofferovi* atd., naznačují, že prvotním podnětem ke zkracování je Zipfův princip nejmenšího úsilí, který nastoupí vždy, když vzroste frekvence.

LITERATURA

- BRANBERGER, J. (1947, 3. vyd.): *Svět v opeře*. Praha: Orbis, 803 s. (1948, 4. vyd., 828 s.).
- DOBRODINSKÝ, J. M. (1997): Kavalír s růží? *Hudební rozhledy*, 50, č. 1, s. 21.
- DOLEŽIL, H. – PÍŠA, A. M. (1939): *Soupis repertoáru Národního divadla v Praze 1881–1935*. Praha.
- ECKSTEIN, P. (ed.) (1971–1982): *Opera za hranicemi*. Č. 1–100. Praha: ND.
- HONOLKA, K. (1967): *Na počátku bylo libreto*. Praha: Supraphon.
- HERRMANNOVÁ, E. – ILLINGOVÁ, E. – KUNA, M. (1972): České hudební divadlo v letech 1945–1960. In: *Příspěvky k dějinám české hudby II*. Praha: Academia, s. 155–239.
- HOSTOMSKÁ, A. (1955): *Opera – průvodce operní tvorbou*. Praha: SNKLHU, 857 s.
- HOSTOMSKÁ, A. (1993): *Průvodce operní tvorbou*. Praha: Svoboda-Libertas, 682 s.
- HRABAL, B. (1991): *Růžový kavalír*. Praha: Pražská imaginace, 101 s., s. 26–30.
- KOBBÉ, G. (1982): *Tout l'opera*. Paris, 1018 s.
- KONEČNÁ, H. (ed.) (1983): *Soupis repertoáru Národního divadla I, II, III*. Praha: ND, 1117 s.
- KRÁLÍK, J. (1980): *Soupis děl české a slovenské operní tvorby do roku 1980*. Praha: ČHF, 447 s.
- KRÁLÍK, J. (1997): Překlad Kavalíra s růží. *Hudební rozhledy*, 50, č. 8, s. 41.
- KRÁLÍK, J. (1998): Dialogue in Opera. In: *Dialoganalyse VI*. Tübingen: Niemeyer, s. 453–457.
- LOEWENBERG, A. (1978): *Annals od Opera 1597–1940*. London, 1756 s.
- MONDADORI, A. (1985): *The Simon and Schuster Book of the Opera*. New York, 512 s.
- MÜNZROVÁ, Z. – BRANBERGER, J. (1934, 1. vyd.): *Svět v opeře*. 344 s.
- L'Opera, repertorio della lirica dal 1597*. Milano, 1977.
- Procházka, V. (ed.) (1988): *Národní divadlo a jeho předchůdci*. Praha: Academia, 623 s.
- Příruční slovník jazyka českého (PSJČ)*. Praha, 1935–1957.
- ROSENTHAL, H. – WARRACK, J. (1964): *Dictionary of Opera*. New York – Toronto.
- Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ)*. Praha, 1958–1971.
- Slovník spisovné češtiny (SSČ)*. Praha: Academia, 1978, 2001.
- STIEGER, F.: *Opernlexikon I, II, III*. Ed. Hans Schneider, Tutzing 1975.
- ШТЕЙНПРЕСС, Б. С.: *Оперные премьеры XX века. I. 1901–1940*, Москва 1983, 469 s. II. 1941–1960, Москва 1986, 341 s.
- VRBKA, T. (ed.) (2004): *Státní opera Praha. Historie divadla v obrazech a datech*. Praha: Slovart, 597 s.
- TOWERS, J. (1967): *Dictionary of Operas and Operettas*. New York (1910, 1. vyd.).
- WARRACK, J. – WEST, E. (1998): *Oxfordský slovník opery*. Praha: IRIS Knižní klub, 611 s.

Kultivovaná výslovnost současné češtiny

MARIE KRČMOVÁ

Jazykovou kulturu je možno chápat různě a různé jsou pak i aplikace takových pojetí v teorii a ve vyjadřovací praxi. Kraus (2003) shrnuje v návaznosti na Sticha (1979), že je vhodné počítat se čtyřmi okruhy jazykové kultury, z nichž dva se týkají stavu spisovného jazyka a péče o něj, jež vyúsťuje v naší společnosti k formulování kodifikace, zatímco další se obrací ke stavu mluvy a ke kultivování vyjadřovací praxe. V případě mluvené podoby češtiny veřejné komunikace jde (kromě obecnějších otázek vymezení spisovnosti a uplatnění spisovných prostředků v komunikaci) jednak o formulaci zásad spisovné výslovnosti, jednak o vytváření podmínek pro to, aby byla osvojena a skutečně zautomatizována všemi, kdo se pravidelně na této komunikaci podílejí. (Představa, že by si ji aktivně osvojili všichni mluvčí, je opravdu nerealistická.)

Pokud jde o osobnosti mluvčích veřejných projevů, jde dnes o skupinu poměrně velkou, ale nestabilní a vnitřně různorodou: vedle lidí, kterým byla poskytnuta soustavná příprava (v nejširším slova smyslu, od vizážisty až po osvojování techniky mluvy a ortoepie), v médiích i ve zpravodajských relacích vystupují lidé, jejichž příprava je jen náhodná, ne-li nulová a poučení o spisovné výslovnosti skromné. V týchž médiích se za okamžik změní žánr a objeví se moderátoři a účinkující pořadů veskrze zábavných, kde je funkce mluveného slova zcela jiná než ve zpravodajství. Řeč z obrazovky, ev. z rádia, by měla působit přirozeně, ve výslovnosti tedy tak, aby zvuková realizace nevytvářela komunikační bariéru ve smyslu sociálním, současně ale musí být mluva výborně srozumitelná a neměla by být (pokud nejde o lokální zpravodajství nebo speciální stylizaci) zabarvena regionálně nebo skupinově. Všichni bez rozdílu – hlasatelé i moderátoři a baviči – mohou být středem pozornosti a jsou ze strany vnímavých posluchačů, bohužel jsou to většinou lidé starší generace, podrobování kritice za jakýkoli nedostatek zvukové (a širěji jazykové) kultury. A je tu na co upozorňovat! Současně je však právě mluva zprostředkovaná médii nezáměrně i mluvním vzorem pro posluchače všech generací (Janoušková 2004; Svobodová 2004; Veroňková 2004).

Klademe zde otázku, do jaké míry mají na nedosti zautomatizovaném kultivovaném vyslovování u veřejných mluvčích podíl formulace stávajících ortoepických pravidel a způsob uvádění zásad ortoepie do procesu dlouhodobé výchovy ke kvalitní komunikaci. Lingvista

musí promýšlet obecné zásady včetně způsobů poznávání výslovnostní normy a jejího popisu, didaktice pak přísluší hledat cesty, jimiž lze výchovy a vzdělání v daném okruhu dosáhnout; lingvista k tomu může dávat jen doporučení, výsledek však je společný. Cílem je (ve shodě s tradičním chápáním jazykové kultury jako teoretického působení na jazyk s cílem praktického využití; Havránek 1932, s. 32) vyjadřovací praxe, nikoli soubor teoretických, byť velmi správných a promyšlených zásad.

Prvopočátek potíží s osvojováním spisovné výslovnosti je samozřejmě v tom, že výslovnostní návyky se vytvářejí v dětství v rodinném prostředí, zatímco osvojení výslovnosti kultivované je až na výjimky záležitostí lidí dospělejších a dospělých, kteří se učí nejen díky nápodobě, ale spolu s vědomým osvojením obecnějších zásad. Ty se však v existujících výkladech prolínají s popisem zvukové stavby češtiny obecně, tj. jsou zatíženy i informacemi, které vyjadřovací praxe rodilého Čecha nepotřebuje, neboť nejsou z hlediska ortoepie problematické. Současně se do téhož textu, i když obvykle technickými prostředky odděleně, vřazují i informace o některých – ne vždy podstatných – výslovnostních jevech nářečních nebo o výslovnostních vadách, což výklad dále zatemňuje. Další problém je pak ryze technický – ze sebelepšího popisu je těžko si osvojit výslovnost, zvláště věříme-li (podle prvotní informace pro žáka první třídy), že „přece se vyslovuje to, co se píše“.

Výklady o výslovnosti jsou pro dospělého nelingvistu nejnáze dostupné v příručkách rétoriky, jichž v posledních letech vzniká – díky společenské objednávce – celá řada. Nepokládáme za vhodné zde analyzovat kladné a záporné stránky jejich výkladů, bylo by to téma pro zcela jiný příspěvek. Obáváme se však, že ani důkladným soustavným recenzováním by se jejich úroveň nezměnila.

Domníváme se, že je na čase najít nové pojetí celých výkladů o spisovné výslovnosti a včlenit je do celkové komunikační výchovy tak, aby se pozornost věnovala pouze věcem skutečně výslovnostním a současně jen těm, kde rodilý český mluvčí může mít problémy. Vzhledem k tomu, že pro praxi je důležitý efekt, nikoli propracovaná a pregnantně formulovaná foneticko-fonologická teorie, bylo by to možné i při minimalizaci pojmoslovného aparátu: ten by bylo možno ponechat pro speciální výklady filologické. Sama formulace by pak měla daleko více než dříve akcentovat sociolingvistické, stylistické a komunikační aspekty celého problému, aby se vysvětlení nemíjela s adresátem.

Pokoušíme se dále o nástin takového výkladu obecných zásad výslovnosti s vědomím, že jde o pokus, který může být provokativním podnětem pro diskusi. Obrací se k praxi, akcentuje jen věci skutečně pro ni potřebné, nejde o vědeckou analýzu zvukové stavby češtiny. V návaznosti na tyto poznámky zveřejňujeme na jiném místě

(phil.muni.cz/jazyk/ortoepie) text, který dále předvedenou osnovu popisu výslovnostních zásad konkretizuje ve výkladovou osnovu s příklady. V této chvíli ověřujeme adekvátnost takového přístupu při výuce na vysoké škole.

Na úvod je třeba vymezit podstatu problému a odmítnout některé laicky tradované názory. Pozor na ně v tomto textu, jehož adresátem jsou lingvisté, i jako připomínku toho, že v případě kultivace vyjadřování narážíme na zažitě představy, které už byly jazykovědou před několika generacemi překonány.

Především není pravda, že pravopis rozhoduje o ortoepické výslovnosti, ale bohužel není k dispozici jiný postup než vysvětlovat výslovnostní zásady s oporou o stabilizovanou psanou podobu. Proto se v mnoha případech objevuje a bude i nadále objevovat formulace typu „psané... se čte“, jako by byla ortoepie návodem ke správnému čtení. Ortoepie platí samozřejmě i pro veřejné projevy bez psané předlohy. Nicméně výklad od psaného k vyslovovanému nutí k oddělení zásad pro slova domácí a cizí, u nichž je vztah mezi psaným a vyslovovaným jiný než v domácí slovní zásobě. Problematická je v těchto případech hranice mezi slovy sice přejatými (z diachronního pohledu), ale už češtině zcela zvukově přizpůsobenými, i když mohou obsahovat některá nezvyklá seskupení hlásek, výrazy přizpůsobenými jen z části a výrazy nově přejímanými, u nichž se česká kultivovaná výslovnost (i pravopis) teprve ustalují. V jevech pro Čecha neproblematických (např. u asimilace znělosti nebo přízvukování) je ovšem takové odlišování málo potřebné. Výslovnostní zásady pro cizí slova lze řešit jen obecnými pravidly (z tohoto hlediska výborně vyhovují starší zásady, viz Romportl 1978)¹ a výslovnostním slovníkem pro jednotlivá slova, resp. odkazem na co nejnovější slovníky cizích slov, ovšem jen ty, jež jsou opřeny o lingvisticky uvážené přístupy (Akademický slovník cizích slov). Zcela samostatným problémem zůstávají vlastní jména, kde navíc hraje roli tradice oborů; i proto se jim věnují samostatné publikace (z nejnovějších Honzáková – Honzák – Romportl 1996; Kučera – Zeman 1998; Strahl 1999; Zeman 2000, 2002, 2003; Sekvent – Šlosar 2002).

V ortoepických výkladech má jít skutečně o výslovnost, nikoli o věci jiné, i když se ve zvuku řeči projevují a v písmu (spisovném textu) jsou vyloučeny. Ortoepickým problémem není nahrazování *-é-* samohláskou *-í-* v některých slovech (spisovně *mléko*, obecně *mlíko*: mnoho českých slov má dublety obojího složení – *kolébka/kolíbka*, *slétnout/slítnout*, varianty a *-é-* jsou knižnější) a koncovkách (tam je zatím spisovné pouze *-é-*: *nové knihy*, *nového*

---

¹ Stále velmi aktuální je část *Zásady...*, s. 27–36. Konkrétní doporučení výslovnostního slovníku tvořícího velkou část knihy mnohde zastarala, neboť normy výslovnosti přejatých slov se mění velmi rychle a slovník kromě toho nemohl zaznamenat nové výrazy posledních let.

nápadu...), i když v běžné mluvě jsou podoby *nový knihy, novýho nápadu* na většině území výhradní. Podobně nejsou ortoepickým problémem tvary typu *novej kabát, novejma knížkama...* nebo užívání *-ej-* v kořenech českých slov jako *tejden, bejvák, sejra* či užívání protetického *v-* před *o-* na počátku slova (*voko, vokno* – proti spisovnému *oko, okno*), protože ve všech těchto případech jde o celé obecně české varianty znění slov, ne o pouhou výslovnost. Jde v principu o stejnou věc jako u tvarů typu *lavica, lavicu, lavicou...*, u nichž však nikdo o výslovnostním nedostatku neuvažuje.

Ortoepická výslovnost je stylově rozrůzněná. Jde o „vertikální“ členění stylů na neutrální, vhodný pro většinu veřejných mluvených projevů, od něž se odlišuje styl vyšší/slavnostní/explicitní, pro něž je typické pečlivější vyslovování souhláskových skupin (přijatelná je spodoba znělosti, ale spodoba artikulační je minimální), pečlivější realizace rozdílů vokalické kvantity, dokonalá realizace prozodických modelů atd. Uplatní se ve slavnostním řečnictví nebo řečnictví obřadním, také v některých typech uměleckého přednesu. Pro spisovné veřejné projevy, které mají vyznívat spontánněji, je možno užít výslovnosti běžné/implicitní, v níž se projevuje jisté regionální zbarvení mluvy a dochází k výraznější artikulační asimilaci. Hranice mezi výslovnostními styly je plynulá. Východiskem všech poučení o ortoepii je neutrální spisovná výslovnost. Ve výslovnostních jevech pro Čecha zautomatizovaných stylové rozlišení nepozorujeme, u jevů problematictějších lze výklad zobecnit: detailní popis všech případů rozlišení by praxi určený výklad neúměrně zatěžoval; takto postupují i stávající materiály.

Z historického hlediska je prvotním motivem pro formulaci zásad kultivované výslovnosti jevištní mluva (tak i v českém prostředí, Durdík 1873; Trávníček 1935 a 1940), sama kodifikace (Hála 1955)² však má zaměření širší. V jevištní mluvě, a to včetně výslovnosti recitátora, zpěváka nebo moderátora zábavného pořadu, může (a někdy i musí – podle žánru) být předmětem stylizace i nářeční výslovnost nebo výslovnost nepečlivá, pokud to charakteristika postavy nebo prostředí vyžaduje. Jde však o stylizaci, tj. vědomou imitaci reálného stavu, nikoli o nářečí nebo sociolekt jako celek. Limitem je srozumitelnost textu pro diváka, existující ortoepie je pozadím, na němž se zvolené výslovnostní zvláštnosti uplatní. I umělecká mluva tedy bez ohledu na žánr ortoepii potřebuje a do značné míry její empirickou znalost potřebuje i divák nebo posluchač, aby dovedl vědomou hereckou práci s výslovností ocenit. Kromě toho je někdy specifický způsob výslovnosti rysem individuální dikce herecké

² 2. vydání je z roku 1967. Publikace má dosud platnost kodifikační, ale je skoro nedostupná.

osobnosti – tak zejména u starší generace herců, která si profesi osvojovala bez odborného ortoepického školení.

Ani v ryze praktickém výkladu nelze opominout odlišení ortofonie od vlastní ortoepie (ortoepie v užším smyslu); ortofonie se přitom kultivuje už při nácviku segmentů v souvislosti s technikou mluvní práce, zatímco vlastní ortoepie až v celcích, které jsou na úrovni výpovědi a promluv. Obě složky by se ovšem měly plně zautomatizovat tak, aby při produkci řeči nemusel mluvčí vědomě sledovat vlastní artikulaci: kdyby to dělal, pravděpodobně by špatně zvládl podat celek sdělení, kdy je výslovnost jen součástí jeho komunikačního záměru.

Ortofonie, nauka o znění hlásek spisovného jazyka, řeší vztah mezi hláskou ve spisovném projevu „správnou“, odpovídající normě, a „nesprávnou“, stojící mimo normu. Je mimořádně důležitá, protože hlásky mají v textech velkou frekvenci a jejich nestandardní znění kulturnost projevu značně narušuje. Popis vad řeči, a zejména cest k jejich nápravě, není předmětem ortofonie (ani ortoepie), spíše je namístě upozornit na nedostatky vzniklé nedbalostí.

Ortofonie i ortoepie se vztahují výlučně k zvukové podobě spisovného jazyka. Proto do výkladů nepatří upozornění na nářeční zkracování samohlásek, výslovnost dvojího *i* nebo tvrdého *l*, ale ani na zachovávání znělé výslovnosti na konci slov před pauzou, které dosud existuje v některých nářečích, nebo disimilace alveolárních hlásek. Vypočítávat vše, co by mohlo z nářečí do kultivované mluvy proniknout, by bylo rozsahem těžko únosné a kromě toho bychom tu pojednali spíše o nářečích než o spisovné mluvě, na niž se ortoepie vztahuje. Tradičně se tyto informace do výkladu ortoepie zařazují, i když to, co bude nebo nebude zmíněno, bývá vybráno poněkud náhodně: tak např. se obvykle připomínává zcela okrajová výslovnost [*sfíčka*], [*mandžel*], [*dochtor*], nikoli daleko rozšířenější nářeční [*volál*]. Nejen že to zatěžuje text, má to vliv i na efekt výkladů: příjemce obvykle vytčené „chyby“ vůbec nikdy neslyšel a může si z toho snadno odvodit, že celé zásady jsou zbytečnou komplikací a že vlastně vždy vyslovuje výborně. Stará nářečí jsou ostatně dnes živá jen u nejstarší generace, tedy u těch, jejichž výslovnost je už těžko měnit, střední a mladá generace už ani v místech, kde se před jednou dvěma generacemi výrazným nářečím mluvilo, „čistého“ nářečí běžně neužívá, i když mu rozumí a dovede některé jeho prvky užít. Tito lidé jsou si pak dobře vědomi toho, že spisovný jazyk se od nářečí liší nejen ve slovech a tvarech, ale i ve výslovnosti.

Vlastní ortoepie se pak, jak je obecněji známo, týká realizací větších celků, spojování hlásek. V běžných výkladech se základem stává výslovnost slov, je to však zjednodušující: některá výslovnostní pravidla se týkají i „fonetického slova“, tj. skupiny graficky

oddělovaných slov spojených jedním slovním přízvukem, a dokonce i výrazů jednoho promluvového úseku, pokud mezi nimi není pauza: tak např. asimilace znělosti mezi párovými souhláskami probíhá samozřejmě i mezi předložkou a následujícím slovem a při rychlejším tempu řeči může být i mezi výrazy tvořícími sousloví. Kromě toho se ortoepické zásady týkají jak výslovnosti skupin hlásek, tak přízvukování a intonace, i když u nich je popis méně propracovaný. Jako ortoepická chyba se obvykle nehodnotí nevhodné členění promluvy nebo nevhodné umístění větného (ev. úsekového) přízvuku: takové nedostatky však významně narušují srozumitelnost celku sdělení.

Projedeme-li z tohoto hlediska stávající zásady, shledáme, že větším problémem dnešní zvukové kultury češtiny je ortofonie než sama ortoepie. Do znění jednotlivých hlásek se promítá jak regionální původ mluvčích, tak technika jeho mluvní práce, pečlivost nebo naopak ledabylost artikulace, a protože frekvence jednotlivých hlásek v promluvách je vysoká, jakákoli zvláštnost značně mění celkové znění. Důležité jsou přitom samohlásky, poměrně malý inventář českých vokálů (10 členů, z toho jeden zcela periferní) nijak neodporuje faktu, že mají – podobně jako v jiných jazycích – více obměn. Výklad o „široké“, „povolené“ výslovnosti české a „úzké“ moravské u hlásek [e], [i], který najdeme v každé příručce, je přitom zjednodušující (nejde o celé regiony; samo označení umožňuje velmi různé chápání), jen ojediněle si výklad všimá podobného odlišení u hlásky [o] a u hlásek dlouhých; varianty [a], [á], stejně nápadné, i když nevedoucí až k záměnám slov, stojí už mimo pozornost. Pozornosti uniká šířící se výslovnost „českého“ l – tradiční moravské je poněkud vyšší. Zdá se, že se ve formulaci ortofonických zásad více než v popisu jiných jazykových rovin promítá tradice výkladů a vazba těch, kdo je formulují, na jazykový prostor, v němž žijí. Analogický vztah nacházíme u rozhodování o spisovnosti slov (podle ústního upozornění tvůrců map pro Český jazykový atlas), u výslovnosti dokonce tento důvod chápeme (objektivizace byla dlouho obtížná a možnost kontaktu s výslovností mimo vlastní region a societu takřka nemožná), ale je na čase jej překonat.

Na rozdíl od ortofonie je vlastní ortoepie poměrně snadná – vypustíme-li věci, v nichž Čech prostě nechybuje (asimilace znělosti u párových konsonantů, neutralizace znělosti na konci před pauzou, zjednodušování skupin stejných souhlásek tam, kde není patrný morfologický šev), zbudou jen problémy výslovnosti před výrazy (kořeny slov) začínajícími vokálem a skupiny souhlásek. Složitá pravidla užití rázu lze shrnout do dvou vět, neboť jde o prostředek signalizující začátek slova, respektive utváření slova, který je v pečlivé mluvě možno doporučit, při dnešním stavu mluvy však sotva přikázat. V souhláskových skupinách jde o podobný jev: je-li přijata jako spisovná dubleta [hořme] i [hodme], není důvod odmítat

zachování znělosti v jiných skupinách před jedinečnou souhláskou nebo [v] – ve všech případech jde o „šev“ slov nebo morfémů, uvnitř kořene slova takové skupiny prostě nejsou doloženy. Také u jiných souhláskových skupin jde o rozlišení související s utvářením slova a se stylem a tempem mluvy. Úprava zásad na jedné straně a soustředění jen na věci podstatné by skutečně budoucí výslovnostní praxi prospělo.

Vzhledem k tomu, že tradice výkladů o výslovnosti je velmi silná, těžko by bylo možné věci zcela neproblematické vypustit; kromě toho je výklad orientující i pro cizince a učitele cizinců, jejichž studenti mají přece jen jiné problémy. Domníváme se, že by pomohl strukturovaný postup výkladů, např. v tomto pořadí:

- 0   Obecné vymezení problému
- 1   Ortofonie – kultivovaná podoba jednotlivých zvuků řeči
  - 1.1   Ortofonické nedostatky vyplývající z regionálního rozčlenění češtiny
  - 1.2   Ortofonické nedostatky způsobené nepečlivostí
    - (1.3   Ortofonické nedostatky způsobené vadou řeči – lze včlenit pro zachování tradice)
- 2   Ortoepie – kultivovaná výslovnost úseků mluvy
  - (slov, slovních spojení, výpovědních úseků, výpovědí)
  - 2.1   Výslovnostní jevy, které nečiní Čechům potíže
    - 2.1.1   Výslovnost před pauzou
    - 2.1.2   Diftong verzus 2 vokály – spojení psaná *ou, au, eu*
    - 2.1.3   Heterosylabické [i] + další vokál v rámci slova
    - 2.1.4   Spojení vokál + konsonant, konsonant + vokál v rámci slova
    - 2.1.5   Znělost ve skupinách vlastních (párových) konsonantů
    - 2.1.6   Pravidelné asimilace místa a způsobu výslovnosti konsonantů
  - 2.2   Ortoepické problémy při spojování hlásek
    - 2.2.1   Problémy v sousedství vokálů
      - 2.2.1.1   Dvojice vokálů
        - 2.2.1.2   Konsonanty a vokály patřící k různým slabikám
      - 2.2.2   Ortoepické problémy souhláskových skupin
        - 2.2.2.1   Úskalí asimilace znělosti
        - 2.2.2.2   Úskalí asimilace místa a způsobu tvoření
        - 2.2.2.3   Zjednodušování složitějších souhláskových skupin
    - 2.2.3   Dodatek: Čtení písmen, která nepatří do české abecedy

- 2.3 Zvukové členění souvislé řeči a frázování
- 2.3.1 Prostředky zvukového členění souvislé řeči
- 2.3.2 Ortoepické zásady přízvukování
- 2.3.3 Ortoepické zásady intonace
- 2.3.4 Frázování

Už výše jsme připomněli, že výklad o výslovnosti je nutno stále ještě podávat psanou formou, že je nutno užívat transkripce; vědecká transkripce s využitím upravených zásad Mezinárodní fonetické asociace (IPA), která by byla relativně přesná, je pro běžného uživatele méně srozumitelná, proto se musí užít transkripce maximálně zjednodušené. To, že záznam pomocí běžných písmen je zachycením výslovnosti, se musí nějak vyznačit – dává se do [ ] (hrnaté závorky), v některých pracích je vyznačován kurzívou. Užití běžného písma bohužel posiluje falešnou vazbu psané – vyslovené, jinou cestu však zatím nemáme. S ohledem na příjemce se využívá ve slovnících dokonce i pravopisného záznamu *di-dy* (*dikobraz* [di-] i [dy-]), i když to jen posiluje dosud kupodivu živou představu, že spisovná čeština nějaké „tvrdé y“ ve výslovnosti má. Překonat omezení písma a osvojeného pravopisu ovšem není reálné – ani vznik dokonalých zvukových záznamů, které by orientovaly ve spisovnosti, nebude pro příjemce vodítkem, protože dospělý člověk, k němuž se materiály obracejí, potřebuje řízené vnímání, které se opírá i o písemnou podobu (lidé jsou zvyklí mluvit o písmenech, o výslovnosti písmen, přes zápis identifikují existující zvuky souvislé řeči atd.).

Kultivovaná výslovnost se týká „pouze“ mluvení, ve skutečnosti je však stále důležitější v dnešní době, kdy roste význam zvukových médií a kdy se rozšiřuje okruh lidí, kteří by do nich mohli vstoupit. Lingvistika by na tuto skutečnost mohla reagovat reformulací výslovnostních pravidel tak, aby nebyla zavádějící, a to i za cenu rozchodu s tradicí. Pravděpodobně by to vzbudilo nevoli u lidí, kteří se domnívají, že jim to pan učitel kdysi dávno řekl a že vše vědí. Rozumní uživatelé mluvené spisovné češtiny by to však uvítali.

LITERATURA

- ADÁMKOVÁ, I. (2004): Hodnocení výslovnostních jevů z hlediska spisovnosti-nespisovnosti. In: Kolářová, I. – Obrovská, J. – Martinec, I. (eds.), *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita, s. 121–124.
- BALKÓ, I. (2004): Nespisovnost ve výslovnosti budoucích učitelů češtiny v nepřípravených mluvených projevech. In: Kolářová, I. – Obrovská, J. – Martinec, I. (eds.), *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita, s. 386–389.
- DURDÍK, J. (1997, 2. vydání): *Kallilogie čili o výslovnosti*. Olomouc: Votobia. (1. vydání Praha: T. Mourek 1873.)
- HÁLA, B. a kol. (1955): *Výslovnost spisovné češtiny I. Výslovnost slov českých*. Praha: SPN.
- HAVRÁNEK, B. (1932): Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Havránek, B. – Weingart, M. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 32–84.
- HONZÁKOVÁ, M. – HONZÁK, F. – ROMPORTL, M. (1996): *Čtete je správně? Slovníček výslovnosti cizích jmen*. Praha: Albatros.
- HŮRKOVÁ-NOVOTNÁ, J. (1995): *Česká výslovnostní norma*. Praha: Scientia.
- HŮRKOVÁ, J. – BUCHTELOVÁ, R. (1979): Otázky kodifikace výslovnosti. In: Kuchař, J. (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 169–172.
- JANOŮSKOVÁ, J. (2004). Radiožurnál 2001–2002. Poslechová analýza samohlásek a její konfrontace s intuitivním hodnocením posluchačů v testech „Řečový vzor“. In: Kolářová, I. – Obrovská, J. – Martinec, I. (eds.), *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita, s. 108–120.
- KRAUS, J. (2002): Jazyková kultura. In: Karlík, P. – Pleskalová, J., *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- KRAUS, J. (1979): Rétorika a jazyková kultura. In: Kuchař, J. (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 136–139.
- KRČMOVÁ, M. (1995): Proměny mluvené komunikace a vývoj ortoepické normy. In: Gajda, S. (ed.), *Języki słowiańskie 1945–1995. Gramatyka – Leksyka – Odmiany*. Opole: Uniwersytet Opolski, s. 119–126.
- KRČMOVÁ, M. (1996): Kodifikace výslovnosti a jazyková praxe. In: Šrámek, R. (ed.), *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: Masarykova univerzita, s. 103–105.
- KRČMOVÁ, M. (1998): Dnešní problémy kultury mluveného projevu. In: Karlík, P. – Krčmová, M. (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám*. Brno: Masarykova univerzita, s. 107–112.
- KUČERA, J. – ZEMAN, J. (1998): *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. I – Anglická osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- PALCOVÁ, Z. (1995; nebo vydání pozdější): *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum, s. 320–345.
- PALCOVÁ, Z. (2004): Srozumitelnost ve vztahu k spisovnosti mluvených projevů. In: Kolářová, I. – Obrovská, J. – Martinec, I. (eds.), *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita, s. 94–98.
- PETRÁČKOVÁ, V. – KRAUS, J. (eds.) (1995; nebo vydání pozdější): *Akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia.
- ROMPORTL, M. a kol. (1978): *Výslovnost spisovné češtiny II. Výslovnost slov přejatých*. Praha: Academia.
- SEKVENT, K. – ŠLOSAR, D. (2002): *Jak užívat francouzská vlastní jména ve spisovné češtině: pravopis, výslovnost, skloňování, odvozování, slovníček jmen*. Praha: Academia.

- STICH, A. (1979): K pojmu jazykové kultury a jeho obsahu. In: Kuchař, J. (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 98–108.
- STRAHL, V. (1999): *Klíč k výslovnosti cizích vlastních jmen v češtině*. Praha: Karolinum.
- SVOBODOVÁ, J. (2004): Spisovnost a mluvní vzory mládeže In: Kolářová, I. – Obrovská, J. – Martinec, I. (eds.), *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita, s. 370–377.
- TRÁVNÍČEK, F. (1935): *Správná česká výslovnost*. Brno: Zemské divadlo.
- TRÁVNÍČEK, F. (1940): *Spisovná česká výslovnost*. Brno: Zemské divadlo.
- VEROŇKOVÁ, J. (2004): Průřez rozhlasovými stanicemi 1999–2002 (ze série poslechových testů „Řečový vzor“). In: Kolářová, I. – Obrovská, J. – Martinec, I. (eds.), *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita, s. 99–107.
- ZEMAN, J. (2000): *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. 2 – Severská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- ZEMAN, J. (2002): *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. 3 – Románská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- ZEMAN, J. (2003): *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. 4 – Francouzská osobní jména*. Hradec Králové: Gaudeamus.

Dialogičnost narativně-biografického interview

PATRICIE KUBÁČKOVÁ

Úvod

V narativně-biografickém interview (dále jen narativní interview) vypráví respondent¹ o svém životě. Jak již termín *interview* naznačuje, jedná se o dialogický komunikační akt (srov. Vodáková 1996, s. 447). Podíl stejně jako způsob účasti respondenta a tazatele v narativním interview není stejný. Narativní interview, která v tomto příspěvku budu analyzovat, jsou kombinací iniciovaného volného vyprávění respondenta na dané téma (autobiografie), zahájeného a průběžně usměrňovaného tazatelkou. Kladené otázky mají za úkol podnítit respondenta spíše než ke stručným odpovědím, k pokud možno samostatnému a obsáhlému vyprávění, v jistém smyslu monologickému. Chápeme-li pojem *dialog* jako „explicitní střídání mluvčích, kteří se podílejí na vytváření řečové události“, jak uvádí S. Čmejrková (2002, s. 27), pak je tento dialogický charakter v žánru narativního interview úmyslně značně potlačen. Zdá se však, že naopak bohatě rozvinuty jsou v narativním vyprávění² rysy *dialogičnosti*, která „označuje potenciální tendence ke střídání dvou i více významových kontextů uvnitř řečového projevu ...“ (Čmejrková 2002, s. 27).

Ve svém příspěvku bych se ráda věnovala způsobům, jakými respondenti vytvářejí ve svém vyprávění prostor dialogičnosti, s čímž podle mě souvisí to, jak osoba tazatele proniká do vyprávění. Přestože se v analýze příkladů soustředím výhradně na repliky³ respondentů, vychází postupně najevo to, jaký význam má na první pohled potlačená osoba tazatele na projev mluvčího. Osoba tazatelky se ve vyprávění respondentů, jak ukázu na příkladech, odráží jak implicitně, tak explicitně. Tím se dostávám na pomezí etnometodologie, v rámci které „každý řečový a interpretační akt je konkrétně určen situací, v níž se odehrává“

¹ Pro označení účastníků narativního interview jsem zvolila sociologickou terminologii: tazatel a respondent (Vodáková 1996, s. 448). Místo použití tvaru generického maskulina „tazatel“ uvádím většinou tvar v ženském rodě „tazatelka“, neboť analyzovaná narativní interview jsem vedla osobně. Pro označení vyprávějí osoby používám vedle generického „respondent/respondenti“ rovněž ženský tvar, protože ze sedmi účastníků je šest žen. Tímto upozorněním chci naznačit, že tento příspěvek se nezabývá genderovými rozdíly v užívání prostředků, jimž se níže věnuji. Při vyrovnanějším zastoupení mužů a žen by takové sledování bylo možné. Je však nutné upozornit na to, že abychom se přiblížili možnosti genderové rozdíly vyzorovat, bylo by zapotřebí „vyrovnat“ několik dalších faktorů, jako je věk, vzdělání (úroveň a zaměření) apod.

² Repliky respondentů.

³ „Významový celek, v jehož průběhu nebyl jeden mluvčí vystřídán druhým; významově souvislá promluva jednoho mluvčího v rozhovoru“ J. Nekvapila (1999/2000, s. 82).

(Petrušek 1996, s. 283). Prvořadý význam má respondentovo vyprávění a osoba tazatele se zdá být nahraditelná takřka kýmkoli, úkolem tazatele je „pomoci při vyprávění“ – přesto, jak se ukáže, ovlivňuje konkrétní osoba tazatele nejen formu, ale i obsah vyprávění (srov. Nekvapil 2000).

Tím se dostávám k další dvojici pojmů: funkce jazyka fatická a instrumentální. Jaké místo na této ose narativní interview zaujímá? Biografické vyprávění určitě přináší informace, což se zdá být hlavním účelem, pro který se narativní interview vede, a tak tento žánr nese funkci instrumentální. Já se však soustředím na odhalování prvků funkce fatické, která je zaměřena na kontakt účastníků komunikace a jeho projevy v komunikaci. Jak vysvětluje J. Hoffmannová (1996, s. 191), pojetí tohoto kontaktu se mohou u různých autorů lišit podle toho, nač kladou větší důraz, např. důraz na technickou stránku komunikačního kontaktu, důraz na formování lidských vztahů (srov. Tannenová 1995, s. 72n.). Odlišná pojetí fatické funkce se však shodují v tom, že se tato funkce zaměřuje na kontakt, ne na informace, a to je hledisko, kterého se budu ve své práci držet. V narativním interview se snaží respondent sdělit to, co zažil, a aby měl pocit, že je úspěšný, potřebuje mít pocit jistého souladu s tazatelkou (srov. Fischer-Rosenthal – Rosenthal 2001, s. 9–10).

Materiál

Analyzovaný materiál tvoří soubor sedmi narativních interview, která jsem nahrála a přepsala v letech 2003–2005. Nahrávky jsem ve čtyřech případech pořídila u sebe doma, dvakrát v domácnosti respondentek a jednou na pracovišti respondenta. Se všemi respondenty jsem se znala již určitou dobu před pořizováním nahrávky.

Základní charakteristiky respondentů jsou tyto: čtyři ženy (52–59 let), dvě ženy (23, 27 let) a jeden muž (77 let). Vzdělání je následující: jeden vysokoškolák, jedna studentka VŠ, u tří osob středoškolské vzdělání ukončené maturitou a u dvou odborné vyučení.

Nahrávky jsou přibližně hodinové a dohromady tvoří 157 stran přepsaného textu.

Rozbor

Způsoby, kterými se v narativním interview projevují vnitřně dialogické rysy, jsem rozdělila do dvou hlavních skupin, jež jsem nazvala: 1. zapojení osoby tazatelky, 2. reprodukce přímé řeči. Obě dvě skupiny se skládají z několika podskupin.

1. Zapojení osoby tazatelky

Respondenti do svého vyprávění „vtahují“ osobu tazatelky, která v průběhu narativního interview zůstává úmyslně v pozadí. Způsoby, které podle mě tento postup „zviditelňování“ umožňují, jsem roztrídila do následujících šesti skupin.

a) Ujišťování, důraz

1–[*protože oni si koupili ten drahej vysavač takovej ten reibou **jo** s na tu vodu*]

2–[*no tak **to víš že jo** maminka samozřejmě že chtěla aby e byl na slovensku ale*]

3–[*tak **to víš** tak naši byli chudý? **vid’?** táta byl horník*]

4–[*takový **fakt** sou zaměstnání kde sou jenom ženy*]; [*ten kdo byl z rodičů ve straně. tak ten prostě byl jeho oblíbenec jo. a my vostatní? sme měli smůlu. e no tak já třeba sem měla ve škole vyznamenání? dělala sem zkoušky na zdrávku. v ústí? a normálně mě nevzali? jako. (.) a ani mě nechtěli protože? (.) e to bylo takle vlastně tak to **fakt** fungovalo*]

5–[*to jako dyš to někomu řeknu tak třeba si myslí že kecám ale (.) **fakticky** to tak bylo.*]

6–[*a jana říká. pod’ deme si k nim sednout. a já prosim tě k vojákům to je blbý. ((smích)) <**bez kecání**> a ((smích)) ted’ jako pořád sme se tak rozhlížely a nikde to místo a nikdo zrovna s těch našich s tý party lidí*]

7–[***to si nevymejšlim.** a to mě nechtěli vzít ani na učební obor? **hele** to náš táta pak vlít do školy? a udělal tam takový čoromoro tak nakonec jako (.) e ředitel ho úplně uklidňoval. aby prostě nekřičel aby děti neslyšely a takový **jo** .]*

8–[*takže to **vopravdu** já sem si to psala ((smích)) nesměla sem víc utratit abych s tim vyšla **jo** .]*

Respondent si pomocí těchto výrazů ověřuje srozumitelnost svého projevu, ujišťuje, zdůrazňuje, snaží se získat souhlas, pochopení, soulad. Tento rys narativního interview je shodný s konverzačním stylem, ve kterém účastníci usilují o hladký průběh rozhovoru, k čemuž přispívá maximální míra souhlasu a ztotožnění (Hoffmannová 1996, s. 196–197). Je to pochopitelné, protože v narativním interview nejde o diskusi, ale o to sdělit svou životní zkušenost. Respondent potřebuje udržet tazatelovu pozornost, kontrolovat, jestli komunikační kanál funguje. Tyto výrazy podle mě reprezentují fatickou funkci jazyka blízce tomu, jak ji vymezil Jakobson (1995, s. 80).

b) Vyprávění v 2.osobě / vtažení osoby tazatelky / výměna rolí

1–[pak dělala prodavačku už v důchodu dělala ještě prodavačku v potravinách u lahvi ale tam **musíš dělat** všechno to byl takovej menší obchod]

2–[když to vezmu tak když to **vemeš** tak ((smích)) mamka dělala v bankovníctví já sem dělala školu v bankovníctví.]

3–[na to **zapomeneš**. protože ani na to <nechci vzpomínat> ((smích)) (ňáký) žabomyší války]

4–[pomluvy se tam šíří rychlostí blesku. e že opravdu tady tam nejhorší je když **se zklameš** to už se mi taky stalo.]

5–[i mám maturitu z němčiny ale to vím že nic neznamená. i vím že když osum let su ze školy tak když ten jazyk **nepoužíváš** tak to **zapomeneš**]

6–[když sem se musela sama postarat beru jako škola života. prostě (.) e prádlo **si musíš vyprat** sama vyžehlit všechno s- nakoupit všechno si udělat sama to za **tebe** nikdo neudělá]

7–[opravdu neschopnej kluk. protože sem ho zaučovala vím co dokáže. absolutně neschopnej nechápe **můžeš** mu tu věc říkat desetkrát stejně ji nepochopí]

8–[na střední když **ses** na něco **naučila** tak sem věděla že budu mít třeba za jedna ... a tady když budu mít za tři tak budu ráda]

Tímto způsobem se respondent již pouze neobrací k osobě tazatelky, ale vtahuje ji přímo do vyprávění. Osoba tazatelky je v promluvě dosazována jak místo osoby respondenta (2, 3), tak místo všeobecného „člověk“ (4). Respondent tak jakoby přibližuje tazatelce co nejbližše to, o čem vypráví. „Nutí“ tazatelku vcítit se, vžít se do jeho chování, přemýšlení. Záměrem může opět jako u předchozího bodu být snaha získat souhlas, soulad, přesvědčivost. Tři příklady (2, 3, 8) dokládají, nakolik se někdy osoby respondenta a tazatelky ve vyprávění překrývají, mluvčí váhá mezi užitím 1. a 2. osoby a užívá je střídavě.

c) Otázky

1–[babička ona (.) ona má (.) **co měla za školu** (.) nějakou vystudovala to bylo ještě za války]

2–[brácha ten se vyučil na elektrárně nějakým ... **co to bylo?** nějaký zámečník nebo strojník]

3–[u estéká ... **víš co to obnáší?** kontrolu aut. vlastně e aby byly v technickym stavu ti daj razitko jo ((smích)) do průkazu že je v pořádku. všechno.]

4–[mamka na sport je (.) když to řeknu slušně (.) <není sportovní typ> ((smích)) prostě neumí nic jako na ten sport fak jako (.) trojka na základní škole z tělocviku **stačí ti to**]

5–[v tý době se to menovalo dílny nevim dneska **jak se to u vás menuje**]

V příkladech 3, 4, 5 se explicitně objevuje osoba tazatelky („víš“; „ti“; „u vás“), přičemž pouze poslední, s přihlédnutím na kontext interview, je skutečnou otázkou, na niž má tazatelka odpovědět. Otázka v př. 3 má, zdá se, ráz presekvence, „která avizuje následující vyprávění“ (Nekvapil 1999/2000, s. 82), a výrok v příkladu 4 („stačí ti to“) předchází vyprávění naopak uzavírá.

Otázky v příkladech 1, 2 klade respondent sám sobě, protože si nemůže rychle vzpomenout, „přemýšlí nahlas“. Stejná věta by však mohla být pravou otázkou mířenou na tazatele, a to tehdy, kdy má přístup k těmto informacím (např. rozhovor členů rodiny). Aby bylo možné rozlišit otázky respondentem směřované „k sobě“ a „k tazateli“, je potřeba dobře přepsané interview pozorně číst, znát vztah mezi účastníky interview. V případě, že otázka míří k tazateli (bez ohledu na to, že respondent nečeká odpověď), lze opět vidět vliv osoby tazatele na vyprávění. V každém případě je to projev dialogičnosti.

d) Osoba tazatelky – oslovení, rady

1–[abych **ti** pravdu řekla (.) vím že bych se musela víc zdokonalit že vím že třeba tu angličtinu neovládám tak na takové úrovni abych zvládla ňákou lepší pozici kterou bych třeba chtěla.]

2–[můj brácha to je ((smích)) to možná se **zasměješ** ale ... ten je typickej strejda]

3–[já nevim jak bych **ti** k čemu bych **ti** to přirovnala]

4–[hm. tak **patriko**. pocházím úplně z malý? chudý vesnice ((smích)) fakt vesničky u teplic]

5–[jako až **se vdáš**. tak to **si nenech** jako ujít. aby **si si domluvila** s těma **tvejma** nastávajícima jak **ti** maj jak **ty je máš oslovovat**]

6–[ale dycky si říkám že prostě toho člověka **máš** posuzovat jako (.) jakej je celej že jo von má taky ňáký zkratový (.) ty chlapy maj takový (.) zkratový chvíle]

7–[její vlastnosti? (.) no tak **podivej** se na mě]

8–[pořád sme museli psát ty diktáty doma. a von **víš** takle jak v pokojíčku **byla si** u nás (.) v pokojíčku měly děti dřív ... pod oknem stůl.]

9–[*to vařil. vařil <patři to možná ted'ka> kdyby nás slyšel jo tak by se možná i naštvál nebo by se smál já nevím von dycky uvařil jednou za čas a měl vohromnej úspěch. jo to bylo von z toho byl živej půl roku*]

10–[*strejda i já sme byli v košicích na internátě*]

11–[*já tam přijela s košic s tebou*]

Oddíly *b* a *d* jsem oddělila, protože osoba tazatelky v příkladech oddílu *d* není vtahována do vyprávění, nepřejímá roli jiné osoby, většinou respondenta („na střední když ses na něco naučila tak sem věděla že ...“). Respondent se na tazatelku obrací, tentokrát zde však osoba tazatelky vystupuje „vedle“ osoby respondenta, ne „za“ něj. Respondent se na tazatelku obrací oslovením (4, 9), radami (5, 6), dosvědčením (8), spojenectvím (9). Poslední dva příklady (10, 11) ovlivňuje skutečnost, že mezi tazatelkou a respondentkou je příbuzenský vztah (neteř–teta). V př. 10 respondentka popisuje rodinné vztahy ne ze svého hlediska, ale z pohledu tazatelky, o čemž svědčí užití rodových pojmenování z hlediska tazatelky, neboť jinak by tato věta zněla: *brácha i já sme byli v košicích na internátě*. V posledním příkladě (11) se osoba tazatelky vynořuje díky společnému zážitku.

e) Interpretační schémata

Příklady zahrnuté do skupiny „interpretační schémata“ uvádím proto, že implicitně poukazují ke komunikačnímu partnerovi. Myslím si, že tučně označené části se dají chápat jako to, co je v etnometodologii nazýváno *základová očekávání*, „což je předpokládané, neverbalizované a někdy, dokonce většinou, neverbalizovatelné vědění, jež aktéři používají jako interpretační schémata“ (Petrušek 1996, s. 283). Respondent očekává, že jeho vyprávění je tazatelce srozumitelné, neboť předpokládá, že jde o obecně známé věci, že oba chápou, co se takovými slovy rozumí.⁴

ea) Předpoklad společné zkušenosti, sdílení

1–[*mně přide úplně jako nenormální když e sou to ted' třeba ty svobodovi jo. jí je třicet tři. a jemu je šedesát šest*]

⁴ Samozřejmost tohoto očekávání by se snadno projevila, kdyby např. tazatelka pocházela z jiné kulturní oblasti, nebo pomocí etnometodologické procedury zvané *garfinkelning*, „techniky experimentální provokace, která má narušit až rozvrátit rutinní postupy ... odhaluje také nejednoznačnost a nepřesnost výrazů běžného jazyka ...“ (Petrušek 1996, s. 337). Výroky, které respondenti uvádí, jsou srozumitelné jen díky určitým společným znalostem, společným základovým očekáváním.

2–[řikám zkusím na co mám. jó? si říkám zkusím i tu nejtěžší školu abych věděla jaký přijímačky zvládnou. zkusím to. tak sem si tenkrát e i když sem říkám to bylo taky takový **za tech komunistů** bylo to takový že dyž sis vybrala nějakou dobrou školu tak ti to zvrhli úplně že nemůžeš na to jít a tak.]

3–[ten kdo byl z rodičů **ve straně**. tak ten prostě byl jeho oblíbenec jo. a my vostatní? sme měli smůlu. e no tak já třeba sem měla ve škole vyznamenání? dělala sem zkoušky na zdrávku. v ústí? a normálně mě nevzali? jako. (.) a ani mě nechtěli protože? (.) e to bylo takle vlastně tak to fakt fungovalo]

V jednom interview (1) padlo téma věkového rozdílu mezi partnery a respondentka, snažící se vyjádřit své mínění, uvádí příklad mediálně známého manželského páru Svobodových a předpokládá, že vím, o kterých Svobodových mluví. Zkusím vyjmenovat možnosti, kdy by adresát nemusel tomuto sdělení rozumět tak, jak mluvčí očekává. Nerozuměl by cizinec, pravděpodobně Čech, který pobýval mimo Česko, avšak ani Čech, který podobné informace nevyhledává. Pokud by se tazatelka zeptala, o kterých Svobodových je řeč, pak by se odhalilo ono předpokládané očekávání, „že si rozumíme“, aniž by se věci musely podrobně vysvětlovat, identifikovat. Stejně tak v př. 2 a 3 *za tech komunistů* a *ve straně*.

eb) Odkaz k tradici, stereotypu

4–[ale jednou vim že kvůli kapru nebo kvůli pstruhu sme měli tady takový emoce vyvolaný naší ivou protože náš martin chtěl něco e e e nějaký recept jinej než se dělá **klasicky**.]

5–[tak strejda pomáhal taky ... tatovi jo spíš ty e **chlapský práce** a tak vid']

6–[tak som mu říkala jako jestli **to myslí se mnou vážně** tak že ho na ty promoce pozveme? aby si e jesli má oblek]

7–[mamka na sport je (.) když to řeknu slušně (.) <není sportovní typ> ((smích)) prostě neumí nic jako na ten sport fak jako (.) **trojka na základní škole z tělocviku** stačí ti to]

Tyto příklady fungují jako společensky uznávané kódy. Tím, že respondentka zmíní „klasický recept na kapra“ (4), využívá kulturní zvyklosti, tradice, a nahradí takovouto „zkratkou“ detailnější vysvětlování (klasický recept = smažený obalovaný kapr s bramborovým salátem na Vánoce). Ne všichni v Čechách jí kapra na klasický způsob, ale přesto takovému vyjádření bude patrně většina Čechů rozumět. Vrátím se k tomu, proč to

zmiňují. Respondent se při svém vyprávění určitým způsobem vyjadřuje a volí výrazy, které mají společensky uznávaný význam – tedy v rámci určitého kulturního společenství.

Tyto příklady (ea, eb) implicitně poukazují ke komunikačnímu partnerovi. Mluvčí se spoléhá na to, že posluchač takovým „zkratkám“ (kódům) porozumí, správně porozumí. Respondent tak zohledňuje tazatelku, jeho vyprávění je její osobou ovlivněno.

f) Další příklady odkazů

Oproti předchozím příkladům, které představovaly společně sdílený význam (sdílený určitým společenstvím), tvoří tuto skupinu příklady, které jsou srozumitelné pouze adresátovi, který se narativního interview účastní osobně.

fa) Odkaz k dřívější promluvě s tazatelkou

1–[*dokať mohla tak dělala pak měla (začaly jí ty) problémy s tou nohou*]

2–[*usadili se někde u žitomíru ... tam já to přesně právě nevím tam je to v tý knize napsaný ... že je chtěli vyslat na sibiř. to máš všechno v tý knížce napsaný protože je považovali za kulaky ... to je v tý knížce*]

V př. 1 respondentka naznačuje, že tazatelce o události *s nohou* už někdy dříve vyprávěla, že to nebude znovu vysvětlovat. Respondentka tedy nehovoří na diktafon, k potenciálnímu posluchači, který ji nezná. Jakoby tazatelku zahrnovala do vyprávění a označila ji tím jako osobu, která může, přezenu-li mírně, podat dodatečné vysvětlení místo ní. Stejně je tomu v př. 2. Odkaz k *tý knize*, o které se respondentka před začátkem nahrávání zmínila, má nahradit část vyprávění, zakrýt to, že si respondentka přesně vše nepamatuje, nebo se jí v ten okamžik nechce vyprávět ... na tom zde nezáleží. V každém případě tazatelku odkazuje ke kronice a posluchače nahrávky na tazatelku, čímž vtahuje její osobu do vyprávění.

fb) Gesto

3–[*naše mamina zdobila smrček tím způsobem že tam **takle** tou vatou proti jehličí vono to vypadalo jako vo- vosněžený.*]

Jindy si respondentka pomáhá gestem; místo slovního vyjádření řekne „*takle*“ a rukou předvede pohyb (obrací se tedy v první řadě na tazatelku, ne na diktafon). Osoba tazatelky tedy nepřímou ovlivňuje způsob vyjadřování respondenta.

g) Vysvětlování

Tuto skupinu příkladů jsem rozdělila podle toho, zda se osoba tazatelky odráží ve vyprávění implicitně/nepřímo či explicitně/přímo.

ga) Implicitní vysvětlování

1–[*můj brácha to je ((smích)) to možná se zasměješ ... můj brácha to je ... ten je typickej strejda. **což je bratr od máho otce***]

2–[*když sem jako dítě vyrůstala vlastně v rodinným baráku v husovicích **což je** vlastně taková okrajová čtvrť brna není to střed města*]

3–[*i pro to dítě je to v ohledu lepší už jenom kvůli tomu ménu. když chodí do školy? a jeden se menuje já nevím **dám příklad** jó jana nováková ... ten manžel se menuje josef **třeba** karpíšek a maj spolu dítě. a to dítě? chodí do školy? a ono ví že sou to jeho rodiče to je mamka to je taťka. ale jinak se menujou. prostě nemaj ten papír jo že sou oddáni*]

4–[*kvůli těm penězům nejsou na poště muži. protože jim to nestačí jo? chápeš. když budou dělat na poště vydělají si **dám průměr**. jo ať se to líp počítá deset tisíc i když si tolik nikdy ned- nemáme za ten plat takže si vydělá deset tisíc a beru to když (pak) už chce mít tu rodinu a uživit jí z deseti tisíci rodinu je opravdu náročný.]*

5–[*nic takovýho je ani nenapadlo protože se v podstatě všechny ty lidi navzájem znali? víš. a **tam třeba to fungovalo na tý škole tak. že gdo byl ve straně***]

6–[*mezi dveřma řekla. že strašně spěchá a za chvíli je tma? jo? přinesla dětem pomeranč banán kafe vod evičky jo? **co dostala v zubárně** a zase votočku a a mazala domů.]*

gb) Explicitní vysvětlování

7–[*tak můj otec dělal ú- tech- kontrolního technika u estéka ... **viš co to obnáší?** kontrolu aut. vlastně e aby byly v technickym stavu ti daj razitko jo ((smích)) do průkazu že je v pořádku. všechno.]*

Pomocí př. 1, 2, 5, 6, 7 bych zde navázala na oddíl e) *interpretační schémata*, kde jsem na několika příkladech vysvětlovala, že mluvčí může pro komunikaci používat slova, která mají určitý kontextuální význam, aniž by musel adresátovi vysvětlovat jaký – řadí tak adresáta do skupiny, která takové významy společně sdílí. V ukázkách tohoto oddílu (g) se respondent snaží vysvětlovat. Proč? Okruh společně sdílených významů je užší, a tak by se mohlo stát, že by tazatelka nemusela dostatečně porozumět. Vysvětlím to na jednotlivých

příkladech: zúžení významu na sféru rodiny vede respondentku k tomu, že tazatelce, která do rodinného kruhu nepatří, musí vysvětlit, kterému *strejdovi* je bratr podobný (1), co znamená *kafe vod evičky* (6). Respondentka ví, že tazatelka nebydlí v Brně, a vysvětluje, co jsou *husovice* (2). Pravděpodobně míň lidí bude vědět, co znamená *dělat u estéka* (7), než *myslet to s někým vážně* (odd. eb, př. 6), a proto následuje vysvětlení, co to znamená dělat u STK.

Respondent se tedy snaží o to, aby mu tazatelka co nejlépe rozuměla, zohledňuje její osobu, a to opět formuje vyprávění. Někdy (3, 4) může mluvčí vysvětlovat pomocí příkladů, nejen kvůli adresátovi, ale i kvůli sobě – může to být způsob, jak se srozumitelně vyjádřit.

h) Inkluzivní plurál

V tomto oddílu bych si ráda všimla používání inkluzivního plurálu. Tento způsob v komunikaci lze vnímat jako jeden z projevů kooperativnosti, jak uvádějí Müllerová – Hoffmannová – Schneiderová (1995, s. 60). Autorky této publikace charakterizují inkluzivní plurál jako prostředek proklamace spojení komunikačních partnerů k uskutečnění společné činnosti – podkladem je dialog, ve kterém verbální komunikace doprovází dominantní aktivitu neverbální (v jejich ukázce se jedná o *šití*).

Inkluzivního plurálu použil ve svém vyprávění pouze jeden respondent ze souboru narativně-biografických interview, která zde analyzuji. Vzhledem k odlišnému dialogickému žánru se pokusím interpretovat respondentovu tendenci tento způsob ve svém vyprávění používat.

1–[rodina do které sem se narodil byla podle **řekněme** dnešních měřítek byla to rodina takzvaně středostavovská]

2–[táta si našel místo (.) **řekli bychom** referenta e f podniku který se menoval spolek pro chemickou a hutní výrobu]

3–[já m- mám eště mladšího bratra který je (.) ročník třicet jedna? a sestru která je ročník třicet tři. (..) takže e v podstatě **se nacházíme** tedy v bilině e táta byl e **řekněme** nemyslim že byl šovinista? ale byl to vlastenecky orientovanej člověk]

4–[ten existuje dodnes samozřejmě z jiným názvem. ten sou to ty chemické závody ústí. ...(.) nebo chemička v ústí a tak. takže tím **sme se dostali** do roku devatenáct třicet osum. eště sem snad měl říct že táta samozřejmě e když byla mni- takzvaná mnichovská krize? tak byla vyhlášená mobilizace československé armády táta narukoval]

5–[v roce e štyrycet pět dochá- **docházíme** teda ke konci války roce štyřicet pět sem byl jako e šichni ostatní nebo téměř šichni ostatní příslušníci ročníku devatenáct dvacet osum nasazen na zákopové práce do (.) na moravu.]

6–[tak **sme** v roce padesát tři (.) e skončil sem vojnu v roku padesát štyři? a (.) už během té vojny sem to zase znova skoušel jesli by mě přece jenom do toho ústavu nevzali. ale to všechno záviselo na kádrovým posudku]

7–[tak za ní jednou tenleten (.) muskej přišel? a říká e nejste vy příbuzná ted' řek mý méno a vona říkala ano sem jeho sestra. a tak von jí prostě svůj příběh řek no. ... takže **máme** za sebou vojnu. já sem šel na vojnu? s posudkem pé en.]

V tomto příspěvku pracuji se třemi skupinami (početně nestejně zastoupenými): čtyři ženy (52–59 let), dvě ženy (23, 27 let) a jeden muž (77 let). Všechny příklady tohoto oddílu však pocházejí od jednoho respondenta – posledně uvedeného muže (dále JŠ). Tento soubor je malý, přesto se pokusím naznačit, proč právě tato osoba inkluzivní plurál používá a co by vedle projevu kooperativnosti mohlo jeho používání znamenat.

Pokud bych tento způsob interpretovala jako snahu respondenta vyrovnat postavení s tazatelkou, pak by ji skutečnost, že tento způsob použil pouze JŠ, podpořila, neboť právě v jeho případě je rozdíl mezi účastníky interview v několika kategoriích největší: věk (JŠ: 77 let; tazatelka: 29 let), pohlaví (JŠ: muž; tazatelka: žena), vzdělání (JŠ: vysokoškolské technického zaměření; tazatelka: vysokoškolské humanitního zaměření).

Pomocí inkluzivního plurálu jakoby se rozdíl explicitně překlenul. JŠ „zakládá“ skupinu „my“, do níž tazatelku zahrnuje. Zajímavé a nápadné je to v př. 6; tazatelka si rok 1953 z vlastní zkušenosti nemůže pamatovat – pomocí této formulace se však do roku 1953 „dostává“ – jen je to narativní rok. Podobně př. 7 – tazatelka vojnu za sebou nemá mít, nebo př. 3 – v Bílině nikdy nemusela být. Ve vyprávění „se tak stává“. Ve vyprávění „jsme spolu v roce padesát tři, máme za sebou vojnu, nacházíme se v Bílině“ – tazatelka, potenciální čtenář přepisu či posluchač nahrávky ví, jak tomu rozumět – vše se děje v oblasti vyprávění. Dalo by se to interpretovat také jako snaha o udržení pozornosti, ohled na posluchače.

Prostřednictvím inkluzivního plurálu patří mluvčí i adresát do společné skupiny navzdory rozdílům. J. Nekvapil (2000/2001, s. 42n.) uvádí termín *inventáře sociálních kategorií* pro kategorie, které „patří k sobě“. Vedle základních velmi stabilních inventářů, jako např. *pohlaví, věk*, vytvářejí mluvčí inventáře „v konkrétních bodech průběhů konkrétních rozhovorů“, tedy situačně podmíněné inventáře sociálních kategorií. A to se, myslím, stalo v narativním interview s JŠ. Tento respondent na základě toho, že se

s tazatelkou mímí v základních inventářích kategorií (pohlaví, věk), vytváří aktuálně pro tuto chvíli kategorii novou, ve které se oba setkávají jako „my“. Tím, co mají společného, je právě probíhající, vznikající vyprávění. Myslím si, že tato strategie (vytvoření společné kategorie) zcela zjevně, přes všechny informace, které vyprávění přináší, patří do skupiny projevů fatické funkce jazyka, zaměřené na kontakt účastníků komunikace.

„Vyprávění určitého prožitku se zdá být vhodným prostředkem sdílení vlastních zkušeností – jejich výsledného stavu i procesu, v němž byly utvořeny. Je prostředkem, který umožňuje, že jak naslouchající, tak sám vypravěč tyto zkušenosti lépe chápou. Na tomto základě se rodí společná „my-skutečnost“, která umožňuje počáteční souhlasnou koorientaci vypravěče a naslouchajícího ...“ (Fischer-Rosenthal – Rosenthal 2001, s.10)

Tak jako v předchozích oddílech i zde připomenu, že osoba tazatelky takto ovlivnila ráz vyprávění.

2. Reprodukce přímé řeči

Pomocí způsobu, který jsem označila jako „reprodukce přímé řeči“⁵, respondenti do svého vyprávění zapojují „hlasy“ dalších osob (srov. Čmejrková 2002, s. 27). Tento způsob použili ve svém vyprávění všichni respondenti, a to v různých formách: jednotlivé věty („*von říká hele tetka přijela*“), rozhovory („*a voni říkali dete zase poslední a já říkám no a co mám dělat dyž*“), hovor k sobě („*ted'ko sem si říkal ...*“), fiktivní výroky („*bych si říkala ...*“), výroky respondenta („*já říkám ...*“), výroky jiných osob („*von říká ...*“), uvozené („*kolikrát sem jí říkala vypadni k tatínkovi*“; „*rozhovor skončil touto větou. cituji doslova. po stránce odborné ...*“ apod.), neuvozené („*vona uvařila dala nám to na stůl holky najezte se*“) ad. Vybrané příklady jsem prozatím rozdělila do tří hlavních skupin: „jednotlivé věty“, „rozhovory“ a „hovor k sobě“. Občas je nejednoznačné určit, kde „reprodukováná přímá řeč“ začíná a končí – vzhledem ke zbývající části věty, proto relevantní části následujících příkladů ponechám bez zvýraznění tučným písmem (srov. Hoffmannová – Müllerová – Zeman 1999, s. 99n.). Respondenti analyzovaných narativních interview se uchýlovali k reprodukci poměrně často, a tak by se dalo říci, že tvoří jeden z charakteristických prvků tohoto typu vyprávění.

⁵ Uvědomuji si, že toto označení je jednak zjednodušené, neboť mluvčí nevyjadřují pouze „řeč“, ale i „myšlenky“, „vnitřní řeč“, a také sporné, neboť se jedná spíše o „konstrukci“ (Hoffmannová – Müllerová – Zeman 1999, s. 99n.). Přesto toto označení ponechávám, a to proto, že si myslím, že postačuje k vyjádření úmyslu mluvčího být „pouhým zprostředkovatelem“.

a) Jednotlivé věty

1–[kolikrát sem jí říkala vypadni k tatínkovi]

2–[tak sme se teda domluvili sme říkali no chodíme spolu rok a půl třeba to není moc dlouhá doba ale tak sme se vzali]

3–[tenkrát ani sme nebyli na tom tak finančně zle že já bych si ... mohla říct pani nemohla byste mi přijít umejt ty tři okna?]

4–[říká koukni taky někdy přijet. tam řval]

5–[von říká hele tetka přijela]

6–[ivana říkala už dávno sme měli večeret už je sedum hodin a furt se tady patláš s rybou]

7–[kdekdo vám potom radí udělal si chybu si vůl a tak dál a proč ses vracel a tak dál]

8–[rozhovor skončil touto větou. cituji doslova. po stránce odborné proti vám není námitek. konec citátu]

9–[ty si určitě musej říkat nó jako ta je v praze jako ty maj peněz a todle že může studovat]

10–[gdybych se ho zeptala jako co se ti stalo nebo jo? tak to von ne. to prostě? zrovna musí mít (.) náladu si se mnou povídat.]

11–[mně to bylo fakt jedno jó ale prostě to okolí kolem jak to snášíš vlasta je mladší a je vdaná a ty eště ne]

12–[ale martin ten furt chtěl abych ho zkoušela. pojd' mi to říkat a pojd' mi napovídat]

13–[vona uvařila dala nám to na stůl holky najezte se]

14–[aniž by se ptali tak tam přivezou dítě babi my dem támhle e jo pohlídej]

Příklady 1 až 10 jsou ukázkou s uvozovacími větami. Příklady 11 až 14 nemají „klasické“ uvození (jako např. „řekl“, „povídá“, „zeptal jsem se“). Příklad 11 je však na hranici, protože uvozovací sloveso je tu pouze nevyslovené. Příklady 12, 13, 14 obsahují uvození pomocí presekvence, věty, „která avizuje následující vyprávění“ (Nekvapil 1999/2000, s. 82). Příklad 7 je kombinací obou způsobů, které rozebírám („zapojení tazatelky“ a „reprodukce přímé řeči“) – navíc je zde dobře patrné, jak rychlý pohyb mezi osobou respondenta a tazatelky ve vyprávění je (respondent tazatelku „vtáhne“, ale reprodukovanou přímou řeč ponechá v mužském rodě). Ukázky dokládají rozmanité možnosti reprodukce přímé řeči: výroky respondentů (1, 2, 3, 10), výroky jiných osob (4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14), fiktivní výroky (9, 10).

b) Rozhovory

1–[*tak sem říkala tak mi to říkej a já ti budu říkat jestli je to dobře a von říká né poť si ke mně sednout*]

2–[*a voni říkali dete zase poslední a já říkám no a co mám dělat dyž*]

3–[*já mu to říkám že jedu von se mě ptá kam jedu já říkám že do frýdlantu a von říká ve frýdlantě sem sloužil osum nebo deset let*]

4–[*říká ježiš marjá se tady s tim patláš vona to řekla jinak a martin si taky furt vymějšlí a ty furt podle martínka já říkám bud' sticha dybych to nechtěla tak to nebudu dělat. můžu ti říct že sem se nad tim rozbrečela*]

5–[*ta jedna ... říkala hele seš na tý vojně? jak si říkala že pudeš a já říkam sem.*]

6–[*a tenhleten zámečník mi říká. hele já bych se chtěl naučit angličtinu. nechtěl bys udělat kroužek anglickýho jazyka? mně se to zalíbilo. tak sem řek dobře já to zkusim*]

7–[*a říká nejste vy příbuzná ted' řek mý méno a vona říkala ano sem jeho sestra*]

8–[*zanes do toho mobilu a já říkám ježiš vona neumíš to zavíst do mobilu bože miuj mami tak*]

9–[*moje snacha jo dyby řekla hele mami já sem si nechala umejt vokna tak jí řeknu moniko udělalas to úplně nejlíp jak si mohla*]

10–[*zaklepete on řekne vstupte a vy řeknete soudruhu musíte vědět hodnost nadporučíku ... četař dovolte mi vstoupit. a von bud' řekne vstupte anebo děte někam*]

Tyto příklady dokládají, že se respondenti neomezují na reprodukci jednotlivých vět, ale často reprodukují i kratší rozhovory. Všechny ukázky obsahují uvozovací sloveso, s výjimkou př. 8, kde je však nejspíš jen vynecháno („vona neumíš“). Je to možná proto, že respondenti „cítí“, že by bez explicitního uvození ohrozili srozumitelnost svého vyprávění. Posluchač by se mohl ztratit v tom, „kdo co říká“. Př. 10 je opět kombinací „zapojení tazatelky“ a „reprodukce přímé řeči“. Stejně jako v předchozím oddílu („jednotlivé věty“) nechybí vedle výroků respondentů a jiných osob fiktivní výroky (9).

c) Hovor k sobě

1–[*protože mě normálně tak vystresovala s tou rybou že sem to si říkám ty hajzle jeden (.) mě tady budeš nervovat*]

2–[*říkal sem si no tak je zle*]

3–[*ted'ko sem si říkal no tak jesi tam zůstanu tak si musím najít místo*]

4– [eště si říkám jako tohle bych v životě svejm dětem neudělala]

5–[kolikrát (si) říkám nech ho bejt]

6–[bych si říkala mám navrch a to mi stačí]

Tuto skupinu, v níž je reprodukována jakási vnitřní řeč, jsem se rozhodla uvést zvlášť (z hlediska předchozího členění by se dala sloučit se skupinou „jednotlivé věty“), neboť je ukázkou opačného směru výroků – ne ven, ke komunikačním partnerům, ale dovnitř, k sobě. Tyto výroky v probíhajícím narativním interview „nacházejí posluchače“, kterou je osoba tazatelky.

Reprodukce přímé řeči vnáší do vyprávění dialogické rysy, které jsou v narativním interview potlačeny ve prospěch „monologického“ vyprávění. V žádném případě tímto nechci říci, že to, co zde nazývám reprodukcí přímé řeči, se vyskytuje pouze ve vyprávění. Je součástí běžných rozhovorů, kde se mluvčí střídají vyváženěji než v narativním interview. Chci naznačit, že možná právě i prostřednictvím „reprodukce přímé řeči“ se respondenti jakoby vymaňují z nestandardní komunikační situace, jakou je narativní interview. Respondenti reprodukci možná považují za jeden ze způsobů, jak co nejlíže a nejlépe zprostředkovat tazatelce, „co se tehdy stalo“. Tento postup vyprávění určitě oživuje. Jako by respondenti vyjadřovali nereflektovaně to, co prožili, jak to „mají v sobě“ – „jako by jen říkali, jak to bylo“. Jak jsem již uvedla, tyto reprodukce jsou ve svém jádru konstrukty. Pro mou analýzu není na místě klást si otázku, nakolik je to, co tvrdí respondent, pravda. Reprodukce přímé řeči mě zajímá z hlediska významu, který má pro komunikační vztah respondenta a tazatelky (srov. Nekvapil 1999/2000; Petrušek 1996).

Závěr

Ve svém příspěvku jsem chtěla na materiálu narativních interview ukázat, jakými způsoby se udržuje fatická funkce jazyka v žánru, ve kterém jsou potlačeny dialogické rysy a v němž hlavním účelem, pro který se toto interview vede, je získat informace o životě respondenta. Pokusila jsem se ukázat, jak do biografického vyprávění, které je monologické a informativní, proniká dialogičnost, že i zde ovlivňuje formu a obsah vyprávění osoba tazatele-adresáta. Nemyslím tím její aktivitu při kladení otázek respondentovi, ale způsob, jakým se ve vyprávění odráží, jakým je do něj vtahována. Ukazuje se, že fatická funkce je přítomna, je zachována a s ní dialogičnost vyprávění, a to nejen prostřednictvím osoby tazatelky, čemuž jsem věnovala první a obsáhlejší část, ale i prostřednictvím jiných osob, které se do vyprávění dostávají prostřednictvím reprodukce přímé řeči (druhá část).

Technické poznámky

Příklady byly vybrány z přepsaných nahrávek narativních interview. Pro potřeby tohoto článku nebylo nutné uvádět přepsaný text se všemi transkripčními zvyklostmi (zdůraznění slabiky/slova, prodloužení hlásky). Ukázky jsou odlišeny od ostatního textu kurzívou a navíc jsou odděleny mezerou, odsazením odstavce, v hranaté očíslované závorce. Jev, na který v daném oddílu poukazují, je zvýrazněn tučným písmem. To je důvod, proč jsem se rozhodla odstranit transkripční označení pro zdůraznění slabiky/slova pomocí podtržení, aby nebylo matoucí, kterému slovu, výrazu se věnuji. Vynechání části citované pasáže, která není relevantní, odpovídá třem tečkám bez závorky.

Zachované transkripční značky a zvyklosti:

(.)	pauza, mlčení
.	klesnutí hlasu
?	stoupnutí hlasu
(pak)	ne dobře slyšitelné, ale předpokládané slovo
s-	nedokončené slovo
<bez>	řečeno se smíchem
(( ))	komentář přepisující osoby
do frýdlantu	vše je přepsáno malými písmeny

LITERATURA

- ČMEJRKOVÁ, S. (2002): Identita slova a prolínání hlasů v dialogu, konverzaci a institucionální komunikaci. *Slovo a slovesnost*, 63, s. 26–41.
- FISCHER-ROSENTHAL, W. – ROSENTHAL, G. (2001): Analýza narativně-biografických rozhovorů. *Biograf*, č. 24, s. 9–20.
- GEERTZ, C. (2000): Zhuštěný popis: K interpretativní teorii kultury. In: *Interpretace kultur*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 13–42.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1996): Fatická funkce jazyka, konverzace a její žánry. *Slovo a slovesnost*, 57, s. 191–205.
- HOFFMANNOVÁ, J. – MÜLLEROVÁ, O. – ZEMAN, J. (1999): *Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách*. Praha: Trizonia.
- JAKOBSON, R. (1995): Lingvistika a poetika. In: *Poetická funkce*. Praha: H + H, s. 74–105.
- MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. – SCHNEIDEROVÁ, E. (1995): *Mluvená čeština v autentických textech*. Jinočany: H + H.
- NEKVAPIL, J. (1999/2000): Etnometodologická konverzační analýza v systému encyklopedických hesel. *Češtinář*, č. 3, 10, s. 80–87.
- NEKVAPIL, J. (2000): Z biografických vyprávění Němců žijících v Čechách: jazykové biografie v rodině pana a paní S. *Slovo a slovesnost*, 61, s. 30–46.

-
- NEKVAPIL, J. (2000/2001): Sociální kategorizace v interkulturním kontaktu: základní výklad, cvičení a diskuse dvou scén z podnikové komunikace. *Češtinář*, č. 2, 11, s. 38–52.
- PETRUSEK, M. (1996): Etnometodologie. In: *Velký sociologický slovník*. Praha: Vydavatelství Karolinum, s. 283–284.
- TANNENOVÁ, D. (1995): *Ty mi prostě nerozumíš (Jak spolu mluví ženy a muži)*. Praha: Mladá fronta.
- VODÁKOVÁ, A. (1996): Interview. In: *Velký sociologický slovník*. Praha: Vydavatelství Karolinum, s. 447–449.

Intertextualita v duchovních promluvách

NADĚŽDA KVÍTKOVÁ

Intertextualita patří k nejvýznamnějším rysům duchovních promluv. Vyplývá především ze skutečnosti, že základní a hlavní prototext kázání představují texty biblické. Homilie jsou výklady založené na určitých pevně stanovených perikopách, a proto intertextualita je v nich objektivním textotvorným činitelem. Vedle toho kazatel při objasňování stanovených perikop a ve svých úvahách nezdědka užívá ještě četné jiné biblické citáty, jejich různé parafráze a aluze.

Z vlastních biblických textů jsou velmi oblíbené a často citované části z epištol sv. Pavla, neboť obsahují výklady základních biblických pojmů a Pavlovo dílo je interpretací evangelia. Několikrát cituje tohoto apoštola ve svém velikonočním kázání z r. 1991 biskup Jaroslav Škarvada, když se zamýšlí nad tím, kdo je vlastně křesťan (s. 68–70). Vůbec nejznámější je 13. kapitola z epištoley Pavla ke Korintským, věnovaná chvále svaté lásky. Slovy z ní uzavírá jedno své kázání kardinál Tomáš Špidlík *Lásku však kdybych neměl, jsem jako zvučící kov a řinčící zvon* (C, s. 78).

Kazatelé nacházejí mnohdy také jiné zdroje z další duchovní literatury. Autoritu představují tzv. církevní otcové, zejména Augustin, jehož slova *Nepokojné je lidské srdce, které nespočine v Tobě* užil kazatel církve bratrské v Letovicích (27. 2. 2005). Jiný příklad lze uvést z Prahy z kostela sv. Norberta (21. 9. 2003) *Bůh tě stvořil bez tebe člověče, ale nespasí tě bez tebe*.

Pro kardinála Špidlíka, důvěrného znalce východní spirituality, je charakteristické, že své inspirační zdroje často hledá u řeckých církevních otců, např. u Klementa Alexandrijského (C, s. 77). Charakterizuje ho jako jednoho z prvních křesťanských myslitelů z počátku 3. století, v němž se setkává svět antické kultury se světem křesťanů, a jako filozofa, který se zamýšlel nad vztahem vědy a víry (C, s. 137–138). V jiném projevu se opírá o optimismus Pontského Evagria, když se zabývá duchovním bojem (B, s. 103–104). V souvislosti s eucharistií jako první svátostí připomíná životopis sv. Sergeje Radoněžského (B, s. 126). Při příležitosti svátku Nanebevzetí Panny Marie objasňuje rozdíl mezi pojetím Bohorodičky u východních a západních křesťanů a konkretizuje toto pojetí u známého

pravoslavného teologa Bulgakova (B, s. 181). Vedle toho nezapomíná ani uvádět současného sv. Otce Jana Pavla II.

Jak již jsem se zmínila při charakteristice kázání S. Karáska (Kvítková 2004), pro intertextualitu evangelických kazatelů jsou příznačné texty reformátorů. Tak Luděk Rejchrt doslova citoval z Malého katechismu Martina Luthera jeho osobní vyznání *Věřím, že můj rozum a mé síly nestačí, abych v Ježiše Krista, svého Pána uvěřil a mohl k němu přijít, ale že Duch svatý mě skrze evangelium povolal, svými dary osvětil a v pravé víře posvětil a utvrdil* (P, s. 116). Rejchrt rovněž s oblibou cituje slova písní z evangelického Zpěvníku (P, s. 54) a slovy písně ukončuje celé jedno kázání: *Kriste, pro své umučení, dej nám hříchů odpuštění, ať nás mine věčný plamen, uchovej nás, Kriste, amen* (P, s. 205).

Nejen S. Karásek, ale i katolický kněz Daniel Janáček (Praha Řepy, říjen 2004) zapojil do svého kázání slova duchovní písně Karla Kryla *Děkuji*, a to ve spojení s úvahou o vděčnosti. Citace z jiné duchovní poezie již není tak častá. Přesto jsem ji zachytila v kázání dr. Zdeňka Kovalčíka (Čsl. církev husitská Náchod 24. 3. 2002), který užil verše básníka Františka Lazeckého.

V tištěných kázáních se vyskytují i výroky a myšlenky filozofů; časté je to zejména u kardinála T. Špidlíka. Celé jedno kázání věnoval pojmu odcizení, známému jinak z díla mladého K. Marxe, který vycházel z Feuerbachova hodnocení náboženství a dále jeho myšlenkové dílo rozvinul. Oba tyto filozofové dospěli k řešení, že je nutno se zbavit všech bohů, všeho náboženského postoje. Je pochopitelné, že jde o příklad intertextuality, s níž Špidlík polemizoval a na podporu svého křesťanského postoje využil myšlenkového zdroje z díla N. Berdjajeva (A, s. 90).

V jiném svém kazatelském projevu T. Špidlík uvádí knihu německého profesora psychologie a sociologie žijícího v Americe Ericha Frommna *Útěk od svobody (Escape from Freedom)*. Přesně cituje pramen, sám pak formuluje a shrnuje hlavní autorovy myšlenky i to, v čem navazuje na S. Freuda, a uzavírá s tím, že svoboda a její prožívání je vážný psychologický problém a že z křesťanského hlediska je třeba se na svobodu podívat jako na problém mravní a náboženský (B, s. 102). Zajímavé je, že tato kniha zaujala i kazatele církve adventistů 7. dne Jiřího Tomáška, a proto se zmínil ve svém kázání o její tematice, tj. o strachu ze svobody (17. 11. 2002).

V souvislosti s bázní před Bohem, nekonečnosti vesmíru a Boží slávou cituje Luděk Rejchrt slova filozofa Blaise Pascala *Mlčení těch nekonečných světů mě děsí*, aby to uzavřel svým konstatováním *Aby se člověk mohl boží slávou rozradovat, musí ji zahlédnout optikou víry v tom, kterým je Božím milovaným Synem* (s. 58).

Z našich myslitelů bývá uváděn také Jan Hus, J. A. Komenský a T. G. Masaryk. Např. na svátek svaté rodiny připomíná Mons. Jiří Mikulášek (Brno Petrov 28. 12. 2003) J. A. Komenského, který říká, že rodina je základem lidství. Biskup exulantů J. Škarvada ve svém zamyšlení na téma *Jsou Češi neznabozi?* uvádí myšlenky Václava Havla, zejména jeho vyznání o *naději* jako stavu ducha, oceňuje prezidenta jako člověka *velké duchovní hloubky* (Radio Vaticana, říjen 1990, s. 81).

Z autorů krásné literatury se ve sledovaných kázáních nejčastěji objevují myšlenky F. M. Dostojevského. Jeho známý výrok *Není-li Bůh, vše je dovoleno* uvádí Evžen Radkovský z Brna-Líšně (21. 4. 2003). Rovněž kazatel adventistů 7. dne (25. 7. 2004) připomíná tohoto autora v souvislosti s opojným pocitem svobody a volnosti v jednání a unáhlených řešení situací. V homiletickém výkladu nazvaném *Život nade všecko* uvedl kardinál Špidlík jako příklad výjev ze života Dostojevského, odsouzeného na smrt a již připraveného k popravě. Tento zážitek umírání při plném vědomí, který Dostojevský vypráví ústy knížete Myškina, je ve Špidlíkově textu přímo ocitován (A, s. 159–160). Jiné kázání, nazvané *Extase vzkříšení*, Špidlík začíná *V Bratrích Karamazových je kapitola Kána Galilejská* a pokračuje v popisu románové scény. Dostojevského hodnotí nejen jako velkého psychologa, ale dokonce jako teologa (A, s. 62).

Snad v současné době známější než Dostojevskij je A. Exupéry. Jeho slova, že *správně vidíme jen srdcem* citoval kazatel bratrské církve z Letovic (27. 2. 2005) a ještě to doplnil, že *správně vidíme jen čistým srdcem*. Myšlenku z díla tohoto autora připomněl i Luděk Rejchrt při výkladu o zodpovědnosti v lásce: *Nesmíme opustit ty, které nám Pán Bůh svěřil. Jako Malý princ máme odpovědnost za růži, kterou jsme k sobě připoutali* (s. 90).

V souvislosti s podobenstvím o zakopané hřivně farářka českobratrské evangelické církve v Moravci Ester Čašková připomněla pro zdůraznění myšlenky známý výrok Jana Wericha *Když už člověk je, má koukat, aby byl* (19. 9. 2004).

Z jiných autorů českých např. L. Rejchrt ještě také uvádí Jarmilu Glazarovou, která ve svém díle *Chudá přadlena* napsala: *Skeptik, raněný ztrátou, krvácející z rány, která zeje v srdci po milovaném člověku, tisíckrát jitrí svou bolest dvěma slovy: Už nikdy!* Je to druh intertextuality polemické, kontroverzní, neboť autor proti tomu říká *Věřící si může bez ustání, s touhou a jistotou opakovat: Už brzy! S Ježíšem máme před sebou život, ne smrt* (s. 89).

Pro některé autory je charakteristické, že uvádějí nějakou událost z vlastního života a v souvislosti s tím citují slova jednajících osob. Takový druh mezitextového navazování byl charakteristický zejména pro projevy Mons. Jiřího Reinsberga. Obdobnou situaci zjišťujeme

i u farářky Šárky Matyášové (čsl. církev husitská Plzeň 7. 4. 2002), která uvedla slova své maminky: *Jsi učitelská dcera, tak se podle toho chovej.*

Někdy se intertextualita může týkat pouze slova, např. oslovení. V souvislosti s kritikou toho, že mnozí stále hledají důvody k nespokojenosti a nařikají, vzpomněl kazatel evangelické církve metodistické na Jana Karafiáta, který užíval oslovení *milí bědunkové, milé bědunky* (30. 3. 2003).

Intertextualita se týká i citování anonymních zdrojů. Kazatel neuvádí autora, může pouze konstatovat obecně, např. T. Špidlík v souvislosti s výkladem o symbolice křtu a jeho rituálu ve východních církvích uvádí: *Neapolští námořníci říkají: „Špatného námořníka vlny utopí, dobrého umyjí a donesou k břehu.“* (A, s. 31). Také různá přísloví se objevují v kázáních nejrůznějších kazatelů. Např. *Veselá mysl půl zdraví* užil Bořivoj Bělík (Kladno Rozdělov), když se zabýval pravou křesťanskou radostí. Během svého kázání Petr Vrbacký (Brno, sv. Tomáš 17. 2. 2002) užil v různých situacích dokonce dvě přísloví, a to polemicky *Koho chléb jíš, toho píseň zpívej* a pak ještě lidovou zkušenost *První vyhrání z kapsy vyhání*. Lidovou moudrost z Kamerunu *Když říká někdo, že tě miluje, podívej se, co pro tebe dělá* užil kazatel slezské evangelické církve ausburského vyznání (2. 5. 2004). Objevuje se i reakce na reklamní slogan. Alois Boháček, kazatel jednoty baptistů (Aš 22. 8. 2004) se inspiroval reklamou *Až se ti promítne tvůj život, ať je na co koukat* a uzavírá svou promluvu obměnou *až se ti na věčnosti promítne tvůj život, ať je na co koukat!*

Vedle citátů se v kázáních vyskytují četné aluze biblického i jiného původu. Například slova Komenského Kšaftu *Nyní, po přejití vichřic hněvu...* (dr. Jan Šuvarský, pravoslavný chrám Praha leden 2005).

Snad ještě stojí za zmínku, že se v současné homiletice může objevit i humor. To dokazují četná kázání již uvedeného a v Praze známého zesnulého Mons. Jiřího Reinsberga. I když v rozhlasových vysíláních jde v naprosté většině o vážné pojetí promluv, najde se příklad s anekdotou. Petr Vrbatský z Brna (kostel sv. Tomáše 8. 12. 2002) zařadil ke konci kázání 2. adventní neděle židovskou anekdotu. Jde o rozhovor, v němž jeden chasid říká: *Obec mě najala, abych tu vyhlížel Mesiáše*. Druhý se jej ptá, jestli to vynáší. Tázaný odpovídá: *Moc ne, ale mám zase zajištěn příjem na dlouho*.

Závěrem k intertextualitě, jak se jeví v současných duchovních promluvách, lze shrnout: Ve většině případů slouží k bližšímu objasnění perikopy, k prohloubení pohledu na určité dílčí téma. Jde tedy o tzv. afirmativní navazování. Méně časté je její využití pro navození polemiky. Intertextualita charakterizuje podobně jako jiné prostředky jazykové a stylistické vždy toho, kdo ji nějak užívá. Pochopitelně vychází z jeho znalosti života, četby,

orientace v kultuře, vědě, filozofii a vůbec z celkové dobové situace. Má svůj dosah na stylovou stránku textu, může jej z hlediska horizontálního směřovat výrazně k vysokému nebo vyššímu stylu, někdy také ke stylu nižšímu.

LITERATURA

- BAČKOVSKÝ, F. (1884): *Stručná nauka o řečnictví s příklady*. Praha: F. Borový.
- ČECHOVÁ, M. a kol. (2003): *Současná česká stylistika*. Praha: Nakladatelství ISV.
- HOMOLÁČ J. (1996): *Intertextovost a utváření smyslu v textu*. Praha: UK.
- JELÍNEK, M.–ŠVANDOVÁ, B. (1999): *Argumentace a umění komunikovat*. Brno: PedF.
- KRAUS, J. (1998): Mezi rétorikou a homiletikou. In: *Człowiek – dzieło – sacrum*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- KVÍTKOVÁ, N. (2004): K jazykové stránce kázání Sváti Karáska. *Naše řeč*, 87, s. 145–150.
- KVÍTKOVÁ, N. (2004): Hlavní tendence v jazyce a stylu současné homiletiky. In: *Stalość i zmienność w języku i literaturze czieskiej XX wieku. Konstancy a proměny v českém jazyce a literatuře XX. století*. Wałbrzych – Ostrava.

PRAMENY

- HALÍK, T. (1992): *O přítomnou církev a společnost*. Praha: Křesťanská akademie.
- Homilie Miloslava Máši. Rok B.* (K tisku připravili Václav Konzal a Jana Stojánková.) Praha: Síť, 1996.
- KARÁSEK, S. (2000): *Boží trouba (Kázání)*. Praha: Kalich a Torst.
- Kázání při nedělních rozhlasových přenosech bohoslužeb ČRo 1 v letech 2002–2005.
- OPATRŇNÝ, A. (1996–1998): *Stůl slova. Zamyšlení nad biblickými texty nedělí a svátků*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. (Cyklus A 1998; Cyklus B 1996; Cyklus C 1997.)
- REINSBERG, J. (1996): *Probíhejte Jeruzalém a sviťte*. Praha: Křesťanská akademie.
- REJCHRT, L. (2004): *Postila. 54 kázání na evangelijní text*. Praha: Pierot.
- ŠKARVADA, J. (1996): *Z archivu pastýře exulantů*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- ŠPIDLÍK, T. (1992): *Ve službě slova. Řeči nedělní a sváteční*. Cyklus A, B, C. Olomouc: Matice Cyrilometodějská.

Co čteme – a jací jsme?

ALENA MACUROVÁ

I v jubilantových školních třídách možná visívalo – vedle jiných – také heslo *Řekni mi, co čteš, a já ti řeknu, jaký jsi*. Alespoň v našem okresním městě se bralo do jisté míry vážně, na ušlechtilé četbě si žactvo zakládalo a četbu méně ušlechtilou před okolím, osvěcovaným tímž heslem, tajilo. Přímý poukaz přečteného k osobnosti čtenáře byl – jistěže na úrovni přiměřené věku – samými čtenáři reflektován určitě ve větší míře než dnes: vždyť k jakému „já“ uchazeče o studium bohemistiky poukazuje takový seznam přečtené literatury, který vedle osmi titulů z pera Jackie Collinsové nezahrnuje nic jiného než Babičku Boženy Němcové a (nedočtenou) Annu Kareninu?

Některé z knížek, kterým jsme tehdy přisuzovali schopnost vypovídat o svém čtenáři jen to nejlepší, se dost možná řadily mezi onen „nepředstavitelný balík literatury bez přirozených čtenářů“, mezi ony tisíce vydaných, státem dotovaných, ale neprodaných knižních titulů (o nich brzy po listopadu 1989 sociologové kultury, např. Petrusek 1990). Dnes vydávané knižní tituly se prodávat chtějí, možná se dokonce – bez štedré ruky státu – prodávat musí.

Pravděpodobně i s tímto – dílčím – cílem, totiž prodat, se rozvíjejí zcela specifické strategie modelování čtenáře knižní produkce. Jejich existence ale očividně koření – a to je podstatnější – hloub: souvisí s rozšířeným kódem dobové četby, do značné míry budovaným a udržovaným mediálně, zvl. četnými a značně populárními časopisy a magazíny. Většina z nich už hezkou řádku let pěstuje ve svých čtenářích, a v současných i budoucích potenciálních čtenářích (a kupcích) knižní produkce návyk „bezbariérového“ čtení, čtení, které – a je to cílené – na čtenáře neklade zvlášť velké nároky a nechce ho nijak namáhat.

To dokládá i jen letmý pohled třeba na soudobou produkci magazínů pro -náctileté, snad (?) budoucí čtenáře knih:¹ prostředky prezentace obsahu se vizualizují (obtížněji dekodovatelné verbální znaky – symboly se nahrazují znaky ikonickými), text se segmentuje (delší texty vyžadující soustředěnější pozornost a větší míru aktivace pracovní paměti se nahrazují texty krátkými). Výrazově prosté texty prostředkují stejně prostinké obsahy: „být v obraze“ (a vědět všechno zvl. o tzv. celebritách, domácích i zahraničních), „obstát“ (a vědět

¹ Soustavněji jsem sledovala zvl. magazín Bravo Girl.

všechno např. o módních trendech, účinných dietách, kosmetice a sexu), „vychutnat“ (nově nakoupené trendy věci, party, oslavy a atraktivní život vůbec). Plytký obsah předkládají magazíny značně sugestivně,² atraktivně a v barvách, důrazně prostředkující názor, že „takový je tvůj/náš svět“ – a kdo se v něm neorientuje, není.

Takto získané povědomí/představy/znalosti o světě (jako o pohodlném světě zábavy, nákupů a „vychutnávání“) a o tom, jak to v něm chodí, může při setkání s leckterou knihou narazit, nefunguje: „znalosti světa“ tvoří základ inferenčních procesů. Při setkání s knihou ale může narazit – a to je stejně podstatné – i (magazíny získaná) představa o tom, jaký je „svět čtení“ a jak to chodí v něm: magazíny totiž svého čtenáře v jistém smyslu od podstaty čtení „osvobozují“, konkrétně např. i tím, že ho vyvazují právě z nutnosti inferovat – vše, co má být sděleno, je přítomno v textu, mnohdy násobeně, prezentováno různými kódy a/nebo jedním kódem opakovaně a opakovaně (a co v textu není, není třeba dovodit: není to pro porozumění důležité). Magazíny prostě modelují jiné čtenáře než čtenáře literatury, formují jiný – řečeno s Červenkou – soubor předpokladů pro porozumění textu. Ve svých čtenářích pěstují takové návyky zacházení s textem, které ve střetu s ne-magazínem (třeba s uměleckou beletrií, o poezii nemluvě) neobstojí. Mohly by obstát alespoň při četbě „snazších“ textů věcných?

Zřejmě ne dost uspokojivě. Poslední evropský průzkum Organizace pro ekonomickou spolupráci a rozvoj z konce r. 2004 dokládá, že čeští patnáctiletí čtenáři ani věcnému textu (např. návodu k obsluhování mrazáku) ne vždy rozumí, ne vždy v něm dokážou najít relevantní informace.³ Příčiny se (aktuálně po posledním zveřejněném průzkumu) hledají jednou v systému českého základního školství, konkrétně v předčasném a nežádoucím vytváření elit na víceletých gymnáziích (srov. vyjádření předsedy Asociace základních škol v MF Dnes ze dne 7. 12. 2004), jednou v nežádoucí vizualizaci soudobého světa a kultury a v tom, že „dnešní děti nečtou, ale koukají na televizi“.⁴ Možná by byl na místě dodatek: pokud čtou, pak v nejhojnější míře především takové texty, které je k namáhavějším recepčním aktivitám nijak nenutí. A takové texty v sobě samozřejmě nesou model čtenáře, který je v mnoha ohledech specifický, formují zcela jiný „obraz auditoria“ (Lotman 1980), než které by mohlo bez problémů uspět v testech funkční gramotnosti.

Problémy s funkční gramotností (a vzdělavatelností populace) jsou u nás ve srovnání se situací třeba ve Spojených státech pořád ještě směšné – rozhodně (zatím?) necítíme potřebu

² O manipulativních strategiích srov. Čmejrková (1996).

³ Ze 41 testovaných zemí se v položce „Čtenářská gramotnost“ čeští čtenáři umístili na 24. místě.

⁴ Rozhořčeně to v Britských listech z 20. 12. 2004 konstatuje J. Vít a varuje před hrozbou negramotnosti: „Největší problém školství v budoucnosti (a nejen našeho) bude vůbec něco naučit negramoty.“

zřizovat iniciativy přímo na podporu gramotnosti, jako jsou v USA např. Adult Literacy Media Alliance, Education Development Centre nebo America Reads.⁵

S jistým (specifickým, omezeným) recepčním horizontem současného čtenáře ale nicméně část knižní produkce beletrie počítá. Verbální se i v této oblasti transformuje do neverbálního, i umělecká literatura se vizualizuje: třeba to, co dřívější generace ještě (jenom) četly, se prezentuje také ve formě komiksů (i na našem trhu existují v komiksové podobě klasikové dětské literatury jako např. Verne, Carroll, Stevenson aj. aj.), mladší generace – včetně uchazečů o studium češtiny – zná třeba díla V. Huga, B. Němcové, L. Fuchse a řadu dalších jen z jejich intersémiotických překladů – z muzikálové nebo filmové podoby. Proměňuje se i verbální samotné: texty se upravují tak, že se převádějí do kódů, které jsou/mohou být potenciálním čtenářům knih srozumitelné, o nichž se předpokládá, že se setkají/mohou setkat s jejich recepčními stereotypy. O tom alespoň stručně dále. Obecně se lze na takové proměny textů dívat dvojitým úhlem pohledu: jedni v nich mohou vidět cestu do pekla negramotnosti, jiní prostředek vedoucí k cíli „aby se četlo alespoň něco“.⁶

Změny, úpravy, adaptace⁷ uměleckých textů nejsou samozřejmě – ani u nás – ničím novým nebo snad zvláštním. Realizují se – když zůstanu jen v rámci verbálního – i jako adaptace intrajazykové (např. adaptace klasických českých pohádek), i jako adaptace vršené na operaci překladu, tedy interjazykově (např. adaptace Defoeova Robinsona). Mohou být „přiznané“, tj. text se otevřeně deklaruje jako adaptace: pojmenován je subjekt úpravce, který vstupuje mezi autora a čtenáře, často se charakterizují i jeho textové aktivity (výrazy typu „upravil“, „české mládeži podává“, „volně vypravuje“ apod.). Adaptace ale mohou být i více nebo méně skryté – jako jinojazyčné texty uváděné do českého prostředí Josefem Jungmannem, kdy se na „zjevený/přiznaný“ subjekt Jungmanna – překladatele vrší „utajený“ subjekt Jungmanna – úpravce (k tomu podrobněji Macurová – Macura 1974). Subjektem

⁵ I u nás ale existují dlouhodobé aktivity, které podporují rozvoj (kritického) čtení a čtenářství a čtenářské gramotnosti vůbec, srov. zvl. aktivity spojené se sdružením Kritické myšlení, o. s. (příslušné www stránky a periodikum Kritické listy), existenci Společnosti pro podporu a rozvoj čtenářství (CzechRA – Czech Reading Association), informace o aspektech čtenářské gramotnosti na www stránkách Ústavu pro informace ve vzdělávání aj.

⁶ Takový názor, zdá se (srov. Červenková, ed. 1999, Bradáčová, ed. 2000) převládá ve vztahu k jednomu specifickému typu čtenáře, k čtenáři neslyšícímu. Úpravy uměleckých textů pro neslyšící (diplomové práce studentů speciální pedagogiky na Pedagogické fakultě v Olomouci) reflektují (ne vždy přiznávanou) skutečnost, že neumíme neslyšící děti psanou češtinu naučit tak, aby se jejich čtenářské kompetence alespoň přiblížily čtenářským kompetencím jejich slyšících vrstevníků (srov. Poláková 2000, 2001). Podrobně o jedné takové úpravě (Jindřich Plachta: Pučálková Amina) srov. Gregorová 2002.

⁷ Adaptací zde rozumím překódování výchozího textu (originálu, prototextu) se zřetelem na specifické charakteristiky předpokládaného čtenáře (adresáta textu) a na další okolnosti komunikace. K pojetí adaptace jako metatextu srov. z prací nitranské školy alespoň např. Miko – Popovič 1978. V dále citovaných příkladech P = prototext, M = metatext; citace uvádím kurzívou, tučně je zvýrazněno to, na co chci upozornit. Symbol // označuje (v citacích z metatextu) prototextové odstavcové předěly.

úpravce může být sám autor (jako M. Pujmanová, která programově oprostuje svou novelu *Pod křídly od secesní ornamentálnosti*),⁸ subjekt úpravce ale může vstoupit do komunikace mezi autorem a čtenářem jako subjekt „cizí“.

V souvislosti s každou adaptací (metatextem) lze samozřejmě klást otázky po její funkčnosti, vždy se zřetelem k jejímu (předpokládanému) čtenáři a jeho charakteristikám: ty bývají – proč jinak adaptovat? – odlišné od charakteristik čtenáře textu neupraveného, prototextu. Spolu s předpokládaným čtenářem (jeho modelem) ale vstupují do hry i další faktory určující komunikační kontext adaptace – zmíním zde alespoň dobový „světonázor“, dobovou ideologii, umělecké normy, nebo záměr výchovně působit. Ten – spolu s věkem předpokládaného čtenáře – určoval po ne krátké období podobu tzv. mimočítankové četby. V zásadách jejího vydávání⁹ se zmiňuje estetická funkce uměleckých textů a jejich funkce ideově, literárně a jazykově výchovná; vůdčí zásadou přitom je zásada obecné srozumitelnosti, neboť jen „plné porozumění literárnímu textu“ může být předpokladem jeho „výchovného působení“.

Výchovné působení je – ne vždy pouze jen v tzv. mimočítankové četbě – spjato zhusta s programovou ideologizací prototextu (např. v Plevových adaptacích Defoeova Robinsona srov. výrazný posun směrem k „vědeckému světovému názoru“; k tomu Macurová 1975).

V takových případech jsou proměny výrazové stránky prototextu ve služebném postavení, zaměřeny jsou k „vyšším“ cílům. Proměna „výrazu“ ale může být i cílem sama o sobě – adaptace pak má na mysli pouze a jedině čtenářské kompetence svého adresáta: jeho schopnosti identifikovat výraz, přiřadit výrazu význam a složit, konstituovat smysl celku, stručně řečeno jeho schopnost textu rozumět.

V literární kultuře s velkým podílem „magazínového“ (rychlého, povrchního, nenáročného, bezbariérového, nenamáhavého) čtení dochází k výrazovým proměnám zacíleným výhradně k čtenářským kompetencím i v textech čtenářsky nenáročných, proměňují a/nebo adaptují se i texty z oblasti tzv. četiva (tedy z oblasti té literatury, která bývá označovaná také jako zábavná, lehká, nízká, pokleslá, populární atd.).¹⁰

⁸ Výrazně ve srovnání prvního vydání prózy z r. 1917 a (pátého) vydání poslední ruky z r. 1955.

⁹ *Definitivní znění, schválené někdejšími ministerstvem školství a kultury, bylo publikováno v r. 1957 (Zásady, 1957). Na okraj je zde třeba zmínit širší problém: ne vždy je totiž snadné rozhodnout, kdy jde (už) o adaptaci prototextu, a kdy (jen) o jeho edici, hranice mezi oběma typy proměn prototextu je neostrá (v souvislosti s tzv. neautorskými textovými změnami k tomu srov. Havel – Štorek 1971).*

¹⁰ Klasické dělení literatury (literárních žánrů) na „vysoké“ a „nízké“ samozřejmě v dnešní době ob stojí jen stěží, i žánry zařazované ne úplně dávno „níže“ mají dnes ve „vážné“ literární produkci/recepti své místo, přiznává se jim hodnota. A to, vezmeme jako příklad třeba komiks, bez ohledu na to, zda je důvodem už samo „hodnotné“ téma, svým způsobem vymknuté z žánru (A. Spiegelman: *Maus*) nebo i téma komiksu žánrově příslušné (A. Moore, D. Gibbons: *Strážci*). Posuny, o nichž tu bude řeč, totiž posuny vstříc čtenářským kompetencím, zasahují svým způsobem i do teritorií komiksu: nahrazován je (často právě v magazínech) tzv. fotoromány.

Je – snad – podložím adaptací (ne už jen „vysoké“, „náročné“ literatury), ale i recepčně nenáročného čtiva názor, že ani tento druh textu se s recepčními stereotypy současného čtenáře nepotkává? A čtenář že by si s neadaptovaným textem prostě nevěděl rady? Zdá se, že ano. A nikoliv zřejmě jen u nás.

To dokládá například dvojí bytí detektivky Dicka Francise *Second Wind*, česky *Hurikán*.¹¹ Je to ovšem dvojí bytí svým způsobem skryté, vztah adaptace k jejímu prototextu („opravdovému“ Francisovi) je zastřen, obě české podoby textu jsou publikovány jako prózy Dicka Francise. Čtenář, který nestuduje tiráže a/nebo není informovaný o „filozofii“ řady *Nejlepší světové čtení* a o „digestových“ aktivitách vůbec, tak nemá šanci zaznamenat, že by snad mohlo jít ještě o něco jiného než o překlad detektivky populárního autora.

Z hlediska úvah o „plném“ českém znění Francisovy prózy (prototextu) a o jeho proměně modelující čtenářské kompetence adresáta adaptace (metatextu) není až tak podstatná geneze metatextu¹² – snad může v této souvislosti být útěchou, že model čtenáře adaptace je s největší pravděpodobností importovaný.

Jak je takový model čtenáře textem adaptace utvářen? Jaké – obecně řečeno – vlastnosti mu adaptovaný text přiřazuje? Jsou jiné než vlastnosti přiřazené čtenáři českého prototextu (čtenáři „opravdového“ překladu)? Jen velmi stručně a mnohdy jen v náznacích:

Obecně lze říci, že text adaptace přiřazuje svému čtenáři (1) nevalné čtenářské/recepční kompetence a (2) zájem naplnit „žánrové očekávání“, a tedy číst rychle – a především příběh (protože o něj koneckonců v detektivkách jde). Využité adaptační postupy (v podstatě standardní, zvl. operace eliminace, adice a substituce, srov. Liba 1981) přitom zároveň – samozřejmě – poukazují k těm prostředkům a postupům využitým v prototextu, jež jsou identifikovány jako (možné) bariéry recepce. Vztah prototext – metatext tak daleko

Fotoromány, realističtější než realita, posouvají neverbální složku heterogenního textu k pólu zcela průhledné ikončnosti a osvobozují čtenáře přinejmenším (vše ostatní nechám stranou) od nutnosti interpretovat výtvarnou složku textu.

¹¹ D. Francis, *Second Wind*. London: Michael Joseph Ltd. 1999 (1. vyd.). D. Francis, *Hurikán*. Praha: Olympia 2000 (192 s.), přel. Jaroslava Moserová-Davidová (1. vyd., copyright překladu ovšem datován 1997); D. Francis, *Hurikán*. In: *Nejlepší světové čtení*. Praha: Reader's Digest Výběr 2001, s. 7–144, přel. Jaroslava Moserová-Davidová. Zde v tiráži uveden vedle copyrightu Dicka Francise (1999) též copyright The Reader's Digest Association, Inc. (2000) a informace „Plné znění vydalo nakladatelství Olympia“.

¹² Stranou proto nechávám ne úplně průzračné vztahy anglického prototextu a jeho metatextu, nepouštím se ani do úvah (podrobně Miko – Popovič 1978) o vztazích prototext – metatext – druhotný metatext (tj. metatext sekundární, odvozený, jehož prototextem není text původní, tedy onen „první v řadě“, ale už existující metatext). Tyto vztahy jsou v případě Francisova textu rozmlženy ještě, navíc, informacemi odjinud: česky psaný reklamní leták společnosti Reader's Digest Výběr uvádí v nabídce edice *Nejlepší světové čtení* kromě jiného, že bestsellery světoznámých autorů „pečlivě vybrali a upravili naši špičkoví redaktori“. Pokládám tedy – v daném kontextu – za až sekundární, zda je česká adaptace překladem „digestové“ adaptace anglické, nebo zda jde o úpravu domácí, opřenu o český překlad textu a provedenu oněmi výše zmíněnými redaktory. Všechny tyto úvahy by samozřejmě byly od věci v případě, že také český reklamní leták je překladem se vším všudy (a „naši“ špičkoví redaktori by tak vlastně „naši“ nebyli).

překračuje vztah „plné“ – „neplné“ znění, k němuž odkazuje tiráž, v řadě případů je naopak metatext ve svém znění „plnější“. Bobtná například – a zejména – takovými operacemi adice, které posouvají text blíže k pólu explicitnosti a umenšují tak potřebu „namáhavějších“ recepčních aktivit. Srov. přidání uvozovacích vět, které napomáhají rychlé a jednoznačné identifikaci řečového chování jednajících postav.

Žil jsem ve spořádaném světě. Podřizoval jsem svůj život svým příjmům a svému časovému rozvrhu. Do mého života patřila babička.

„Není to nebezpečné?“

To se vsaď, že je!

„Ne, vůbec to není nebezpečné.“

„Letět s aeroplánem do hurikánu přece musí být nebezpečné?“

„Klid, vrátím se ti celý.“ P 5

Žil jsem ve spořádaném světě. Podřizoval jsem svůj život svým příjmům a časovému rozvrhu. Strach si dělala babička.

„Není to nebezpečné?“ **ptala se.**

To se vsaď, že je!

„Ne, vůbec to není nebezpečné,“ **řekl jsem já.**

„Letět s aeroplánem do hurikánu přece musí být nebezpečné?“

„Neboj, vrátím se ti celý.“ M 9¹³

Přidáním se „napovídá“ i jindy a jinak: doplňují se zvl. hodnotící adverbia (*abych se nedal zmýlit tím, jak vypadáte* P 179 – *abych se nedal zmýlit tím, jak **mile** vypadáte* M 139), kompletují se frazeologismy (*Zůstal jsem jako solný sloup* P 69 – *Zůstal jsem **stát** jako solný sloup* M 59), určuje, potvrzuje se místo děje (*Spolykal jsem zahlcující hektolitry soli* P 5 – *Spolykal jsem tolik soli z **Karibiku**, až mne to dusilo* M 9).

Konstituován je tedy očividně takový model čtenáře, jehož recepční horizonty neadaptovanou verzí neobsáhnou, jehož čtenářské kompetence na ni nestačí. Jako nedostatečná je ostatně modelována už schopnost čtenáře přiřadit k výrazu význam. Týká se to zvl. výrazů, které jsou cizího původu, nepojmenovávají přímo a/nebo jsou (nějak) příznakové (popř. jsou „úpravci“ jako takové vyhodnoceny): *vše strnulo* P 118 – *vše se zastavilo* M 96, *byl jsem... zaklíněný* P 68 – *byl jsem... chycený* M 58, *rozkotaný přístav* P 69 – *rozmetaný přístav* M 59, *tlupy záchranářů* P 119 – *skupina záchranářů* M 96, *zamžikal jsem* 125 – *přivřel jsem oči* M 101,¹⁴ *pomalů se zdvihl v celé své výši* P 148 – *pomalů se postavil*

¹³ K uvozovacím větám jen na okraj příklad toho, jak se v adaptaci ne vždy daří „udržet“ korespondenci uvozovacího slovesa a modalit uvozené věty: *John Rupert se mě **zeptal**: „Nejdůležitější otázka zůstává stále bez odpovědi.“* M 87.

¹⁴ „Zamžikat“ samozřejmě nerovná se (pouze) „přivřít oči“. Obsahové rozdíly obou podob Francisova textu, jakkoli zřetelné, ale nechávám stranou: i ty, které přímo souvisí s dějem (*Amy zůstalo stádo, ale přišla o ostrov*

M 118, *očekávali..., že vyklidím pole* P 150 – *očekávali..., že se zřejmě úkolu neujmu* M 119¹⁵ aj. aj. Ne vždy jsou nahrazení lehce uvěřitelná – jako třeba v případě přirovnání, které obsahuje ještě navíc cizí („obtížný“?) výraz, totiž výraz „dabovaný“: *Jak jsem ji ve své blouznivé představě viděl a slyšel, bylo to jako špatně dabovaný film.* P 5 – *Jak jsem ji ve své blouznivé představě viděl a slyšel, její ústa se pohybovala jinak, než vycházela slova.* M 10.

Podobně do kompetence modelového čtenáře, zdá se, nepatří schopnost „luštit“ složitější syntaktické celky – a tak se už prostinká souvětí nahrazují větami jednoduchými, podřadná souvětí souřadnými, kondenzované struktury se rozvolňují: *Jediné, co jsem nedokázal, bylo vyluštit ty exotické abecedy* P 184 – *Jen jsem nedokázal vyluštit ty exotické abecedy* M 143, *Nakonec jsem ho však zarazil, abych mu poblahopřál k zasnoubení* P 98 – *Nakonec jsem ho však přerušil a poblahopřál mu k zasnoubení* M 82, *Jak to, že kulka vyřatá z vetřelce pochází ze stejné zbraně* P 186 – *Jak to, že kulka, jíž střelil na vetřelce, pochází ze stejné zbraně* M 144.

Na čtenáře a jeho (omezené) recepční horizonty jsou orientovány také operace eliminace. Zároveň ho ale modelují jako čtenáře, který chce číst rychle, chce mít k dispozici text, který vede odněkud někam, od začátku příběhu k jeho konci – a pokud možno bez všeho, co „zdržuje“. Vynechány a/nebo „zjednodušeně“ pojednány jsou tak všechny ty partie prototextu, které (v různé míře a různým způsobem) čtení prodlužují, např. odbočováním od dějové linie. Metatext je tak oprostěn především (a) od partií francisovsky didaktických¹⁶ – zde od partií o práci meteorologů a o stavu meteorologie ve Velké Británii a meteorologie vůbec, od partií o fyzice nebo o radioaktivitě či pasteurizaci. Je oprostěn také (b) od partií, které blíže a z hlediska rozvoje děje „zbytečně“ charakterizují místo děje nebo postavy (vynechány jsou např. básně, které skládá – a recituje – jedna z postav). Z této oblasti (kvůli rozsahu) jen jeden příklad:

Lidé se často diví, když zjistí, že jsme skuteční meteorologové, že jsme to my, každý z nás osobně, kdo počasí předpovídá, že vycházíme ve svých odhadech z informací, které si sháníme

---

P186 – *Amy to prohrála* M 144), i ty, které jsou k němu jen ve volném vztahu (*maličké chlebičky* P 35 – *chlebičky velkými jako talíře* M 34).

¹⁵ Obraznost vůbec se s modelem čtenáře metatextu slučuje jen málo a zvl. aktualizovaná obrazná vyjádření jsou – jako bariéry recepce – povětšinou odstraňována a/nebo zjednodušována: *K soudu se dostavil i Michael. Nebylo mi příjemné, že je tak blízko // Michaelova krvelačnost čpěla jako lví tlama. Byl jako číhající šelma* P 186 – *K soudu se dostavil i Michael. Nabuzený a rozrušený jako lev.* M 144. V lecčems tato strategie připomíná úpravy textů pro neslyšící: i v nich je obraznost a aluzivnost chápána jako něco, na co recepční kompetence neslyšících prostě nemohou dosáhnout, i v nich by nepochybně byl např. výraz. *televizní a rozhlasovi „obchodníci s deštěm a mraky“* P 6 nahrazen. Třeba i tak jako v adaptaci Francise – rukolapným výrazem *meteorologové pracující pro televizi a rozhlas* M 10.

¹⁶ V celku Franciseovy tvorby, zvláště pozdější, jsou takové „vzdělávací“ partie (přidané navíc k informativním partiím o světě dostihů) dost důležité, jednou čtenáře text poučí – jen namátkou – např. o sklářství, jindy o moderních technologiích, ještě jindy o architektuře, o způsobech přežití v extrémních podmínkách nebo o únosech.

ze vzdálených meteorologických stanic a z diskusí s kolegy, a že vysíláme vždy živě, zcela sami, že si sami nosíme do malého studia zobrazení pohybu front a další symboly zpracované na počítači, které pak umísťujeme na pozadí, na mapu Velké Británie.

Na Britských ostrovech je přes dvě stě stanic, které hlásí místní údaje o rychlosti a směru větru a o barometrickém tlaku do ústředního počítače v hlavním Meteorologickém úřadu v Bracknellu poblíž Ascotu, na západ od Londýna. V počítači se shromažďují údaje z celého světa a člověk z něj může vytáhnout všechno, co se ve světě s počasím bude v nejbližších čtyřiceti osmi hodinách dít. Jenže nikdy nic není úplně jisté a náhlý vzestup tlaku dokáže přinést závan polárního chladu a zmrazit náš optimismus. Člověk se rázem ocitne v trapné situaci a obtížně vysvětluje, co že se to stalo. P 9 – Lidé se často diví, že jsme skuteční meteorologové, že vycházíme ve svých odhadech z informací, které si sháníme ze vzdálených meteorologických stanic a z diskusí s kolegy. M 13

Na nižších rovinách stavby textu se stejná tendence – podat jen základní dějovou linii, čtenáře nenamáhat, nezatěžovat „zbytečnostmi“, a tak zároveň zrychlit čtení – projevuje v důsledném vynechávání okolnostních a všech jiných určujících výrazů, které nejsou pro porozumění holému příběhu „důležité“: *mi můj přítel roztržitě poděkoval* P 120 – *mi můj přítel poděkoval* M 97, *Farmáři, velcí i malí, se zhusta* P 7 – *Farmáři se zhusta* M 11, *Kris se bez uzardění přiznal* P 53 – *Kris se přiznal* M 46, *se... objevila Jett, oči doširoka otevřené* P 148 – *se... objevila Jett* M 118, *odřikával stísněně* P 149 – *odřikával* M 119, *začal na indického lékařského experta chrlit urážky co do jeho původu a barvy* P 186 – *začal na indického specialistu chrlit urážky* M 144 aj. aj.

Ne zřídka ale jdou – možná navzdory záměrům úpravců – postupy, které čtení zrychlují, „proti“ možnosti porozumět – a tím paradoxně proti čtení snadnému, nekomplikovanému. Zase alespoň jeden příklad (od vztahu výrazů *mi nabízel* a *mi strkal do ruky odhlížím*): *Když mne vítal v Miami, říkal mi „doktore Stuarte“, když mi nabízel sklenici piña colady, oslovil mne „milý chlapče“ a připojil informaci: „Je v tom ananasová šťáva, kokosové mléko a rum. Doufám, že vám to vyhovuje?“* P 35 – *Když mne vítal na letišti v Miami, říkal mi „doktore Stuarte“, když mi strkal do ruky sklenici piña colady, oslovil mne „milý chlapče.“* M 34.

Informace o složení koktejlu se v této fázi textu může jevit jako jedna z oněch „zbytečností“. Pro porozumění je však dost podstatná. K tomu ale poukáže až textový úsek, který následuje (po šesti odstavcích prototextu, a po čtyřech metatextu): *„Je tu proto, že jsem mu slíbil, že spolu proletíme hurikán a ne proto, že by se chtěl věnovat výzkumu kokosového mléka s ananasovou šťávou a rumem.“* P 36 – *„Slíbil jsem mu, že spolu proletíme okem hurikánu. On se tu nechce věnovat výzkumu kokosového mléka s ananasovou šťávou a rumem.“* M 34.

Je jasné, že metatextovému *On se tu nechce věnovat výzkumu kokosového mléka s ananasovou šťávou a rumem* dokáže bez předcházející informace o složení piña colady porozumět jen skutečný koktejlový expert: je totiž schopen do textu inferovat ze svého objemu vědomí. Pro ostatní se daný obsahový celek (a podobně mnohé další) z metatextu vynořuje zcela absurdně – z ničeho a pro nic zanic.

Proti snadnému porozumění metatextu jdou – na větší ploše – také způsoby nahrazování cizího (obtěžně srozumitelného?) prototextového výrazu *koncipient*, popř. proprializovaného *Koncipient*. Spojuje se s významem slovesa *koncipovat* (takto označená postava má *koncipovat*, stylizovat, navrhnout znění publikace hlavního hrdiny). Jediné pojmenování metatextu (nejdříve uváděné jako apelativum v distančních uvozovkách a s vnitřnětextovou vysvětlivkou, postupně jako jméno vlastní)¹⁷ je v prototextu nahrazované souborem pojmenování věru rozmanitých: *literát; pan literát; nezaměnitelný pisálek*;¹⁸ také *Najatý spisovatel, takový pisálek; takový pisálek – námezdní síla; můj autor; pisálek; literární spolupracovník*. Jejich spojitost je v textu signalizována jen tu a tam (*takový pisálek – námezdní síla*), takže konstituovat referenta rozrůzněných výrazů není úplně snadné. V některých případech (např. M 101), kdy se na malé ploše textu poprvé vyskytuje pojmenování *můj autor* a vzápětí potom *pisálek*, je na pováženu, zda modelový čtenář vůbec bude (se svými kompetencemi) schopen jednotu reference dvou různých výrazů odhalit. Nemůže jít o záměr recepci textu komplikovat – protože ten by byl v rozporu s budovaným modelem čtenáře, jde zřejmě o smutné konce snahy „vstřícně“ nahradit výraz cizí (a neznámý? nesrozumitelný?) – tj. *koncipient*, a dost možná i o výraz snahy „neopakovat stejná slova“ (jen si vzpomeňme, kolikrát nám „opakování slova“ jako slohový nedostatek vytýkali naši učitelé!).

I zde tedy stojí záměr vyjít onomu ne úplně kompetentnímu čtenáři vstříc a nekomplikovaná recepce textu proti sobě – pravda, možná v oblasti (v oblasti soudržnosti textu), kam úpravcovo oko nedohlédne.

Dvě české podoby Francisovy detektivky se liší i v mnoha dalších ohledech.¹⁹ Tak například: (1) *Adaptace* více naturalizuje, více posouvá text blíže k českému čtenáři – jednak

¹⁷ Srov. „koncipient“, literát – „koncipient“ – pan literát, „koncipient“ – skutečný koncipient – Koncipient – jednoduše Koncipient – (poté už neměnně) Koncipient.

¹⁸ Na okraj je zapotřebí poznamenat, že metatextově převažující výraz *pisálek* (SSČ uvádí jako hanlivé s významem podružný spisovatel, novinář) je v rozporu s povahou postavy, která ho nese.

¹⁹ Jako všude jinde, i tady pojmenovávám tendence, které jsou pro povahu adaptace určující, ojedinělé případy samozřejmě mohou stát jaksi „mimo“. Jako třeba přidaná – a neočekávaná – literární aluze (smysl celku, v němž je užita, nechme stranou a odmysleme si uzuální překlad titulu Coleridgeovy balady): *Jako námořníkům za dávných časů mi sůl přivodila bodavou, pálivou žízeň* P 58 – *Jako v Písni starého námořníka jsem měl od soli bodavou, pálivou žízeň* M 58.

tím, že obsahy spjaté s anglickým a americkým prostředím většinou jako zbytné vynechává (*s hlasem, za který by se nemusela stydět žádná lancashirská venkovská děvečka* P 106 – 0 M 88), jednak překladem některých anglických vlastních jmen, popř. jejich apelativizací (např. *u vchodu Ústavu Equine Research* P 132 – *u vchodu ústavu pro výzkum koní* M 107).

(2) Adaptace je blíže pólu hovorovosti, popř. nespisovnosti. Týká se to zvl. oblasti lexikální – namísto *ústa* je *pusa* (P 93 – M 77), namísto *legrace* je *sranda* (P 116 – M 94), ale tu a tam i oblasti morfologické, výhradně přítom v přímé řeči (např. *To mně právě připadalo divné* P 152 – *To bylo trochu divný* M 121, *takové letiště* P 115 – *takový letiště* M 94 aj.).

(3) V adaptaci (a to už je posun ryze „český“) se anglické „you“ častěji překládá jako tykání, např. *Aspoň jste si uvědomila, co k němu opravdu cítíte* P 94 – *Aspoň sis uvědomila, co k němu opravdu cítíš* M 78, *Krisi, jděte dovnitř a zapněte si...* P 35 – *Krisi, jdi dovnitř a zapni si* M 33 (zde v situaci „prvního setkání“ neznámých dospělých) aj.

Posuny v těchto oblastech souvisí s modelováním čtenáře jako souboru předpokladů pro porozumění textu sice jen nepřímo, ale nějak přece jen ano: přinejmenším ho modelují jako čtenáře, jemuž je „milejší“ ne-spisovné a bližší (pohodlnější, inferenčně zvládnutelnější?) „české“. Posuny tohoto typu, zvl. posun k „domácímu“, českému, ovšem nejsou v kontextu překladové literatury obecně nijak neobvyklé.

„Proč?“ nebo „K čemu to všechno?“ – to jsou otázky, které si nutně musí položit každý, kdo – třeba náhodně – může český prototext Francisovy detektivky porovnat s českým metatextem. Jsou recepční kompetence současného českého konzumenta čtiva (konkrétně detektivky) skutečně tak žalostné, že komunikační bariérou pro něj jsou/mohla by být cizí slova, neobvyklé nebo nějak příznakové výrazy, nepřímá vyjádření, jen malinko složitější větná stavba, dialogy bez uvozovacích vět? Je to čtenář, jemuž je třeba do textu doplňovat pokyny, jak čemu rozumět a jak co hodnotit, usnadňovat mu inference, nerozptylovat ho odbočkami od děje (protože by snad mohl zapomenout, oč vlastně jde)? Je to čtenář, který bez problémů nepřečte ani „opravdový“ překlad jedné anglické detektivky?

Není sporu o tom, že právě takový model čtenáře je metatextem (nepřiznaně ovšem, skrytě) utvářen. Není myslím sporu ani o tom, že takový model čtenáře není pro české čtenářstvo (populární literatury?) nijak lichotivý. Nijak lichotivé to všechno není ani pro kulturu, v jejímž rámci texty podobného typu (a není jich málo) vznikají.

Nejde ovšem jen o to, že snad to, co čteme, je/může být indexikálním poukazem k tomu, jací jsme.²⁰ Už Lotman (1980) v odlišném terminologickém rámci (s využitím

²⁰ Zprostředkovaně lze v této souvislosti klást třeba i otázky po stavu „kánonu jazyka“ (Bartmiński 2001), tedy toho, co má zůstat i v čase změn trvalé, neproměnné (a oč je třeba – i institucionálně – pečovat a výchovou

termínu „obraz auditoria“) dokládá, že „obraz auditoria aktivně působí na reálné publikum – stává se pro ně jistým normujícím kódem“. A nejen to: „Tento kód se vnuká vědomí auditoria, stává se normou jeho vlastní představy o sobě a přenáší se ze sféry textu do sféry reálného chování kulturního kolektivu“ (s. 19).

Možná by stálo za to – alespoň tu a tam – zvážit, v jaké fázi tohoto procesu se nacházíme. Je už pro (většinového) českého čtenáře a pro jeho čtenářské sebepojetí oním normujícím kódem kód populárních magazínů a tupě adaptovaných textů? Vidíme – nebo ještě ne – náznaky přenosu takového kódu do života?

Text vznikl v rámci výzkumného záměru MSM 0021620825.

LITERATURA

- BARTMIŃSKI, J. (2001): Język w kontekście kultury. In: Bartmiński, J., *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curii-Skłodowskiej, s. 1322.
- BRADÁČOVÁ, Z. (ed.) (2000): *Četba sluchově postižených*. Praha: FRPSP.
- ČERVENKOVÁ, A. (ed.) (1999): *Co a jak číst se sluchově postiženým dítětem*. Praha: FRPSP.
- ČMEJRKOVÁ, S. (1996): Kdo je ty? Jazyk pro dívčí časopis aneb syntetizovaná čtenářka. In: Nebeská, I. – Macurová, A. (eds.), *Jazyk a jeho užívání*. Praha: FF UK, s. 265–274.
- GREGOROVÁ, J. (2002): *Adaptace uměleckých textů pro sluchově postiženého adresáta*. Diplomová práce. Praha: FF UK.
- HAVEL, R. – ŠTOREK, B. (1971): *Editor a text*. Praha: Československý spisovatel.
- LIBA, P. (1981): *Kontexty populárnej literatúry*. Bratislava: Tatran.
- LOTMAN, J. M. (1980): Text a struktura auditoria. *Televizní tvorba*, 1, s. 19–23.
- MACUROVÁ, A. – MACURA, V. (1974): Jungmannovy odborné překlady. *AUC, Slavica Pragensia XVII*. Praha, s. 155–169.
- MACUROVÁ, A. (1975): Proměny Robinsona Crusoe (K orientaci uměleckého díla na mladého čtenáře). *Zlatý máj*, XIX, s. 268–274.
- MIKO, F. – POPOVIČ, A. (1978): *Tvorba a recepcia. Estetická komunikácia a metakomunikácia*. Bratislava: Tatran.
- PETRUSEK, M. (1990): Ohrožené knihy. *Tvar*, č. 28, s. 6.
- POLÁKOVÁ, M. (2000): *Čtení s porozuměním? (Čeští neslyšící a české texty)*. Diplomová práce. Praha: FFUK.
- POLÁKOVÁ, M. (2001): Čtení s porozuměním a čeští neslyšící. *Speciální pedagogika*, roč. 11, č. 4, s. 207–219.
- Zásady pro vydávání mimočítankové četby. Zpracoval kolektiv bohemistů v Olomouci. *Literatura ve škole*, 5, 1957, s. 201–207.

---

předávat dalším generacím). Platí i pro češtinu to, co uvádí Bartmiński (2001, s. 16) ve vztahu k polštině, totiž že kánon jazyka (současné literatury) mj. „ulega erozji, zacieraniu, rozmywaniu w sytuacji kryzysu edukacyjnego i szerzącego się w społeczeństwie (zwłaszcza wśród młodej generacji) wtórnego analfabetyzmu“?

Simulace cizího jazyka jako hra a komunikační strategie

PETR MAREŠ

Prostor lidské verbální komunikace je vícejazyčný. V řadě situací dochází k překračování sféry jediného, mateřského jazyka; setkáváme se s vyjádřeními v různých cizích jazycích a někdy také – s větší či menší dokonalostí – vyjádření v cizích jazycích vytváříme. Periferní, avšak nikoli zanedbatelné postavení pak mají případy, kdy je cizojazyčnost pouze napodobována či předstírána, souhrnně možno říci simulována. Těmito simulacemi jsem se už zabýval v monografii o vícejazyčných textech (Mareš 2003, s. 57–60), ukazuje se ovšem, že jde o jev značně mnohotvárný, a proto bych o nich chtěl uvést ještě několik poznámek.

Simulace jazyka – formy, funkce, subjekty

Za simulace můžeme označit taková verbální vyjádření, která se deklarují jako formulace v určitém jazyce, avšak nepředstavují smysluplná sdělení v příslušném jazyce a ani k tomu nesměřují. Pro postižení povahy simulací je třeba sledovat jednak jejich formy (volby jazykových prvků a způsoby organizace těchto prvků), jednak jejich funkce v komunikaci.

Formu jazykových simulací určuje (už zmíněný) aspekt napodobování a aspekt předstírání; mohou se vyskytovat „čisté“ případy, kdy jde jen o napodobování, nebo jen o předstírání, časté je však jejich vzájemné propojení. Základem napodobování se stávají rozmanité, elementární i komplexnější složky a rysy, které se v simulovaném jazyce vyskytují, resp. které by se v něm mohly vyskytovat, tedy které odpovídají představě původce simulace a jazykového, resp. kulturního společenství, jež reprezentuje, o tomto jazyku. Představa mnohdy bývá deformovaná, neadekvátní a zjednodušující, důležitý je tu ovšem fakt, že se takto daný jazyk asociuje. Jak upozorňuje Wolfgang Moser (1996, s. 18–19), v pozici cizího pro nás může vystupovat jen to, co je nám jako cizí známé, co nám cizost (zde nějaký cizí jazyk) ztělesňuje. Rozestup mezi skutečnou podobou jazyka a jeho simulací vede k tomu, že ti, kdo daným jazykem hovoří, mnohdy nejsou schopni jeho simulaci identifikovat a pochopit, co je vlastně napodobováno. Jestliže se např. Čech dovídá, že podle polského vtipy se „deštník“ česky řekne *sztatyczka na patyczku*,¹ těžko takové vyjádření ocení

¹ Vtipy, pracující zpravidla se vztahem otázky („Víš, jak se řekne ...?“) a odpovědi, patří k nejbohatším zdrojům jazykových simulací (srov. Otčenášek 1997).

a nanejvýš si uvědomí, že pro cizince může být zásadním rysem češtiny vysoká frekvence zdvořelých.

Simulace se často zakládají na (předpokládaných) zvukových charakteristikách napodobovaného jazyka; závažnost získává podoba intonace, síla a místo kladení přízvuku (srov. Otčenášek 1997, s. 23), výskyt hlásek příznačných pro daný jazyk (labializované vokály, nosovky, sykavky apod.), relativně vysoká frekvence určitých hlásek a hláskových skupin (hromadění *e, ö, ü, š, oš, om* poukazující na maďarštinu), zvuková utvářenost výrazů (nápadná krátkost nebo naopak délka slov) apod., u příbuzných jazyků se přihlíží i např. k diferencím v hláskovém vývoji, pokud jsou obecněji známé (tak ruština bývá v češtině simulována uplatněním *g* v pozici českého *h* spolu se zesílením slovního přízvuku).² Na druhé straně se napodobování někdy realizuje na bázi grafických prostředků, za pomoci specifických grafémů, diakritických znaků či interpunkčních znamének (*â, ø; ñ, ç* apod.), druhů písma a typografických rysů (německá fraktura), případně odlišných grafických systémů; předpokladem tu ovšem opět je, že podoba grafiky příslušný jazyk (resp. skupinu jazyků, jako jsou jazyky nordické) asociuje.³ Např. v dětské knížce Jaroslava Tafela *Prázdniny se Sherlockem Holmesem* jsou k povídce, jež je situována do ruského prostředí, připojeny komiksově stylizované ilustrace s promluvami psanými azbukou; jedna z postav, „tajemný stařec“, se vyjadřuje takto: „Эх, паразити! Забийи, секепоу розсекам!!“ (Tafel 1966, s. 111).

Na vyšších rovinách se pak východiskem simulace stávají prostředky morfologické a slovtvorné (plurálový morfém *-s*, který může podle kontextu sugerovat několik evropských jazyků, dlouhé složeniny jako příznak němčiny apod.), prostředky lexikální, případně prostředky syntaktické (postpozice přívlastku spojovaná s francouzštinou či polštinou, německý tzv. větný rámec) nebo uzuální formy pragmatické (polské zdvořilé oslovení za pomoci výrazů *pan, pani, państwo*). Volba lexikálních prostředků bezpochyby patří k postupům nejfrekventovanějším. Zpravidla jde o sledy výrazů a obrátů, které simulovaný jazyk reprezentují v obecném povědomí, přičemž významové souvislosti mezi nimi bývají spíše potlačovány; budování smysluplného sdělení v cizím jazyce, byť jen v nerozvinuté

² Příklady různých forem simulací cizích jazyků lze nalézt in Otčenášek (1997) nebo in Mareš (2003, s. 57–60). V mé dřívější práci jsou ukázky sice zasazeny do poněkud odlišného klasifikačního schématu, mohou však být myslím bez potíží vztaženy i k tvrzením podávaným v tomto článku. Článek připojuje některé další příklady, na druhé straně ovšem potřeba názornosti a souvislosti výkladu vedla k tomu, že jsem na několika místech sáhl k citaci už použité.

³ Využíváním grafických prostředků sugerujících cizí jazyky se důkladně zabývá Wolfgang Moser (1996, s. 51–66); tyto prvky přitom ovšem mohou sloužit jak pro simulaci cizího jazyka, tak pro naznačení nekorektního, cizineckého zacházení s jazykem domácím.

podobě, by působilo proti podstatě simulace (srov. např. simulaci angličtiny podanou komikem Vlastou Burianem: „Ladies and gentlemen all right off side“).

Zatímco při napodobování se pozornost zaměřuje na vybrané rysy cizího jazyka, aspekt předstírání se naopak obrací k jazyku domácímu: pod povrchem zahrnujícím prvky skutečně či zdánlivě cizí vystupují úseky, jež se zvýznamňují právě v rámci domácího jazyka. Při uplatnění cizosti, která je vskutku pouze zdánlivá a snadno „odfiltrovatelná“, lze simulovat i jazyk, o němž nic nevíme a jenž třeba ani reálně neexistuje: představuje pak jen záminku pro ozvláštňené vyjadřování v jazyce domácím. Instruktivním dokladem je jazyk „divochů“ z pražských Manin, který nacházíme v parodické próze Vlastimila Rady a Jaroslava Žáka *Z tajností žižkovského podsvětí* (1933). Při setkání s „civilizovanými bělochy“ vykřikují ostrované: „Ty – may – rá – nu!“ (Rada – Žák 1959, s. 422).

Většinou se však předstírání propojuje s napodobováním, a obě složky se tak navzájem potencují. Často se na nižší rovině výstavby operuje s napodobováním, zatímco rovinu vyšší ovládá předstírání. Platí to pro azbukou psaný výrok z Tafelových *Prázdnin se Sherlockem Holmesem*, který při čtení dává výpověď v češtině (k ruštině odkazuje jen citoslovce *ech*), a podobně také údajné české pojmenování deštníku v polském vtipu získává v polštině význam „hadříček na kolíčku“. Jindy se prvky napodobené a předstírané kladou vedle sebe a výsledný efekt plyne z jejich vzájemného napětí, ze vzniklé nesourodosti. Tak Vlasta Burian přidává ve své simulaci italštiny k evidentně italským výrazům („canale grande signore“) pojmenování *rande*, jež zvukově odpovídá dosud řečenému, ale se simulovaným jazykem nesouvisí a je zakotveno v českém úzu.

Funkce simulací mohou být velmi rozmanité a bývají podmíněny jak bezprostředním komunikačním kontextem, tak (nejednou) i obecnějším kontextem sociálním a politickým. Základní osu, na níž se funkce umísťují, přitom tvoří rozpětí mezi v zásadě pozitivním a v zásadě negativním postojem k simulovanému jazyku a (často především) k jeho uživatelům. Simulace tak přecházejí od sféry volné hry s jazykem a důrazu na komické efekty vzniklým slovním výtvořem dosažené přes vyjádření „údivu“ nad odlišností a zvláštností daného jazyka až k úsměškům, výsměchu, k projevům pohrdání a nenávisti. V souvislosti s tím simulace nejednou reflektují napětí mezi národy a státy a dostávají se do postavení ventilu přinášejícího uvolnění a zdroje pocitu vlastní převahy. Výmluvným příkladem může být vlna českých simulací polštiny podnícená vyhrocením československo-polských vztahů v roce 1938 (např. „rozhlas“ se polsky řekne *kysinka prolhana*⁴).

⁴ Pro mluvenou realizaci je charakteristický výrazný přízvuk na předposlední slabice obou slov, který má sugerovat polský ráz pojmenování.

V elementárním modelu fungování simulací lze počítat s produktorským subjektem, který uplatněním jazykové simulace realizuje nějaký záměr, a subjektem adresáta, jenž reaguje předpokládaným způsobem (smích, překvapení, ocenění jazykové vynalézavosti produktora atd.); reálný recipient pak může, ale z různých důvodů také nemusí adresátovi odpovídat. Funkce a vztahy mezi subjekty ovšem často získávají komplikovanější podobu, a to v případech, kdy simulace představuje součást textu, který se do komunikace nejen zapojuje, ale také ji ve svém nitru modeluje (za reprezentativní příklad se obecně považuje umělecká literatura, k modelování komunikace ovšem často dochází i v každodenním hovoru, zvláště při vypravování o prožitých či pozorovaných komunikačních událostech, v mluvené i psané publicistice apod.).

Jedna varianta vypadá tak, že na rovině modelované (sekundární) komunikace se subjekt představený v textu (v umělecké literatuře obvykle označovaný jako postava) obrací k jinému představenému subjektu jako svému komunikačnímu partnerovi a užitím simulace sleduje určitý cíl; na rovině hierarchicky vyšší (primární), v komunikaci mezi podavatelským (vypravěčským) subjektem a jeho adresátem, pak simulace zpravidla plní (i) funkci odlišnou. Simulace se zde nikoli užívá, ale je ukazována a nejednou také různě (právě jako simulace) komentována, stává se součástí charakteristiky postav, podílí se na rozvoji vyprávěného děje apod.

Jindy se naopak výskyt jazykové simulace umísťuje až na této vyšší rovině: jejím tvůrcem a tím, kdo k ní záměrně sahá, je podavatelský subjekt, zatímco postavy si anomálnosti formulací nejsou vědomy, komunikují „normálně“. Takto se jeví např. už citovaný jazyk „divochů“ vystupující v parodii *Z tajností žižkovského podsvětí* nebo simulovaná maďarština, kterou používá jedna z postav hry Divadla Járy Cimrmana *Vražda v salonním coupé* (1970); úvodní přednáška „prozrazuje“, že Jára Cimrman, prezentovaný v rámci trvale udržované mystifikace jako tvůrce díla, maďarsky neuměl a potřebné repliky sestavil na základě několika zdrojů, které měl k dispozici (jídelní lístek z maďarského hotelu, jízdní řád); podrobněji k tomu Mareš (2003, s. 60).

Simulace jako komunikační strategie

Po přehledu hlavních složek problematiky jazykových simulací se ještě podrobněji zaměřím na jednu dílčí a přitom osobitou oblast jejich uplatnění. Ve většině případů jsou simulace vytvářeny s cílem, aby vzniklý výrok byl komunikačním partnerem jako simulace rozpoznán a odpovídajícím způsobem oceněn. Mohou však nastat i situace, kdy naopak původce simulace usiluje o to, aby recipient její status neidentifikoval a pokládal ji za

smysluplné vyjádření v příslušném jazyce. Ukázky tohoto typu simulací čerpám ze dvou prozaických děl nové české literatury. Mohou být příkladem rozličných motivací a také rozdílné úspěšnosti zvolené komunikační strategie; zároveň umístění simulací na rovinu komunikace modelované v rámci uměleckých textů vede k jejich zapojení do vztahu k primární komunikační rovině.

Závažnou pozici má simulace zmíněného typu v prozaickém debutu Milana Kundery, povídky *Já truchlivý bůh*; napsána byla (podle autorovy vzpomínky) v roce 1958 a v roce 1963 byla publikována v knize *Směšné lásky. Tři melancholické anekdoty* (Kundera 1963, s. 5–29), ze zpětného pohledu též označované jako „První sešit směšných lásek“.⁵

V centrální scéně povídky zinscenuje její hrdina Adolf, který je současně osobním vypravěčem, bizarní setkání studentky zpěvu Jany a Řeka Apostola, bývalého partyzána, později dělníka a nyní invalidního důchodce. Adolf přitom Apostola vydává za slavného řeckého operního dirigenta a celá mystifikační akce má představovat akt pomsty, který postihne „hloupou a povýšenou holku“ (Kundera 1963, s. 27). Jako samozvaný tlumočnick Adolf zcela svévolně a podle svých potřeb „překládá“ Apostolovy řecké promluvy, jež jsou pro něj nesrozumitelné, a na druhé straně zdánlivě zprostředkovává „Mistrovi“ dívčinu řeč tak, že s opřením o zbytky svých gymnaziálních znalostí staré řečtiny („zapomněl jsem ji zcela s výjimkou asi desítky slov“ – Kundera 1963, s. 15) a s využitím obecného povědomí o rysech tohoto jazyka (zakončení slov na *-os*) řecké výroky pohotově a vynalézavě simuluje:

Makros kantaté. [...] Hoplitoj toj samoj gelastiké anér andros? [...] Kapitoloj kantatoj magné⁶ ofthalmé ejsin komandelé osi Wagneros, nephaté mikros (Kundera 1963, s. 16–17).

Na rovině sekundární komunikace je Adolfova strategie operující se simulací plně úspěšná, umožňuje mu zaujmout pozici, z které může průběh dialogu suverénně kontrolovat. V rámci textu jako celku se pak tato zdařilá simulace (spojená s pseudopřekladem) z významnějším způsobem. Pro recipienta povídky funguje jako závažná složka charakteristiky hrdiny – ten se takto prezentuje jako subjekt komunikačně velmi obratný, jenž je ovšem zároveň vybaven rysem povýšené distance, baví se tím, že partneři nejsou schopni postřehnout ironii tkvící v jeho formulacích, a především je schopen a ochoten nevybíravě manipulovat s jinými lidmi, redukovat je na nástroje pro realizaci vlastních zájmů. Na utváření hrdinovy charakteristiky i celkového smyslu textu se ale podílí také reflexe, kterou

⁵ Srov. např. Chvatík (1994, s. 33–36, 140–141); Češka (2005, s. 118–126). Povídka je obsažena i v první souborné edici *Směšných lásek* (1970), do jejich definitivní verze (francouzsky 1970, česky 1981, 1991) však autor tuto prózu nezařadil.

⁶ Vidíme, že Adolf si zde vypomáhá i pořečtenou latinou.

ve vztahu k realizované simulaci podává Adolf jako vypravěč. V prvním momentu se u něho dostavuje uspokojení nad tím, že dosud nepotřebná jazyková znalost, byť již pouze fragmentární, konečně nachází využití („přišel den, kdy čtyři roky otravného gymnaziálního učení obdržely svůj smysl a byly vykoupeny“ – Kundera 1963, s. 15). Postupně se však ukazuje, že onen komunikační triumf byl ve svých důsledcích porážkou: úspěch byl Adolfovi možno říci odcizen. Adolf byl svrchovaným stvořitelem podoby rozhovoru i osoby slavného řeckého dirigenta, avšak pro studentku Janu se inscenace stává jedinou možnou pravdou a fiktivní dirigent zcela zastihuje Adolfa, který je jako pouhý zprostředkovatel odsunut do pozadí. Z toho pak vyplývá trpký pocit paradoxnosti života, do něhož dění podnícené jazykovou simulací vyúsťuje:

Život je paradoxní. Naše činy nabývají opačného smyslu, než jaký jim předem přisuzujem. [...] Chtěl jsem učinit Apostola šťastným, Janě se pomstít a sebe povyrazit. Nepodařilo se mi ani jedno, ani druhé, a dokonce ani to třetí (Kundera 1963, s. 21–22).

Odlisný příklad uplatnění simulace cizího jazyka jako komunikační strategie nacházíme v povídce Vlastimila Třešňáka *Babylon*, napsané v roce 1981, publikované v roce následujícím a nakonec v přepracované podobě zahrnuté do souboru Třešňákových próz *U jídla se nemluví* (Třešňák 1996, s. 225–278). Jde zde ovšem jen o vyličení drobné tragikomické příhody, zapojené do volného sledu epizod, které – v souladu s názvem prózy – demonstrují v rozličných variacích komunikační potíže, jež vznikají v jazykově a kulturně rozděleném světě.

Zatímco Adolf z Kunderovy povídky simulaci promyšleně využívá v komunikační události, kterou záměrně podnítl, hrdina *Babylonu* (který je rovněž vypravěčem) k ní sahá spontánně v úsilí zvládnout situaci, v níž se nechtěně ocitl. Když je po noci strávené s cizí ženou v cizím bytě nenadále konfrontován s tchyní oné ženy, volí simulaci cizího jazyka jako prostředek, který by měl vzájemnou komunikaci zablokovat (příznačný je tu výběr maďarštiny, jazyka regionálně blízkého, avšak v českém prostředí známého jen minimálně):

„Magyár, magyár turista... Budapešť, nemtudum?“ řekl jsem tiše, co mne zrovna napadlo. „Nemtudum, Budapešť.“ [...]

„Budapešť! Magyár turista, Málev, Balaton,“ řekl jsem ještě, co jsem uměl [,] a natáhl si tričko přes hlavu. „Igem!“ (Třešňák 1996, s. 227–228).

Cíle sledované simulací (bude pokládána za vyjádření cizince, s nímž se nelze domluvit, a to umožní kýžené ukončení komunikační aktivity) se ovšem v daném případě nenaplnují,

i když to hrdina odmítá otevřeně přiznat a provokativně se loučí maďarským pozdravem. Groteskni vrchol setkání spočívá v tom, že žena na neumělý pokus o vzbuzení dojmu maďarštiny reaguje vzrušenou promluvou v tomto jazyce („Křičela na mne plynulou maďarštinou“ – Třešňák 1996, s. 228), takže do pozice nerozumějícího a přiměřené reakce neschopného subjektu umístí původce simulace:

„Juj!“ zavřískala ona. „Magyár vágy?! Hm, érdekes! Érdekes! Honfitársam, egy ágyba fekszel a mengemmel! Hogynem szegyenled magad, szegyenkezz! Szegyenkezz! Turista és így fizet a vedégsresetetért! Szornyu! Szornyu! Érdekes! Szégyebjezz!“ (Třešňák 1996, s. 228).

K projevu vypravěče se tento zlom v komunikaci mezi postavami opět vztahuje několikerým způsobem. Explicitně se v něm reflektuje hrdinova prožitá zkušenost a je vytvářena možno říci terapeutická distance vůči ní: Hledá se alternativa, která by v obdobné situaci spíše mohla být zárukou úspěchu („Příště zkusím finštinu“ – Třešňák 1996, s. 228), a zároveň se událost poměřuje částečnou literární paralelou (vyprávění o problémech, které měli dobrý voják Švejk a sapér Vodička v maďarské Királyhidě).

V jiném aspektu se konstituuje specifický paradox vypravěčského podání. Postava vystavená proudu ženiných slov evidentně maďarštinu neovládá a výroky, které jí jsou adresovány, nerozumí, současně však je tentýž subjekt z pozice vypravěče schopen zaznamenat maďarskou promluvu tak, že může být (přes výskyt drobných nepřesností: náležitě by se např. mělo psát *szörnyű*) ve svých významech identifikována. Samy významy ovšem v textu zpřístupněny nejsou, takže se recipient, pokud nevyvine speciální aktivitu a nevypátrá, co vlastně bylo řečeno,⁷ ocitá ve stejném stavu neznalosti jako postava.

Nelze popřít fakt, že uvedená pozorování se týkají jen velmi dílčí složky lidských komunikačních aktivit. Kdybychom však schopnost vytvářet simulace cizích jazyků ztratili, znamenalo by to bezpochyby ochuzení našich vyjadřovacích a sdělovacích možností.

Text byl napsán v rámci VZ MŠMT 0021620825 „Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor“.

⁷ Maďarská promluva může být přeložena takto: „Jsi Maďar?! Hm, zajímavé! Zajímavé! Můj krajan, leháš si do jedné postele se mnou! A to se nestydíš, styd' se! Styd' se! Turista, a tak platíš za azy! Hrozná! Hrozná! Zajímavé! Styd' se!“

LITERATURA

- ČEŠKA, J. (2005): *Království motivů. Motivická analýza románů Milana Kundery*. Praha: TOGGA.
- CHVATÍK, K. (1994): *Svět románů Milana Kundery*. Brno: Atlantis.
- KUNDERA, M. (1963): *Směšné lásky. Tři melancholické anekdoty*. Praha: Československý spisovatel.
- MAREŠ, P. (2003): „Also: nazdar!“ *Aspekty textové vícejazyčnosti*. Praha: Karolinum.
- MOSER, W. (1996): *Xenismen. Die Nachahmung fremder Sprachen*. Frankfurt a. M. (etc.): Peter Lang.
- OTČENÁŠEK, J. (1997): Anekdoty parodující cizí jazyky. *Český lid*, 84, s. 235–238.
- RADA, V. – ŽÁK, J. (1959): Z tajností žižkovského podsvětí (1933). In: Rada, V. – Žák, J., *Bohatýrská trilogie*. Praha: SNKLHU, s. 325–516.
- TAFEL, J. (1966): *Prázdniny se Sherlockem Holmesem*. Praha: SNDK.
- TŘEŠŇÁK, V. (1996): *U jídla se nemluví*. Praha: Torst.

Přesvědčování, argumentace a manipulace ve službách obchodování

OLGA MÜLLEROVÁ

Také v současné době se setkáváme s podomním – dnes *přímým* – prodejem nejrůznějšího zboží, podobně jako tomu bylo za mládí příslušníků dnešních starších generací hlavně v předválečných letech první republiky. Jistě se poněkud změnil sortiment nabídky a i způsoby nabízení zboží. Zatímco v tehdejší době šlo často o věci denní potřeby nebo zboží dodávané víceméně pravidelně nebo podomácku zhotovené, nabízejí se dnes produkty spíše nadstandardní, často ovšem z různých důvodů poněkud podezřelé. Ponecháme stranou nabídku věcí získaných ne zrovna čistým způsobem a budeme se zabývat komunikací při přímém prodeji zboží zavedených a renomovaných firem. Ta se vyznačuje téměř už institucionalizovanými strategiemi získávání potenciálních zákazníků i propracovanými způsoby nabízení výrobků. Chování dnešních podomních obchodníků – dealerů, prodejců – je do detailů promyšlené a je ve všech složkách podrobno základnímu a jedinému cíli – prodat výrobek nebo alespoň v první chvíli získat zájem, pozornost a prodat později (*my tady na tý Praze osum budeme do konce týdne / tak bych se měl já nevim zastavit ke konci týdne?*).

V transkriptu zhruba hodinové videonahrávky pořízené při předvádění vysavače značky Vorwerk můžeme sledovat verbální i neverbální chování prodejce v jedné z domácností, která přijala jeho nabídku ukázat, jak přístroj funguje; záměr prodat přístroj je zřejmý, ale prodejce ho po celou dobu rozhovoru s rodinou záměrně a strategicky nevyslovil.

Jde o diskurz s převládající přesvědčovací funkcí (srov. Kraus 1997). Prodejce se snaží prostřednictvím promyšleně uspořádaných informací přesvědčit potenciálního zákazníka, že v jeho momentální situaci je nabízený přístroj velmi žádoucí, až téměř nezbytný, že jeho vynikající vlastnostilepší situaci a život rodiny z hlediska hygienického i z hlediska námahy vynakládané na úklid a paradoxně i z hlediska ekonomického. Prodejcovy argumenty jsou věcné a psychologické.

K psychologickým aspektům přesvědčování patří to, že se prodejce od začátku až do konce snaží přesvědčit své posluchače o důvěryhodnosti firmy a své osoby jakožto jejího představitele a zástupce; s firmou se přímo ztotožňuje, výrazem tohoto ztotožnění je užívání zájmena *my* a sloves ve tvaru 1. os. mn. č. (srov. v řadě následujících ukázek). Hovoří o tradici firmy (*vona má tradici v Německu / byla založená v roce osumnácet osumdesát tři*), o délce jejího působení na českém trhu (*my tady na trhu sme od devadesátýho druhýho roku...*

sme jedny ze zakladatelů sdružení firem přímého prodeje). Uvádí, co všechno firma ještě kromě vysavačů vyrábí (*kuchyňský linky vestavěný do domácnosti / dále potom varný mixér... začínala výrobou koberců*). Hovoří o svém vztahu k firmě a proč v ní začal pracovat (*k firmě sem se dostal v podstatě jako zákazník / protože my sme si vlastně ten systém pořídili do domácnosti / a já dyš sem potom viděl ten výsledek / ty koberce to dokáže dát do báječného stavu / tak sem se s firmou zkontaktoval že bych rád pro ně vlastně pracoval... vzdělání na to mám / my sme proškolený máme speciální školení od firmy*), také o svém chování k zákazníkům (*v případě že jedu o něco dýl nebo to tak volám zákazníkovi abych se omluvil abych mu nenarušil program*). Z jeho řeči je možno získat dojem, že práce pro firmu je jeho momentálním životním zájmem.

Důvěryhodnost a představu, že nabízí něco skutečně solidního a perfektního, má vzbuzovat i pojmenování *komplexní úklidový systém pro domácnost* místo normálního vysavač (P (prodejce): *to co my předvádíme jako komplexní úklidový systém pro domácnost to znamená že vy s ním můžete dělat v té domácnosti všechno od a až do zet... můžete zapomenout na košťátko lopatku... – Z (zákazník): co to je konkrétně ten systém? – P: no to je ten celek vlastně / ten přístroj jako takový / jenom tomu říkáme komplexní úklidový systém pro domácnost*).

Od samého začátku průběžně prezentuje přednosti firmy i své vlastní kvality. Předvádění vysavače probíhá podle předem promyšleného a zřejmě už osvědčeného scénáře. Po představení firmy i sebe následuje zdvořilostní akt poděkování (*než bysme se pustili do toho předvedení / tak bych vám rád předem jménem firmy poděkoval / že ste nám umožnili předvedení toho našeho úklidového systému do vaší domácnosti*).

Základní strategií uplatňovanou při předvádění vysavače je vyhrocování kontrastu mezi tím, jak a čím se v domácnosti až dosud běžně udržovaly koberce, v jak špatném stavu jsou a jak si s tímto úkolem poradí nabízený vysavač. Prodejce klade manipulativní¹ otázky, jimiž zákazníka nutí k tomu, aby se sám vyjádřil o přednostech přístroje (P: *jak často v domácnosti vysáváte? ... kdy je tady naposledy vysáváno? – Z: tady před týdnem – P: před týdnem / takže uvidíme / jak na tom ten váš koberec je; P: já se vás zeptám / mohl bych vidět váš vysavač který používáte v domácnosti? / že bysme si na něj zkusili udělat takový maličký test / byl byste tak laskav mohl byste ho přinést?; P: já dyš tak jesi můžu tak bych tim vašim přístrojem tady odsál přibližně stejnou plochu jako sme odsáli tim našim přístrojem... nebo si*

¹ Vymezení manipulace v souvislosti s jazykem politiky lze vztáhnout i na zkoumaný diskurz. Platí zde i to, že „Cílem manipulace je vytvořit předpoklady pro to, aby adresát vykonával činnosti, které autorovi manipulativního diskurzu přinášejí užitek“ (srov. Kraus 2003, s. 21).

to chcete vyzkoušet sám?; P: ukážeme si / jesi ten váš vysavač v tom koberci něco nezapomíná... tady vidíte výsledek / co tomu říkáte... jaký je na to váš názor na to vaše odsávání?; P: já se vás zeptám jakým způsobem v domácnosti utíráte prach... takže prachovkou klasickou ... tak na tu můžete s našim přístrojem zapomenout; P: tady vidíte stupnici znečištění... kam byste ten váš koberec zařadila? takže sama vidíte že ten koberec skutečně tedy znečištěný je... tady vidíte ten výsledek vysávání našim a vaším přístrojem... teď už skutečně vidíte ten propastný rozdíl ... takže tímto způsobem si ten přístroj poradí s tím znečištěním... tady vidíte že to je skutečně krásně čistoučkový... můžu se vás zeptat / líbilo se vám předvedení toho našeho přístroje?). Zákazník se proti těmto manipulativním otázkám ohrazuje (to sou sugestivní otázky; tyhle otázky sou špatný protože nikdo vám nemůže říct že nelíbilo).

K věcným argumentům patří popis toho, jak vysavač pracuje. Prodejce vystupuje jako odborník a podává zasvěcený popis přístroje a toho, co se při vysávání děje (*dole sou umístěny dva kartáčky které se otáčí rychlostí šest tisíc otáček za minutu... navíc ty kartáče sou umístěny na výkyvnym rameni jak tady vidíte... další výhoda těch kartáčů / zase je to vlastně jeden z patentů firmy je to / že ty kartáčky sou na každou stranu malinko nedovážené a při těch vysokých otáčkách tam dochází k jemným vibracím který / sou schopny uvolnit nečistotu z té hloubky z těch cirka jedenácti dvanácti centimetrů*). Zákazník nabývá dojmu, že tak prozaická práce, jako je vysávání koberce, je zvláštní složitý proces a účast na něm musí člověka nejen uspokojovat, ale přímo povznášet.

Dojem odbornosti výkladu posiluje jeho systematičnost (*filtrace tady probíhá ve třech fázích / kdy první fáze filtrace samotný filtrační sáček... má schopnost zadržet částice o velikosti tři tisíciny milimetru což cirka představuje velikost větší bakterie... druhá fáze filtrace je tento aktivní pachový filtr / který vám zadrží veškeré případné pachy... no a poslední fázi filtrace je tento mikrofiltr / který firma vyvinula speciálně ve spolupráci s alergologickými ústavami... má schopnost zadržet částice o velikosti tři destitisíciny milimetru*). Potenciální zákazník je ohromen údaji, které si nemůže nijak ověřit, ale jejich důvěryhodnost je posílena dalšími sděleními, která se odvolávají na příslušné autority (*tento přístroj... zatím jako jediný z ručních vysavačů získal i atest od ústavu hygieny vzduchu v Essenu že je vhodný pro alergiky... je vystaven na alergologii u pana doktora Špičáka na Bulovce*).

Ve výkladu se snaží o názornost. Užívá pro to přirovnání (pro ženy: *kartáčky... pročesávají vlákna toho koberce jako dybyste si česala hřebenem vlasy*; pro muže: *ty kartáčky sou na každou stranu malinko nedovážené... je to něco podobnýho jako dyš máte nedovážený*

kolo automobilu; tak vývoj de pořád dopředu / to jako dyš vezmete auto tak já nevim mezi favoritem a felicií je taky obrovské rozdíl / žejo / stejně tak jako mezi felicií a oktávkou a tak dále). Pro ženy má ještě sdělení o estetické stránce provozu vysavače (na zpříjemnění je tady na výstupu taková aromatická tyčinka můžete přivonět / krásně to provoní celou domácnost; zkuste i takle hřbetem ruky si sáhnout na to místo kde ten kobosan působil a tam kde ne / hřbet je citlivější a cítíte / jak je to tady vlastně jakoby jemnější). Snaží se aktivovat posluchače tím, že je zapojuje do procesu předvádění (tak a já zkusím teda tím vašim přístrojem nebo si to chcete vyzkoušet sám?; já vám pučím zase ten náš přístroj takle do ruky) a v zásobě má i hádanku (rád bych znal váš názor / na co by se tenhle nástavec dal v domácnosti použít / zkuste si tipnout / já vám napovím že ten nástavec spíš používají muži v té domácnosti / i když není to pravidlem / a ušetří to spoustu práce / zkuste si tipnout na co by to mohlo bejt).

Působí na posluchače argumenty z oblasti zdraví a životního prostředí (má vysokou zádržnost toho jemného prachu; je vhodný pro alergiky / ty alergici nebo lidi citliví na prach s tím naprosto v pohodě můžou pracovat).

Dále argumentuje tím, že práce s vysavačem vyžaduje naprosto minimální námahu (nemusíte se u toho ohýbat... není třeba žádné lidské síly... můžete si to zase vyzkoušet; ta práce s tím je pohodlná že na to nemusím tlačit / můžete si to vyzkoušet... tak to má bejt / žejo / on to má dělat za nás a ne my za něj; usnadní vám to spoustu práce... je to jednoduché... vy to nemusíte ani držet; je to pohodlné i na ty tvrdé podlahy takže vy můžete plynule přejíždět z jakéhokoliv povrchu / nemusíte přendávat žádný jiný nástavec).

K ucelenému obrazu o dokonalosti přístroje a jeho používání dodává prodejce ještě omračující fakta o snadnosti jeho pravidelné údržby (firma se o zákazníka perfektně stará; co se týče sáčků nemusíte mít obavu že byste... prolítal půlku Prahy a sáčky ste domu nenes... naše firma pracuje tím způsobem že vy jako zákazník / máte několikero možností / buďto si můžete zajet přímo do naší prodejny... ale pro vás v podstatě pohodlnější je / když sedíte v domácnosti u telefonu... to je bezplatná telefonní linka / vy jako zákazník neplatíte ani ten hovor... zavoláte si teda na tu centrálu... takže během dvou tří dnů máte v domácnosti / neplatíte ani poštovný ani balný... kdybyste náhodou poslední sáček dovysávali v sobotu... ze dne na den vám je přivezu; tady skutečně o toho zákazníka je postaráno... na ten výrobek je dva roky záruka / servis do čtyřiceti osmi hodin... servisní technik vám odstraní závadu na místě... pokud by ten přístroj musel odebrat / tak vám v domácnosti nechá náhradní... za to můžete dát ruku do ohně).

Nezapomíná ani na charakteristiku materiálu, z něhož je vysavač vyroben (*jenom pro zajímavost / životnost těch veškerých dílů přístroje je minimálně dvacet let... je to tím mechanickým způsobem jak vidíte velice těžce zničitelný materiál / kdybyste měli v domácnosti pejska / tak zubama by si s tím asi poradil nebo kdybyste to nechali u krbu / ale co se týče té námahy tak / ten materiál je tvrzený polyamid / skutečně něco vydrží*).

Po hodinovém výkladu a názorném předvedení přístroje v chodu, kdy všechno bylo zaměřeno na to, aby potenciální zákazník byl zahrnut spoustou jeho předností a výhod a začínal být pomalu přesvědčen o tom, že takový přístroj by byl důležitou součástí a přímo ozdobou jeho domácnosti, míří prodejce k závěru celé akce (*určitě vás taky na závěr budou zajímat v podstatě možnosti / jaký sou možnosti pořízení*). Zákazník je si jeho strategie graduujícího vychvalování vědom (*Z: no kolik to stojí / samozřejmě / – se smíchem – to si necháváte na konec – P: ale ono je to přirozený že se musí nejdřív ukázat všechny přednosti a pak – Z: no jistě a pak se to řekne no*). I vlastní uvedení ceny je promyšlené; nejprve vyjmenuje, co všechno je v ceně zahrnuto (*v ceně toho kompletu máte bednu toho kobosanu na to suché čištění... dále sou k tomu čističe skvrn / to je báječná záležitost když rozležete víno kávu cokoli... dále je k tomu devět filtračních sáčků*). Teprve v této chvíli sdělí cenu (*cena vlastně celého tohoto kompletu se vším všudy je dvacet šest tisíc osum set / to je jedna možnost pořízení / druhá možnost pořízení pro vás je ta že si můžete pořídit pouze základní sestavu toho přístroje... ta stojí devatenáct tisíc osum set... sou tady možnosti pořízení formou splátek*).

Ještě je možno zmínit se o tom, že ve chvílích, kdy se prodejce vyloženě identifikuje s firmou a zejména když vystupuje jako odborník, snaží se o spisovný projev (*to co my předvádíme jako komplexní úklidový systém pro domácnost / to znamená že vy s ním můžete dělat v té domácnosti všechno od á až do zet / od tvrdých podlah přes koberce / čalouněné matrace / nábytek; tady když si sáhnete na kraj toho šátku / tak tam ucítíte takový jemňoučký písek / je to něco jakoby smirkový papír*) (srov. k tomu podrobněji Müllerová, v tisku). Přirozený sklon k nespisovnému vyjadřování ho však někdy od čisté spisovnosti odchýlí, takže celý projev se vyznačuje střídáním spisovných a nespisovných tvarů (*já vám ukážu jakým jednoduchým způsobem si ten přístroj poradí i s těmadle hromádkama... tady vidíte že je to skutečně krásně čist'ounký*).

Charakteristiku verbálního projevu by bylo možno doplnit ještě charakteristikou prodejcovy chování neverbálního. Příjemná vizáž mladého ambiciózního zástupce renomované firmy je umocněna ještě patřičným oblekem, kravatou, firemním odznakem a vizitkami. Je zdvořilý, patřičně sebevědomý, asertivní, zdrženlivý, ale také vstřícný

a ochotný zpestřit své výklady fatickými vložkami nebo sděleními týkajícími se vlastní osoby (*po třech předvedeních za den toho mám tolik / že doma se mi už nechce mluvit; já mám rád kontakt s lidma*).

Celé vystoupení je možno považovat za zdařilý řečnický projev, jehož základní přesvědčovací funkce je realizována prostředky verbálními, paraverbálními i neverbálními. Je zvolena základní strategie, totiž neustálé zdůrazňování kontrastu mezi nedokonalým, zastaralým, neúčinným přístrojem a přístrojem novým, výkonným, dokonalým (*ten váš vysavač – ten náš vysavač, to vaše čištění – to naše čištění*), gradované uvádění výhod nabízeného přístroje a prozrazení méně příjemného faktu, totiž jeho ceny, až v samém závěru. V rámci této strategie se dávkují postupně a systematicky skutečnosti hovořící ve prospěch výrobku (snadnost údržby, kvalita materiálu, nekomplikovaný nákup) a výhody týkající se zdraví a životního prostředí. Dbá se na názornost výkladu, uvádějí se číselné údaje, argumenty zaměřené na ženy a argumenty zaměřené na muže. Posluchači jsou zapojováni do činnosti a jsou aktivováni otázkami, výzvami ke spolupráci, hádankami. Úspěšnost prodejce měřená počtem prodaných přístrojů je zřejmě dost vysoká, díky jeho dovednosti působit svým projevem na posluchače. Potenciální zákazníci, z nichž někteří jsou schopni prodejcovy strategie odhalit a jsou si vědomi toho, že jde v podstatě o hru a manipulaci, na jejíž prostředky sami v průběhu diskurzu upozorňují, se z velké části i přes svůj vnitřní odpor stávají zákazníky skutečnými. V tom (a v řadě dalších věcí) se tento diskurz podobá reklamě.

LITERATURA

- KRAUS, J. (1997): Jazyk hospodářských dokumentů a písemností. In: Daneš, F. a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, s. 92–97.
- MÜLLEROVÁ, O. (v tisku): *Dinamika literaturnogo i obichodno-razgovornogo jazyka v nekotorych tipach publičnoj komunikacii*.
- KRAUS, J. (2003): Vyjadřování polemičnosti a významových opozic v politickém diskurzu. In: Čmejrková, S. – Hoffmannová, J. (eds.), *Jazyk, média, politika*. Praha: Academia, s. 13–37.

K problému stanovení systémového statusu jazyka počítačových dialogů

GALINA NEŠČIMENKO

V následujícím příspěvku se bude pojednávat o jednom z možných přístupů k problému stanovení lingvistického statusu jazyka počítačových dialogů. Jde především o upřesnění zařazení tohoto druhu komunikace v systému etnického jazyka.

Volba zkoumaného jevu nebyla náhodná. Z poměrně rozsáhlého rejstříku realizací počítačového jazyka byla záměrně vybrána ta, jejíž umístění v jazykovém systému dělá badateli značné potíže především svou heterogeností, nápadnou a občas i podle našeho soudu předstíranou (a tím i zavádějící) podobností s nenucenou každodenní konverzací.

Pod pojmem „počítačový dialog“ rozumíme širší komunikační okruh, který zahrnuje do sebe internetové konference, diskusní fóra s předem nahlášenou tematikou, patří sem i urychlená on-linová komunikace (ICQ), včetně tzv. chatů (v českém slangu je to *pokec* nebo také *kec*; srov.: *ahoj lidicky tak co je tu nekdo na pokec?* – ruský slangový ekvivalent: *болталки* nebo *трен*)¹.

Středem pozornosti budou tedy počítačové promluvy s reálnými nebo virtuálními příznaky dialogického dorozumívání. Pozorování se provádělo na základě českého a ruského dokladového materiálu, jehož konkrétní ukázky budou v příspěvku předvedeny². Konfrontační výzkum tohoto fenoménu má nepochybně velký význam, protože poskytuje jedinečnou možnost pozorovat, jak se stejné nebo obdobné úkoly řeší u blízce příbuzných jazyků. Bohužel tomuto výzkumu se zatím nevěnuje dostatečná pozornost.

Prováděný výzkum se zakládal na aplikaci protikladu *regulované – neregulované řečové chování*. O účelnosti a účinnosti tohoto přístupu při řešení náročných vědeckých úkolů jsme se měli možnost nejednou přesvědčit už dříve. Mezi přednosti tohoto univerzálního metodického postupu bezesporu patří to, že umožňuje badateli zkoumat jazykový fenomén z nového zorného úhlu, zvýrazňuje významné strukturní a funkční dimenze, které jinak

¹ Rozborem jazykové specifičnosti komunikování počítačových profesionálů (tzv. systemáků) jsme se zabývali dříve, proto jen odkazujeme k těmto publikacím (Нещименко 1998; Нещименко 2000). Ponechávám z několika důvodů stranou jazyk esemesek. Sotva se dá v tomto případě hovořit o dialogu, bude to nejspíš výměna stručných zpráv, jejichž text může vznikat složitými a vynalézavými mentálními a jazykovými kombinacemi včetně akronymů typu *o5* ‘opět’ apod.

² Naší milou povinností je poděkovat kolegům z Ústavu pro jazyk český AV ČR a Českého národního korpusu Karlovy univerzity K. Markové, I. Tintěrové, V. Schmiedtové, L. Janovcovi za poskytnutý materiál.

mohou snadno uniknout pozornosti. Tato metoda se ověřovala při stanovení funkční diferenciacie etnického (národního) jazyka a vývojových trendů v jazykové situaci (viz např. Нецименко 1999; 2003), při zjišťování dynamiky řečového standardu a jazykové kultury společnosti (Нецименко 2001) apod. Možnost aplikace této metody³ na novém materiálu byla pro nás velice lákavá.

Protiklad *regulované – neregulované řečové chování* je určité novum v praxi lingvistického popisu. Na základě této opozice se v systému etnického jazyka dají vyčlenit dva podsystémy, a to regulovaného a neregulovaného řečového chování (komunikativní binární model etnického jazyka). Regulace řečového chování předpokládá použití regulátorů dvojího druhu: *vnější* regulování (zásah jazykových redaktorů, stylistů apod.) – verbální *samoregulace* jedince, tj. autokontrola nad svým vlastním řečovým chováním (tento typ korekce je zabudován v jazykovém povědomí samotného mluvčího).

Regulované řečové chování má přímou vazbu na komunikační areál vyšších komunikačních funkcí. Neznamená to však, že jediným směrem korekce nezbytně bude pospisovnění vyjadřování. V situaci, kdy mluvčí nemá dostatečné znalosti spisovné normy, může dávat přednost nespisovným jazykovým prostředkům vyššího (proti původnímu úzu jedince) systémového zařazení, např. interdialektu proti nářečí apod.

Neregulované řečové chování souvisí s každodenním nenuceným spontánním dorozumíváním, jehož nezbytným předpokladem je jazyková a komunikační uvolněnost, komfortnost mluvčího. V tomto případě korekce promluvy buď chybí vůbec nebo je nepatrná.

Mezi těmito podsystémy neexistuje ostře vyznačená hranice, jakási demarkační čára, proto tady vzniká jakési pomezí pásmo, které se stává místem průniku obou podsystémů, jejich interference, což potvrzuje zásadu kontinuity jazykové soustavy jako celku.

V předkládaném příspěvku se pokoušíme zjistit, do které části jazykového systému bychom mohli zařadit úzus počítačových dialogů: zda patří do prvního nebo druhého podsystému nebo nakonec do mezipásma etnického jazyka. Lokalizaci zkoumaného jevu ztěžuje jeho rozporuplnost a heterogenost. Na jednu stranu má nepochybné příznaky nenucené každodenní komunikace (zejména pokud jde o výrazové prostředky); na druhou stranu, vezmeme-li v úvahu tak důležitý parametr, jako je typ řečového chování, můžeme si uvědomit, že do tohoto komunikačního areálu nepatří, nejspíš stojí jaksi stranou.

---

³ Při výzkumu se přihlíželo i k opozici „monologická – dialogická řeč“. Protiklad „psaná – mluvená komunikace“ byl v tomto případě irelevantní, protože počítačové dorozumívání zahrnuje pouze psané (elektronicky) texty.

Většina badatelů se shoduje v tom, že v případě počítačových dialogů jde v podstatě o neoficiální, neformální vyjadřování, které se přibližuje nenucené, bezprostřední konverzaci. Nám se zdá být přijatelnější jiné, alternativní řešení.

Zastavíme se dále u některých „zvláštností“ jazyka počítačových dialogů, které jej výrazně odlišují od nenucené každodenní komunikace, totiž od konverzační mluvy v pravém slova smyslu:

1. Počítačová komunikace je jednou z realizací zprostředkované komunikace

Zprostředkovanost dorozumívání dělá jedince závislým na zprostředkujícím zařízení (počítač, počítačový systém atd.). Pomocí klávesnice se text zobrazuje na monitoru (obrazovce), pak prostřednictvím speciální technologie se dopravuje adresátovi. Adresát je přitom stále ohrožen tím, že každou chvíli může dojít k poruše, selhání zařízení (nebo nakonec bude vypnut proud apod.). Musí se také počítat i s vědomým přerušením kontaktu z rozhodnutí jednoho z komunikantů (*logout*) nebo např. zásahem moderátora (viz dále). Interaktivní dialogický styk nejednou ztěžuje i nedokonalé ovládání klávesnice – viz poznámky komunikantů: *Протиі, тріва мi трошу дєле hledat písměnka; пишу помалу; Извини, я пишу медленно и пр.*)⁴. Českým uživatelům internetu může vadit např. psaní bez diakritiky⁵ a také poněkud odlišné umístění na anglické klávesnici písmen «z» a «y». Ruského uživatele internetu zas může zdržovat a rušit nezbytnost přepisu textu latinkou atd. Uvedené okolnosti nepochybně narušují nenucenost dorozumívání.

2. Počítačový dialog je jednou z realizací veřejného

Na rozdíl od každodenního nenuceného styku má naprostá většina počítačových dialogů veřejný charakter. Není vzácností, že jeden a týž jedinec komunikuje s více partnery najednou; srov. dialog v ICQ (Новая газета 3/2000): *Коля, погоди, я тут щас раскидаю людей – с 4-мя сразу общаюсь.*

Při rozboru počítačových textů je nutno rozlišovat:

- dialogy primárně veřejné – internetové konference určené pro širší okruh uživatelů. Svědčí o tom výzva: *Читать всем!* (fórum na téma *О конкретном вреде crt мониторов*, listopad r. 1999), diskuse se zúčastnilo 34 komunikantů, mezi kterými byli jak odborníci, tak i laikové
- dialogy sekundárně veřejné – jsou to texty, které byly původně interpersonální, ale později

⁴ U profesionálních „počítačnicků“ podobné poznámky nejsou, proto je jejich úzus poznamenán větší nenuceností, uvolněností.

⁵ Viz úryvek z e-mailového dopisu otce k dospělé dceři: doufám, že můj dopis se Ti podaří rozbalit. Hrozně nerad píši bez háčeků a čárek.

se zpřístupnily všem účastníkům chatu a naopak: „Internetové chaty mají zpravidla část veřejnou a část soukromou. Veřejná část obsahuje diskusní příspěvky, které na svém počítači může vidět každý, kdo se připojí k internetu. Diskutovat je možné také *šeptem*, tedy přejít do části soukromé, posílat své diskusní příspěvky pouze jednomu konkrétnímu diskutujícímu, aniž by tuto část komunikace mohli sledovat ostatní. Jinými slovy řečeno, dva diskutující v jedné diskusní místnosti (v jednom chat-roomu) si mohou *povídat nahlas*, to tehdy, když předpokládají, či si přejí, aby jejich komunikaci sledovali i ostatní, nebo si *šeptají*, mluví zcela potichu, to zase tehdy, když si již nepřejí, aby je *slyšel* ještě někdo další” (Jílková (Hašová) 2004). Totéž platí i pro ruské „chataře“: *а не хочешь ли ты пошептаться?*

Adresát počítačové komunikace tedy může být individuální (adresná e-mailová pošta nebo situace „šeptání“), veřejný nebo nakonec skupinový, korporativní (styky s „počítačnickými“⁶).

Složení internetových příspěvatelů se promítá i do řečového standardu. Tak na „chatech“ komunikuje zpravidla mládež, proto je tady hodně zastoupen mládežnický slang: *gympl*, ale i z *gymnasia*; z *matiky*; *klid'o přileť se podívat*; *bezva*; *mám furt sedět u telky*; *přeju brou*; *přijedu na dvě hodky*⁷ apod. U počítačových profesionálů se dají snadno zachytit odborné termíny (především anglické, v slangovém provedení): *часто от компа отвлекаюсь*; *зрение упало, но не от монира*; *Работал я по 8 часов за монирами* apod.; AS>> *Интересует примерная розничная цена. Лучшие отвечать мылом.:*) // CP>>> *Есть у кого-нибудь hands-on experience по части замеров скорострельности?* // DN> *Самое прикольное в том, что если после установки NT загрузить DOS с дискетки и сказать SYS C: - то NT-й больше не будет, пока не отрепаиришь ее* // BB> *По моему, если без ключиков то она начинает сама пытаться детектить сей девайс, а если с ключиками то она верит тебе на слово и не делает этого :-)* // PK>> *CD-ROM. Ладно, лезу в tedit, вручную прописываю в config.sys драйвер – все находит и пошла инсталлиться дальше. Это для простого юзера?* // IB>>> *Я никуда не наруливаюсь. Если ты подумаешь немного, то ты поймешь, что в конфликте с Ягодиным я защищаю в первую очередь свои интересы.* // AI>> *Это не после той исторической «стрелки»? :*) // CP>> *И никто из перечисленных товарищей никаких трудностей по*

⁶ Skalní chataři už vytvořili i svůj vlastní jazyk, jenž se blíží hovorové mluvě (Magazín Práva 30.06.2001). Viz také výzvu ruských počítačnicků: *Товарищи! Сделаем речь компьютерщиков совсем непонятной! Уберем предлоги, роды, надежи. Будем вообще пересвистываться по модемному принципу!* (www.internews.am).

⁷ Viz příklady redukce struktury slova v e-mailovém dopise českého mládence své kolegyni, která tenkrát trvale žila v Moskvě: *Strasne bych se chtel podivat do Balsaku a vedle Mo*. Je zajímavé, že se v textu vyskytuje univerb *Balsak*, tj. *Balšák*, místo spisovného *Большой театр* – Rusové by dali v tomto případě přednost *Большой (театр)*.

этому поводу не испытывал. Кроме *горбухи виндоуз нью технолоджи*, который без *мэдоса* просто не жилец. Крутая *бредятина*. // KB> а 5080/53 *отфорвардил* это его письмо сюда, а Базиль, надев шапку (*sic!*), это письмо откомментировал.

Anglicizmy jsou hojně zastoupeny v mládežnických chatech: *zachraňuji ve schoole co se dá; sorry ale ještě něco dělám; hned budu OK; Tak kdo changne ty čísla???*; Умные доктора сказали, что с глазами все *ок*, оба глаза *ок* atd.

3. Časové parametry počítačového dialogu

Počítačový dialog může probíhat jak současně (on-line), tak i s časovými intervaly. Uvedeme pro ilustraci chronometrů z diskusního fóra (téma – CRT monitory). Toto téma se projednávalo během několika dnů: 25.11.1999 (17.17; 17.27; 19.18, 20.28; 21.45); 26.11.1999 (00.55; 06.38; 17.23; 22.22); 27.11.1999: (18.27; 19.17; 19.44; 19.46; 22.43; 23.15; 23.45); 28.11.1999: (00.11; 14.55; 15.34; 18.20; 22.04); 29.11.1999 (02.55; 10.27; 10.31; 11.23; 11.27; 11.33; 11.40; 11.45); 30.11.1999 (00.03; 13.19; 13.30; 14.42; 14.47; 14.53; 15.37; 16.27). Je naprosto zřejmé, že se při takovém časovém režimu (viz data odeslání příspěvků) sotva dá hovořit o dialogických promluvách. Jsou to ve skutečnosti monology.

Pro on-linovou komunikaci platí přísná časová limitace, která náležitým způsobem ovlivňuje i výběr výrazových prostředků. Výmluvně to potvrzuje následující autorova poznámka (Новая газета 3/2000): *Читатель, не ищи здесь опечаток. Когда общаешься по «аське» (slang. ICQ), меньше всего думаешь о строчных и прописных буквах (когда это не затрагивает смысла) ... Мы общались через Интернет с помощью программы Ай-си-кью (что-то похожее на обмен телеграммами через тысячу с лишним километров в режиме реального времени. Здесь своя грамматика, свои шутки, свой стиль). Мысли приходится формулировать кратко, думать быстро. Это как турнир по быстрым шахматам»*. Tady by bylo na místě mluvit o jakémsi „rychlopisu“, při němž dochází k porušování vžitých pravopisných standardů, pravidel, odstraňuje se všechno „zbytečné“, např. diakritika v českých textech, interpunkční znaménka, velká písmena; srov. chat: [20:52] <uno> *azuritek, vcera jsem byl v londyne na nejakem kurzu, kde se rikalo, ze v CR je v prepoctu na obyvatele nejvetsi podil internetu v cele vychodni astredni evrope* (tady se navíc nedodrzuje segmentace; srov. *astredni*). Za zmínku stojí, že rychlost řečové reakce zdaleka ještě nezajišťuje nenucenost komunikování.

Přísnost časového režimu nutí uživatele vybírat kompaktní, úsporná pojmenování, např. zkratky (v tomto případě anglické) jako *IMHO* ‘In My Humble Oponion’; *SYS* ‘See You

Soon' apod.; viz v kontextu: *с телевизором, имхо, проще в плане отдыха – можно посмотреть на жующих попкорн домохозяев; сильно ИМХО заниженная оценка* и т.п. Stoupá výskyt univerbizovaných jednotek; srov.: *He, для этого достаточно не заикливаться на одной операционке :-)* (операционка 'operační systém'); *hledám drivery na zvukovku* ('zvuková karta').

4. Komplikovanost kontaktní součinnosti při počítačové dialogické komunikaci

Počítačový dialog se liší od dialogu „obyčejného“ mj. tím, že komunikativní partneři nejsou navzájem dostatečně informováni, chybí jim nezbytná audiovizuální informace o partnerovi. Situaci zhoršuje anonymita styku, protože všichni účastníci vystupují zpravidla pod přezdívkami (angl. англ. *nickname, nick*); srov. v českých textech: *azuritek, brouk, dub, kecara, hugozhor, mystik* a dokonce *samizdat*. Nedostatek audiovizuálního kontaktu mezi komunikanty ztěžuje řečový kontakt, zbavuje ho bezprostřednosti⁸. Někteří účastníci dialogů se usilovně snaží popsat, jak vypadají (není žádným tajemstvím, že obvykle jde o vyhledávání partnera), uvedeme pro ilustraci některé autocharakteristiky: *jsem vysokej, modrý oči a špinavej blond; jak víš, že to byla bruneta? Pouze se domnívám.*

Nedostatek informace se dost často nahrazuje kompenzátory, a sice:

– použitím piktogramů, tzv. smajlíků, které do jisté míry znázorňují reakci společníka, jeho vztah ke komunikačnímu partnerovi. Uvedeme aspoň některé z nich (soubor smajlíků byl převzat z Magazínu Práva 30.06.2001): ☺ šťastný; ☹ nešťastný; :-o překvapený; |-(velmi unavený; * políbení; :~i kouří; :-\ nedůvěřivý/nerozhodný; :-/ mrzutý; 8*) nosí brýle a knírek apod. Pomocí piktogramů se komunikující snaží nahradit nedostatek informace, kterou potřebují při navazování bezprostředního, více méně důvěrného kontaktu. Je to samozřejmě pouze náhražka komunikace face to face (viz Нецименко 1998).

– použitím grafických způsobů;

Máme na mysli výskyt různě velikých nebo opakovaných písmen atd.: (zachycení intonace, exprese) *Mej se kraaaaaaaaaaaaaasně, at' se Ti dílo daří; koneec; táák; ahóóój; [21:05] <Siki> НАНА АНАННАА; [21:05] <Siki> HUUU; [21:05] <Siki> HUHUHUH; [21:05] <Siki> CHAA CHAA; [21:05] <kecara> HEEEEEE; [21:05] <Siki> CHUUU; [21:06] <Siki> CHUUU; Людiiiiii!!!! Я просто со смеху умираю!!! Это просто невыносимо!; (logický důraz) LS>>> *полез и нашел бутылку ВОДКИ :) а я даже не знаю откуда она там взялась :) лежала себе мирненько, заваленная всякой макулатурой и прочим**

⁸ Pогов. komentář známého novináře J. Rosta (Эхо Москвы, 2004): *Это очень трудно говорить по радио, т.к. я не вижу Вашу реакцию.*

шито́м придет́ся тепе́рь ее́ пить :); LS> когда́ ты́ меня́ встретил я́ был с со́вершенно ДИКОГО́ бодуна – бутылка водки без закуски и пять часов сна из которого вырвали; AR> Давеча видел мессаги оно́го... В локалке Орла, по-моему... Как?! СОВСЕМ?! Т.е. даже не вытимиши?! НЕ ВЕРЮ! Такого не бывает.:).

Vzájemné přizpůsobování komunikačních partnerů je při počítačovém dialogu sotva možné, i když se o to usiluje: (dialog v režimu ICQ dvou ruských novinářů, kteří se dříve neznali, jeden z nich žije v Japonsku, druhý je v Moskvě – Новая газета 3/2000): *Итак-с! Как мы будем друг друга называть? Дмитрий – Николай или Митя – Коля? Ты или вы? Ты же знаешь, что в Сети разницы нет. Недостatek informace se nahrazuje virtualizací toho, jak vypadá společník, jaké má chuťové zvyklosti: Ко: Ну, окей. Кстати, извини, что я в плавках – у нас тут жара 37:)))*; Митька: *щас кофе налью. Тебе с сахаром? :-)* – Ко: *☺)) – с лимоном, я с сахаром не пью.*

5. Počítačový dialog je zvláštní druh cílevědomě konstruovaného interpersonálního styku

Na rozdíl od nenuceného každodenního dorozumívání se v počítačových dialozích uplatňují dva druhy regulování řečového chování, a sice **vnější** korekce výrazových prostředků projevu a **autokorekce** (samoregulace). To znamená, že nápadná, do očí bijící uvolněnost, spontánnost projevu je do jisté míry iluzorní, předstíraná:

A. Vnější korekce řečového chování

Mluvíme-li o vnější korekci, máme na mysli nejprve anonymního moderátora, který kontroluje průběh diskuse, přičemž dohlíží do jisté míry i na používané jazykové prostředky.

Ve Výkladovém slovníku výpočetní techniky a komunikací (III. vydání, 1997) se funkce moderátora charakterizuje takto: „Osoba či skupina lidí, která řídí diskusi v tzv. moderované diskusní (elektronické) skupině. Moderátor udržuje diskusi korektní a k věci; zprávy umístěné do diskuse vždy „jdou“ přes moderátora, než jsou rozeslány ostatním účastníkům. Moderátor má právo rozhodnout, že daný příspěvek či odpověď porušuje pravidla této diskusní skupiny, při opakovaném či blatantním porušení pravidel má právo vyloučit uživatele z konverzace v této skupině. Moderované diskusní skupiny mnohdy vyžadují přístupová práva (přístup je řízen heslem, které udílí moderátor)“ (Výkladový slovník 1997, s. 266).

Ve zmiňovaném příspěvku L. Jílkové se souhlasně konstatuje: „Každý internetový diskusní klub má zpravidla svého moderátora či správce, který má na starosti provoz klubu. Diskusi může různým způsobem usměrňovat, může určovat téma diskuse a mimo jiné

disponuje tzv. mazacími právy, tedy může z veřejné části smazat příspěvky, které se mu z nějakého důvodu zdají nevhodné. Důvodem pro smazání příspěvku může být např. fakt, že některý z diskutujících napíše příspěvek, který tematicky do daného klubu nepatří, jiným důvodem pro smazání může být přílišná vulgárnost příspěvku apod. V záhlaví každého diskusního klubu zpravidla snadno najdeme pravidla, která správce stanovil pro diskutování (chatování, popovídání) ve svém klubu. Pokud některý z diskutujících stanovená pravidla opakovaně narušuje, může mu správce zakázat přístup do svého klubu jednou provždy (resp. do té doby, než si takový neukázněný diskutující vymyslí novou přezdívku a nové přístupové heslo)“ (Ibid., 2004).

Je to právě moderátor, kdo rozhoduje o zavedení a použití přezdívek, nicků; srov.: YD> *А что, кстати, в R50.SYSOP уже можно только псевдонимами пользоваться? – Насколько я знаю, это всегда остается на усмотрение модератора. Впрочем, на клудж рилнейм ты не обратил внимание? Úloha moderátora je natolik nezanedbatelná, že bychom sotva mohli tvrdit, že účastníci dialogu mluví naprosto spontánně, že říkají jenom to, co jim „slina na jazyk přinese“, musejí neustále dávat pozor na potenciální zákrok moderátora. Platí zde poměrně přísná pravidla⁹.*

Uvedeme pro ilustraci „tahanici“ mezi uživatelkou chatu s moderátorem (moderátor – M.; účastník – Ú.): **M.:** *Budu muset vymaznout;* **Ú.:** *a proč zrovna já;* **M.:** *jenom potřebuji, aby jsi se na chvíli odhlásila z místnosti;* **Ú.:** *haha, promiňte, už se budu chovat slušně a nebudu říkat intimnosti.* Někdy chataři dokonce koketují s anonymním moderátorem, provokují ho, schválně užívají nadávky a sprostá slova, aby zjistili jeho reakci. Pro „provokátéra“ to má obvykle špatný konec, protože ho vylučují z diskuse: [21:17] * *Siki vas pozdravuje od BROUKA – uz bohuzel neprijde – [21:17] <Siki> robot ho pro dnešek vyhodil totalne.*

Z chatových textů, které máme k dispozici, stejně jako z našich vlastních zkušeností víme, že moderátor skutečně pozorně sleduje chod diskuse, srov. jeho připomínky: *Вы не участвовали уже 180 секунд. Если не проявите активность в течение последующих 180 секунд, вы будете исключены.* Dále pak následuje kategorické tvrzení: *«Вы исключаетесь из-за длительной неактивности».*

⁹ Nejednou však mohou vznikat hádky s použitím dost ostrých slov: AM>> Ты "мудак" и если не кончишь "наезды" получишь массу "удовольствий" и без всякого начальства. Если я еще услышу о тебе - тебе будет очень неприятно – RG>> А чо это вы здесь всякую фигню пишете? Единственная информация, которую я здесь почерпнул - что все здесь мудаки. Ну так это трудно назвать новостью. Srov. české: kurva, co se děje. Někdy ovšem, aby se vyhnuli „sankcím“, uchylují se k eufemismům (Да, блин, обрадывал) nebo se vynechávají písmenka: to už se*e (sere).

B. Samoregulace řečového chování

Dalším regulujícím faktorem je samoregulace samotného účastníka komunikace. Z nashromážděného materiálu je vidět, že nehledě na urychlenou výměnu replik mezi účastníky diskuse, na nespornou časovou tíseň chataři si přece neodepřou, aby si nepohráli s produkovánými texty. Většinou nedělají to úplně náhodně, protože prosazují přitom určitou komunikační strategii. Není vzácností i jazyková hra, např. záměrně přehazují písmena, překrucují slova, porušují slovní segmentaci; srov. *to je sparvný* (m. *správný*), *zovna* (m. *zrovna*), *mrtfola* (m. *mrtvola*), *od fčerejška* (m. *včerejška*), *ftip* (m. *vtip*), *bafte se* (m. *bavte se*), *fšem* (m. *všem*), *je mrtfo* (m. *mrtvo*); *řekni ftip* (m. *vtip*), *piffko* (m. *pivko*), *přeqapení* (m. *překvapení*), *žádná sradan* (m. *sranda*); srov.: *to žsamý; tosebudemedneska střídat* atd. Patří sem i případy slovní redukce jako např. *комн, монир; hodka, telka* apod. Vyskytují se i případy opravování (reedice) textu, který byl teprve před chvílí napsán: [20:57] <Azuritek> jsme tu resil problem s telefonama; [20:58] <Azuritek> jsm tu resil problem s telefonama; [20:58] <Siki> jakej ??

Počítačové dialogy překypují dost často expresí, např.: *И только самая современная наукрутейшая супер операционная система* nebo *dominantou skutečně obrovitánánánských rozměrů* atd. Přispívá k tomu i tzv. „lidová etymologie“, při níž se upřednostňuje pravá či domnělá vnitřní motivace pojmenování¹⁰. Hojně se vyskytují i kalky. Uvedeme příklady: *browser – браузер – prohlížeč* (ekvivalenty v ruském počítačovém slangu jsou *бродилка, смотрелка*, které reprodukuje onomaziologický motiv zachycený v českém termínu) nebo *windows*, doslovně ‘окна’ – asociativní spojení se *sklem* zachycuje i český a ruský počítačový slang: *стеклить, застеклить* ‘zavést Windows’, *psát na sklo, připojit se na sklo*; srov. také *мелкософт* m. *майкрософт* apod.

Řečové chování účastníků elektronických dialogů je dost často předstírané, komunikanti se předvádějí, dávají najevo, že je jim všechno jedno, že neberou na nic ohled. Nesmíme to ale brát úplně vážně. V projevech ruských uživatelů internetu jsou hojně zastoupeny přejímky z obecné mluvy. V ruštině je to fenomén ruského útvaru *prostorečje*, který má ve srovnání s *obecnou češtinou* o hodně nižší sociolingvistický status v systému etnického jazyka: шас (m. *сейчас*); ваще (m. *вообще*), ниче (m. *ничего*) *не понял; если человек не понимает моральных норм стукачества, дык* (m. *да ведь*) *может воопче* (m. *вообще*) *такой прецендент был-то от силы раза 2; Ну дак* (m. *да ведь*) *вот в добавок; и еще чѐ-то* (m. *что-то*) *сложное; Чегой-то* (m. *чего-то*) *жив пока и имею двух здоровых детей;*

¹⁰ Srov.: *майл – мыло, Емеля; пасквилянт*, programátor, který pracuje s programovacím jazykem Paskal‘; *Gold Edit – Голый дед; Pentium – пень* apod.

уже (m. *уже*) *своими страшилками*; *кто-нибудь* (m. *кто-нибудь*) apod. Vyskytují se ovšem i opravdové pravopisné chyby, např. *прецедент* (m. *прецедент*), *в добавок* (m. *вдобавок*). Za zmínku stojí, že zatímco v ústních promluvách výrazy jako *щас*, *ваще*, *ниче* apod. nezarážejí, protože to odpovídá artikulačním návykům ústní mluvy, jejich přenesení do textů s grafickou fixací by mohlo hovořit o nekultivovanosti projevu, snížené řečové kultuře. Někdy ovšem tomu tak je doopravdy (aspoň v uvedeném dokladu), ale dost často jde o záměrný, uvědomělý odklon od spisovné normy. Celkově by se dalo souhlasit s badateli, kteří tvrdí, že úzus internetových dialogů pomalu narušuje, nahlodává hranice mezi ústním a psaným textem.

Zásadně jiný charakter má použití přejímek z obecné češtiny v českých textech. Je to dáno, jak už bylo řečeno, vyšším umístěním obecné češtiny v systému českého jazyka. Je to v podstatě běžný úzus větší části uživatelů českého jazyka. Velice bychom se divili, kdyby účastníci chatu začali najednou mluvit spisovně.

Výzkum verbálního úzu „chatovských“ textů poskytuje cenné informace o některých tendencích v dobové jazykové situaci – na základě jejich rozboru se dá např. zjistit reálné zastoupení jednotlivých příznaků běžné mluvy:

(ě>ý): (v koncovkách) *trojkový číslo; to pak bude těžký; tak to by bylo výhodný; já mám šílený účty; v Kutný hoře jsou prima kostely; ale i já jsem z Kutné hory;*

(ý>ej): (zpravidla v koncovkách, vzácněji v kmenu) *levnej; náročnej; vychovanej; nebud' sprostej; prej; má stejnej názor; já jsem připojenej; taky byl vdycky nákej dobrej pokec; barevnej toner do tiskárny; pardubickéj dealer; bejvá; cejtil; tejden;*

(protetické „v“): *koukal z vokna; vobčas něco zapomenu; kecal vo fotbale; vo čem je řeč; vodkad pak seš; neboj, já si tě vohlídám; abych tě nemusela zase votravovat (neuplatňuje se důsledně);*

(koncovka instr. mn. *-ma*, používá se velice často): *s těma prachama; s jakejma; jakej je rozdíl mezi windowsama; problém s telefonama; s rodičema; s reklamama; s bramborovejma knedlíkama; tak mě ti lidi ubijou otázka; s dvěma vikendama; jak to vypadá s vízama?*

Uvedeme dále kontextové příklady:

[20:42] <Azuritek> *aha tak to pak bude tezky*

[20:47] <Brouk> Azuritek: *Ty si se zblaznil, ne? Radej kdyby to zustalo tak jak to je :o)*

[20:47] <Petra> *ale je to monopol a my jsme jen maly lidicky*

[20:50] <Petra> *maji sice urcity meze ale muzou si diktovat*

[20:58] <Azuritek> *jsem tu resil problem s telefonama*

[20:58] <Siki> *jakej??*

Projevením autokorekce jsou případy jazykové hry provázené záměrným střídáním řečových rolí a masek. Nejednou za tím stojí promyšlená komunikační strategie. Napomáhá k tomu i anonymita dorozumívání na internetu: „Propadli hitu zvanému chat (čti *čet*), česky pokec. Ten nabízí nejrychlejší způsob, jak se setkávat a seznamovat. Přitom ani nemusíte vyjít z domova od svého počítače a můžete najednou pokecat se stovkami lidí kdekoli na světě. Lidé ze sebe někdy dělají něco, co nejsou, vystupují pod několika nicky, hrajou si na ženskou, pod jiným jménem se nestydí řádně se odvázat, hrát si na kinga či si třeba na ostatních vylít vztek... Žádná skutečná jména, žádné tváře, do chatů se každý přihlásí pod svou zvolenou přezdívku, zasvěceně se říká nickem“ (Magazín Práva, 30.06.2001).

Anonymita diskutujících usnadňuje střídání řečových rolí, způsob chování zase skrývá jejich skutečný věk a pohlaví. Není zanedbatelný ani psychologický účinek komunikace na chatu: „*když na mě přijde depka, skočím na chat a hned se dostanu do nálady*“ (Ibid.).

Závěrem bychom chtěli poznamenat, že vykonaný rozbor potvrdil podobnost textové struktury internetových dialogů a každodenního nenuceného dorozumívání. Tato podobnost však může být i zavádějící, protože samotný **způsob řečového chování** se podstatně liší.

Jak ukázal výzkum, v různých počítačových žánrech se řečové chování různí. Dá se tu registrovat regulované, kvazineregulované a pouze v nepatrné míře neregulované řečové chování. To nás oprávnjuje charakterizovat počítačovou komunikaci a obzvlášť internetový dialog (ve všech jeho provedeních) jako nový, specifický, teprve utvářející se druh **zprostředkovaného** dorozumívání.

Podle svých strukturních a funkčních vlastností, míry regulovanosti řečového chování se úzus počítačových dialogů zásadně odlišuje od jazyka takových elektronických žánrů, jako je např. tzv. literatura v síti, včetně internetových novin, která nepočítá s dvoustranným komunikačním kontaktem. Odlišuje se rovněž i od komunikace pomocí mobilního telefonu, faxu, záznamníku apod., která je výrazně monologická. Stranou stojí také i texty e-mailové pošty, které bychom rovněž zařadili mezi promluvy s monologickou strukturou.

Pokud jde o umístění v systému etnického jazyka, dalo by se mluvit, že počítačové dialogy patří do mezipásma mezi regulovaným a neregulovaným řečovým chováním, které propojuje oba jazykové podsystémy, zajišťuje kontinuitu etnického jazyka v celku.

Do tohoto průnikového mezipásma bychom nejspíš zařadili všechny typy zprostředkované komunikace¹¹, včetně komunikace počítačové, která podle našeho názoru prezentuje **regulované** řečové chování. Uplatňují se zde oba druhy řečového regulování, a sice regulování vnější (ze strany moderátora) a samoregulování ze strany samotného mluvčího. Potvrzují to fakta jazykové hry, střídání řečových rolí (masek), prosazování určité komunikační strategie apod. Na věci nic nemění předstíraná nenucenost, uvolněnost vyjadřování.

Chtěli bychom také dodat, že nehledě na všechny „zvláštnosti“ jazyka internetových dialogů zůstává organickou součástí systému etnického jazyka. Zjištěné zákonitosti neodporují základním tendencím jazykového vývoje, naopak doplňují a potvrzují jej, ukazují v novém světle.

Z materiálu také vyplývá, že řečový standard dialogických počítačových textů odpovídá celkovému zaměření verbálního úzu současné veřejné komunikace. Myslíme tím jeho „masovizaci“, „zprůměrnění“, zesílení expresivnosti atd. (viz Нецименко 2001; Нецименко 2003a).

Výzkum jazykové specifčnosti počítačového dorozumívání je nepochybně závažným úkolem soudobé jazykovědy. Potvrzuje to mj. prudký růst jeho komunikativního a sociálního rozsahu, stoupající účast mladé generace, jejíž verbální úzus významně podněcuje dynamiku řečového standardu společnosti v celku.

Můžeme se jen radovat z toho, že se v Ústavu pro jazyk český AV ČR právě tomuto oboru věnuje velká pozornost.

LITERATURA

- НЕЦИМЕНКО, Г. П. (1998): Диалог и его разновидности в современной коммуникации. *Славяноведение № 1*. Москва.
- НЕЦИМЕНКО, Г. П. (1999): Этнический язык. Опыт функциональной дифференциации (на материале сопоставительного изучения славянских языков). *Specimina philologiae slavicae*. Band 121. München: Verlag Otto Sagner.
- НЕЦИМЕНКО, Г. П. (2000): К постановке проблемы „Язык как средство трансляции культуры“. В кн.: Язык как средство трансляции культуры. Москва: Наука.
- НЕЦИМЕНКО, Г. П. (2001): Динамика речевого стандарта современной публичной вербальной коммуникации: проблемы, тенденции развития. *ВЯ*, № 1.

¹¹ Jakákoli fyzická překážka (stěna, zavřené dveře apod.) znemožňuje pozorování reakce partnera, a tím narušuje nenucenost komunikačního kontaktu. Platí to i o použití jakéhokoli technického zprostředkujícího zařízení (telefonu, telegrafu, faxu, pageru, záznamníku, počítače apod.). V tomto případě se nenucenost konverzace postupně vytrácí, zapojuje se řečová samoregulace. Omezující funkci má i použití v běžném životě grafické fixace (dopis, vzkaz apod.).

-
- НЕЩИМЕНКО, Г. П. (2003): *Языковая ситуация в славянских странах. Опыт описания. Анализ концепций*. Москва: Наука.
- НЕЩИМЕНКО, Г. П. (2003a) Современная публичная коммуникация: Динамика речевого стандарта. В кн.: Конгресс международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы «Русское слово в мировой культуре». Пленарные заседания: Сборник докладов. Том 1. СПб.
- BOZDĚCHOVÁ, I. (1997): Jazyk počítačů. In: Daneš, F. a kol. (eds.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, s. 105–113.
- ČMEJRKOVÁ, S. (1997): Čeština v síti: Pisanost či mluvenost? (O stylu e-mailového dialogu). *Naše řeč*, 80, s. 225–247.
- EKLUNDH, K. S. (1986): Dialogue Processes in Computer-Mediated Communication. A study of letters in the COM system. In: *Linköping Studies in Arts and Science*. Malmö.
- HLAVENKA, J. a kol. (1997, 3. vyd.): *Výkladový slovník výpočetní techniky a komunikací* (5500 pojmů z oblasti výpočetní techniky a komunikací, přes 7000 křížových vazeb, výklad anglických i českých odborných pojmů). Praha.
- JÍLKOVÁ (HAŠOVÁ), L. (2004): Několik poznámek o Češtinářském internetovém klubu. In: *Глобализация и этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы*.
- KRÁLÍK, J. (1997): Sloh věku počítačů. *Naše řeč*, 80, s. 57–63.
- MARTINCOVÁ, O. a kol. (1998): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Praha: Academia.
- UHLÍŘOVÁ, L. (1994a): E-mail as a new subvariety of medium and its effects upon the message. In: Čmejrková, S. – Štícha, F. (eds.), *The Syntax of Sentence and Text*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins, s. 273–282.
- UHLÍŘOVÁ, L. (1994b): On the role of the PC as a relevant object in face-to-face communication. *Journal of Pragmatics*, 22, s. 511–527.

Jan Hus a nabodenička

JANA PLESKALOVÁ

Je obecně rozšířeno, že Jan Hus je autorem originální pravopisné reformy, kterou navrhl ve svém latinsky psaném traktátu *De orthographia Bohemica*. Základem tohoto pojednání je myšlenka opuštění spřežkového pravopisu a jeho nahrazení grafickou soustavou, v níž se hlásky latině cizí označují pomocí diakritik kladených nad znaky pro hlásky příbuzné (výslovností blízké). K zachycení měkkých konsonantů a tvrdého *l* se nad příslušné písmeno klade tečka (tzv. nabodeničko krátké, *punctus rotundus*) – ž, ě, ě, ě, ě, ě, k označení dlouhých vokálů čárka (tzv. nabodeničko dlouhé, *virgula*) – á, é, í, ó, ú, ý. Tento výklad se v menších obměnách traduje téměř ve všech dílech 2. poloviny 20. století, jež se nějakým způsobem dotýkají vývoje českého pravopisu (např. Havránek 1936, s. 38; Cuřín 1974, s. 109; Křístek 1978, s. 697–698; Šlosar – Večerka 1982, s. 68). Pro zajímavost ještě dodejme, že uvedené poučení o Husovi a diakritickém pravopisu patří k nemnoha pevně zafixovaným jazykovědným znalostem, které si absolventi středních škol do života odnášejí. Tuto skutečnost potvrzují např. posluchači oboru český jazyk a literatura Filozofické fakulty MU.

Při této příležitosti nebudu řešit otázku autorství onoho latinského traktátu ani problematiku jeho nejednoznačné datace (1406, 1410, 1411, 1412, 30.–40. léta 15. stol.) či nepřesného označování (spis vyšel dvakrát, a to vždy pod názvem *Orthographia Bohemica*: Šembera 1857; Schröpfer 1968). Cílem mého příspěvku bude sledování osudů termínů **nabodeničko krátké**, **nabodeničko dlouhé**, a to se zaměřením na jejich dodatečné spojení s tímto světoznámým spisem.

Jak bylo naznačeno výše, termíny nabodeničko krátké, nabodeničko dlouhé se v tomto latinském traktátu (dále *Orthographii*) vůbec nevyskytují. Diakritika jsou označována pouze termíny latinskými, a to *punctus rotundus* (diakritické znaménko ve funkci dnešního háčku) a *gracilis virgula* (diakritické znaménko ve funkci dnešní čárky). V závěru spisu se sice několik českých jazykovědných termínů objevuje, ale nabodeničko mezi nimi není. Vyvstává otázka, jak a kdy se tyto termíny dostaly do takové blízkosti *Orthographie*, že s ní začaly být spojovány. Např. Křístek (1978, s. 697–698) konstatuje: ... *Jinak navrhuje Hus užívat pro zachycení hlásek, které latinská abeceda neobsahuje, znaků pro hlásky příbuzné, odlišených diakritickým znaménkem. Je jím tečka nad písmenem, tzv. nabodeničko krátké (punctus*

rotundus)... Délku samohlásek navrhoval Hus označovat čárkou nad písmenem (tzv. nabodeničko dlouhé, *virgula*).... Flajšhans (1924, s. 229) jde ještě dále: (Hus) ... přijal soustavu značek rozlišovacích, čárek a teček, jak jsme viděli již u skladatele Legend. Jenže Hus soustavu provedl veskrze a důsledně; dlouhou, tenkou čárkou (říkal jí ‚nabodeničko dlůhé‘) označoval dlouhé samohlásky..., tečkou (‚nab. krátké‘) označoval souhlásky znění od latiny odchylného... – a všechny ty své zásady uložil v latinském traktátě o pravopise... Formulace spojující oba termíny (latinské i české) mohou být chápány tak (a jak mi mnozí studenti potvrdili, opravdu tak chápány jsou), že nabodeničko krátké i dlůhé se v Orthographii vyskytují, a to jako staročeské ekvivalenty lat. termínů *punctus rotundus* a *virgula*.

O diakritickém pravopise se zmiňují všechny gramatiky 16.–18. století, ale žádná z nich nabodeničko krátké či dlůhé neuvádí. Např. B. Optát (1533) a později J. Blahoslav (1571) užívají termínů *tenká čárka* (diakritické znaménko nad vokály) a *vršek* (diakritické znaménko nad konsonanty), příp. *puňkt*, *puňktíček*, M. V. Štejer (1668) hovoří o proužku, čárečkách (diakritické znaménko nad vokály) a puňktíčku či puňktíku (nad konsonanty), Tomsa (1793, s. 5) k nim přidává kolečko nad *ů* apod. Z uvedeného vyplývá, že termíny se základem *nabodeničko* nemohly být v té době rozšířené. Je tedy více než pravděpodobné, že k jejich spojení s (Husovou) Orthographií muselo dojít nejdříve v 19. stol. A opravdu tomu tak bylo.

V roce 1827 (podle Zibrta 1903, a Flajšhanse 1927) objevil Fr. Palacký v třeboňském archívu anonymní latinský traktát, který obsahoval originální návrh na diakritickou úpravu pravopisu. Nazval jej *Orthographia Bohemica* a po důkladném studiu přisoudil Husovi. V roce 1855 jej opsal a svůj opis postoupil k vydání Šemberovi. Při této příležitosti mu poslal i své výpisky z tematicky blízkého doslovu k bibli Šafhauzské (dále Doslov), jenž obsahoval zajímavé údaje o zásadách revize překladu a o jeho pravopise. Mezi nimi jsou poznámky vysvětlující užití diakritických znamének: ... *Také věz, ktož čteš v této bibli, kdež nalezneš nad i krátké nabodeničko, žeť má spěšně to slovo řčeno býti, jako takto: město latíně civitas; a kde dlůhé, že to slovo s prodlůžením má řčeno býti, jako takto: miesto, latíně locus etc.* (Výbor z české literatury doby husitské 2, 1964, s. 524). Šembera tento Doslov omylem pokládal za Husovu předmluvu k bibli a takto nazvaný (*10. Z bible Šafhausské, ... Z položené tu předmluvy Husovy*... Šembera 1857, s. 44–45) jej vydal zároveň s Orthographií pod souhrnným názvem *Mistra Jana Husi Ortografie česká* (1857). Doslov tvořil část *Přídavku k Ortografii*, kam byly zahrnuty všechny tehdy známé úryvky z Husových děl dokládajících jeho zájem o jazyk. Oba texty (Orthographii i Doslov) pak převzal Erben (1868, s. 260) jako vydavatel do sebraných spisů Husových a od té doby začaly být oba texty, jejichž autorství

bylo přisuzováno Husovi, spojovány. Přestože se nabodeničko krátké vztahovalo v Doslovu pouze ke krátkému *i* jakožto protějšku *í* dlouhého, bylo později vztahováno především k termínu *punctus rotundus* užívanému nad konsonanty.

Podle mínění některých badatelů (J. Vlčka, F. M. Bartoše aj.) je Doslov dílem Husovým a vznikl v souvislosti s Husovým podílem na revizi českého biblického překladu (druhá redakce české bible). Je zachován ještě v tzv. Nymburské bibli z r. 1462. – Ale je třeba připomenout, že dodnes nebylo Husovo autorství jednoznačně prokázáno ani v případě *Orthographie*, ani v případě Doslovu (Vidmanová 1982, s. 88; Kyas 1997, s. 73, 100–101).

Na počátku 20. století našel V. Flajšhans v pražském kapitulním rukopisu excerpta pořízená z jiného (nám neznámého) opisu tohoto traktátu, ale ani v těchto textech se nabodeničko neobjevilo. Opis byl zpřístupněn až ve vydání A. Vidmannové (1982).

Ti badatelé, kteří o Husově autorství obou děl nepochybují, začínají svá pojednání o spisku *Orthographia Bohemica* doplňovat údaji z Doslovu k bibli Šafhauzské, protože jej považují za součást Husových pravopisných bádání. Velmi názorná jsou v tomto ohledu díla Flajšhansova (1901, s. 155; 1924, s. 229), v nichž se oba texty dokonce volně prolínají. Tak se postupně vytváří a upevňuje spojení obou děl až do té míry, že se nabodeničko krátké/dlouhé klade s termíny v *Orthographii* užívanými na stejnou úroveň: *punctus rotundus*, tzv. nabodeničko krátké... Ještě Gebauer (1871, 1894) znalý těchto faktů nabodenička v souvislosti se spiskem *Orthographia Bohemica* neuvádí, ale heslo nabodeničko v jeho Slovníku staročeském ke správnému pochopení původu tohoto termínu mnoho nepřispělo. Autor hesla E. Smetánka svou zkratkovitou formulací opět navozuje dojem, že oba termíny (nabodeničko – *punctus rotundus*) patří k sobě, neboť jako pramen dokladu *nabodeničko krátké* uvádí: „*HusE. 3, 260 (z HusOrth)*“ (Gebauer 1904, s. 438). (Za upozornění na pravé autorství děkuji dr. M. Homolkové z Ústavu pro jazyk český AV ČR.) Autoři historických mluvnic F. Trávníček (1935, s. 35–36) a později též i M. Komárek (1958, s. 65) se ve svých stručných exkurzech o vývoji pravopisu opřených o Gebauerovo Hláskosloví (1894) o nabodeničku vůbec nezmiňují, zato díla věnovaná vnějším dějinám češtiny je už uvádějí téměř pravidelně. První tak učinil B. Havránek (1936, s. 38) a ostatní v tom pokračují (Cuřín 1974, s. 109; Křístek 1978, s. 697–698; Šlosar – Večerka 1982, s. 68). Jak bylo ukázáno výše, nikde v nich sice není explicitně řečeno, že se nabodenička v Husově *Orthographii* vyskytují, ale stejně tak v nich nikde není konstatováno, že v *Orthographii* nejsou.

Není mnoho publikací, které se o nabodeničkách zmiňují přesněji. Z 20. století jsou to např. K. Novák (1934, s. 68) odvolávající se na vydání Erbenových sebraných spisů

Husových, dále Staročeský slovník (1968, s. 17), který v hesle nabodeničko uvádí zmíněný doklad z bible Nymburské, a J. Vintr (1985, s. 163) citující jako pramen těchto termínů zase jen bibli Šafhauzskou. (V obou biblích, Šafhauzské a Nymburské, se text až na drobné lexikální a syntaktické odchylky shoduje; srov. ediční poznámku ve Výboru z české literatury doby husitské II, 1964, s. 531.)

Vyjdeme-li z toho pravděpodobnějšího předpokladu, že Hus je autorem spisku Orthographia Bohemica, pak se zdá, že nemohl být autorem Doslovu, a tedy ani tvůrcem termínů nabodeničko dluhé, krátké. Jak jinak bychom vysvětlili, že je nevedl v závěru Orthographie mezi jinými českými termíny, a co je ještě závažnější, proč by se ve svém traktátu Výklad viery, desatera božieho prikázanie a modlitby Páně (podle Šembery 1857, s. 41, a Vintra 1985, s. 174) uchyloval k obecnému opisu znameničko svrchu, když by už jednou vymyslel a v Doslovu k bibli uvedl nabodenička. Ovšem tyto úvahy už zdaleka překračují rámec mého příspěvku.

Navzdory anonymitě děl Orthographia Bohemica a Doslov k bibli Šafhauzské a díky souhře různých náhod přežily termíny se základem *nabodeničko*, ač doložené pouze v jediném textu uchovaném ve dvou biblích, až do 19. století, kdy byly pevně spojeny s Husovým jménem a zároveň s touto významnou osobností se vryly do paměti národa.

Příspěvek vznikl s podporou projektu GA ČR č. 405/03/1418 Dějiny české jazykovědné bohemistiky.

PRAMENY

- BLAHOSLAV, J. (1571): *Grammatika česká*. In: Čejka, M. – Šlosar, D. – Nechutová, J. (eds.) (1991), *Grammatika česká Jana Blahoslava*. Brno: MU.
- ERBEN, K. J. (ed.) (1868): Předmluva z bible Šafhauzské. In: *Jan Hus – Sebrané spisy české*. Praha.
- GEBAUER, J. (1904; 1970, 2. vyd.): *Slovník staročeský*. Praha: Academia.
- NOVÁK, K. (1934): *Slovník k českým spisům Husovým*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- OPTÁT, B. – GZELL, P. – PHILOMATES, V. (1533): *Grammatika česká v dvojí stránce*. In: Čejka, M. – Šlosar, D. – Nechutová, J. (eds.) (1991), *Grammatika česká Jana Blahoslava*. Brno: MU.
- SCHRÖPFER, J. (ed.) (1968): *Hussens Traktat „Orthographia Bohemica“*. Die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute. Slavistische Studienbücher 4. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Staročeský slovník*, sešit 1. Praha: Academia, 1968.
- ŠEMBERA, A. V. (ed.) (1857): *Mistra Jana Husi Ortografie česká*. Zvláště vytištěna z Biblioteky slovanské vydávané Františkem Miklosičem. Vídeň: Leopold Sommer.
- Výbor z české literatury doby husitské II*. K vydání připravili B. Havránek aj., Praha: ČSAV, 1964.

- ŠTEJER, M. V. (1668): *Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti*. 4. vyd. D. Nečas (ed.) (2001), Praha: Akropolis.
- TOMSA, F. J. (1793): *Naučení, jak se má dobře česky psát. Pro české školy...* Praha: nákladem císař. král. normální školy.

LITERATURA

- CUŘÍN, F. a kol. (1974): *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. 4. vydání, Praha: SPN.
- FLAJŠHANS, V. (1901): *Písemnictví české slovem i obrazem od nejdávnějších dob až po naše časy*. Praha: nakl. Grosman a Svoboda.
- FLAJŠHANS, V. (1924): *Náš jazyk mateřský. Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovenštiny*. Praha: nákladem České grafické unie.
- FLAJŠHANS, V. (1927): Zlomek Husova traktátu o pravopise. *Časopis Národního musea*, 101, s. 6–9.
- GEBAUER, J. (1871): *Příspěvky k historii českého pravopisu a výslovnosti staročeské*. Praha: E. Grégr.
- GEBAUER, J. (1894): *Historická mluvnice jazyka českého. I. Hláskosloví*. Praha a Vídeň: nákladem F. Tempského.
- HAVRÁNEK, B. (1936): *Vývoj spisovného jazyka českého*. Československá vlastivěda. Řada II. Praha: Sfinx, Bohumil Janda.
- KOMÁREK, M. (1958): *Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví*. Praha: SPN.
- KŘÍSTEK, V. (1978): Staročeské pravopisné systémy. Dodatek. In: Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K., *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, s. 693–698.
- KYAS, V. (1997): *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad.
- ŠLOSAR, D. – VEČERKA, R. (1982): *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha: SPN (skriptum).
- TRÁVNÍČEK, F. (1935): *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich.
- VIDMANOVÁ, A. (1982): Ke spisku Orthographia Bohemica. *Listy filologické*, 105, s. 75–89.
- VINTR, J. (1985): Česká gramatická terminologie do r. 1620. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 31, s. 151–185.
- ZÍBRT, Č. (1903): Šafhauská bible. *Věstník České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění*, 12, s. 41–46.

O kultuře mcdonaldovské a mcdonaldizující

MARKÉTA PRAVDOVÁ

V úvodu příspěvku bych panu profesoru Krausovi chtěla ze srdce popřát vše nejlepší k jeho životnímu jubileu a poděkovat mu za mnoho cenných námětů a rad, které mi v době mého studia a práce v Ústavu pro jazyk český AV ČR poskytl. Pár poznámek o jistém typu kultury, které zde předkládám, navazuje na disertační práci zabývající se globální kulturou a reklamní komunikací McDonald's, kterou jsem psala právě pod jeho laskavým vedením.

Lze vůbec McDonald's považovat za akademické téma hodné vědeckého zkoumání? Z pohledu kulturních studií nepochybně ano. Tento obor, který se začal výrazně uplatňovat v devadesátých letech minulého století, narušil hranice mezi elitní, populární a masovou kulturou. Jonathan Culler o kulturních studiích prohlásil, že v nejširším pojetí je jejich náplní „porozumět tomu, jak funguje kultura, a to především v moderním světě: jak funguje tvorba kultury a jak jsou organizovány kulturní identity z hlediska jednotlivců i skupin ve světě rozmanitých a vzájemně propojených společenství, státní moci, mediálního průmyslu a nadnárodních korporací“ (Culler 2002, s. 52). Kulturní studia jsou téměř všezahrnující: od studia Shakespeara a Miliona po studium Madonny, telenovel a rapu – spadá sem vysoká i nízká kultura, kultura minulosti i kultura přítomnosti. Kulturním objektem hodným zkoumání se koneckonců může stát i McDonald's.

Může McDonald's ohrozit tradiční národní kultury? Není spojení „mcdonaldovská kultura“ *contradictio in adiecto*? V televizních debatách, veřejných diskusích či projevech filozofů, sociologů a reprezentantů intelektuální elity se často setkáváme s vnímáním fenoménu McDonald's jako způsobu života, který spěje k uniformitě a boří kontinentální kulturní tradice. Každá kulturní dezintegrace je ovšem zároveň přechodem k novým integračním principům (srov. Kłoskowská 1967). Ačkoli je McDonald's pouze jednou z mnoha světových korporací, stal se typickým symbolem *globalizace*, jež s sebou přinesla celosvětové propojování trhů a kultur včetně proměn životního stylu a společenských zvyklostí.¹

---

¹ Globalizace se již svým slovním významem dotýká celého světa: „globální – týkající se (celého) světa, mající celosvětový význam, dosah“ (ASCS, 2000).

Americký sociolog George Ritzer v knize „Mcdonaldizace společnosti“, jejíž základní myšlenky formuloval již během 70. let, definuje *mcdonaldizaci* jako „proces, při kterém zásady restaurací rychlého stravování začínají dominovat stále větší části americké společnosti i zbytku světa“ (Ritzer 1996, s. 18).² Efektivita, vypočitatelnost, předvídatelnost a kontrola, tzn. principy mcdonaldizace, na nichž je podle G. Ritzera postaven „rychloobslužný model společnosti“, postupně pronikají i do činností, jež s oblastí stravování vůbec nesouvisejí, a proto lze hovořit o mcdonaldizaci práce, rodinného života, politiky, kultury, cestování, vzdělávání i sexu (srov. též Keller 1997). Podnikatelské principy založené na kvalitě, obsluze, čistotě a přiměřené ceně mají zaručit, aby ve všech těchto oblastech byli spotřebitelé obslouženi rychle, kvalitně, hygienicky a zdánlivě levně. Mcdonaldizace tyto aktivity, ba celý život činí rychlejší a technicky lépe zvládnutelné, ochuzuje je však o jejich vnitřní smysl.

Unifikující přeměnu obchodu, ekonomiky, kultury či životního stylu v duchu stylu americké firmy McDonald's lze považovat za jeden z významných procesů probíhajících v konzumním věku, který se odehrává na jedné straně za naprostého a mikroskopického řízení všeho společenského a na druhé straně za rozsáhlé emancipace jedince. Konzumní éra zrušila hodnotu i existenci zvyků a tradic a vedla ke vzniku postmoderní kultury, jež staví na hodnotách zábavní morálky (Wolfensteinové a Leitesův termín *fun morality*) a svobodné spontánnosti (Lipovetského termíny *free style, feeling*). Postmoderní kultura je kulturou společnosti konzumující, v níž jsou spotřebitelé vychováni a podněcováni k uspokojování vlastních individuálních potřeb. *Homo consumens*³, jeho soutěživost, okázalost, narcismus a hédonismus, to jsou společenskovědní témata celé druhé poloviny 20. století.

Proměny spotřebitelských preferencí odrážejí personalizační procesy založené na co nejmenším omezování a co největší možnosti soukromé volby. Hlavní cílová skupina spotřebitelů McDonald's je vymezena především věkem: mladí lidé ve věku 15–25 let, kteří preferují svobodný životní styl (tzv. *free styl* či styl *take it easy*), žijí bezprostředním životem „tady a teď“, rádi utrácejí, tráví čas s přáteli a při konzumaci se chtějí především bavit, oprostit se od tradic a předsudků, hrát si, být naprosto sami sebou, co nejvíce si užívat svobody, nevázanosti, jednoduchosti, rychlosti a spontánnosti, permanentně se nechávat svěst,

² Slovník neologizmů uvádí u slova *mcdonaldizace* následující výklad: „1. přizpůsobování stylu služeb v pohostinství stylu americké firmy McDonald's; 2. přeměna obchodu, ekonomiky, životního stylu v duchu tohoto způsobu“ (NS 1, 1998). Týž slovník definuje *hamburgerizaci* jako přizpůsobování se stylu amerického života (např. uniformním způsobem stravování v hamburgerových jídelnách).

³ Výrazem *homo consumens* označil E. Fromm člověka pro jeho bezmeznou touhu po spotřebě a majetku, vedoucí až ke „spotřebě pro spotřebu“. *Homo consumens* je manipulovaný reklamou a jinými prostředky k tomu, aby „kupoval věci, které nepotřebuje, za peníze, které nemá“ (J. K. Galbraith) (VSS, 1996).

zkrátka – jak charakterizoval postmoderního člověka Gilles Lipovetsky – „žít svobodně bez veškerého omezování, sám si zvolit vlastní způsob života“ (Lipovetsky 1998, s. 12; srov. též Baudrillard 1996; Riesman 1968). Uvolněnost, nenoremnost, alogičnost, heterogenost a hravost postmoderní kultury přitom kontrastuje s neosobní institucionalizací, uniformizací a přísnou účelností racionálních systémů.

McDonald's měl bezesporu významný podíl na procesu institucionalizace stravování, jenž přinesl radikální odklon od tradiční jídelní kultury. S kulturou fastfoodových restaurací se mimo jiné mění role výrobce jídla, stolovníka a labužníka, rituály při přípravě jídla a jeho konzumaci, stírají se a mizí hranice posvátného a profánního, povoleného a zakázaného. Zatímco podle Davida Riesmana spočíval konec tradičních rodinných obědů v padesátých letech pouze v hledání nových, co nejbarvitějších způsobů, jak ozvláštnit domácí tabuli, o pár desítek let později Václav Bělohradský prohlásil hamburger za „osvobození od obřadných rodinných obědů“ a popření tradic. „McDonald, to není jen určitý způsob jídla, to je ironie k jídlu vůbec. Ironie osvobozující, protože relativizující smysl a význam jídla v lidském životě. Je třeba mu věnovat tolik času a péče, jak naše tradice požaduje?“ (Bělohradský 1994, s. 14). Poněkud kontroverzní filozof Bělohradský považuje McDonald's za moderní symbol svobodného tržního myšlení, symbol nové kultury stravování a životního stylu, cestu k větší nezávislosti člověka na tradici, oproštěné od sociálních předsudků. Ve společensky neutrálním prostoru, kde nezáleží na věku, pohlaví či barvě pleti, se nad hamburgerem, kolou a hranolky stírají společenské a kulturní rozdíly. Bělohradský charakterizuje postmoderní společnost nezakotveností v místě, času a tradici a právě McDonald's považuje za prostor „společensky neutrální“ a „mezi tradicemi“ (tamtéž).

Ukazuje se, že McDonald's se svým silícím vlivem a rostoucím počtem restaurací nejen významně ovlivňuje jídelní kulturu „mcdonaldizovaných“ zemí (přes veškerou snahu korporace v jednotlivých zemích zdomácnět a stát se „dobrým sousedem“), ale že postupně vytváří i vlastní „mcdonaldovskou“ kulturu, kterou bychom mohli označit výrazem „*McKultura*“. Tento výraz sice pravděpodobně v žádném slovníku nenajdeme, morfém *Mc-* lze ovšem spojovat se slovy různými a jeho přítomnost je v nich stylově příznaková. Jaké jsou charakteristické rysy *McKultury*, tj. kultury *mcdonaldovské* a *mcdonaldizující*?

Slovník neologizmů „Nová slova v češtině 2“ uvádí u přídavného jména *mcdonaldovský* následující výklad, včetně příkladů kontextového zapojení (příklady vyznačeny kurzivou):

1. vztahující se k americké firmě McDonald's, jí náležející: *mcdonaldovské podnikání jde v tuzemsku dobře, vyloukat mcdonaldovské výlohy dlažebními kostkami, mcdonaldovská restaurace*;
2. typický, charakteristický pro rychlé občerstvení americké firmy McDonald's: *mcdonaldovské výrobky, mcdonaldovská strava*;
3. jsoucí v duchu stylu americké firmy McDonald's, související s mcdonaldizmem, vztahující se k němu: *tzv. mcdonaldovská, tedy levná pracovní místa; masová mcdonaldovská kultura, uniformní mcdonaldovská budoucnost* (NS 2, 2004).

Spojení *mcdonaldovská kultura* je užito ve významu třetím, přičemž slovo *mcdonaldizmus* – „tendence spočívající v přeměně obchodu, ekonomiky, kultury, životního stylu v duchu stylu americké firmy McDonald's“ a obdobně slova *mcdonaldizování, mcdonaldizovat* a *mcdonaldizovaný* se dle slovníku užívá ze strany kritiků a odpůrců s expresivním, a to záporným zabarvením. Těžko bychom mohli na základě příkladu z téhož slovníku *vkus lidí mcdonaldizovalo tisíce středně drahých mýdlových oper* usuzovat, že *mcdonaldizovaný vkus* a *mcdonaldovskou kulturu* lze spojovat s vyššími kulturními hodnotami a duchovními statky. Výraz *hamburgerová kultura* je dokonce slovníkem definován jako „poněkud hanlivý“: „příklon k typizovaným, uniformním, sériově vyráběným produktům (v zábavním průmyslu, stravování aj.)“ (NS 1, 1998), stejně tak *hamburgerizovat* – „vytvářet uniformní, povrchní, konzumní životní styl (na způsob stravování v hamburgerových jídelnách)“ (NS 2). Pro stoupence, přívržence mcdonaldizmu, mcdonaldizace uvádí slovník příležitostný publicistický výraz *mcdonaldista* – *být globalizujícím mcdonaldistou* (NS 2) a pro velkou, až přehnanou oblibu hamburgerů označení *hamburgermanie* (NS 1).

Přítomnost morfému *Mc-* ukazuje na spojitost s firmou McDonald's a lze ho nahradit adjektivem *mcdonaldovský* ve všech jeho výše uvedených významech, přičemž:

1. k označení restaurací McDonald's se slovo *McRestaurace* nepoužívá; v českém prostředí lze slyšet krátký výraz *Mac* [mek] (Presserová 2000), *Mekáč* či *Mekouš* (viz např. internetové stránky studentského projektu „Mc-Czech“ www.mc-czech.wz.cz) a obecnější pojmenování *rychloobčerstvovna, rychlojídelna* (jídelna k rychlému občerstvení, NS 1), *rychlorestaurace* (restaurace s rychlou obsluhou, NS 1), *fast food* (NS 2) či *hamburgerárna* (expresivní výraz pro občerstvovací zařízení s hamburgery⁴, NS 2);

⁴ V mluvě mládeže je hamburger označován též jako *hambáč* či *hamboš* (Schneiderová 1999).

2. velmi často firma McDonald's používá morfému *Mc-* v názvech svých výrobků a služeb: např. kuřecí *McChicken*, *McNuggets*, hamburger *McBacon* či jeho česká varianta *McBůček*, vepřové maso ve tvaru žebírka *McRib*, toust *McToast*, smažený sýr *McEmentaler*, prodej jídla řidičům *McDrive* apod.; za „výrobek“ firmy McDonald's lze považovat i její interní časopis pro zaměstnance *McNoviny*;
3. morfém *Mc-* má atribut hodnotící (většinou negativní): Slovník neologizmů dokládá *McJob* – „málo kvalifikované a špatně placené pracovní místo (zejména v oblasti služeb): *výdělky jsou malé, pracovní jistota žádná, sociální zabezpečení nulové*“ (NS 2) a *McWorld* – „konzumní, unifikovaný svět podléhající mcdonaldizaci, mcdonaldizmu“ (NS 2). Za *McLibel* byl označen soudní spor, ve kterém McDonald's ve Velké Británii zažaloval aktivisty Greenpeace kvůli obviněním, jež organizace zveřejnila v letáku „Co je špatného na McDonald's“.⁵ George Ritzer uvádí např. *McPaper* a *News McNuggets* – noviny USA Today, resp. jejich redakčně krácené články a barevné obrázky, dále *McDoctors* a *McDentists* jako označení pro lékaře představující moderní medicínu „na běžícím páse“, která podlehla racionalizaci a efektivizujícímu systému „montážních linek“ (např. chirurgie a zubní lékařství), *McChild Care Centres*, centra pro „efektivní“ péči pro děti, či *McBed* a *McBreakfasts*, ubytování se snídání, z nichž se vlivem mcdonaldizace vytratila původně zamýšlená rovina osobního, rodinného přístupu a nízkých cen (Ritzer 1996). Psycholog Radvan Bahbouh označil způsob stravování, jenž byl povýšen na životní filozofii, za *McFilozofii* (Bahbouh 1999).

Je zajímavé, že morfém *Mc-* lze mechanicky spojovat i s jinými slovními druhy než podstatnými jmény. V jednom marketingovém časopise se v článku o McDonald's morfém *Mc-* objevil i v adverbiu: „A co *McDál?*“ (Ciznerová – Karasová 2000).

Z výše uvedených příkladů je patrné, že *mcdonaldizace* postupně zasahuje do nejrozmanitějších oblastí lidského života. Příklon k typizovaným, uniformním, sériově vyráběným produktům postihl nejen prostředí fastfoodových restaurací, ale sledujeme ho i v zábavním průmyslu, tisku, časopisecké a rozhlasové produkci a zvláště v televizním vysílání, jež nám kromě zábavného zpravodajství typu ritzerovských *McNews* nabízí nekonečné množství telenovel, televizních soutěží „na klíč“, pořadů typu *talk-show*, *reality-show* atp. Také oblast masových médií podléhá mcdonaldovským principům efektivity, racionalizace, předvídatelnosti a kontroly. Masová média a McDonald's působí na globální úrovni a jejich podobnost je v některých bodech nabíledni:

⁵ *McLibel* se odehrál v roce 1997, trval 313 dní a byl zapsán do Guinnessovy knihy rekordů Spojeného království jako nejdelší proces v historii britské justice.

1. McDonald's je stejně jako masová média schopen předávat omezenou nabídku stejných produktů velkému počtu příjemců (masám), a tím ovlivňovat jejich postoje, měřítko vkusu⁶, prožívání zábavy a volného času.
2. McDonald's podobně jako masmédiá šíří jednotnou kulturu „homogenního typu“. Přestože se McDonald's snaží jistým způsobem přizpůsobit místním kulturám a tradicím, zároveň na ně v mnohem větší míře působí a ovlivňuje je. Pro někoho může McDonald's podobně jako tzv. globální mediální kultura znamenat rozšíření kulturní nabídky a otevření nových obzorů, ale tento typ kultury může zároveň ohrožovat a napadat kulturní prostor již existujících lokálních, domorodých, tradičních a menšinových kultur (srov. McQuail 1999, s. 143).
3. McDonald's i masová média podléhají zákonům trhu – za účelem zvyšování návštěvnosti a sledovanosti se snaží, např. reklamou, přesvědčovat spotřebitele o jejich potřebách, iniciovat v nich a podporovat konzumní chování. S postupnou globalizací se svět stává jedním velkým trhem, na němž jsou spotřebitelům nabízeny stejné mediální produkty jak z hlediska obsahu, tak i formy ztvárnění. Po celém světě nyní probíhají stejné reklamní kampaně a řada reklamních sdělení dokonce ani není opatřena překladem a zůstává v původním jazyce. Výhodou tohoto přístupu je zajisté časová a finanční úspora. Homogenní nabídka globálních mediálních produktů ovšem vyvolává otázku, zda obsah těchto komunikátů odpovídá také životnímu stylu, všeobecně sdíleným názorům a sociální zkušenosti příjemců těchto sdělení. Ve shodě s Denisem McQuailem se domníváme, že „obsah médií by měl odrážet a vyjadřovat jazyk a současnou kulturu (artefakty a způsob života) lidí, jimž média (na úrovni národní, regionální a lokální) slouží; měl by odpovídat skutečné a typické sociální zkušenosti“ (McQuail 1999, s. 178).
4. McDonald's i masová média podporují pasivní pohled na svět. Vycházejí z absolutního konformismu. Odrážejí spotřebitele od námahy spojené se získáváním nových zkušeností. Cítí-li se člověk kdekoli na světě u McDonald's „doma“, nevnímá tento jev jako potenciální hrozbu, ale místo, které mu je blízké, které ho dokonce může chránit (před cizími lidmi, cizí tradicí, nečekanými gastronomickými zážitky apod.). Anthony Giddens hovoří o pocitu „obeznámenosti“, který moderní člověk zažívá např. při návštěvě nákupních center, jež jsou součástí nadnárodních řetězců (Giddens 2003, s. 126).

---

⁶ Slovem *vkus* označujeme 1. schopnost posuzovat z estetického hlediska, 2. souhrn estetických měřítek určité doby (SSČ, 1998). Akademický malíř Miloslav Polcar řekl k proměnlivosti vkusu a estetických norem: „Současnost zrušila estetické normy. V šedesátých letech nám bylo jasné, že kýčem je trpaslík. Ale teď? Všechno má svou estetiku, za Hrabala to byl automat Svět a je možné, že za pár desítek let nějaké muzeum moderního umění bude vystavovat mezi objekty i koutek z McDonald's“ (Presserová 2000, s. 65).

Analogicky lze usoudit, že týž pocit obeznámenosti člověk prožívá i při návštěvě McDonald's.

5. McDonald's se snaží vytvářet image „dobrého souseda“, stejně jako se o to snaží většina komerčních televizních a rozhlasových stanic. Proklamovaná spojení „rodinná restaurace“, „rodinná televize“, „rádio pro celou rodinu“ mají asociovat domov a přispívají k pocitu obeznámenosti a sounáležitosti.⁷
6. McDonald's nabízí spotřebiteli ve svých propagačních prostředcích především zábavu. Jde o zábavu obdobnou „paperbackovým“ tiskům – pomíjivou, povrchní a jednorázovou, která přináší okamžité (rychlé) uspokojení a nenutí přemýšlet. George Ritzer např. hovoří o *junk-food žurnalismu* – novinách nevalné úrovně, které se dají bez přemýšlení „konzumovat“ zároveň s jídlem v rychloobslužné restauraci. Jeden z respondentů marketingového výzkumu označil McDonald's za „svět, který se dá hned vyhodit“.⁸

Masová průmyslová produkce zboží určeného ke spotřebě ve volném čase je často spojována se vznikem masové kultury a tzv. kulturního průmyslu. Průmysl konzumní kultury se podle Umberta Eca čím dál více prosazuje díky tomu, že společnost je zaplavena poselstvími stále lehčeji stravitelnými a bez námahy konzumovatelnými. „Kulturní průmysl, který se zaměřuje na nerozlišenou masu konzumentů, většinou vzdálenou složitosti specializovaného kulturního života, chce prodávat *efekty už hotové a zabalené* a spolu s výrobkem předepisovat i způsob jeho použití, s poselstvím i reakci, kterou má vyvolat“ (Eco 1995, s. 83). V této souvislosti hovoří Hannah Arendtová o „zvláštním druhu intelektuálů, často sečtělých a dobře informovaných, jejichž jedinou funkcí je uspořádat, rozmělnovat a proměňovat kulturní předměty, a dokázat tak masám, že Hamlet může být stejně zábavný jako My Fair Lady“ (Arendtová 1994, s. 132), a Pierre Bourdieu o určitém počtu televizních „*fast-thinkerů*“, kteří nabízejí *kulturní fast-food*, předžvýkanou, před-myšlenou kulturní stravu“ (Bourdieu 2002, s. 25).

McDonaldovská kultura svou podstatou zapadá do kontextu hodnot, jež jsou charakteristické pro masovou kulturu postmoderní společnosti. „Snad největší rozdíl mezi společnostmi a masovou společností spočívá v tom, že společnost kulturu sice chtěla, že sice hodnotila a znehodnocovala kulturní věci a zneužívala je pro vlastní sobecké cíle, ale ‘nespotřebovala’ je... Masová společnost naproti tomu kulturu nechce, chce zábavu,

⁷ Firemní tisk pro zaměstnance a příznivce McDonald's *McNoviny* má ve čtenářích vytvářet pocitu přátelství a soudržnosti podobně jako časopisy určené pro komunity věrných televizních diváků.

⁸ Citace převzata ze závěrečné zprávy kvalitativního výzkumu „Testování současného image a TV spotů pro McDonald's“, jež provedla agentura MarkTest v prosinci 1997.

a zboží zábavním průmyslem nabízené tato společnost opravdu spotřebovává jako všechno konzumní zboží“ (Arendtová 1994, s. 129). Postmoderní společnost se odvrací od tradiční kultury a dává přednost náladám vyvěrajícím spíše z momentálních pocitů, značně pomíjivých, povrchních a nestálých, a kulturním statkům, které lze jednorázově, s okamžitým požitkem a bez přemýšlení „konzumovat“ podobně jako „junk-food“.

Post scriptum

Přestože vize „uniformní mcdonaldovské budoucnosti“ (NS 2, 2004) a její kultury mcdonaldovské a mcdonaldizující není příliš povzbudivá, na konci úvahy o proměnách (nejen jídelní) kultury si dovolím se znovu vrátit do McDonald's prostřednictvím vyprávění jednoho marketingového pracovníka: „Když byl mladý můj otec, navštívila jeho matka obchod na rohu, aby nakoupila ingredience nutné k upečení narozeninového dortu, a několik jeho přátel se pozvalo na narozeninový odpolední dýchánek s šálkem čaje. Když jsem byl chlapcem já, koupila matka již hotový a nazdobený dort v supermarketu a uspořádala pro mě a mé přátele narozeninovou party, kde se můj otec snažil amatérsky zajistit zábavu. Když byl malý můj syn, vzali jsme ho s několika přáteli na narozeninový večírek do McDonald's“ (Smith 2004, s. 8). Ať už si pan profesor vybere k oslavě svých narozenin místo jakékoli, přeji mu, aby je strávil spokojeně, radostně a v kruhu svých nejbližších.

LITERATURA

- ARENDOVÁ, H. (1994): *Krise kultury (Čtyři cvičení v politickém myšlení)*. Praha: Mladá fronta.
- BAHBOUH, R. (1999): Tak trochu jiná reklama. *Mladá fronta DNES*. 1.9.1999.
- BAUDRILLARD, J. (1996): *O svádění*. Olomouc: Votobia.
- BĚLOHRADSKÝ, V. (1994): Hamburger & džíny & demokracie. Chvála mcdonaldizace světa. *Respekt*, č. 4.
- BOURDIEU, P. (2002): *O televizi*. Brno: Doplněk.
- CIZNEROVÁ, L. – KARASOVÁ, E. (2000): Česká poetika pro americkou restauraci. *Strategie*, č. 23.
- CULLER, J. (2002): *Krátký úvod do literární teorie*. Brno: Host.
- ECO, U. (1995): *Skeptikové a těšitelé*. Praha: Svoboda.
- FILIPEC, J. – DANEŠ, F. a kol. (eds.) (1998): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ)*. Praha: Academia.
- GIDDENS, A. (2003): *Důsledky modernity*. Praha: SLON.
- KELLER, J. (1997): *Abeceda prosperity*. Brno: Doplněk.
- KŁOSKOWSKÁ, A. (1967): *Masová kultura*. Praha: Svoboda.
- LIPOVETSKY, G. (1998): *Éra prázdnoty. Úvahy o současném individualismu*. Praha: Prostor.
- MARTINCOVÁ, O. (ed.) (1998): *Nová slova v češtině 1. Slovník neologizmů (NS 1)*. Praha: Academia.

-
- MARTINCOVÁ, O. (ed.) (2004): *Nová slova v češtině 2. Slovník neologizmů*. (NS 2). Praha: Academia.
- MCQUAIL, D. (1999): *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha: Portál.
- PETRÁČKOVÁ, V. – KRAUS, J. (eds.) (2000): *Akademický slovník cizích slov (ASCS)*. Praha: Academia.
- PETRUSEK, M. (ed.) (1996): *Velký sociologický slovník (VSS)*: Praha: Karolinum.
- PRESSEROVÁ, V. (2000): Fenomén McDonald's. *Žena a život*, č. 17.
- RIESMAN, D. (1968): *Osamělý dav*. Praha: Mladá fronta.
- RITZER, G. (1996): *Mcdonaldizace společnosti*. Praha: Academia.
- SCHNEIDEROVÁ, S. (1999): Naprosto totálně super. *Čeština doma a ve světě*, roč. 7, č. 2, Praha: FF UK.
- SMITH, S. (2004): Zkušenosti se značkou, nebo značka jako zkušenost? *Marketing & Media*, č. 18, 3.5.2004.
- Testování současného image a TV spotů pro McDonald's. MarkTest, 1997, kvalitativní výzkum.

Ve strahovské aréně slávistický gólman vychytal spart'anskému bekovi standardku

IVANA SVOBODOVÁ

Kopaná patří mezi nejoblíbenější sporty. Není proto divu, že fotbalové sportovní reportáže a zpravodajství i další pořady zaměřené na fotbal zabírají nejvíce televizního vysílacího času věnovaného sportu. Do r. 1989 se mohl milovník fotbalu spokojit pouze s tím, co mu poskytla tehdejší Československá televize. Dnes má však díky dalším televizním programům nabídku podstatně širší. Česká televize v poslední době přináší reportáže z Ligy mistrů, mistrovství světa a Evropy, Nova z kvalifikačních a přátelských zápasů našich reprezentantů a ze zápasů naší nejvyšší ligové soutěže, přenosy z naší ligové soutěže jsou i pravidelnou programovou náplní Primy. Další fotbalové reportáže lze sledovat na sportovních kanálech Galerie Sport (především z anglické, španělské, italské a německé ligy) a Eurosport (reportáže z utkání, která obvykle jednotlivé televizní společnosti do svého programu nezařazují, např. z mistrovství Evropy a světa hráčů do 23 let). Obě kanálové televize přinášejí i sestřihy z nejrůznějších utkání.

Každá televize má své vlastní sportovní redaktory i svůj specifický způsob reportáže. Přenosy Galaxie Sport jsou komentovány z pražského studia. Na komentáři se podílejí dva redaktori, kteří se střídají v poměrně krátkých intervalech. I na Eurosportu jsou přenosy komentovány z pražského studia; na rozdíl od Galaxie Sport však jedním komentátorem (několik z nich v minulosti pracovalo v České/Československé televizi). Česká televize mívá druhého sportovního komentátora ve studiu. Ten fotbalový přenos zahajuje, o přestávce a po skončení zápas hodnotí. Svými postřehy ho doplňuje i přizvaný host – některý z dřívějších nebo současných hráčů či trenérů. Nova i Prima, pokud jde o reportáže z utkání hrajících se v Česku, mají na stadionu dva redaktory; jeden z nich zápas komentuje, druhý se dostává ke slovu před utkáním, po jeho skončení a o přestávce. I tyto televize využívají hráčů nebo trenérů. Na Nově bývá host přímo spolukomentátorem (střídá se tedy s profesionálním mluvčím).

Ve způsobu komentování jsou mezi jednotlivými redaktory rozdíly. Někteří z nich nerespektují zásadu, že primární je obrazová složka, kterou by měl přiměřeně doplňovat slovní doprovod. Stěžejní rolí komentátora není předat co nejvíce informací s fotbalem

souvisejících (postavení jednotlivých týmů v ligové soutěži, fotbalové curriculum vitae jednotlivých hráčů atd.), ale především komentovat to, co se děje na hřišti. Sdělování doprovodných informací (což bývá především v úvodu utkání) mnohdy způsobuje, že komentátor propásne nějakou důležitou herní situaci – naštěstí ve většině případů může svou chybu napravit při jejím obrazovém opakování. Další rozdíly souvisejí s jazykovou kompetencí jednotlivých redaktorů: především s rozsahem jejich slovní zásoby, schopností používat různé tropy, jejich pohotovostí, postřehem. Můžeme tak slyšet na jedné straně strohé, málomluvné komentáře, s převahou jmenných konstrukcí, na straně druhé komentáře až zbytečně mnohomluvné.

Všechny redaktory pojí užívání spisovných tvaroslovných prostředků (odchyly jsou skutečně ojedinělé; často se týkají skloňování vlastních jmen). S nespisovnými prvky se lze shledat především v lexikální složce. Spisovné tvarosloví však není vlastní všem neprofesionálním spolukomentátorům. Někteří z nich se sice zpočátku snaží mluvit spisovně, ale postupně do jejich projevu začínají pronikat prvky nespisovné a ty časem převáží, jiní se o spisovné vyjadřování vůbec nesnaží, a tak můžeme slyšet: *pokavad' maj šanci, Řezáč moh jít sám, jsem zvědavej, každej technickej klub, von je technickej útočnik, šlo vo hodně nejen mezi hráčema, ale i divákama, Slavia dobře forčekuje jak útočnikama, tak záložnikama, slávisté jdou všický do hráčů, ty důležitý hráči, po zlomení týhletý lícní kosti, na rychlom terénu, stojí za to, na ňom pracovat.*

Dalším rysem společným sportovním redaktorům, ale i spolukomentátorům z řad sportovců a trenérů je užívání fotbalových termínů, slangismů a fotbalové frazeologie.

Fotbalová pojmenování jsou již po léta ustálená (některá se používají i v jiných, svou povahou příbuzných sportech: v hokeji, házené, košíkové, ragby atp.). Za kolébku fotbalu je označovaná Anglie, a proto není divu, že fotbalové výrazy mají svůj původ v angličtině. Mnohé z nich lze nalézt jak v Příručím slovníku jazyka českého (tam ještě v nepočestěné podobě: např. *forward, back*), tak ve Slovníku spisovného jazyka českého (již i v počestěné podobě, popř. s poukazem, že dříve se psalo; např. *forvard*, dř. ps. *forward*), ale již ne ve Slovníku spisovné češtiny. Pro většinu anglických fotbalových výrazů i herních situací se totiž podařilo nalézt vhodné výrazy české: (*pravý, levý, střední*) *útočnik, záložník, obránce, branka, brankář, rohový kop, vřazování, (ne)přímý volný kop, pokutový kop, desítka* nebo byly slohotvorně upraveny (*penalta*). Některé anglické výrazy sice české protějšky mají, ale

anglický výraz se stále užívá: *gól – branka, ofsajd¹ – postavení mimo hru, aut – zázemí, pas – přihrávka*. Pro některé pojmy se české výrazy nevžily nebo se nenašly: *centr (centrovat, odcentrovat)*.

Co do významu je zajímavý výraz *aut*. Podle Akademického slovníku cizích slov znamená 1. „prostor za pomezními čarami hřiště“; 2. „zahrání míče za pomezní čáru“; 3. „(v ragby) herní činnost při vhazování míče do hry jako taktický prvek; slang (při jiných hrách) vhazování, vhození míče do hry“; 4. „(v pálkovacích hrách, např. v baseballu) dočasné vyřazení hráče ze hry“. Podrobnější popis autu v ragby lze nalézt např. v Encyklopedii tělesné kultury: „aut krátký, střední nebo dlouhý, nízký či vysoký znamená příslušnou dráhu míče při jeho rozehrání z autu“. Patrně odsud pramení význam „vhazování, vhození míče do hry“. Pomineme-li, že užití tohoto slova v posledním významu hodnotí jazykové příručky jako slangové, důležité je, že může vést k nejednoznačnosti vyjadřování. Jestliže komentátor sdělí, že to je *náš aut*, tak divák, jenž tuto herní situaci nepostřehl, neví, zda náš hráč poslal míč mimo hřiště, nebo zda bude míč do hry vhazovat.

Ačkoli, jak už bylo řečeno, má čeština pro mnohé z výrazů užívaných ve fotbale, popř. v dalších sportech výrazy české, lze pozorovat jakýsi návrat k některým výrazům přejatým. Výrazu *míč* zdatně konkuruje *balon*, *bek* sice ještě co do frekvence výrazu *obránce* nestačí, ale rozhodně jeho užití nelze označit za ojedinělé. V převážné většině se ho užívá jako synonymum slova *obránce*, ale lze se setkat i s jeho užitím ve významu „obranná řada, obrana (*nastupuje na pravém beku*). Dokonce jsem v reportáži z utkání Sparta Praha – Baník Ostrava, vysílané 23. dubna na Nově, slyšela spojení *levý halv*. Tento výraz, znamenající „záložník“, lze nalézt jak v Příručním slovníku jazyka českého, tak ve Slovníku spisovného jazyka českého i v Akademickém slovníku cizích slov. V prvním z uvedených slovníků nacházíme vedle podoby *halv* ještě pravopisnou podobu původní *half* (s výslovností [háf], v ostatních už jen *halv*.²

Vzrostlo i užití slova *góelman*. Vzpomínám si, že při přípravě Pravidel českého pravopisu, která vyšla v r. 1993, jsem měla výhrady k zařazení tohoto výrazu do slovníkové části. Pramenily z toho, že v té době jsem měla rozsáhlou excerpci z televizních (částečně i rozhlasových) sportovních zpravodajství, komentářů a reportáží, v nichž se slovo *góelman*

¹ Při benefičním utkání Brazílie – výběr světa (se svou reprezentační kariérou se loučil Zico) vyzval komentátor diváky, aby vymysleli jednoslovný český výraz pro *ofsajd*. Objevily se návrhy *předběh, předstih, prostoj, mimohra, úklad, zabuch*, které byly stejně tak jalové jako návrhy na jednoslovné pojmenování *televize* (Hausenblas 1956).

² To, že se v češtině ujala a prosadila psaná a vyslovovaná podoba *halv*, mohlo být způsobeno podobou plurálního tvaru *halves*.

téměř nevyskytovalo, televizní redaktoři dávali jednoznačně přednost českému slovu *brankář*. Důvodem mohl být i příkaz vedoucího sportovního redaktora, možná i ředitele Československé televize, slovo *gólmán* nepoužívat (to se mohlo týkat i dalších výrazů výše uvedených; v případě hokeje pak slova *puk*, jež bylo nahrazováno výrazy *touš* nebo *kotouč*).

Ti, kdož v 80. letech pracovali v jazykové poradně, si možná vzpomenou na jednu uživatelku češtiny odmítající přejatá slova, zvláště pak anglicismy. Ta vždy zhruba jednou za půl roku do jazykové poradny, na katedru bohemistiky FF UK, ale i do tehdejšího Federálního shromáždění, České národní rady a do dalších institucí posílala mnohostránkový dopis obsahující nevhodně užitá přejatá výrazy, zejména anglicismy, zachycené v médiích. Dokonce nazývala autory Slovníku spisovné češtiny pátou kolonou.

Akademický slovník cizích slov hodnotí slovo *gólmán* jako zastaralé a hovorové expresivní. Tato charakteristika však dnešní skutečnosti již neodpovídá. Rozhodně nelze mluvit o tom, že jde o slovo zastaralé. Kdyby tomu tak skutečně bylo, tak by se vyskytovalo jen sporadicky, mluvené i psané projevy však svědčí o opaku. Český národní korpus zaznamenává 2497 výskytů, u slova *brankář* 7374 výskytů.

Toto slovo působí jako počestěný anglicismus. Jenže anglicky se brankář řekne *goalkeeper*. *Gólmana* nenajdeme ani v němčině, tam se můžeme setkat s výrazy *Tormann*, *Torhäter*, *Torwart*, ani ve francouzštině (*gardien*), španělštině (*guardameta*), italštině (*portiere*). V Českém etymologickém slovníku je toto slovo přihnízdováno ke slovu *gól*, ale původ je označen jako nejasný. Lze se jen domnívat, že jde o slovo uměle vytvořené, a to na základě analogie se slovy jako *rekordman*, *sportsman*.

Výrazy *gólmán*, *bek*, *post* či *balon* užívá většina současných sportovních komentátorů. V Českém národním korpusu a v internetových vyhledávacích lze nalézt, byť v omezené míře, i již zmíněný *halv* nebo *forvard*. Nezdá se, že by důvodem k užití těchto přejatých slov byla pouze snaha po omezení vyjadřovací jednotvárnosti, spíš lze mluvit o módnosti, někdy dokonce i o vyjadřovacím exhibicionismu.

Na druhou stranu mizí výrazy jako *špilmachr*, podle Akademického slovníku cizích slov ‚tvůrce hry‘, a *libero*, podle téhož slovníku ‚fotbalový obránce volně operující po hřišti‘, zato se i ve fotbale prosazuje slovo *lídr*. Příčinou je možná i samotný herní systém a s ním související role jednotlivých hráčů.

Třebaže je fotbalové pojmosloví ustálené, a to i proto, že kopaná je, co se týče hry i pravidel, vcelku konzervativní (změny jsou vskutku minimální, viz dále), lze i v ní nalézt nové výrazy. Jedním z nich je *minela*, která se ovšem užívá i v dalších sportech. Znamená ‚chybná střela, minutí, nepodařený zásah, kiks‘ (Kraus 1997). Druhým pak výraz *vychytat*,

a to ve spojeních jako *vychytat nulu*, *vychytat střetnutí*, *vychytat Nedvěda* apod. Jak uvádí J. Šimandl (2004), a má excerpce televizních sportovních reportáží to potvrzuje, k podstatnému rozšíření těchto frazémů došlo až po zimních olympijských hrách konaných v Naganu.

Jedna z mála změn fotbalových pravidel se týkala prodloužení (jde o lexikalizované pojmenování poslední části utkání, která následuje tehdy, jestliže se o vítězi v řádném čase nerozhodne). Pokud dnes v této části některý z týmů vstřelí gól, zápas tím končí. Tento vítězný gól se nazývá buď *stříbrný*, nebo *zlatý*. Původ obrazných pojmenování *stříbrný* a *zlatý gól*, stejně tak jako např. *náhlá smrt* (= ukončení zápasu po vstřelení gólu), lze bezesporu hledat v angličtině.

Vedle výrazů, které jsou hodnoceny jako spisovné, i sportovní redaktoři sáhnou po výrazech nespisovných (včetně slangových), z nichž převážnou část tvoří výrazy vzniklé univerbizací, a to zejména příponou *-ka*: *zasekávačka*, *patička*, *polopatička*, *narážeka*, *zpátečka*, *parádička*, *opakovačka*, *zadovka*, *hrubka*, *dělovka*, *gólovka*. K dalším nespisovným výrazům často užívaným patří: *hrubice*, *kolmice*, *bomba*, *bombardák*, *šlapák*, *roh* (,rohový kop'), *univerzál*, *půle* (,polovina hřiště' nebo ,polovina utkání'; užití v druhém významu je běžnější), *jesle/jesličky* (dokonce jsme slyšela i *zkusil mu nasadit housličky*, šlo však patrně o přeroknutí), (*malé*, *velké*) *vápno*, *svíce/svíčka*, *ne/žlutit se* (,ne/dostat žlutou kartu'), *obounohý fotbalista* (,takový, který umí dobře vystřelit míč jak levou, tak pravou nohou'), ojediněle pak *jednonohý fotbalista*. Obvyklé je užití výrazů *pravačka*, *levačka* (,pravá noha', ,levá noha'). Slovník spisovné češtiny za spisovné považuje pouze výrazy *pravička*, *levička*, jež se však vyskytují zcela ojediněle. V poslední době se začalo používat slovo *standardka*. Jde o univerbát vzniklý ze spojení *standardní situace* (*všechny góly padly ze standardních situací*), což je označení pro rohový, pokutový nebo volný kop.

Každou reportáž provází četné množství frazémů; některé z nich už jsou rozšířené natolik, že se bez nich neobejde téměř žádná (pro některé z nich je charakteristická elipsa, o ní podrobněji viz Svobodová (2004)).

K frazémům, které se opakují, patří: *dlouhý*, *odražený*, *přetažený*, *načechraný*, *centrovaný*, *tečovaný*, *falšovaný míč*; *krátký*, *dlouhý aut*, *aut nakrátko*; *příhrávka nakrátko*, *naslepo*; *pohotová*, *nevydařená*, *nepřesná*, *nepříjemná*, *přízemní*, *vysoká*, *tvrdá*, *tečovaná*, *zblokovaná*, *skáková střela*, *střela nad*, *vedle*; *nepovedený*, *vysoký*, *přetažený*, *tečovaný centr*; *zhuštěný*, *otevřený prostor*; *vyložená*, *ne/proměněná*, *stoprocentní*, *gólová šance*; *kontaktní gól*, *křížná*, *kolmá příhrávka*, *příhrávka na jeden dotek*, *dlouhý pas* (třebaže *pas* znamená příhrávku, ve spojení s adj. *dlouhý* subst. *pas* jednoznačně převažuje), *dlouhý*, *krátký aut*;

ukázkový pas/přihrávka; rychlá rozehrávka/rozehrání; ostrý start na míč; pokus o vysunutí; nepřesný, nízký, vysoký centr na bližší/vzdálenější tyč, nepříjemný, taktický faul, nahraný, nafilmovaný pád; sportovní/nesportovní gesto, úvodní, závěrečný nápor (domácích, soupeře); závěrečný, zvýšený tlak, závěrečný hvizd;

jít si pro míč, říct si o míč, poslat míč dopředu/zpátky, vracet míč, odevzdat míč, ne/zpracovat míč, vyvážet míč, dostat se k míči, vypíchnout/vypichovat míč, odebrat míč, ukopnout míč, zakopnout/zakopávat míč, dopravit míč do sítě/branky, srazit míč do sítě/branky, mít míč daleko, vyboxovat míč, kontrolovat míč/hru, mít míč/hru pod kontrolou;

*být neustále v pohybu, ukazovat se spoluhráčům, uvolnit spoluhráče, ne/vystihnout přihrávku, trefit branku, břevno, levou/pravou tyč, spoluhráče; založit útok, akci, táhnout útok (po levé, pravé straně), nepustit soupeře do tlaku, zkusit to (= vystřelit míč) zdálky/zblízka (nebo jen: zkusit to), pálit/střílet zdálky/zblízka, z těžkého úhlu, přihrát na paty (nebo jen elipticky *Weber jen na paty Geigerovi*), nabíhat do volného prostoru, předčasně/nedobrovolně odejít do šatny / opustit hřiště (= být vyloučen), na/stěhovat se do pokutového území, poslat do vedení, zařít faul, penaltu, nafilmovat faul, pád; začít hrát, prodloužit na Baláže, rychle se vrátit zpět, vysloužit si žlutou kartu/napomenutí; na rohy / penalty / volné kopy je Poborský.*

Do fotbalového vyjadřování se prosadily i některé výrazy a frazémy, které jsou typické pro jiné sporty. Z hokeje to je např. výraz *bodyček* (zatímco v hokeji patří k dovoleným obranným zákrokům – zastavení hráče tělem, ve fotbale nikoli), *brejk* (rychlý přechod do protiútoku). Z tenisového jazyka se i do fotbalového (hokejového i dalších) rozšířil frazém *vrátit se do hry* (*náš tenista se vrátil do hry*). Jím se vyjadřuje naděje na ještě možný zvrat v utkání.

Návrat některých fotbalových anglicismů lze dát i do souvislostí s jejich všeobecným rozšiřováním ve všech vyjadřovacích sférách. Za všechny jmenujme *pozice*, které zcela ustoupilo *místo* (*konkurz na pozici ředitele, pozice uklízečky*), *interview* namísto *pohovor*, *CV* namísto *životopis*. Ve filmu *Cesta do hlubin študákovy duše* (1939) můžeme vedle výrazu *centrforvard* slyšet i *player*. Dočkáme se i jeho návratu? A dočkáme se toho, že slávistický gólman bude vychytávat nejen spartánské beky a forvardy, ale i beky a forvardy dalších týmů Gambrinus extraligy a Slavia se tak konečně zase stane mistrem? Už tomu je deset let, kdy se z vítězství v lize radovala naposled.

LITERATURA

- Akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 1995.
- Encyklopedie tělesné kultury*. Praha: Sportovní a turistické nakladatelství, 1964.
- HAUSENBLAS, K. (1956): Televisie. *Naše řeč*, 39, s. 116–118.
- KRAUS, J. (1997): Minela. *Naše řeč*, 80, s. 158–159.
- Příruční slovník jazyka českého*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1935–1957.
- REJZEK, K. (2001): *Český slovník etymologický*. Praha: Leda.
- Slovník spisovné češtiny*. Praha: Academia, 1994.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960–1971.
- SVOBODOVÁ, I. (2004): O jednom (ne)systémovém prostředku v sportovní televizní reportáži. In: Balowski, M. – Svoboda, J. (eds.), *Konstanty a proměny v českém jazyce a literatuře XX. století*. Ostrava–Walbrzych: Wydawnictwo „Pro“.
- ŠIMANDL, J. (2004): Jak se šíří vychytávání. *Naše řeč*, 87, s. 57–75.

Z porážky se je možné poučit aneb Příklonky v ležérním stylu

JOSEF ŠIMANDL

Jubilantovu komplexnímu uchopení rétoriky jako péče o jazykovou kulturu (Kraus 1981, 1998, 2004) naprosto nemohu konkurovat. Gratulační drobnost píšu ze zcela opačného pohledu, odzdoa. Nad jejím textem lze přemýšlet například na téma, co řečnícím řečníkům ulétne, ale nenapsali by to; nebo na téma, jak samozřejmé jsou někdy soudy nebo spíš pocity týkající se kulturnosti, kultivovanosti, ba snad i gramatičnosti jazykových prostředků, a jak nesamozřejmé může být zdůvodnění takových soudů; a nakonec také nad problémem ležérního stylu, širokého standardu apod.

Pokud jde o příklonky: Tzv. akademická mluvnice (MČ1, s. 100) odlišuje (A) slova, která se jinak než bez přízvuku neužívají čili příklonky, které exemplifikuje výčtem sedmi slov, redundantně uvozeným *např.* a zakončeným *apod.*; (B) slova, která se jindy užívají i s přízvukem čili příklonná slova, na která uvádí jediný příklad (*tam*). Kritérium příslušnosti k „čistým“ příklonkám zpochybňují případy metajazykového důrazu;¹ lze však přijmout neostře vymezení, že jsou to slova užívaná prototypicky bez důrazu, bez prominence, a proto také bez přízvuku, který k důrazu/prominenci patří. Skupina slov příklonných je v praxi velmi početná a zahrnuje myslím i slova více než jednoslabičná.² Podle MČ1 by z titulního citátu *Z porážky se je možné poučit* patřilo *se* k příklonkám, *je* k příklonným slovům. Protože se zamýšlíme nad přijatelností umístění obou slůvek, zůstaňme u tradičně kompromisního pojetí, které bude rozlišovat ještě o stupeň méně než MČ1: příklonkami budeme rozumět jednoslabičná slova, u kterých v daném kontextu nepředpokládáme slovní přízvuk.

Citovanou větu o porážce „vypustil do éteru“ sportovní redaktor v ranním zpravodajském bloku Radiožurnálu 16. 9. 2004. Copak o to, živě do vysílání se řekne ledacos, co by samotného mluvčího ani nenapadlo napsat: tak třeba ministr zahraničí C. Svoboda pronesl v Otázce dne (Radiožurnál 12. 4. 2005): *Stane se-li toto, budeme připraveni jednat dál*. Takhle se v češtině příklonky nekladou; cizince nebo dítě bychom opravili. Podobně

¹ Srov. *Ono se mi to rozbilo*. – *Mírku, neříkej, že SE to rozbilo. TY jsi to rozbil* nebo *Říkáte „neshromazďujte se MI tady“; myslíte, že vám to tu patří?*

² Případ *Je/JE možné se z toho poučit* naznačuje, v kolika případech se jednoslabičné neplnovýznamové slovo chová obojace. K víceslabičným srov. anaforická hyperonyma jako *Demonstraci se pokusila narušit aktivistka opačného hnutí, ale policie ženu vyvedla*, kde u slova *ženu* je nepochybná absence důrazu a zvuková analýza výslovnostní realizace by v řadě případů prokázala i absenci přízvuku srovnatelného s hlavním přízvukem slov *policie, vyvedla*; takové hyperonymum má k příklonnému slovu přinejmenším velmi blízko.

snadné je zahrnout slovosled *se je možné poučit* a nahradit ho obvyklejším, lépe znějícím, kde by zvrtné *se* stálo u infinitivu (před, popřípadě za).

Zkusme najít důvody pomocí korpusu. Nejen lingvisté, ale i veřejnost si zvyká nahlížet do korpusu spíše než do normativních příruček, v nichž najdou poučení pro svou potřebu příliš obecné (např. Palková 1994, § 8.232; Hůrková 1995, s. 38). Povrchní nahlížení má však svoje úskalí. Nahlížíme-li s využitím značek, je to lákavě pohodlné, ale v našem případě máme co dělat hned se dvěma vysoce zastoupenými homonymními slovy. Zatímco *se* je pro naše potřeby rozlišeno dobře, *je* zůstává někdy dezinterpretováno (např. *příliš drastickými prostředky* <se/P7-X4----- je/VB-S---3P-AA---> *to snažíme odnaučit*, kde má značku slovesa).³

Vyhledáme-li v korpusu SYN2000 prostou poslopnost *se je* následovanou slovy zakončenými na *-é*,⁴ najdeme 62 výskytů, z nichž některé nás pro strukturní odlišnost zajímat nebudou, např. *prosadit se je skutečné umění* (slovo na *-é* vytváří přívlástek). Mírné rozpaky vyvolá *refinancovat se je možné i na základě klasických písemných smluv o úvěru*, ale spíše pro neběžnost zvrtného *refinancovat se*, které zůstalo ojedinelým i v Hospodářských novinách.⁵

Mezi případy, kdy adjektivale na *-é* opravdu vytváří jmenný přísudek, převažuje frazém *Mýlit(i) se je lidské* (15x, z toho s infinitivem na *-ti* 6x z novin, beletrie, ba i z mysliveckého časopisu; v mudroslovné sentenci je tedy pozice archaického infinitivu poměrně silná); inovaci představuje *Mýlit se je chlapské* (název německého filmu, 2x). Hojně (35x) jsou zastoupeny infinitivy dalších zvrtných sloves: především samo zkoumané *přihlásit se je možné* někdy/někde/nějak (5x) a podobně *odhlásit se* (1x); *dohadovat se je možné*, *urážet se je sebevražedné*, *neodvážít se je osudné*, *bouřit se je správné*, *učít se je potřebné*, *tázat se je neúčelné*, *oženít se je nutné* nebo s pozoruhodným rozlišením *zamilovat se je krásné* x *pomilovat se je hezké*. Ve všech těchto případech infinitiv zvrtného slovesa předchází. Jednou stojí místo infinitivu podstatné jméno slovesné: *soustředění se je namáhavé* (z publikace Karmelitánského nakladatelství).

Nemáme však ani jeden doklad analogický s citovanou formulací, tj. doklad pořadí „zvrtné *se* + sponové *je* + adjektivální jmenný přísudek na *-é* + infinitiv, k němuž patří zvrtné *se*“. Nebylo nalezeno ani pro jmenný přísudek zakončený na *-o*, doložený jen 2x s antecedentním infinitivem: *přihlásit/ptát se je možno*.

³ Závorky < > označují hranice hledaného výrazu. Lomítko za vyhledaným slovem uvádí morfologickou značku v pojetí Českého národního korpusu (srov. text J. Hajiče na adrese <http://ucnk.ff.cuni.cz/manual>). Znaky „-“ zaplňují nevyužití pozice.

⁴ Jak vyhledání zadat, to lze vyvodit z následující poznámky. Zadat prostě *se je*. *é lze však také.

⁵ Druhý doklad: *a tak má směnečný věřitel možnost se refinancovat ještě před splatností směnky*.

Zato máme 596 dokladů typu *je možné/možno + se + infinitiv* a 416 dokladů typu *je možné/možno + infinitiv + se*.⁶ Poměrem výskytů zhruba 3 : 2 je ospravedlněn návod ze 3. odstavce, že zvrtné *se* by mělo stát „před, popřípadě za“ infinitivem. Celkově představuje přes tisíc výskytů celého zvrtného infinitivu až za jmenným přísudkem – proti žádnému výskytu s přesunem *se* před jmenný přísudek – modelovou situaci pro výrok o gramatičnosti prvního a agramatičnosti druhého, jak je podává F. Štícha v hesle Gramatičnost (EŠČ).⁷ Štícha operuje se třemi⁸ instancemi: „(1) subjektivní hodnocení individuálním uživatelem (obvykle lingvistou), který se opírá o řečovou zkušenost“ – takové hodnocení si čtenář nejspíš udělal hned u titulku; „(2) hodnocení skupinou rodilých mluvčích různého věkového a sociálního složení, což umožňují dotazníkové průzkumy“ – to kvůli této drobnosti nepodnikneme; „(3) výskytu n. absence určitého jaz. jevu v textech daného jaz. Zjišťovat tento objektivní stav jaz. lze dnes ve velkých počítačových korpusech textů“ – to jsme demonstrovali. Při obecné laxnosti k jazykovým normám a naopak permisivitě vůči inovacím není sice jisté, zda se kladení příklonek typu *z porážky se je možné poučit* neposune časem z pozice ojedinelého úletu v masovější, akceptovanější prostředek, byť zůstane příznakový pro méně „učesané“ spontánní mluvené projevy. Je však jisté, že na základě frekvence v psaných textech lze slovosled *Z porážky se je možné poučit* prohlásit dokonce za agramatický.

Lze takové zhodnocení zobecnit? Uvedme pro porovnání jiný případ: *Tak co? Ještě tě pořád bolí nohy?* (Včelka Mája 17).⁹ Drobné neobratnosti působí v dětském diskurzu spíš mile – samozřejmě do chvíle, než si začneme klást otázku, co je pro děti řečový vzor. Podívejme se opět do korpusu. Proti užitím typu *jsou bez práce, a ještě jim pořád zvyšují nájem* (2 případy) není co namítat, protože *ještě pořád* tu nevytváří pevnou jednotku, naopak samotné *a ještě* má platnost *a navíc, a nadto, a kromě toho, a k tomu*. Se včelkou Májou je srovnatelných 6 případů typu *ještě mi pořád není třicet let* (V. Páral, Milenci a vrazi); jen 2 z nich pocházejí z tisku (*Ještě jsme pořád Na prahu ráje*; kult. příl. LN 1992; *Ještě si pořád*

⁶ Z obou vyhledávek (první (*[word="je"] [word=".*[éo]] [word="se"] [tag="Vf.*"]*), druhá (*[word="je"] [word=".*[éo]] [tag="Vf.*"] [word="se"]*)) jsem započítal jen případy analogické se zkoumaným výrazem v tom, že zvrtný infinitiv tvoří podmět – ne tedy např. *Německo ... je ochotné podílet se finančně* nebo *jen málo biologů na světě je schopno potápět se ve studených mořích*.

⁷ Srov. také Štícha (2001).

⁸ Porovnejme Štíchovu trojici s kvintiliánovskou triádou řečových regulativů *ratio* (logická správnost) – *auctoritas* (nápodoba klasických vzorů) – *consuetudo* (obvyklost), jak ji jubilant několikrát připomněl (mj. Kraus 1998, s. 97). Úzus, a to současný i minulý, tu zastoupen je: jako obvyklost obecně/synchronně i jako obvyklost u jazykových autorit. Pod *ratio* můžeme rozumět i systémovost; tu do svého pojetí gramatičnosti nověji zapojuje i F. Štícha (srov. Štícha 2001).

⁹ „Autorství“ toho, co slyšíme v dabovaném seriálu, bývá kolektivní a těžko dešifrovatelné: stává se, že připravený český text má jedno znění, herec uteče k variantnímu a režisér to nechá, protože mu to připadá docela dobré. Nezbyvá tedy než uvést možné spoluautory/spolupachatele: včelku namluvila J. Janoušková; český překlad V. Čejchan; režie O. Walló.

nechci připustit, že nadobro odjeli; MFD 1999). Proti nim však stojí víc než stovka „klasických“ užití, která jsou zastoupena ve všech žánrech a v nichž se *ještě pořád* netrhá: *ještě pořád se smál, ještě pořád ho strašilo pokoření, ještě pořád jsi neodpověděl, ještě pořád bych toho měl hodně co říct*. Je tedy zřejmé, že slovosled „à la včelka Mája“ je doložen jen z textů, kde se o formálnost dbá méně, a celkový počet jeho výskytů v tištěných textech se pohybuje kolem pětiprocentní hranice, u které je diskutabilní, zda jev pokládat za agramatický, nebo jen za silně menšinovou anomálii.

Zatímco při *ještě pořád* můžeme prostě vysvětlit, že tato posloupnost se obvykle netrhá, zdůvodnit odmítnutí slovosledu *Z porážky se je možné poučit* je komplikovanější. Sama posloupnost *se je možné* (od infinitivu na okamžik odhlédneme) je v jistých kontextech normální. Navíc má odmítnutý výraz včetně infinitivu naprosto bezpříznakové předlohy *Z porážky se můžeme poučit* nebo *Z porážky se lze poučit*. Ale jednoduchou náhradu *můžeme/lze* -> *je možné* v tomto případě pochválit nelze. Ukázalo se, že zvrtné zájmeno nemůže stát před jmenným přísudkem se sponou, patří-li k infinitivu, který je až za ním. Snad čtenář přijde na prostší výklad, ve kterém nebude použito hned čtyř jazykových termínů, byť takových, které by se měly objevovat i na školách. (Mám zkušenost, že věta odborně tak „hustá“ vyvede z míry i leckteré mladší vysokoškolské studenty humanitních oborů, zatímco techniky obvykle nezarazí ani technická věta ještě „hustší“.)

Jako řečnické¹⁰ kladu tři otázky: (1) Stojí široká veřejnost spíš o komplikovaná vysvětlení, anebo spíš o to, aby měla ve věcech jazykové kultury moudrého guru, od něhož přijme prosté „tak se to neříká“ nebo „to je moc ležérní“? (2) Stojí veřejnost o pluralitu kodifikací (Cvrček 2005) nebo o pluralitu guruů, z nichž pro některé bude přímo prestižní posuzovat originálně? (3) Má smysl vybízet, aby se s návody jako Blatná – Čermák (2005) každý sám podíval do korpusu a sám si učinil závěr? Ke třetí z nich: Už jen to, co kdo „uvidí“, ¹¹ natož interpretace, bude značně individuální a závislé na „korpusové“ i lingvistické vyspělosti hodnotitele, mnohdy více či méně laického.

¹⁰ Přiznám se, že tradiční, ale zavádějící označení *řečnická otázka* nemám v lásce, stejně jako *dativ etický* apod. Použil jsem ho jako inspiraci ke čtenářově úvaze, zda je lepší terminologie tradiční nebo přesnější – třeba *persvazivní otázka*.

¹¹ To má přinejmenším dvě stránky: (1) zda se mu podaří sestavit dotaz a upravit nálezkou či eliminovat informační šum tak, aby výsledný počet výskytů odpovídal na sledovanou otázku (srov. 4. odst. tohoto příspěvku; dodávám případ mladého lingvisty, který ve vyhledávce k tvarům jistého substantiva označil rozpoznání dativu podle zběžného dojmu za dobré, ale našlo se v ní mnoho desítek případů rozpoznání chybného); (2) čeho si na nalezených dokladech všimne (k tomu predisponuje předchozí zkušenost se zkoumáním jazykových jevů; srov. případ klienta jazykové poradny, který si z korpusu „vyjel“ frekvence *přesto* a *přes to*, vznesl dotaz, zda by se podle jasné frekvenční převahy nemělo psát už jen *přesto*, a nepřišlo mu na mysl, že mezi *přes to se musíme přenést* a *přesto se musíme snažit* je strukturální rozdíl, který na pouhém řetězci písmen není vidět a na řetězci fonémů není slyšet; dodám, že k vnímání tohoto strukturálního rozdílu instruuje už

Trhat příklonkami, co se v jasné převaze ponechává u sebe (*ještě pořád*), stejně jako naopak preferovat větné umístění příklonky proti jasně převažujícímu větněčlenskému (*je možné se poučit*) – obojí je znakem vyjadřování, pro které mají Němci označení *salopp* (domácky pohodlné a bezstarostné na způsob papučí) a které osciluje kolem hranice spisovnosti: není okatě nízké, ale ani kultivované: snese například i příměs některých agramatických struktur.¹² Kdysi mohl takový způsob vyjadřování (něm. *Ausdrucksweise*) představovat souhrn méně kultivovaných (tj. ještě ne zcela nekultivovaných) licencí mluvené řeči; M. Jelínek (1995, § 892) charakterizuje podobnými rysy styl familiární.

Lze mluvit o ležérním stylu? Pokud stylem rozumíme cílevědomý výběr a kombinaci prostředků k dosažení komunikačního cíle, pak se ležérní styl pro svou nízkou až nulovou cílevědomost (nízkou až nulovou stylizaci zvanou také autentičnost) jeví spíš jako nestyl. Pokud stylem rozumíme zobecněné vlastnosti vymežitelného okruhu textů, pak ovšem stylem je: je to například styl neformálních hovorů mezi přáteli, kde „mluvit jako kniha“ by mluvčího opatřilo stigmatem.

Problematické je uplatňování ležérního stylu v žánrech, kde jsme na jistou formální péči víceméně zvyklí a kde má dokonce dobré důvody¹³ – například ve zpravodajství, odkud pochází titulní citát. Ale ležérní styl tam někteří mluvčí uplatňují i přesto (někteří snad neumějí z něho vystoupit, ani když je to namístě) a přes ležérní vyjadřování proniká do vyšších stylů řada inovací na všech jazykových úrovních. Detailnější popis pomezí toho, co jsme ochotni přijímat ať už jako standard nebo jako některý styl spisovného jazyka,¹⁴ by byl pro poznání jazyka i pro jazykovou kulturu záslušnější než volání po „širším standardu“, který by mluvčím a pisatelům umožnil myslet na používaný jazykový kód co nejméně. Považme, jak nevděčná úloha by byla rozhodovat poměrně minuciózní případy daleko komplexnější než to, co lze popsat v pravidlech pravopisu nebo v normativním tvarosloví; všimněme si, že už ani normativní syntax nelze uvést jako příklad, protože vlastně neexistuje, a přitom k hodnocení příklonek bychom navíc potřebovali tu propracovanější prozodickou výstavbu promluvy (*se je možné*), tu zpracovanou lexikální problematiku jednotek mezi frazémy a častými kolokacemi (*ještě pořád*).

---

nižší stupeň základní školy – jenže kdo by se na to rozpomínal, nemluvě o tom, že korpus platí za daleko modernější nástroj poznávání jazyka než dávno penzionovaná učitelka nebo zbytečná pravidla pravopisu).

¹² Srov. rozbor případů, kdy sám mluvčí cítí potřebu se opravit (Müllerová 1994, s. 90–118).

¹³ S nepečlivou stylizací vzrůstá nebezpečí nezamýšleného výkladu; srov. po formální stránce zcela gramatické, ale významově podspecifikované a/nebo nepřesně formulované výroky *s požíváním alkoholu zaměstnanci železnice nemají problémy; dva policisté z útvaru organizovaného zločinu* (Šimandl 1995).

¹⁴ Chápejme ho po havránkovsku jako přirozeně vzniklý, funkčně diferencovaný, bohatě strukturovaný a proměnlivě otevřený útvar – ne jako oktrojovanou svěrací kazajku, které je třeba se urychleně zbavit.

Pomezí spisovnosti tedy asi nadále zůstane popsán jen velmi mezerovitě; to je zpráva řekněme špatná. Dobrá zpráva je, že jazykový cit všech těch, kteří vytvořili texty shromážděné v korpusu SYN2000, fungoval v netriviálních případech kladení příklonek spolehlivě.

Vypracování příspěvku je součástí řešení grantového úkolu GA ČR 405/03/0377 *Možnosti a meze gramatiky češtiny ve světle Českého národního korpusu*.

LITERATURA

- BLATNÁ, R. – ČERMÁK, F. (eds.) (2005): *Jak využívat Český národní korpus*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- CVRČEK, V. (2004): *Vývoj polemických názorů na kodifikaci češtiny po r. 1945*. Diplomová práce, ÚČJTK FF UK.
- CVRČEK, V. (2005): Spisovnost a její zdroje. Přednáška v PLK, 21. 2. 2005 (na bázi práce Cvrček 2004).
- HŮRKOVÁ J. (1995): *Česká výslovnostní norma*. Praha: Scientia.
- JELÍNEK, M. (1995): Stylistika. In: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny* (ESČ). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KRAUS, J. (2004): *Rétorika a řečová kultura*. Praha: Karolinum.
- KRAUS, J. (1981): *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. Praha: Academia.
- KRAUS, J. (1998): *Rétorika v evropské kultuře*. Praha: Academia.
- Mluvnice češtiny I* (MČ 1). Academia: Praha, 1986.
- MÜLLEROVÁ O. (1994): *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha: Academia.
- PALCOVÁ Z. (1994): *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné* (SČFI). Academia: Praha, 1988.
- SYN2000: korpus reprezentující tištěné texty 90. let 20. století; viz <http://ucnk.ff.cuni.cz>.
- ŠIMANDL, J. (1995): Pjou bez problémů; Policie páchá organizovaný zločin. *Čeština doma a ve světě*, 3, s. 168.
- ŠTÍCHA F. (2001): Kritéria gramatičnosti. (Korpus jako argument a inspirace). *Slovo a slovesnost*, 62, s. 161–175.

Spojovací *jak* v dnešní mluvené češtině

MILENA ŠIPKOVÁ

1. V oblasti souvětne syntaxe běžně mluvených projevů je nápadná tendence k polysémii (polyfunkčnosti) spojek a spojovacích výrazů. Vzdáleně to někdy připomíná situaci v jazyce starém. Důležité je i to, že běží o spojky základní. Tak např. spojka *že* se běžně užívá nejen v závislých větách obsahových (*Pišou, že byli u moře*), ale i příčinných (*Vyhodili ho, že kradl; Že byl malý, tak ho na vojnu nevzali*), účelových (*Přišla sem do chlíva, že dám krávi žrat*), účinkových (*Tam bylo lidí, že sem šla rač pryč*). Spojky *když* se užívá nejen jako spojky časové, ale také podmínkové (*Když spadneš, tak se zabiješ*), příčinné (*Dyž nemám peníze, tak tam nepudu; Nikde nepojedu, dyž mě nepozvali*). Ve zvýšené míře platí pak polysémie pro spojku *jak*. Tomu chceme věnovat větší pozornost v dalších výkladech.

Výraz *jak* plní i jiné funkce než spojovací. V jednoduché větě žije hlavně jako tázací (*Jak se vede?*) a intenzifikační (*Jak to tu všechno voní!*) adverbium, jako výraz srovnávací (*Su mokrá jak myš*), souřadící (*jak mladé, tak staré*), uvozuje věty parentetické (*Je, jak viš, nemocné*) aj. I když se těmito funkcemi dále nezabýváme, musíme tu na ně upozornit, protože jsou významné pro celkovou představu o funkčním a frekvenčním zatížení výrazu *jak* v mluvených projevech. V centru naší pozornosti je *jak* jako mezivětný spojovací výraz, zvláště ve spojení s odkazovacím *tak*. Přitom není pro tento příspěvek primárně důležité, zda toto *jak* je slovnědruhově relativum, vztažné příslovce (*Tenkrát, jak přišlo*), „skutečná“ spojka nebo intenzifikující adverbium (*Celé se zpotil, jak utikal*).

Materiál k této sondě o funkcích spojky *jak* v dnešní mluvené češtině pochází z 20 středomoravských obcí, dále z mluvy Brna a Prostějova. Využity byly také korpusy: Pražský mluvený korpus (PMK) a Brněnský mluvený korpus (BMK). Doklady na jednotlivé funkční typy byly konfrontovány s údaji v našich (výkladových) slovnících: J. Jungmann (*Slovník česko-německý I*, Praha 1989, s. 561–564), Kott (*Česko-německý slovník I*, Praha 1878, s. 596–597), *Příruční slovník jazyka českého* (PSJČ I, Praha 1935–1937, s. 1159–1160) a *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ II, Praha 1989, s. 202–203).¹

¹ Doklady jsou transkripčně poněkud nivelizovány směrem ke spisovnému pravopisu; týká se to hlavně zachování dvojího *i*, neoznačování širokého středomoravského *Ā*, ^a, psaní skupin *dě, tě, ně a bě, pě, mě* a nerespektování asimilace znělosti. Doklady jsou rovněž zbaveny nefunkčního opakování a obvyklých syntaktických anakolutů; děje se tak z důvodu, aby byly pro čtenáře čtivé a srozumitelné.

2. V současné mluvené češtině je spojovací *jak* zachytitelné v těchto funkcích a jejich odstínech:

(1) Jako spojka časová, a to ve všech časových odstínech, je *jak* běžné, frekventované: (i) ve větách časově orientujících na otázku *kdy?*: *Jak se vdávala, tak sme všeci plakali*; při souběžnosti, paralelnosti dějů: *Jak tade tak sedim, tak se mně chce spat*; při předčasnosti k minulosti: *Jak se vrátili z té Ameriky, tak kópili hospodu*; při předčasnosti k budoucnosti: *Jak se najime, tak pudem*; *Řeknu tě to, jak přindu*; při bezprostředním nástupu děje věty hlavní po ději věty vedlejší, často s doprovodným *hned*: *Jak se pohnul, tak sem hned byla na nohách*; *Hned jak sem tě uviděla, sem tě poznala*; ve spojení s dalšími časovými specifikátory typu *zrovna jak, právě jak, ještě jak, včil jak, ...*: *Právě jak začala válka, stařenka homřele*; *Včil jak mám ten vječi duchod, tak to bode lepší*; (ii) ve větách časově limitujících, odpovídajících na otázky *odkdy? po jakou dobu?*: *Jak (= co) mně pichá to injekci, tak mě to tak nebolí*; (iii) ve větách s tzv. obráceným časovým vztahem (časově inverzních): *Šla sem právě do práce, jak (= když) sem ho potkala*; *Je to už moc let, jak (= kdy, když) tady naposledy hořelo*.²

(2) Ve všech odstínech vztahů příčinných: (i) *Jak sem byla steklá, tak sem ho liskla*; *Jak mám ty kolena vopuchly, sedim doma*; *Jak se včil měni to počasi, tak mě boli hlava*; (ii) při příčině záležející ve velké míře, velké intenzitě děje nebo vlastnosti: *Šíleně sem řvala, jak ně to bolelo*; *Sotvá stál na nohách, jak byl vopilé*; *To bych se do té země vubec nedostala, jak je to suchy*; (iii) při specifikaci faktu, ze kterého se vyvozuje nějaká domněnka, pravděpodobný závěr formulovaný ve větě hlavní: *Jak svítí, tak bude doma*; *Jak je tak bledé, tak muže bet aji nemocné*; *Už asi vodjeli, jak mají rolety*; (iv) ve větách specifikujících dějový kauzátor: *voni [= narcisy] jak [= tím, že] prorůstaj do země, tak slábnou a vodchází*; *Jak to tak moc zaliváš, tak to hnije*.

(3) Ve větách podmínkových: (i) vyjadřujících podmínku možnou: *Jak nepřindeš, tak se budu zlobit*; *Jak by to uviděl, tak by se zlobil*; (ii) podmínku ireálnou: *Jak sem tu zkoušku neudělala, tak mě naši vyhodili z domu*; *Jak šils pikem (= kdybys byl býval šel...), tak sme vehrále*; *Jak by neuskočil, tak byl přejeté*.

(4) Ve větách připustkových: *Jak nemám hlad, tak si jednu tu buchtu vezmu*; *Jak su vysoká, tak sem nic neviděla*; *Nespal, jak sem myslela (= ačkoli jsem si myslela, že bude)*.

² Při klasifikaci časových (ale i jiných) souvětných typů se přidržujeme práce J. Bauera a M. Grepla (1972).

(5) Ve větách žřetelových: *Jak sem to měřil, tak by to mělo pasovat*; (*Podlivá teho*), *jak vepadal, bel určitě vožralé*; *Jak já to vidím, tak už nepřijde*.

(6) Ve větách obsahových: (i) v závislých otázkách: *Ptal se, jak se mám*; (ii) v závislých větách oznamovacích: *Slyšela sem, jak zamyká*; *Vykládal, jak byl za války zavřený*; (iii) v tzv. větách doplňkových: *Uslyšela sem ju přes zed', jak nařiká*.

(7) Ve funkci exceptivní: *Nemám, jak (= než) těch pět tisíc na pohřeb*; *Já nepiju jak pivo*.

(8) Ve větách přírovnávacích: (i) ve smyslu podobnosti nebo shody: *Vypadá, jak dyby byl vopilé*; *Von piše, jak dyž tiskne*; *Nepamatuju si takovou zimu, jak (je) letos*; *Uděle to tak, jak tě říkám*; (ii) při srovnání s něčím odlišným, nestejným: *Tenkrát bel jinači chleba, jak je dneska*; *Majó se ty děcka jináč, jak sme se měli my*.

(9) Ve funkci analytického relativu (absolutiva): (i) substantivního nebo adjektivního: *A ten staré, jak tade postával, bel muj bratr*; *To je ten advokát, jak sem tě vo něm vekládala*; *Jak nekdo (= kdo) nezaplátil, tak mu zafantovali aji krávu*; (ii) příslovcového: *Bévaji tam, jak stojí to auto*; *Jak ta Božena Němcova bévala, tož tam sem take bela*; *Tak si sednu tam, jak vy sedíte*.

3. Následkem velké polyfunkčnosti spojovacího *jak* je jeho sémantická vágnost. Nesnadné je proto často určit, který vztah se jím vlastně v konkrétním případě vyjadřuje. Svědčí o tom i některé naše doklady. K jednoznačné interpretaci nenapomáhá mnohdy ani kontext: *Jak maminka chodila na pole k tomu sedlákovi, tak jeho syn se potom zabil* (= patrně relativní?); *Jak ho znám, tak nepřinde* (= příčinné?); *Už nemůžu, jak bych chtěla* (= přirovnání, přípustka?). Jistě vágnost sémantická, ale také syntaktická forma způsobily, že se v SSSJČ doklad *Jak je starý, tak je hloupý* uvádí mezi příklady na *jak* přirovnávací, ačkoli jde zřejmě o přípustku.

3.1. V citovaných slovnících je zachyceno spojovací *jak* v podstatě ve všech námi uvedených souvětných typech; chybí někdy výraznější doklady. Nepřekvapuje to, že u Jungmanna a u Kotta ještě nejsou jednotlivé funkce doprovázeny žádnými (stylovými) charakteristikami, ba že se bez komentářů běžně uvádějí i typy zastaralé, staročeské. S podivem však je, že se žádné charakteristiky zpochybňující spisovnou povahu spojky *jak* neobjevují ani v PSJČ (kromě srovnávacího typu *v otčině své nebyl více jak třicet let*, charakterizovaného jako lid.),

ač bychom to podle autorů (J. Haller, A. Získal, J. Kurz, Q. Hodura, F. Oberpfalcer aj.) očekávali, kdežto v SSJČ se spojková užití v příslovečných větách příčinných, podmínkových, přípustkových a relativních ve funkci absolutiva charakterizují přívlasky hovorový (hov.) nebo obecný (ob.). To je ovšem podle naší jazykové kompetence, ale také výzkumu poněkud ošidné. Je snad přípustkové *jak* v souvětí *Nepřijde, jak je rok dlouhý* ne plně spisovné? A čím je spisovně nahradíme? Spojkami *ačkoli, i když*? Totéž platí o živých, frekventovaných strukturách s výrazným *jak* příčinně-účinkovým: *Celá se třásla, jak jí bylo zima*. Problematické je dnes rovněž hodnocení podmínkového *jak* (*Jak nepřijdeš, tak se budu zlobit*) přívlaskem hovorový a absolutiva *jak* (*tam, jak je ten strom; ten člověk, jak šel okolo*) přívlaskem obecný. Zdá se, že pro takové hodnocení nejsou podmínky, přesněji řečeno, nemáme dostatečné poznatky o územním rozšíření, frekvenci spojkového *jak*. Málo nám pro poznání funkční životnosti, teritoriálního a sociálního rozšíření a stylového zařazení zatím poskytují i korpusy, včetně těch, které zachycují projevy mluvené. Snad jen o celkové vysoké frekvenci a polyfunkčnosti *jak* si z nich lze udělat představu: v PMK je zachyceno 3 187 a v BMK 2 746 dokladů na užití výrazu *jak* (včetně adverbialních a vůbec nespojovacích funkcí v jednoduché větě). Tyto materiály, uložené dosavadním způsobem, však neumožňují badateli rychle identifikovat dílčí funkce výrazu *jak*, natož jejich teritoriální rozsah nebo rozložení a skutečnou životnost.

3.2. Z důvodů naznačených v tomto příspěvku nemohlo být bohužel *jak* (s výjimkou funkce tázacího adverbia a funkce srovnávací) mapováno v *Českém jazykovém atlase 5* (v tisku). Shrneme-li a silně zjednodušíme tyto důvody, můžeme je zformulovat do tří bodů: (a) U *jak* nelze dobře odlišit jeho funkce lokálně nářeční od nadnářečních a nenářečních (viz též 3.1.); velmi je tu třeba varovat před takovým hodnocením, které pochází „od zeleného stolu“ a z jednoho centra. Klamavá bývá také hlásková a tvarová podoba dokladů: *Je to bezvadný, jaks to napsal* x *Je to bezvadné, jak jsi to napsal*. (b) Nedostatečně, nespolehlivě je dosud prozkoumáno územní rozšíření výrazu *jak* v jednotlivých, třeba jen spojovacích funkcích; (c) Kdybychom chtěli kartograficky zachytit všechna možná, tedy i nediferenční užití výrazu *jak*, která má archiv dialektologického oddělení AV ČR k dispozici, tj. i těch, která jsme v tomto příspěvku pominuli, muselo by být jen v posledním (pátém) svazku Atlasu této problematice věnováno na 30 map.

PRAMENY

Pražský mluvený korpus (PMK).
Brněnský mluvený korpus (BMK).

LITERATURA

- BAUER, J. – GREPL, M. (1972): *Skladba spisovné češtiny*. Praha.
Český jazykový atlas 5 (v tisku). Praha: Academia.
JUNGMANN, J. (1989): *Slovník česko-německý I*. Praha, s. 561–564.
KOTT, F. (1878): *Česko-německý slovník I*. Praha, s. 596–597.
Příruční slovník jazyka českého I (PSJČ). Praha, 1935–1937, s. 1159–1160.
Slovník spisovného jazyka českého II (SSJČ). Praha, 1989, s. 202–203.

De lingua latina a sociální prestiži v komunikační události sponze

OTAKAR ŠOLTYS

Jazyková rozmanitost jistě umožňuje střídání jazyků v rámci jedné promluvy, která se koná zde a nyní, v jednom čase a jednom prostoru. Nebudeme se věnovat kodifikačnímu (gramatickému) rozměru této situace, jistě je možné dopouštět se chyb a transformovat do trapnosti nebo nedokonalosti všechny potenciality, které střídání jazykových kódů nabízí. Od této situace abstrahujeme a předpokládáme kodifikačně dokonalé užívání jazyka. Chceme se zamyslet nad tím, nakolik je střídání kódů pragmaticky závažné.

Bylo by lze probírat nejrůznější komunikační události a všimnout si střídání kódů od kódů jazykových, přes doprovodné prozodické, mimické, gestikulační, haptické, proxémické kódy až k oblečení a líčení obličeje, abychom mohli konstatovat, že komunikační událost jako struktura hierarchicky nejvyšší předurčuje instrumentaci kódů, jejich závaznost, potenciálnost nebo fakultativnost. Ačkoli paradigmatické vztahy v takto komplexních strukturách nevytvářejí silné interakce, přesto se najdou kódy vytvářející distinktivní vztahy v paradigmatu komunikačních událostí. Jednomu takovému kódu a jedné takové komunikační události se chceme věnovat, protože slavnostní přísaha studentů Fakulty sociálních věd se automaticky asociuje s Jiřím Krausem a Jiří Kraus je spojován s brilantním přednesem latinské sponze jako dlouholetý a úspěšný promotor této školy.

Je nezbytné pojmenovat vše, čemu se chceme v analýze vyhnout. Jistě existují etologické souvislosti rituálů převádějících mláďata mezi dospělé, učedníky mezi mistry, kohokoli z jedné životní etapy do jiné atp. Všechny tyto rysy slavnostní přísaha ať již bakalářů, magistrů, či dokonce doktorů filozofie FSV UK obsahuje. Lze také tvrdit, že v jiném prostoru než ve Velké aule Karolina, bez talárů a bez specifického zvuku varhan, by leccos sémioticky postrádala. Těmto zákonitostem se chceme vyhnout, protože jejich analýza by byla velmi rozsáhlá. Nicméně za hlavní rys rituálu považujeme střídání dvou jazyků: češtiny a latiny, resp. latiny a češtiny. A to je téma, kterému se chceme věnovat.

Proč se oba jazyky střídají? Bylo by daleko logičtější, kdyby celá slavnostní přísaha byla vedena v jednom jazyku: latině, nebo češtině. Latina by byla užita jako historický citát, který odkazuje k dobám vzniku Univerzity Karlovy, ve kterých latina byla jednacím jazykem vzdělanců. V té době to byl jazyk jaksi „nepříznakový“, neboť dostupný akademické obci jako celku. Nikdo nepochyboval o tom, že vědecké nebo pedagogické disputace by se měly

vést v jiném jazyce. Podobně nepříznaková by byla v současnosti čeština jako jazyk národního státu, národní vzdělanosti, národní intelektuální hrdosti. I ona je plně dostupná současné akademické obci, vysokoškolské studium se odehrávalo v češtině a nikdo zatím nepochybuje o tom, že vědecký dialog se vede v češtině. (Trocha optimismu v tomto tvrzení je, neboť i na FF UK se přednáší a diskutuje anglicky.) Nicméně při tomto typu slavnostního rituálového aktu se oba jazyky střídají. Odpověď na položenou otázku „Proč?“ lze nalézt v rozdílných funkcích, které oba jazyky při slavnostní sponzi plní:

A. Čeština

- (a) je jazyk mateřský (tedy jazyk matek mezi rodinnými příslušníky, kteří se rituálu účastní jako publikum),
- (b) je jazyk, který dal vlastní jméno přísahajícím (vlastní jméno tady funguje ve své čiré funkční předurčenosti: identifikuje jednoprvkový denotát, který vystoupí z řady a ukloní se), jiný jazyk je v této pojmenovovací funkci jen těžko myslitelný,
- (c) je jazyk souzení a morálního apelu (projev děkanův, který vyprovází studenty, je těžko myslitelný v jiném jazyce),
- (d) je jazyk děkování a formální zdvořilosti (zástupce studentů, který děkuje učitelům, kolegům, rodičům, rodinným příslušníkům atp., který by promluvil latinsky, by byl nedůvěryhodný),
- (e) je jazyk hodnostářský (je dobře, že rektor, popř. jeho zástupce, takto sociálně vysoko postavený hodnostář a sociální role a status v rámci celého státu hovoří naším, mateřským jazykem).

B. Latina

- (a) je nositelem sociální prestiže dosaženého vzdělání (navzdory většinové nesrozumitelnosti pro všechny přítomné, je (možná právě pro nesrozumitelnost) značkou kvality na stupni vzdělání),
- (b) je historickým svorníkem, který spojuje minulost s přítomností (našeho Karla z Nuslí nebo Tábora s Karlem IV.),
- (c) je jazykem rituálu (rituál musí být nadčasový, jako je nadčasová latina),
- (d) je jazykem magickým (její slova mají celý hrozen konotací od Occamovy břitvy až po vymítání ďábla, které umožňuje snadný vstup do mytologického bytí),
- (e) je jazykem vzdělanosti reálné i předstírané (i sud kulatý, kos tu pije, tu je kára... je součástí užití latiny).

Jednoduchý komutační zákon, který bychom uplatnili na tyto funkce, jasně dokazuje, že latina není zaměnitelná češtinou a vice versa. Symbióza obou jazyků je i bez ohledu na sémiotické souvislosti, od nichž jsme odhlédli, naprosto zřejmá. Kdyby tyto souvislosti byly zahrnuty do analýzy, byla by síla této symbiózy ještě zřejmější.

A nyní přejděme od obecných zákonitostí k téměř čtvrt století trvajícím úspěšnému a obdivovanému fungování Jiřího Krause (dále JK) jako naprostého suveréna mezi promotory Univerzity Karlovy obecně a Fakulty sociálních věd zvláště. Čím obohatil JK přednášení sponze, že zastínil i legendární latinu fonetika a fonologa Milana Romportla? Odpověď není snadná na rozdíl od snadné prokazatelnosti předchozího tvrzení.

Romportlova latina byla gramaticky, výslovností i obsahovým členěním celých výpovědí vpravdě klasicky dokonalá. Těžko může být kdo lepší a JK asi v těchto parametrech lepší není. Odpověď tedy je nutné hledat jinde. Soudíme, že přínos JK je v citlivé pragmatizaci latiny v této komunikační události. Proti Romportlovi gramatikovi stojí Kraus rétor.

Není zřejmé, jestli na vině je celoživotní zájem JK o rétoriku, nebo jeho komunikační intuice, nebo fenomenální paměť, ale je naprosto zřejmé, že oslovení: „*Scholares carissimi*,“ je vnímáno zcela jinak, když se předčítá ze slavnostních desek, jde o text kýmsi napsaný a přítomným promotorem předčítaný, nebo, když se (jako JK) promotor postaví, přehledně nastoupené studenty a s navázaným očním kontaktem přednese hlasem ležérním a poněkud unaveným naprosto bez jakéhokoli předčítání, přímo z hlubin svého vědomí: „*scholares carissimi*“. Toto oslovení je tak pragmaticky bezprostřední, že ani neznalost latiny, která je u oslovených studentů téměř absolutní, nebrání tomu, aby kontakt byl navázán.

A také pokračování se dostaví až po pauze, pauze plánovací, aby mohlo proběhnout rétorické *suppositio*, předstírané sice, ale pragmaticky naprosto důvěryhodné, a JK pokračuje: „... *examinibus, quae ad eorum, qui magistri nomen ac honores consequi student, doctrinam explorandam lege constituta sunt, cum laude superatis, nos adistis deaiderantes, ut vos eo honore in hoc sollemni consessu ornaremus.*“ Následuje opět pauza, ve které JK zkontroluje, zda mezi ním a studenty je ten správný vizuální kontakt, a aby také zjistil, zda si přítomné publikum, rodinní příslušníci, přátelé, spolužáci, kolegové z práce všimli, že mezi promoványi studenty a promotorem nastal ten správný stav komunikační kooperace. Pak teprve pokračuje v úvodu směřujícím k vyslovení sponze: „*Prius autem fides est danda vos tales semper futuros, quales vos esse iubebit dignitas, quam obtinueritis, et nos vos fore*

sperarnus.“ V této části sponze je výzva k přísaze již neodvratná a JK ji také s neodvratností danou intonací, tempem i timbrem hlasu vyžaduje: „*SPONDEBITIS IGITUR:*

PRIMUM vos huius Universitatis, in qua inagistri gradum ascenderitis, piam perpetuo memoriam habituros eiusque res ac rationes, quoad poteritis, adiuturos; DEIN honorem eum, quem in vos collaturus sum, integrum incolumemque servaturos;

POSTREMO studia humanitatis impigro labore culturos et provecturos non sordidi lucri causa nec ad vanam captandam gloriam, sed ut veritas propagetur et lux eius, qua salus humani generis continetur, clarius effulgeat. HAEC VOS EX ANIMIVESTRI SENTENTIA SPONDEBITIS AC POLLICEBIMINI?“ I kdyby text neobsahoval srozumitelné sloveso *spondeo*, i tak by z pragmatizace projevu založené na tzv. prozodických (suprasegmentálních) rysech bylo zřejmé, že řeč se blíží k vrcholu.

Promotor z výšky své role a statusu, posílen užíváním latiny, jazyka transformujícího sociální status směrem nahoru, přijímá latinské „*SPONDEO AC POLLICEOR*“ provázené dotknutím se insignií fakulty. Když všichni latinsky odpřísáhli věrnost svému poslání a univerzitě, pronese JK hlasem dramatickým a věšteckým: „*ITAQUE IAM NIHIL IMPEDIT, QUOMINUS HONORES, QUOS OBTINERE CUPITIS, VOBIS IMPERTIAMUS. ERGO EGO, PROMOTOR RITE CONSTITUTUS, VOS EX DECRETO ORDINIS MEI MAGISTROS CREO, CREATOS RENUNTIO OMNIAQUE MAGISTRI IURA AC PRIVILEGIA IN VOS CONFERO. IN CUIUS REI FIDEM HAEC DIPLOMATA UNIVERSITATIS CAROLINAE SIGILLO FIRMATA VOBIS IN MANUS TRAHO,*“ a sestupuje z výšky své latinské role a statusu mezi studenty absolventy a česky a s úsměvem rozdává diplomy.

O přednes spatra opřená pragmatizace latinského textu na promoci Fakulty sociálních věd UK dosáhla vrcholu. JK zcivilnil latinu, aby nám byla přístupná, i když nedostupná, a učinil z ní jazyk, kterým běžně mluví, v němž přemýšlí, hledá formulace, váhá, opravuje se stejně jako v češtině nebo jiných jazycích, kterými mluví a kterými mohou běžně mluvit všichni. Učinil to tak citlivě, že nepopřel žádnou z funkcí, o kterých jsme psali výše, a mnoho k nim přidal.

Je pravda, že jeho pragmatizace latinské sponze právě tímto způsobem balancuje na hraně důstojnost – směšnost (stačí malý výpadek paměti), ale zatím se JK nic podobného nepříhodovalo a doufejme, že se mu ani v příštích sedmdesáti letech (k těm minulým všechno blaho přejeme) nepříhoda.

LITERATURA

- AUSTIN, J. L. (1962): *How to Do Things with Words*. Oxford. (2000, český překlad)
- BARTHES, R. (1984): *Mythologies*. New York. (2004, český překlad)
- ECO, U. (1976): *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- GREIMAS, A. J. (2002): Základní prvky teorie interpretace mýtického vyprávění. In: *Znak, struktura, vyprávění*. Brno: Host.
- HAUSENBLAS, K. (1972): *Výstavba jazykových projevů a styl*. Praha: FF UK.
- HJELMSLEV, L. (1971): *Jazyk*. Praha: Academia.
- JAKOBSON, R. (1960): Linguistics and Poetics (A Closing Statement). In: *Style in Language*. London.
- KOŘENSKÝ, J. (1984): *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1998): *Mýtus a význam*. Bratislava: Veda.
- LOTMAN, Ju. (1992): *Izbrannyje statji I*. Tallin: Aleksandra.
- NÖTH, W. (1995): *Handbook of Semiotics*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- PALEK, B. (1997): *Sémiotika*. Praha: Univerzita Karlova.
- DE SAUSSURE, F. (1989, 1997): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- ŠOLTYS, O. (1981): Jazyk přirozený a jazyk fotografie v heterogenních textech. In: *Jazykovedné štúdie, XIX*. Bratislava: Veda.
- ŠOLTYS, O. (1983): *Verba dicendi a metajazyková informace*. Linguistica VIII. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.
- TRUBETZKOY, N. S. (1939): Grundzuge der Phonologie. *Travaux*, VII. Praha.
- WITTGENSTEIN, L. (1979): *Filozofické skúmania*. Bratislava: Veda.

Je spisovná čeština umělým jazykem?

(Malá sonda do aktivních znalostí spisovné češtiny žáků 2. třídy ZŠ)

FRANTIŠEK ŠTÍCHA – PAVLA CHALUPOVÁ

Někteří lingvisté soudí, že tzv. spisovná čeština¹ není jazykem, který si osvojujeme v přirozené komunikaci, ale učíme se mu ve škole (psává se, že spisovnou češtinu si osvojujeme formálním vzděláním). Domníváme se, že tomu tak není, odhlédneme-li od toho, že ve škole (či z mluvnice) se musíme naučit tvary přechodníků a skloňovat zájmeno *jenž* (a možná, ale tím si nejsme tak jisti, ještě pár jednotlivostí jiných), neboť tomu bychom se opravdu jinak učili těžko a dlouho. Vše ostatní (např. že *flaška* je spisovně *láhev*) se však dříve či později naučíme stejně, jako se dříve či později naučíme rodný dialekt či obecnou mluvu. Vždyť přece i spisovnou češtinu dítě kolem sebe slyší z rádia a televize, ne-li tu a tam a více či méně od rodičů a jiného příbuzenstva, a později si samo čte literaturu psanou (převážně) tou spisovnou češtinou. Jistě tomu u normální populace Čechů není tak, že by si většina z nás (byla) musela pro potřeby školní výuky opakovat, že spisovně je *malé dítě pořád pláče/brečí*, a ne *malý dítě furt řve*.

Nepředpokládáme přitom, že ve škole se děti setkávají výhradně či převážně s češtinou spisovnou, jakkoli ta asi u učitelek prvních ročníků základní školy výrazně převládá. Ocitujme v této souvislosti výrok Jiřího Krause (1997) na stránkách *Naší řeči*, s nímž se plně ztotožňujeme: „Skutečnost, že komunikace ve škole je žánrově bohatě rozrůzněná a že okruh jejích účastníků může být velice proměnlivý, přirozeně zpochybňuje platnost zevšeobecnujících výroků hlásajících, že ve škole by se mělo mluvit spisovně“ (s. 44). Také v článku P. Sgalla a kol. (2001–2002) se praví, že je třeba „orientovat žáky proti zásadám (i podvědomým), podle kterých je „spisovnější“, co doma neříkají“ (s. 241).

Avšak přicházejí-li do školy skutečně někteří (mnozí?) žáci, kteří netuší, že např. slovo *flaška* či slovo *furt* nejsou výrazy kultivované mluvy a že tvary *von*, *vokno*, *velkej* či *lidma* jsou méně kultivované než tvary *on*, *okno*, *velký*, *lidmi*, pak je asi správné, aby na tento hodnotový rozdíl byli žáci ve škole při výuce mateřštiny výslovně a soustavně upozorňováni. Je žádoucí, aby byli upozorňováni, že výrazy jako *furt* či *vokno* se v mluvě jemné a vybrané

¹ Protože se lingvisté nedokážou dohodnout, co termínem „spisovná čeština“ vlastně rozumíme, užívám tu zkratky tzv.

neužívají a že výrazy jako *velkej* či *malý (dítě)* se obvykle neužívají ve veřejných textech psaných.

Předpokládali jsme, že (patrně to chytřejší a/nebo komunikativně vyspělejší) české dítě si hodnotové rozdíly typu *pořád : furt*, *velký : velkej* atd. uvědomuje již v raném školním věku a snad pravděpodobně ještě dříve, než přijde do školy. S touto hypotézou jsme přistoupili k provedení malého průzkumu toho, jak malí a školní docházkou dosud málo poznamenaní Češi prakticky vnímají vztah čeština obecná – čeština spisovná.

Našeho malého průzkumu se zúčastnilo celkem 95 žáků druhých tříd dvou pražských škol.² Protože jsme předpokládali, že žáci druhého ročníku ještě nemusejí ani přibližně znát význam termínu ‚spisovná čeština‘, dostalo se jim zadání přibližně tohoto znění: „Věty napsané na papíře, který máte před sebou, jsou napsané špatně, nespisovně, zkuste se zamyslet a napsat je tak, aby byly podle vás správně, spisovně.“ Aktivní znalost spisovné češtiny jsme testovali na těchto čtyřech krátkých větách (nespisovné tvary označujeme tučně):

Von by si rači sed do toho nového křesla. Kerej ty seš? Kamaráděj s holkama. Co furt řveš?

Při vyhodnocování testu jsme sledovali, kde žák tvar OČ (popř. hovorové češtiny spisovné) opravil na výraz spisovný nebo se alespoň pokusil převést tvar, byť pravopisně špatně, do tvaru spisovného. Ty odpovědi, které se úplně vyhýbají danému problému a žák sledovaný výraz opisuje jiným slovem (jinými slovy), hodnotíme samostatně (tj. nejsou zařazeny mezi ty případy, kde žák tvar OČ nahradil jeho spisovnou variantou – viz v tabulce položka JINÉ).

Celkový poměr tvarů žáky opravených a tvarů neopravených je 428 : 396. Z tohoto téměř vyrovnaného poměru lze dospět k názoru, že termíny spisovný a nespisovný, i hodnocení jako špatný a správný jsou (některé) děti schopny rozeznat jen u některých tvarů, většinou těch, které slýchávají častěji, a hlavně těch, které vidají častěji napsané. Přestože lze předpokládat, že u takto malých dětí je jazyková zkušenost hodně podobná, vyskytly se i takové odpovědi na zadané otázky, které jsou bez jediného tvaru OČ.

V následující tabulce uvádíme procentuální poměr případů náhrady zadaného tvaru za tvar spisovný a případů ponechání zadaného tvaru OČ, popř. řešení jiné či vynechání problému:

² Dvě třídy ZŠ v Karmelitské ulici a dvě třídy ZŠ ve Vojtěšské ulici.

Zadání	spisovný tvar	nespisovný tvar	jiné	vynechané
<i>von</i>	84 %	6 %	8 %	2 %
<i>rači</i>	32 %	54 %	0 %	14 %
<i>sed</i>	66 %	25 %	1 %	7 %
<i>novýho</i>	88 %	6 %	1 %	5 %
<i>furt</i>	46 %	41 %	0 %	13 %
<i>řveš</i>	57 %	28 %	10 %	4 %
<i>kerej</i>	46 %	28 %	0 %	25 %
<i>seš</i>	26 %	47 %	6 %	21 %
<i>kamaráděj</i>	34 %	22 %	42 %	2 %
<i>holkama</i>	29 %	53 %	15 %	2 %

Nyní probereme jednotlivé tvary v jednotlivých větách:

Věta č. 1: *Von by si rači sed do toho novýho křesla*

von

Problém protetického *v* žáci vycítili, a tedy správně opravili *von* na *on* v 83 % případů (79 žáků). Tvar *OČ* ponechalo jen 6 % (6 žáků). Třikrát byl tvar *von* nahrazen 1. os. sg., dvakrát 2. os. sg., dvakrát zájmenem *ten* a jednou konkrétním jménem Jirka (celkem 8 % náhrady). Jen dva žáci problém tvaru *von* zcela vynechali (2 %).

rači

Nespisovný tvar *rači* se pokusilo opravit na spisovný 33 % žáků. Hovorový výraz ponechalo 55 % žáků a úplně ho vynechalo 12 %. Z toho opravilo na (*nej*)*raději* 9 žáků (*raději* 7, *nejraději* 1, *raděi* 1), *radši* 19 žáků (*radši* 7, *ratši* 3, *radči* 8, *nejradši* 1). Obecně český tvar *rači* ponechalo 47 žáků (*rači* 46, *nejrači* 1). Toto slovo vynechalo 11 žáků.

sed

Tvar bez koncového *-l* rozpoznalo jako nespisovný 66 % (63) žáků a koncové *-l* doplnili. 25 % (24) žáků tvar ponechalo. Jeden žák opravil *sed* na *set* a v sedmi případech děti tvar vynechaly, nebo změnilly celou větu tak, aby se tvaru vyhnuly.

novýho

Spisovný tvar uvedlo 88 % (84) žáků. Zadaný tvar *OČ* ponechalo jen 6 žáků (6 %). Dalších šest žáků slovo úplně vynechalo, nebo napsali větu jinak.

Věta č. 2. *Kerej ty seš?*

kerej

U tvaru *kerej* je nejvíce variant ze všech zadaných „problematických“ slov. Děti si tu nejsou zcela jisty a varianty, ke kterým se uchylují, jsou velmi různorodé. Spisovný tvar rozpoznalo 26 % (25) žáků. Zadaný tvar nespisovný ponechalo 7 % (7) žáků. Jedenáct žáků (11 %) se shodlo v tom, že doplnili chybějící *-t*, ale ponechali koncové *-ej*. Pět žáků (5 %) opravilo koncové *-ej* na *-ý/í*, ale *-t* nedoplnili.

Jeden žák napsal správně *kerá* a jiný žák zase napsal *kerá*. V několika dalších případech se ukázalo, že děti ještě hodně ovlivňuje fonetická podoba slova (např. *krej te se*, *Ty jsi Karel* apod.). Stejně tak oprava tvaru *kdo* za *gdo*.

Významově pochopily větu téměř všechny děti, některé však svérázně po svém. Je zajímavé, že zadaná věta inspirovala k sedmnácti jejím variantám. Deset dětí (10,5 %) opsalo zadanou větu otázkou *Jak se (j)menuješ?* Jedenáct žáků (11,6 %) zaměnilo slovo *kerej* za slovo *kdo*. Dva žáci patrně pochopili zadanou větu jako otázku po povaze druhého člověka: *Jakej ty seš?* atd.

Jako větnou náhradu děti uváděly: *Jak se jmenuješ?* (6) *Kdo ty seš?* (6) *Jak se menuješ?* (4) *Který ty si?* (2) *A kdo jsi ty?* (2) *Jakej ty seš?* *Ty si kdo?* *Kdo ty jseš?* *Kdo seš ty?* *Ty seš kdo?* *Kerej ten je?* *Kerej ty si?* *Který si?* *Jaký si?* *Jaký ty seš?* *Krej te se!* *Ty jsi Karel?*

seš

Za správný tvar považuje 26 % žáků tvar *s j-* na začátku slova, tedy *jsi* a *jseš*. Hovorový tvar *seš* ponechalo 47 % dětí. Za spisovný určilo 10 dětí tvar *jsi*, 10 tvar *jseš*.

Věta č. 3 *Kamaráděj s holkama*

kamarád'ej

Je pozoruhodné, že pouze 34 % žáků poznalo, že tvar *kamaráděj* je tvar 3. os. pl. ind. prez. 22 % žáků nechalo původní hovorový tvar. Jeden žák užil reflexivního *se*. Zajímavé je také, že 20 žáků (20 %) shodně pochopilo daný tvar jako rozkazovací způsob (*kamarad'/kamarádi*). Z toho můžeme usoudit, že hovorové (asi ne zcela obecně české) koncovkové *-ej* ve 3. os. pl. ind. prez. dětem nějakým způsobem překáželo, a snad také to, že ve svém věku jsou na různé příkazy více zvyklí. Dva žáci převedli tvar do 1. os. sg., 10 žáků převedlo tvar do 2. os. sg. a jeden žák do 1. os. pl. Čtyři žáci proměnili sloveso v substantivum a další tři vytvořili slovní patvar.

holkama

Spisovnou koncovku tohoto slova nebo jeho synonyma uvedlo 29 % žáků. Obecně českou koncovku *-ama* ponechalo 53 % žáků. Žáci uváděli také spisovné tvary synonymních výrazů: *děvčaty* (8), *dívkami* (3).

Věta č. 4 Co furt řveš?**co**

Je pozoruhodné, že 12 % žáků cítí, že tázací *co* je možné nahradit vůči němu „povýšeným“, neutrálním *proč*. Většina žáků (74 %) však *co* ponechala. Jeden žák napsal *copak*, jeden *cobis*.

furt

Není nezajímavé, že většina žáků nahradila substandardní *furt* neutrálním *pořád* (někdy psáno ovšem *pořát*) (51 %). Dva žáci užili dokonce knižního *stále*. 43 % žáků však problém s *furt* vůbec nevyčítalo.

řveš

Výraz *řveš* pocíťovalo v dané větě 58 % žáků patrně jako příliš tvrdé, expresivní, snad dokonce neslušné slovo a změnilo ho na *křičíš*. Za běžné a normální ho považuje 28 % žáků. Jiných slovesných výrazů užilo 10 % dětí: *brečíš* 2, *pláčeš* 1, *hulákáš* 2, *ječíš* 2, *trháš* 1 (žák nepřčetl *řveš*, ale *rveš*), *povídáš* 1. Jako větnou náhradu děti napsaly: *Přestaň křičet*. (2) *Nekřič!*

Jak se domníváme, ukázal náš průzkum, že to české dítě, které má svou mateřtinu již relativně úplně osvojenu, má do značné míry osvojenu i dvojí – spisovnou a nespisovnou – podobu její morfologie. Je pozoruhodné, že u některých morfologických jevů (přítomnost či absence protetického *v-*, alternativní koncovkové vokály u adjektiv) je protiklad hodnot, jimž jsme si zvykli říkat „spisovné“ a „nespisovné“, dosti pevně zakotven u většiny dětí už na počátku školní docházky, a to patrně i u mnohých těch, které patří (či teprve budou patřit) k žákům průměrným a podprůměrným: u tvaru *von* neopravilo tento nespisovný tvar na spisovné *on* pouze 16 %, u tvaru *novýho* neopravilo tento nespisovný tvar na spisovné *nového* dokonce jen 12 % žáků. Pozoruhodné je také, že zhruba polovina žáků cítí jako „kulturně nižší“ (jsou „špatná“, „nespisovná“) slova *furt* a (v daném kontextu) *řvát*. Kdybychom tedy chtěli upadnout do opačného extrému, než je ten, před nímž nás varuje článek jedenácti

autorů, a děti ve škole učít, že např. slovo *furt* je stejně „dobré“ jako slovo *pořád*, učili bychom je něco, co je proti jejich vlastní zkušenosti.

LITERATURA

- KRAUS, J. (1997): Školská komunikace očima sociálních psychologů. *Naše řeč*, 80, s. 43–45.
SGALL, P. a kol. (2001–2002): Umění děti česky? *Český jazyk a literatura*, č. 9–10, roč. 52, s. 237–243.

Listy ze starších dějin české kvantitativní lingvistiky

MARIE TĚŠITELOVÁ

Pojem kvantitativní lingvistika se ujal v rámci matematické lingvistiky, která se u nás konstituovala po 60. letech 20. století při uplatňování tzv. nových metod v lingvistice. Již na začátku první poloviny 20. století se tu z kvantitativních metod využívalo zvláště statistiky a mluvilo se někdy o tzv. statistické lingvistice. Pozdější pojem termín kvantitativní lingvistika prošel složitým vývojem zvláště v druhé polovině 20. století. V tomto pojednání se soustředím na méně známé, popř. méně připomínané momenty vývoje české kvantitativní lingvistiky v první polovině 20. století, které měly podle mého názoru zásadní význam pro její vývoj.

Je známo, že solidní základy k české kvantitativní lingvistice, zvláště v oblasti fonologické, morfonologické i lexikální, položil v první polovině 20. století jak po stránce věcné, tak i metodologické anglista a obecný lingvista Vilém Mathesius (1882–1945). Významný přínos pro tento vývoj kvantitativní lingvistiky znamenaly Teze Pražského lingvistického kroužku (1929), které mimo jiné uváděly různé možnosti pro využití kvantitativních metod při studiu jazyka, např. pokud jde o zjišťování kombinací fonémů v daném jazyce, o tzv. funkční zatížení fonémů apod. (srov. podrobněji Těšitelová 1993, s. 11–14).

Na Mathesiovy práce navázali zejména mladší členové Pražské lingvistické školy, např. fonologové anglisté. V prvé řadě to byl profesor Bohumil Trnka (1895–1984), který propracovával jednak fonologickou statistiku, jednak některé obecné otázky kvantitativní lingvistiky (srov. Těšitelová 1993, s. 14–16). Zvláštní zmínky tomto článku zaslouží, že se B. Trnka z hlediska kvantitativního zajímal i o některé teoretické a praktické otázky českého *těšnopisu*. Podílel se např. na plánu výzkumu „frekvenčních poměrů“ v českém jazyce, který v letech 1940–1943 hodlal podnikat První pražský spolek stenografů (založený r. 1859).¹ Tento kvantitativní výzkum se měl týkat jazyka odborného stylu na rovině slov i jejich tvarů. Podle pokynů k této práci pozornost měla být věnována nejen kategoriím morfologickým, ale i syntaktickým (počet vět hlavních a vedlejších, počet slov v souvětí apod.). Některá data

---

¹ Opírám se o materiál z pozůstalosti prof. B. Trnky, který mi laskavě dal k dispozici prof. J. Nosek z Filozofické fakulty UK.

o typech „skladů slov“ zjištěná na základě uvedeného výzkumu využíval B. Trnka i ve svých pozdějších pracích. Plány kvantitativního výzkumu pro účely těsnopisné, týkající se jevů morfologických, syntaktických, ale i pravopisných, zřejmě však splněny nebyly. Při náročných zásadách pro excerpce materiálu a při omezených technických podmínkách za druhé světové války (1939–1945) a těsně po ní se tomu ani nelze divit.

Zájem těsnopisců se mimo jiné obracel ke kvantitativnímu výzkumu české slovní zásoby, který se koncem 40. let 20. století prováděl v tehdejšímu Výzkumném ústavu pedagogickém J. A. Komenského v Praze (srov. dále frekvenční slovník češtiny (FSČ); též Těšitelová 1993, s. 24–38). Jinak těsnopisci sami zjišťovali např. v rámci Státního ústavu těsnopisného frekvenci slov v češtině pro potřeby stenografické praxe (srov. Čáp a kol. 1961).

Důležitým impulzem pro rozvoj české kvantitativní lingvistiky v té době se mohl stát 6. mezinárodní kongres lingvistů, který se konal ve dnech 19.–24. července 1948 v Paříži. Konstatovalo se tu mimo jiné, že se v lingvistice dosud málo užívá kvantitativních metod a že kvantitativní data chybějí v dosavadních popisech jazyků, a to jak v gramatice, tak i v lexiku. Práce týkající se kvantifikace jazykových jevů měly být proto nadále ústředně koordinovány a při sběru materiálu, jeho zpracování a analýze mělo být využito zejména statistických metod a v dnešním slova smyslu i výpočetní techniky. Na zmíněném pařížském kongresu byla zřízena i zvláštní sekce pro kvantitativní lingvistiku a jejím sekretářem byl zvolen prof. B. Trnka. Byly tím zřejmě oceněny jeho zásluhy o kvantitativní lingvistiku v Československu. Prof. B. Trnka byl také pověřen sestavením první bibliografie kvantitativní lingvistiky (1950).

Tyto celkem slibné perspektivy, které se otvíraly před kvantitativní lingvistikou vůbec, byly v Československu přerušeny únorem 1948. Z důvodů ideologických bylo využití statistických metod, byť sebejednodušší, při studiu jazyka pokládáno za projev „mechanistického pozitivismu a formalismu“ (FSČ, s. 6), a proto bylo z tehdejších oficiálních míst (srov. dále) odmítáno. Důvod byl i politický. Do té doby, tj. do vypuknutí tzv. studené války v druhé polovině 40. let, byly statistické metody v lingvistice převážně aplikovány v tzv. západní lingvistice. Stažením „železné opony“ v 50. letech minulého století bylo násilně přerušeno i spojení naší kvantitativní lingvistiky s lingvistikou západní. Nejvíce tím bylo postiženo kvantitativní studium české slovní zásoby, tzv. FSČ (Jelínek – Bečka – Těšitelová 1961). Další osudy FSČ byly charakteristické pro vývoj české kvantitativní lingvistiky u nás v 50. letech 20. století.

Iniciátorem kvantitativního studia české slovní zásoby pro potřeby pedagogiky a psychologie byl v první řadě prof. Václav Příhoda (1889–1979). Po svém návratu z působení na americké vysoké škole (1922–1924) využil svých zkušeností a svého studia (zvláště

behavioristické psychologie) v české pedagogice a vývojové psychologii. Soustředil se zejména na studium slovní zásoby u dětí a na její měření. Snažil se zjistit mimo jiné vhodnost učebního materiálu ve slabikářích, čítankách i v jiných jazykových pomůckách. Věnoval se metodám záznamu slovní zásoby, zvláště zjišťování frekvence slov, která se považovala za objektivní základ pro vyučování jazyku nejen mateřskému, ale i cizímu (pro angličtinu šlo tehdy zejména o frekvenční slovníky E. L. Thorndikea (srov. Těšitelová 1992, s. 92–94).

V. Příhoda byl iniciátorem a duchovním otcem i FSČ a pro tuto myšlenku získal vynikajícího bohemistu a pedagoga prof. Vladimíra Šmilauera (1895–1983), který byl prvním autorem pokynů pro excerpci materiálu pro FSČ. Prof. Vl. Šmilauer měl i zásluhu o to, že se didaktický odbor Kruhu přátel českého jazyka ujal této excerpce. Bylo to převážně v době druhé světové války a učitelé, členové Kruhu přátel českého jazyka, se k této práci hlásili dobrovolně. Někteří učitelé bohužel svěřovali provádění excerpce žákům, kteří na tuto práci nestačili, takže značná část materiálu byla pro konečné zpracování FSČ bohužel nepoužitelná.

Práce na FSČ nabyla vpravdě odborného charakteru, když byl po r. 1945 zřízen Výzkumný ústav pedagogický J. A. Komenského v Praze a příprava FSČ přešla do oddělení českého jazyka, jehož vedoucím byl tehdy Jaroslav Jelínek, známý metodik a autor učebnic českého jazyka. Ten velmi obratně zajišťoval práce na FSČ zvláště po stránce organizační. Zařídil např., aby jak excerpce materiálu, tak i jeho několikerá odborná revize byly prováděny zejména absolventy, popř. studujícími bohemistiky Filozofické fakulty UK v Praze (ze semináře prof. Vl. Šmilauera a prof. Fr. Oberpfalcera-Jílka). Někteří z nich se stali jednak stabilními pracovníky ÚJČ (např. od r. 1948 Marie Těšitelová, později Vlastimil Styblík, Vlastimil Chalupa), jednak – v hojném počtu – pracovníky externími. Zejména po r. 1948 našli tu „útočiště“ na nepolitickém úkolu FSČ většinou bezpartijní pracovníci tehdy mladí, ale i pracovníci starší, např. středoškolští profesori, jako Karel Metyš, důchodce František Dibelka aj. Zvláštní postavení v pracích na FSČ měl tehdy interní pracovník VÚP prof. J. V. Bečka, a to jak svými zájmy stylistickými, tak i gramatickými. Jeho stylistické zaměření se projevilo např. v zařazení textů FSČ do 8 stylových skupin.

Únor 1948 a politické události, které po něm následovaly, zasáhly hluboce především výběr textů pro FSČ. Z politických důvodů bylo nutno vyřadit dílo prezidenta dr. E. Beneše (Demokracie dnes a zítra), dále např. díla E. Hostovského, J. Palivce a Fr. Listopada, týdeníky Svobodný zítřek a Přítomnost. „Čistka“ zasáhla i některé autory odborné literatury, např. biologa J. Bělehrádka, právníka I. Dérera aj. Bylo ohroženo zařazení do korpusu dokonce díla Karla Čapka. „Zachránil“ ho ruský slavista S. V. Nikolskij, který napsal r. 1952 „kladnou“ malou studii o K. Čapkovi. Každý den po uzavření výběru textů pro FSČ byl provázen

obavami, aby autor některého z vybraných textů neupadl v politickou nemilost, aby neemigroval apod., protože jinak – bez ohledu na pokročilost zpracování FSC – bylo ohroženo vydání slovníku vůbec.

Za této nepříznivé politické situace se počátkem 50. let dokončovaly práce na FSC. V r. 1953 vedení VÚP práci na FSC dokonce zakázalo. Přesto závěrečné práce na FSC pokračovaly, ovšem tajně. Zasloužil se o to především Jaroslav Jelínek spolu s pracovníky oddělení českého jazyka ve VÚP.

Na základě zkušeností z práce na FSC a s využitím statistického zpracování ukázky slovníku textu uměleckého stylu v Čapkově románu o Foltýnovi (M. Těšitelová 1948) a s využitím několika dalších textů uměleckého stylu z korpusu FSC vznikla moje doktorská disertační práce (M. Těšitelová 1951), v níž jsem se zabývala v tehdejší době, tj. zhruba v první polovině 20. století, základními problémy zjišťování frekvence slov, především v češtině, a to se zvláštním zaměřením na oblast pedagogickou, tj. na využití výsledků kvantitativní lingvistiky pro vyučování jazyku jak mateřskému, tak i cizímu.

Tiskem nebyla vydána ani doktorská disertační práce M. Těšitelové, ale tehdy ani FSC, ačkoli byl od začátku 50. let téměř dokončen. Tehdejší vedení VÚP se chovalo k FSC naprosto odmítavě, protože ho pro jeho „objektivismus“, opírající se o číslo, nepokládalo za využitelný pro pedagogiku, resp. didaktiku mateřského jazyka. Totéž zhruba platilo v tehdejší době i pro pěstování kvantitativní lingvistiky.

Důsledkem znevažování velké práce uložené ve FSC a nedocení velkému množství dat, která byla obsažena v něm i v jeho základním materiálu, bylo, že vedení VÚP darovalo exemplář nepublikovaného FSC francouzskému slavistovi M. Veyovi. Stalo se tak na přímlovu prof. Jaromíra Běliče z Olomouce, Veyova příznivce, bohužel i se souhlasem Jaroslava Jelínka. Zahraniční autor mohl tak volně disponovat cenným českým materiálem FSC a publikovat na jeho základě studie z kvantitativní lingvistiky v cizině (ve Francii, v tehdejší Sovětském svazu, u nás (ve Slavii) apod.). Českým lingvistům, ba i spolupracovníkům FSC to bylo odpíráno, dokonce v závěrečné fázi prací na FSC znemožněno. Naše jazykovědné časopisy ostatně odmítaly tehdy publikovat české články obsahující „čísla o jazyce“.

Konec první poloviny 50. let 20. století lze tak označit jako dobu skutečného „temna“ české kvantitativní lingvistiky. Doznávalo tu pouze uplatnění výsledků studia frekvence slov, popř. jiných jazykových jevů při vyučování cizím jazykům. Šlo zvláště o to, aby se slovní zásoba učebnic a čítanek, popř. jiných jazykových studijních pomůcek rozšiřovala postupně od slov nejčastějších k slovům méně častým. Zjišťovala se míra porozumění/neporozumění

textům, měřil se rozsah aktivní a pasivní slovní zásoby apod. K tomuto účelu byly tehdy nejlepší podmínky vytvořeny pro angličtinu (slovníky Thorndikeovy), dále pro němčinu (slovník Kaedingův) a pro francouzštinu (tehdy slovník Vander Bekův). Výtahy z nich byly pořizovány již ve 30., popř. ve 40. letech 20. století i pro vyučování cizím jazykům v tehdejší Československu (srov. Těšitelová 1993, s. 38–41).

Začátkem 50. let 20. století se např. anglista Vilém Fried věnoval zejména odhadu aktivní a pasivní slovní zásoby pro vyučování angličtině žáků III. stupně. Opíral se při tom o frekvenční slovníky angličtiny tehdy dostupné. K tomu účelu zdůrazňoval zejména frekvenci slov plnovýznamových.

Kolem r. 1948 a zvláště po něm obracela se u nás pozornost odborníků zabývajících se problematikou vyučování cizím jazykům ke studiu frekvence slov v ruštině. Pokoušela se o to např. pracovnice VÚP v Praze Anna Střížová (1948). Zjišťovala zejména nejčastější slova v ruštině, která měli zvládnout žáci na českých národních a středních školách.

Se stejným zaměřením se zabýval frekvencí slov v ruském jazyce František Malíř (1952). Jako anglista druhým oborem byl dobře obeznámen s problematikou kvantitativní lingvistiky i s využitím jejích výsledků pro vyučování angličtině zvláště jako cizímu jazyku. Malířovy práce opírající se o kvantitativní charakteristiky narazily právě z důvodů metodologických na tvrdý odpor tehdejších pedagogů, ale i některých vedoucích lingvistů (např. prof. B. Havránka). Jejich odmítnutí mělo za následek i potlačení vyučování cizím jazykům využívajícího výsledků kvantitativního studia jazyka vůbec. Byla to jedna z posledních ran, které byly v 50. letech zasazeny kvantitativní lingvistice vůbec (Diskuse, 1951).

Teprve 60. léta 20. století přinesla „obrození“ české kvantitativní lingvistiky uplatněním tzv. nových metod v lingvistice. Symptodem toho bylo, že r. 1961 mohl vyjít tiskem FSC a v ÚJČ bylo r. 1961 založeno oddělení matematické lingvistiky (srov. Kraus 1965; též Těšitelová 1993, s. 48n.).

LITERATURA

- ČÁP, J. – MATOUŠEK, K. – MATULA, M. – PETRÁSEK, J. (1961): *Frekvence slov v stenografické praxi*. Příloha I. ročníku Zpráv Státního ústavu těsnopisného. Praha: Státní ústav těsnopisný.
- JELÍNEK, J. – BEČKA, J. V. – TĚŠITELOVÁ, M. (1961): *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*. Praha: SPN.
- KRAUS, J. (1965): Tři roky oddělení matematické a aplikované lingvistiky Ústavu pro jazyk český. *Informační bulletin pro otázky jazykovědné*, 6, s. 2–6.

- MALÍŘ, F. (1952): *Rusko-český slovník nejdůležitějších slov pro četbu sovětského tisku*. Praha: Svět Sovětů.
- mc. (1951): Diskuse o knize dr. F. Malíře "Stručná methodika ruského jazyka pro školy národní a střední". *Pedagogika*, 1, 1951, s. 217-233.
- STŘÍŽOVÁ, A. (1948): Nejužívanější slova v ruštině. *Pedagogická revue*, 2, s. 335–347.
- TĚŠITELOVÁ, M. (1948): "Frekvence slov a tvarů ve spise „Život a dílo skladatele Foltýna“ od Karla Čapka. *Naše řeč*, 32, s. 126–130.
- TĚŠITELOVÁ, M. (1951): *Otázky frekvence slov (zvláště v češtině)*. Praha, rukopis disertační práce.
- TĚŠITELOVÁ, M. (1992): *Quantitative linguistics*. Praha: Academia.
- TĚŠITELOVÁ, M. (1993): *O historii české kvantitativní lingvistiky (Příspěvek k historii lingvistiky)*. Praha, rukopis.
- Teze předložené Prvému sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. In: Vachek, J. (ed.), *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia, 1970, s. 35–65.
- TRNKA, B. (1950): *A Tentative Bibliography*. Utrecht/Brussels: Spectrum Publishers.

Přídeští

(O půvabnosti slov a knih)

LUDMILA UHLÍŘOVÁ

Přídeští je slovo půvabné, libozvučné, ba přítulné. Vzhledem k tomu, že přísluší k odborné vrstvě slovní zásoby, setkává se s ním většina jazykových uživatelů spíše příležitostně, a ani v jednosvazkovém Slovníku spisovné češtiny přítomno není. Nicméně právě na *přídeštích* jsou vypověděny mnohé dávné příběhy starých knih a vzácných konvolutů, a v moderních tiscích může graficky zdobné *přídeští* účinně přispět k mnohorozměrnosti obsahu.

V Slovníku spisovného jazyka českého je *přídeští* definováno stručně jako „vnitřní strany desek vázané knihy“, s údajem, že jde o polygrafický termín. Tento termín je ovšem dobře znám jak těm, kdo tisknou knihy dnes, tak například kodikologům, jejichž oborem jsou středověké kodexy. V literatuře o knihtisku se můžeme dále poučit o rozdílu mezi *přídeštím* a *předsádkou*. *Předsádka* je první a poslední dvojlist v knize, jímž jsou desky knihy pevně spojeny s vlastním blokem knihy; *přídeští* je ta část *předsádky*, která je „při desce“, je k ní přilepena a kryje její vnitřní část. Protože *předsádkou* kniha začíná i končí, rozlišuje se také *přední* a *zadní přídeští*.

Slovo *přídeští* je zajímavé slovotvorně. Vzniklo univerbizací, tedy spojením předložky *při* s pádovým tvarem podstatného jména *deska*, a konverzí tohoto předložkového pádového tvaru. Předložka *při* je přehodnocena v předponu a zároveň se dlouží. V zakončení základu se uplatňuje ojedinělá alternace hláskové skupiny *sk – šť* (srov. dnes již zastaralé a nářeční *deštička*, *deštice*, *deštka* a *dešťka*). Svou onomaziologickou strukturou patří *přídeští* zcela zřetelně do kategorie nositelů okolnostního určení (v terminologii druhého svazku Tvoření slov v češtině, 1967) a paradigmaticky se řadí k vzoru „stavení“. Do stejné skupiny patří některá slova běžné slovní zásoby, např. *přízemí*, *přístřeší* či *přímoří*, i výrazy speciální, např. *přítruhlí* (příhrádka v truhle, opatřená víkem, pro úschovu peněz a drobnějších předmětů; u K. Světlé je doloženo též *přítruhličí*). Dále sem náležejí výrazy dnes již zastaralé, např. *přídvoří* (vedlejší dvůr u starých hradů – A. V. Šmilovský), *příhradí* (část hradu, kde bydlela čeled' – J. J. Kolár), *příhoří* (horský výběžek – F. L. Čelakovský), *přívrší* (pahorek, návrší – K. V. Rais) či *přísklepi* (prostor na úrovni sklepa, suterén – L. Quis); z jazyka B. Němcové známe *příručí* jako místo, na které se dosáhne rukou. Přesto jde o slovotvorný model živý, jak

o tom svědčí *příhraničí*, poprvé zaznamenané teprve v prvním svazku Nových slov v češtině (1998).

Co všechno lze na *přídeštích* najít? Především exlibris, u starších knih tiskařské nebo nakladatelské značky, vlastnická razítka, podpisy majitelů i různé rukopisné vpisky a poznámky, chronografické zápisy (např. v rodinných biblích), záznamy o koupi knih, v hudebninách údaje o jejich opisech a dokonce o tom, kdy a kde byla skladba provozována. Zahlubáme-li se do odborné literatury, můžeme se dočíst např. o tom, že ze 14. století máme českou taneční melodii s názvem *czaldy-waldy*, která se zachovala na *přídešti* knihy Tomáše ze Štítného, či o tom, že jméno Náchod se poprvé vyskytuje v písemných pramenech v listině z 8. 8. 1254, nalepené na *přídešti* břevnovského rukopisu *Cantica canticorum*... Recept připsaný tužkou na *přídešti* jedné knihy začíná takto: Puzrlata. Vezmi 12 lotů...

Nezůstávejme však jen u příkladů ze staletí minulých. Při obnově knihoven postižených povodněmi v roce 2002 se na přední *přídešti* knih a časopisů vlepovaly tzv. povodňové lístky se jmény dárců. A konečně pod pásku upevněnou na *přídešti* zadní desky lze zasunout např. kompaktní disk.

Přídešti či *předsádky* svazků v knihovně Jiřího Krause zdobí sličné a moudré exlibris. Na *přídešti* monografií, které tento přítel knih sám napsal, je volné místo pro exlibris těch, kdo si váží knih stejně jako on.

LITERATURA

- DANEŠ, F. – DOKULIL, M. – KUCHAR, J. a kol. (1967): *Tvoření slov v češtině II. Odvozování podstatných jmen*. Praha: Academia.
- MARTINCOVÁ, O. (1998): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Praha: Academia.

Forma a funkce myšlenkové figury distributio v textech českých středověkých kazatelů

MILOSLAVA VAJDLOVÁ

1. Při četbě českých středověkých kázání, teologických a polemických spisů si i čtenář v oblasti rétoriky zcela nevzdělaný brzy povšimne nápadně hojného a opakujícího se výskytu některých řečnických figur a tropů. Jednou z nejčastěji užívaných figur je distribuce (distributio).

1.1. Distribuce je jednou z mnoha „rétorických barev“ (k dělení, výčtu a charakteristice rétorických barev srov. např. RH 1989, s. 148nn.; Quintilianus 1985, s. 382nn.; Isidor 2000, s. 140nn. a 218nn.; Tibin s. a., fol. 33ann.; Tibin 1398, fol. 44bnn.; Gelenius s. a., fol. 68ann. aj.), patří mezi 19 ozdob myšlenkových (colores sentenciarum) a je prostředkem elokuce, tj. jazykové stylizace textu.

1.2. Středověká kázání jsou specifickým žánrem, který v sobě složitě a mnohotvárně spojuje a vzájemně kombinuje prvky několika rovin: základní náboženské teze, středověké myšlenkové postupy, předepsaná závazná výkladová schémata, prvky klasické antické rétoriky i individuální vlastnosti a schopnosti konkrétního kazatele. Patří mezi řeči slavnostní (epideixe), ovšem od klasických epideixí se odlišují tím, že byla pronášena pravidelně tímž řečníkem k více méně tímž posluchačům. Přesto šlo vždy o setkání výjimečného, slavnostního rázu – vždyť pro věřícího křesťana bylo a je každé setkání se slovem božím a každá možnost zúčastnit se eucharistie slavností.

1.3. Při vymezení (2), zkoumání formy (3) a funkce (4) myšlenkové figury distribuce v textech českých středověkých kazatelů vycházím z původních, česky psaných textů, v nichž se autorův přístup ke zpracování tématu a volbě užitých prostředků uplatňuje osobitěji a projevuje se zřetelněji než v dílech překladových. Pozornost věnuji zejména textům vykazujícím zřejmé prvky mluveného projevu, popř. textům, u nichž je sekundárnost písemné podoby odůvodněně předpokládána (o Husových kázáních vydaných v rámci edice *Česká kázání sváteční* tak soudí Šimek 1952, s. XXXVIIIInn.).

2. Distribuce je myšlenková figura skládající se převážně ze dvou částí.

2.1. První část nás seznamuje s tématem celé figury. Velice často se tak děje za pomoci číselné specifikace nebo enumerace:¹

v tom, že die dva, znamená se dvoje láska HusSvátA 480a;

slušie věděti, že zvláště pán buoh tři věci skryl jest před naším poznáním JakBetl 48a.

2.2. Druhá část je rematická: přináší charakteristiku či výklad, popř. obrazné ozřejmení jednotlivých složek tématu:

jižto [dvojí lásku] má mieti ten, ktož chce, aby pán Kristus naň vzhlédl jakožto na tato dva bratra, t. aby měl lásku k bohu a lásku k svému bližnímu HusSvátA 480a;

najprvé, jsme li v božie lásce, čili v jeho nenávisti... Druhá věc jest čas <i> obyčej smrti našie... Třetie věc jest skryta před naším poznáním – den súdný, neb die sám Kristus, že o tom dni neb hodině izádný člověk nevie, andělé v nebi ani syn, jedno otec JakBetl 48a.

Pravdivost a správnost autorova tvrzení může ještě být dokládána citátem z Bible, církevních otců apod.:

neb psáno jest v knize Ekklesiastikus v IX. ka.: „Ont' spravdivý a skutci v rukú božích.“ JakBetl 48a (k výkladu první věci).

2.3. První část vymezující téma celé figury někdy chybí (srov. JakBetl 150b–151b), nebývá však obtížné odlišit takovouto distribuci od případů, kdy číselné výrazy v textu slouží pouhému výčtu faktů, jevů, osob apod. nebo jako koherentní prvky uvozující další pasáž textu s novým, samostatným tématem.

2.4. Rozsahem se od sebe jednotlivé distribuce velice liší: zatímco k vyjádření některých postačí jediné, byť komplikované souvětí, jiné se mohou rozrůst až na několik fólií či stran a mít v sobě včleněné četné další figury a tropy včetně dalších distribucí.

2.5. Jednotlivé rematické prvky distribuce mají buď více méně stejnou hodnotu a jsou k sobě volně přiřazeny v libovolném pořadí (2.5.1), popř. mají stejnou hodnotu, ale jejich pořadí není libovolné – je určeno sledem událostí, souvislostmi mezi jevy, zněním závazného textu (nejčastěji Bible) atd. (2.5.2), nebo jsou v jedné figuře spojeny složky různé hodnoty či úrovně a distribuce postupuje v hierarchii prvků buď sestupně od složky nejvýznamnější, nadřazené k složkám méně důležitým, podřazeným (2.5.3), nebo se rozvíjí vzestupně (2.5.4):

2.5.1. *zvláště na čtyřech miestech tu jest obykl [čert] oklamávati téžměř všecky... Jedno miesto jest stuol, kdežto člověk pokrm béře... Druhé miesto... jest lože... Na třetiém miestě, to j v kostele... Čtvrté miesto...jest trh... ŠtítKlem 110a–112a;*

¹ Příklady uvádím a prameny cituji dle zvyklostí Staročeského slovníku, viz StčS, 1968, s. 44nn.

2.5.2. *když se Jidáš zrádce přibližoval k Ježíšovi a Ježíš skloniv se k němu, nebo Jidáš nízké postavy byl, i řekl Ježíš: „Příteli, poč si přišel?“ Znamenaj trpělivosti našeho milého Spasitele v trojí věci. Nejprvé, že políbenie [od Jidáše] přijímá proto, aby ukázal, že neutieká před svým zrádcí. Druhé, že přítelem jej nazývá... Třetí trpělivost Kristova v tom byla, že ho tak milostně otvodil od zlého a řka „Poč si přišel?“ jako by řekl: „Viz, co činíš!“ JakBetl 163b–164a;*

2.5.3. *v této epištole jest zmienka o slunci, měsieci a hvězdách. Slunce znamená pána Krista, jenž dává svatost všem svatým, jakožť světlost všem hvězdám; měsíc znamená cierkev svatú, neb jakožto druhdy přibývá, i ubývá druhdy v cierkvi svaté. Pak hvězdy znamenají svaté lidi, jichžto skutci svietie lidem JakBetl 94a;*

2.5.4. *slušie znamenati, že trój jest chrám. Jeden jest duše věrná každého člověka, druhý jest cierkev svatá a třetí tělo a krev pána Krista... JakBetl 117a.*

3. V českých středověkých kázáních se distribuce vyskytuje ve dvou základních formách: numerické (3.1) a nenumerické (3.2). Nedůsledným dodržováním původně zvolené formy dochází ke kombinování obou základních typů (3.3), vlivem složité myšlenkové stavby textu může zejména při mluveném projevu vzniknout distribuce neúplná, defektní (3.4).

3.1. Nejčastěji se vyskytujícím a nejsnáze identifikovatelným typem je distribuce numerická. Obsahuje číselné výrazy a kvantifikátory několikerého typu:

slušie věděti, že sú trojě sieti. Jedny sú lidí lakomých, jimižto lovie sbožie tohoto světa, t. chytrostí, lstí, lží, násilím, krádežem, lichvú a neřádným obchodem a pochlebenstvím. O těch sietech píše svatý Job, XVIII. k... Druhé sú sieti pokrytstvie, t. zevnitřně svatost, a vnitř zlost. O tom die prorok Ozé V. k... Třetí jest siet smilných, t. krása, mladost, sytost, prázdnot. O tom v Příslovích, VII. k... HusSvátA 480b;

tu die svatý Augustin: „Proč jest hospodin řekl, že by byl opuštěn?“ Najvíce pro tři příčiny. Najprv, že žádný jeho umučenie vděčen nebyl, jedině lotr. Druhé, že žádný mučedlník tak velmi nebyl opuštěn vnitř i zevnitř beze všeho potěšení jako on. Třetí, že jsa na kříži ještě nemohl obdržeti milosti lidskému pokolenie u otce, jedině leč by umřel... HusSvátB 176b;

čteme ve čteních, že Kristus, spasitel nás, pětkrát proléval jest krev svú pro ny hříšné. Prvé...osmý den při svém obřezování... Druhé proléval jest krev svú při své modlitbě u Veliký čtvrték... Třetí... v bičování u slúpu... Čtvrté... v ukřížování... Páté... v proklání svého boku... HusSvátA 550a–550b atp.

3.2. *protož o něm [člověku majícím boží požehnání] die: „A bude jakožto dřevo, jenž posazeno jest vedlé stekóv vodních..., nebude se báti, když přide vedro.“ Pravie zahradníci, že*

dřevo mladé, když bude přesazeno v čas svůj a kořenův více pustí..., i plodnější bude. Duchovně též člověk, když posazen bude z mládí z hříšného obyčeje... do života kajícího..., vtělí se velmi v milost boží... Pakli jest staré dřevo a bude posazeno, řiedko se příme a ovoce přinese. Též člověk zvetchalý a v hříšiech a zlých obyčejích, ač se dá na pokání, řiedko v něm setrvá a k spasení přide JakBetl 92a.

3.3. K mnoha různým vzájemným kombinacím numerické a nenumericke části dochází u distribuce kombinované:

dobrý křesťan má rozličný život. Jeden přirozený tělesný a smrtedlný... Druhý život jest duše, a také jest přirozený, neb duše člověcie živá jest věčně, neb nemož umřieti... Třetie život jest, jímžto člověk živ jest tomuto světu... Čtvrtý život jest duchovní... JakBetl 124a–124b;

troji věc má křesťan věřiti a vyznávatí při svátosti božieho těla a takto řiekati: „Věřím, že jest tu některá věc najvyššie, druhá nižšie, třetie najnižšie.“ Najvyššie božstvie, nižšie duše a tělo, najnižšie jestiť svátost. Božstvie proto jest najvyššie, neb nemá počátka ani konce a jest najlepšie dobrota, nad niž nemož lepšie pomyšlena býti. Duše a tělo Kristovo jest nižšie, neb to počátek má, ač konec mieti nebude... Svátost jestiť najnižšie, neb jest počátek vzala a konec mieti bude JakVeč 78a–78b;

die [Matouš v evangeliu] takto: „Chodě Ježíš.“ Chodil bez ztravy... Druhé chodil pán Kristus až do ustání... Třetie chodil jakožto oheň kov rozpúšťeje a od trósky a rzi očišťuje... HusSvátA 477b–478a aj.

3.4. Při distribuci obsahující vyšší počet složek se zejména v mluveném projevu zvyšuje nebezpečí vzniku figury neúplné (3.4.1) či jinak defektní (3.4.2); srov. RH, 1989, s. 16; Komenský, 1983, s. 73:

3.4.1. *slušie znamenati, že trój jest chrám. Jeden jest duše věrná každého člověka, druhý jest cierkev svatá a třetie tělo a krev pána Krista. A každý z těch slóve chrám duchovní, ale čtvrtý chrám byl tělesný v Jeruzalémě ot Šalamúna ustaven... A o tom se tuto rozomie, když die: „A nalezl v chrámě kupující a prodávající.“ O prvém duchovním chrámu die apoštol... O druhém die Malachiáš... O třetiem takto v tom čtení, a to pravieše o chrámu těla svého. A protož v tom, že pán Kristus ... vyhnal všecy kupující i prodávající, znamená se...* JakBetl 117a–117b;

3.4.2. *k tomu [pokání] nás napomíná duch svatý skrzě proroka... řka: „Obráťte se ke mně v celém srdci vašem“... najprvé nás ponúkává, abychom se k němu obrátili, když die „obráťte se“. Druhé pokládá, komu se máme obrátiti, a řka „ke mně“. Třetie, kterak se máme obrátiti, když die „v celém srdci“. O prvém die takto: „Obráťte se“ – totiž vy hříšníci*

a hříšnice... Druhé oznamuje, kterak se máme obrátiti ku pánu bohu, a řka: „V celém srdci vašem.“... Třetí oznamuje, v kterých věcech máme se obrátiti... Čtvrté, proč se máme obrátiti... JakBetl 44a–45b.

4. Myšlenková figura distribuce může být užita v různých částech kázání.

4.1. Při zkoumání výskytu a funkce distribuce v jednotlivých částech řeči primárně vycházím z teorie dispozice členící řeč na následující části: 1. exordium, 2. narratio, 3. partitio (divisio), 4. argumentatio (confirmatio a refutatio), 5. digressio (presumptio), 6. conclusio (peroratio); (srov. např. Kraus 1981, s. 22n.; Lehár – Smolík 1983, s. 118; podobně RH 1989, 4n.; Quintilianus 1985, s. 164 aj.).

4.1.1. V naraci řečník sděluje posluchačům hlavní myšlenky a souhrn nejpodstatnějších informací svého projevu. Užití distribuce tu není zcela samozřejmé, ale není ojedinělé. Díky své nápadné, snadno identifikovatelné formě figura upoutává pozornost posluchače, a je tedy vhodným prostředkem k vyjádření základních myšlenek či hlavního tématu celého kázání:

V pondělí po Judica [v nadpise]. Podlé běhu obecného tři věci jest potrebie právě kajícím. Najprvé milost božie předchádzejicie a jeho milosrdenstvie, neb iżádný nemož z hříechóv povstati, aniž se káti sám od sebe, leč pán böh dá jemu tu milost. Druhé slušie k tomu posel boží od boha poslaný, kterýžto slovom božím napomene jeho, aby hříechóv ostal a dobré skutky činil. Třetí, aby se hříešný vším srdcem ku pánu bohu obrátil...A o tomť jest epištola dnešnie JakBetl 133b–134a.

Velice rád používal distribuci v rámci narace mistr Jan Hus:

Toto čtenie píše s. Jan XX. k. V němžto popisuje najprvé svatého Tomáše pochybovanie a nedověrenie o vzkříšení pána našeho Jezu Krista, druhé milostivé pána Krista naučenie, kteréžto dal svatému Tomášovi, aby uvěřil... Třetí veliká naděje všem nám dána bývá od pána Krista... A o těch třech kusiech uslyšíte, dá li böh, napořád. HusSvátA 495a–495b.

4.1.2. Velmi dobře se distribuce uplatňuje v partici, kde se podílí na členění projevu, navazování textu a tvorbě koherentního projevu. Posluchači usnadňuje orientaci mezi jednotlivými úseky kázání. Může být užita jako součást partice (4.1.2.1) nebo současně ve fázích narace i partice (4.1.2.2):

4.1.2.1. *pokládá [sv. Pavel] čtrnádcste věcí, za něž prosí. Prvé die: „Treskcete nepokojné!“... Druhé die: „Těšte nesmělé!“... Třetí die:... Čtvrté... atd. JakBetl 78a (figura pokračuje až na folio 80a).*

4.1.2.2. Někdy je v naraci uvedena pouze první část distribuce, jež seznamuje posluchače s tématem. Omezíme-li se na naraci samu, můžeme nabýt dojmu, že byla uvedena figura kompletní:

však tento čas postní svatý jest zvláště uložený ku pokání všem věrným křesťanóm... k tomuť nás napomíná duch svatý skrzě proroka svého v dnešnie epištole, a rka: „Obráťte se ke mně v celém srdci vašem“... najprvé nás ponúká, abyhom se k němu obrátili, když die „obráťte se“. Druhé pokládá, komu se máme obrátiti, a rka „ke mně“. Třetie, kterak se máme obrátiti, když die „v celém srdci“ JakBetl 44a.

Teprve ve spojení s particí se ozřejmí, že v rámci narace byla uvedena pouze první část distribuce a to, co se zdálo být částí rematickou, je pouze obšírně formulovanou enumerací. V rámci partice pak následuje vlastní výklad jednotlivých složek distribuce:

O prvém die takto: „Obráťte se“ – totiž vy hříšníci a hříšnice, jenž ste se ode mne odvrátili k marnostem tohoto světa... A pak vypravuje řeč boží a rka: „Obráťte se ke mně.“... Druhé oznamuje, kterak se máme obrátiti ku pánu bohu a rka: „V celém srdci vašem.“... Třetie oznamuje, v kterých věcech máme se obrátiti... Čtvrté, proč se máme obrátiti... JakBetl 44a–45a.

4.1.3. Nejčastěji se myšlenková figura distribuce vyskytuje jako součást argumentace. Právě zde jsou dále rozvíjeny, postupně komentovány a rozebírány hlavní teze a témata uvedené v naraci, popř. témata dílčí, dodatečně připojená. Distribuce zde slouží k výkladu a zdůvodnění volby základního tématu (srov. HusSvátA 486b–488a), k vydělení a zdůraznění jednotlivých argumentů (HusSvátA 496b–498b, JakBetl 51b–52b), k objasnění citátu (HusSvátA 523a–526b, JakBetl 162b–164a) nebo parafrázovaného textu (JakBetl 126a–126b). Např. v kázání, jehož tématem je citát z Is 58,1: *tytoť věci praví hospodin: „Volaj, nepřestávaj, jakožto trúba povyš hlasu svého“* (citováno podle JakBetl 53b), autor myšlenku dále rozvíjí:

tuto slušie znamenati, že kazatel věrných přirovnán jest k trúbě, neb jakožto trúba svého hlasu nemá, než cizí vydává, též věrný kazatel nekážeť své řeči, ale božské... Druhé: jakožto trúba k trojí věci zbuzeje, totiž k boji, k kvasu a k veselí, též kazatel věrný má zbuzevatí lidi k boji duchovnímu, totiž proti světu, diáblu a vlastnímu tělu... Druhé ... má ponúkati lidi brzo k veselí duchovnímu... Třetie má ... zbuzevatí lid k hodování, totiž k jedení, pití těla pána Krista... JakBetl 54b–55b.

4.1.4. Okrajově může být distribuce užita pro odbočení v řeči (digressio) a následné uvedení nějakého detailu, vyvrácení možné posluchačovy pochybnosti apod.:

tato zpověď Jidášovi platná nebyla pro trojí věc. Nejprvé, že nebyla věrnému knězi... Druhé s strany Jidášovy, nebo zúfalý byl... Třetí s strany zpovědi, nebo nebyla plná... JakBetl 169b (v rámci pašijového kázání).

4.2. Jenom zčásti se s klasickou teorií dispozice shoduje členění řeči, jež ve svém spisu *Zpráva a naučení o kazatelství* uvádí Jan Amos Komenský (1982, s. 70nn.). Komenský vyčleňuje sedm částí kázání: 1. exordium, 2. propositio, 3. partitio, 4. declaratio, 5. demonstratio, 6. applicatio, 7. conclusio. První tři položky a závěr (conclusio) odpovídají tradičně uváděným částem řeči (propozici lze ztotožnit s narací); specifické, speciálně pro žánr kázání konstituované jsou zbývající tři části.

4.2.1. „*Declaratio*. Nejprvnější práce při slovích jest vyložení jich, aby pravý jejich smysl posluchačům co nejkratšeji a nejsvětleji před oči postaven byl“ (Komenský 1982, s. 74). V této fázi kázání se distribuce vyskytuje velice hojně – užívá se k výkladu a vysvětlení tématu kázání, zvl. úvodního citátu. Srov. JakBetl 54b–55b in 4.1.3 nebo HusSvátA 469b:

aby lampa právě byla okrášlena, tři věci jest potřebie. Prvá jest jasnost stkla; a na tom znamená se čistota k sobě samému v svědomí, v ctnostných skutciech... Druhá věc jest plnost oleje; v tom znamená se milosrdenstvie tělesné i duchovnie k svému bližniemu... Třetí zazzenie ohně; v tom se znamená viera a láska: viera skrze knot a láska skrze oheň...

4.2.2. „*Demonstratio* jest stvrzení toho, což se již povědělo a vysvětlilo, že ten a ne jiný slov těch smysl jest, jak se povědělo. To potvrzování běře se: 1. Z textu. 2. Z jiných podobných Písem. 3. Z katechismu. 4. Z rozumu. 5. Z příkladu. 6. Z podobenství.“ (Komenský 1982, s. 75). Také v této fázi se distribuce vyskytuje běžně – uvádí další argumenty, přináší detailní vysvětlení, upřesnění, doplnění výkladu i postřehy potvrzující hlavní myšlenku, vykládá, rozvádí a komentuje citáty, výroky, tvrzení, parafráze atp. v této části projevu uvedené. Srov. JakBetl 92a (3.2) či HusSvátA 479b–480a:

die dále: „A viděl dva bratry.“ Tuto slušie věděti, že duchovním smyslem viděnie slóve spatřenie činóv lidských, zlých i dobrých: nad zlými aby pomstil, nad dobrými aby odplatil. O prvniem psáno jest Deuteronomii XXXII. k.: „Viděl böh a k hněvivosti popuzen, neb sú ho zdráždili synové jeho .. v šeradnostech... Druhých činy vidí pán böh, aby se nad člověkem smiloval, jakožto kajících. O tom píše s. Lukáš... Třetí vidí böh hřešné, aby jě ku pokání přivedl... Čtvrté patří na své zvolené, aby jich povýšil v úřady své duchovnie...

4.2.3. „*Applicatio* jest textu vysvětleného posluchačům k užitku obrácení“ (Komenský 1982, s. 77). Naučení posluchačům někdy na distribuci navazuje, jindy – nepříliš často – ji

samo obsahuje. Vyjádřeno numerickou formou distribuce vyznívá obzvláště naléhavě, přesvědčivě a působivě:

také slušie na stav světský, aby nedali utískati člověka spravedlivého... A též i... páni rytieři i panošé nemají dopúšťeti, aby se kterému spravedlivému člověku ot koho křivda aneb násilí dalo... Protož každému věrnému křesťanu slušie toho hájiti až do smrti, neb ztratí li statek zemský, naleznú nebeský JakBetl 82a–82b;

kto chce právé pána Krista následovati, máť tři věci opustiti. Najprvé hřechy tělesné, t. zlá myšlenie, nepočestná mluvenie, nesličná činenie... Druhé máme opustiti věci tělesné, abychom jich lakomě nedobývali ani skúpě zadržievali... Třetí máme opustiti rodiče i přátely tělesné, abychom jich nemilovali, jim ve zlém nepochlebovali a ve zlém nepovolovali HusSvátA 485a–485b.

5. Myšlenková figura distribuce se v česky psaných středověkých kázáních vyskytuje velice často, ovšem míra užití, forma i rozsah figur se v pracích jednotlivých kazatelů podle individuality autora liší. Prokazatelně hojně a velmi rádi distribuci během kázání užívali mistři Jan Hus a Jakoubek ze Stříbra. Pro porovnání dodejme, že do svých psaných textů ji s oblibou začleňoval Tomáš Štíttný ze Štíttného, naopak jen relativně zřídka ji nalezneme v pracích Petra Chelčického. V rámci jednoho kázání je výskyt figury velice variabilní: najdeme kázání, kde distribuce zcela chybí, stejně jako kázání se třemi i více uvedenými figurami.

Distribuce nabývá různých forem a stává se součástí všech částí řeči kromě exordia a konkluze. Slouží k vyjádření základních i dílčích tezí, uvádění argumentů, výkladu citátů, vysvětlování zmiňovaných jevů a faktů, popř. i ke sdělení naučení. Podílí se též na členění projevu a svou snadno identifikovatelnou formou usnadňuje posluchači lépe se orientovat v průběhu i hierarchickém uspořádání kázání. Upoutává pozornost, oživuje text, činí ho přehlednějším, zajímavějším, a dokonale tak odpovídá Isidorově charakteristice exornací: „Řeč povznáší a zdobí též slovní a myšlenkové figury. Vzhledem k tomu, že přímočará a stejnotvárná řeč působí únavu a nechut' jak mluvčího, tak i posluchače, musí se obměňovat a přetvářet do různých podob, jednak proto, aby řečníkovi dodala nových sil, jednak aby byla zdobnější a jednak aby [...] obměkčovala svou rozmanitou tvářností a zvukomalbou“ (Isidor 2000, s. 219).

LITERATURA

- ACHARD, G. (ed.) (1989): *Rhétorique à Herennius. De ratione dicendi ad C. Herennium* (zkr. RH).
- DOSKOČIL, K. (1948): *Mistr Dybin, rétor doby Karlovy*. Praha.
- GELIENUS, ŠIMON SUŠICKÝ (s. a.): *Rétorika*. Rkp. Muz IV D 54.
- ISIDOR, ZE SEVILLY (2000): *Etymologiae I, II*. In: Isidor ze Sevilly, *Etymologiae I–III*. Praha.
- JUNGMANN, J. (1846, 3. vyd.): *Slovesnost aneb Náuka o výmluvnosti básnické i řečnické se sbírkou příkladů nevázané i vázané řeči*. Praha.
- KOMENSKÝ, J. A. (1983): *Zpráva a naučení o kazatelství*. In: *Dílo Jana Amose Komenského*, 4, s. 9–120.
- KRAUS, J. (1981): *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. Praha.
- KRAUS, J. (1998, 2. vyd.): *Rétorika v evropské kultuře*. Praha.
- LEHÁR, J. – SMOLÍK, J. (1983): *Komentář*. In: Komenský, J. A., *Zpráva a naučení o kazatelství*. Praha, s. 112–120.
- Mluvnice češtiny*, 3. Praha 1987 (zkr. MČ).
- QUINTILIANUS, M. F. (1985): *Základy rétoriky*. Praha.
- Slovník antické kultury*. Praha 1974.
- Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha 1968 (zkr. StČS).
- ŠIMEK, F. (1952): *Úvod literárně filologický*. In: Hus, J., *Česká kázání sváteční*. Praha, s. XXXI–LVIII.
- ŠMAHEL, F. (1972): *Středověká scholastika jako způsob středověkého myšlení*. In: *Kultura středověku*. Praha, s. 86–120.
- ŠPACHTA, A. D. (1849): *Homiletika čili navedení k duchovnímu řečnictví*. Praha.
- TIBIN, M. (s. a.): *Viaticus dictandi*. Rkp. UK V H 12.
- TIBIN, M. (1398): *Sertum rethorice*. Rkp. UK V H 12.
- TŘÍŠKA, J. (1964): *O rétorice a stylu naší středověké literatury*. *Slovo a slovesnost*, 25, s. 260–270.
- TŘÍŠKA, J. (1975): *Rétorický styl a pražská univerzitní literatura ve středověku*. Praha.
- TŘÍŠKA, J. (1987): *Pražská rétorika*. Praha.

ORATIO ET RATIO

Sborník k životnímu jubileu Jiřího Krause

Editorky	Světa Čmejková Ivana Svobodová
Spolupráce	Eva Havlová Patricie Kubáčková

Vydal Ústav pro jazyk český AV ČR v Praze roku 2005

1. vydání, 2005

Náklad 200 výtisků

Tisk tiskárna Akademie věd ČR